А. МЕРЕДОВ

МАГТЫМГУЛЫНЫҢ ДҮШҮНДИРИШЛИ СӨЗЛҮГИ

II бөлүм

З-С

شابک : ۵ـ ۲۹ـ ۷۸۳۶ـ ۹۶۴
ISBN : 964-7836-29-5

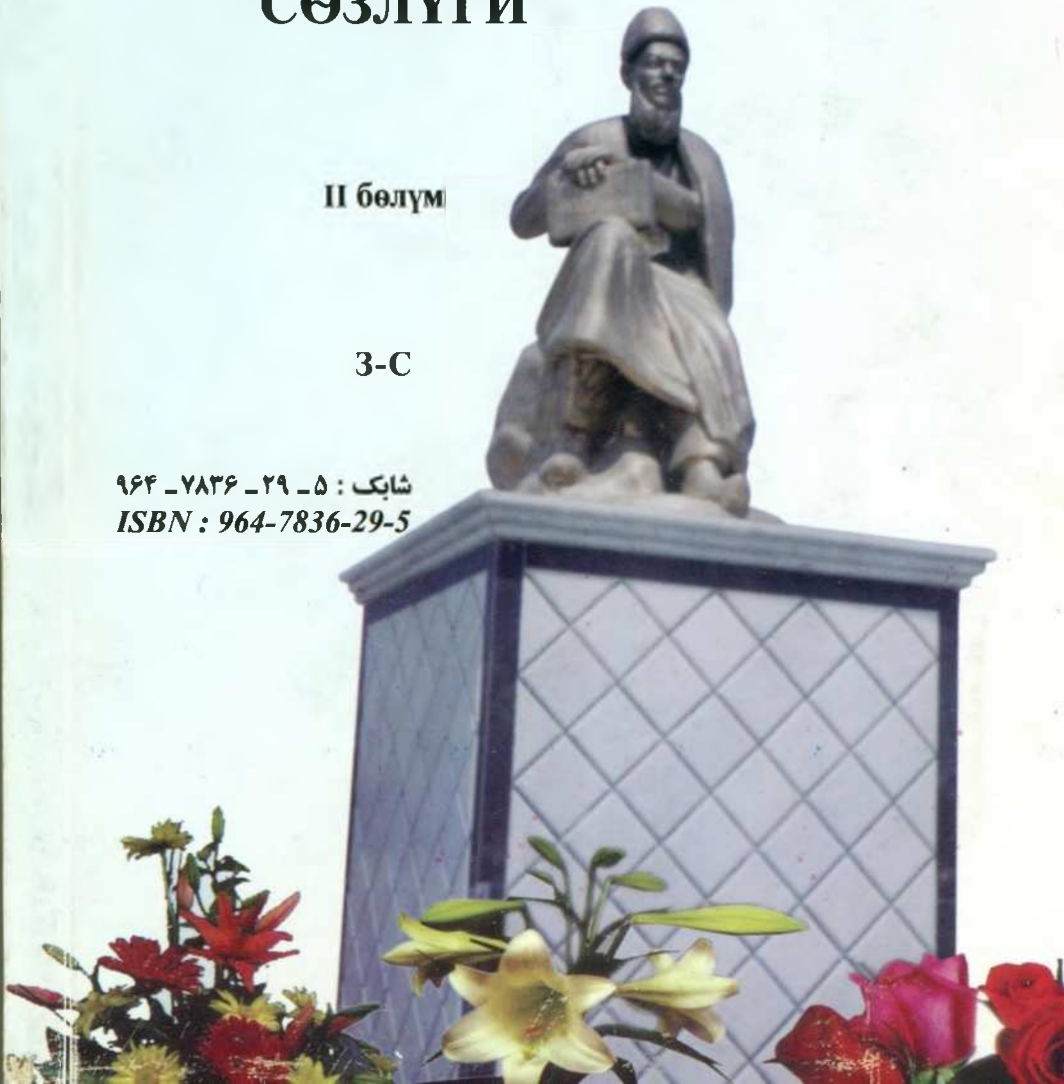

C.O.

А. МЕРЕДОВ

МАГТЫМГУЛЫНЫҢ ДҮШҮНДИРИШЛИ СӨЗЛҮГИ

II бөлүм

З-С

Гонбед Кабус
1997

فرهنگ مخدومقلی

جلد دوّم

3-C

تدوین و تفسیر از:

نورمحمّد عاشورپور

گنبد قابوس

۱۹۹۷

عاشورپور، نورمحمد
(ماقتیمقولی نینگ دوشوند یریشلی سوزلوگی).
Magtymgulynyng dushundirdhli sozlugi/ A.
۱۳۸۲ _ ۱۳۸۳ = ۲۰۰۳م _ ۲۰۰۴ .
۲ ج.
ISBN 964-7836-65-1 (دوره).- ISBN
964-7836-29-5 (ج ۱) - ISBN 964-7836-62-? (ج ۲)
فهرستنویسی براساس اطلاعات فیپا.
ص.ع. به فارسی: فرهنگ مخدومقلی
ترکمنی (خط سیریلیک) - فارسی
۱. فراغی، مخدومقلی، ۱۱۴۶ - ۱۲۰۵ ق. -- واژگان. ۲. زبان ترکمنی -- واژه نامه ها -- فارسی.
الف. عنوان: Magtymgulynyng dushundirdhli sozlugi
۸۹۴/۳۶۴۳۳
PL ۳۳۴/ ۴ف ۴ی۵۹
۱۳۸۲
کتابخانه ملی ایران
۵۲۵۸ _ ۸۲ م*

مشخصات کتاب :

نام کتاب : فرهنگ دیوان مخدومقلی(جلد دوم)

مؤلف : نورمحمد عاشورپور

ناشر : عشق دانش

نوبت چاپ : اول - بهار ۸۳

تیراژ : ۱۰۰۰ جلد

قطع : رقعی

شابک : ۱ - ٦٥ - ۷۸۳٦ - ۹٦٤

چاپ : گرگان،چاپ افست فراغی،تلفن : ٤٤ ۲۲۲۹

Түркмен халкының агзыбирлиги ве
өзбашдаклыгы угрунда җанларыны
пида эден эдермен огулларының
хатырасына багышланяр.

اتحاف به:

روان پاک شهیدان غیور که در راه اتحاد و یکانگی

و استقلال واقعی ملت ترکمن جان باخته اند.

- 3 -

ЗАБТ (а) ضبط – 1) сакламак, горап сакламак; пугталамак; 2) элеме, басып алма, яраг гүйҗи билен элеме; 3) конфисклемек; **забт этмек** - тутмак, алмак, басып алмак.

«Сад» - сабыр эйле, совабың аташа яндырмагын,

«Зад» - забт бирле сорса, ней җовап айтмак герек.

ЗАБУН (п. зебу:н) زبون – сер. зебун.

ЗАБЫТ (а. за:бит) ضابط – 1) саклайҗы, горайҗы; 2) гүйчли, хәким; ёлбашчы.

ЗАВ (п. за:в) زاو – 1) көвек, учут, гая, даг дереси, даг җүлгеси; 2) гүйчли, башарҗаң; уссат.

Аждарха эеләр завуң ягшысын.

Хүммет биле өтсем ыбадат завун.

Чешмели завлар гөрүнер.

ЗАВЫЯ (а. за:вие, кс. зава:я) زاویه – 1) бурч, чет, гыра; 2) гм. ыбадатхана, сопуларың ве таква адамларың ыбадат эдйән ери; хүҗре.

Тайынып гыл көпрүсинден завыя учсаң герек,

Ол гылычдан, йити гылдан инче ёллар андадыр.

ЗАГ (п. за:г) زاغ – гарга, еклеклери гара я-да ала бир гуш. Ол томсуна совук ерлере гидйәр. Гадымы чешмелерде (меселем, «Хавасыл-хайван» китабында) гөркезилишине гөрә, ол үч йүз йылдан говрак яшаярмышын.

Хасратыма пелек йыглар, ашык болды тилсиз заглар,

Перхат олуп, бейик даглар йыкам Юсуп дие-дие.

Чырлак өзүн заг саяр.

ЗАГАН (п.) زغن – 1) гарга меңзеш, эмма ондан кичирәк бир гуш, муңа парс дилинде «галивач» хем дийилйәр; 2) чайкел, чайчаңңалак.

Хер ниче жан чексең, гидер аслына,

Хер заг-у загандан кебутер олмаз.

ЗАГПЫРАН (за'фера:н) زعفران – шафран, сары реңкли хошбой ыслы хасыл берйән өсүмлик. Гүндогар эдебиятында элеби эсериң гахрыманының саралан йүзи загпырана меңзедилйәр.

Загпыран дек саргарыпдыр йүзлерим,

Кувват гитди, губарланды гөзлерим.

ЗАГЫФ (а. за'ы:ф) ضعیف//ضعیفه - 1) гүйчсүз, ысгынсыз, хор; 2) аял, янёлдаш.

Бу дүнйәниң мырады, -

Ат, загыфдыр, зүряды.

Гөзлер загыф ызында,

Гиряндадыр-гирянда.

ЗАД (а.за:д) ض – арап-парс элипбийиниң он секизинжи харпы, ол «з» сесини берйәр. Эбжет хасабында – 800. Бу харп диңе арап дилине махсус болуп, парс дилинде габат гелмейәр, диңе арап дилинден гечен сөзлерде душ гелйәр.

«Зад» - забыт бирле сорса ней жовап этмек герек.

ЗАДА (п. за:де) زاده – доган, доглан; эмеле гелен; дөрелен, дөрән; огул, оглы; **бегзада** – бег оглы.

Хызмат кылсаң болсун бир асылзада,

Ата-баба сенден бейик бегзада.

ЗАЙН (а. за:) ظ – арап-парс элипбийиниң йигриминжи харпы, «з» сесини берйәр. Эбжет хасабында – 900. Бу харп арап дилине махсус болуп, парс сөзлеринде габат гелмейәр, арап дилинден парс дилине гечен сөзлерде душ гелйәр.

«Зайн – зулум эйлэп, о гүн довзахда галып янмагын.

ЗАЙЫГ (а. за:йы') ضایع – бидерек, бихуда, пейдасыз; зая; харап; ёк, болмаян; **зайыг гечирмек** – бидерек гечирмек.

Өмрүңи зайыг гечирме, хасылың берме еле,

Барчаларның жайыны ахыр мазар этген керим.

ЗАЙЫКА (а. за:ыка) ذائقه – 1) тагам, тагам дуйгусы, леззет дуйгусы; 2) бәш дуйгуның бири, шонуң билен хер бир иймитиң тагамы дуюляр, онуң серишдеси дилдир.

Зайыкам датмай хакыкат леззетиден чашны...

Хемнешиним капыры-дейяр болмасдан бурун.

ЗАЙЫР (а. за:ир, кс. зевва:р) زائر – зыярат эдйән, зыярат эдижи, мукаддес хасапланян ерлере зыярата, гөрмәге гидйән адам.

Сыдкы-дилден хака көңүл багласам,

Кыямат зайырдан бир саг етишсе.

ЗАКАН (а. кс. эзка:н) ذقن – алкым; эңек, эңегин ашагы; **симин закан** - күмүш ялы ап-ак алкым.

Гүл йүзли перилер, симин заканлар,

Әлемде шат болуп гүләни болмаз.

ЗАКГУМ (а. закку:м) زقوم – 1) «Куръанда» ятланян япраклары нарың япрагына меңзеш, гүли сары реңкли, мивеси гара өсүмлик. 2) мивеси өрән ажы болан агач ады; 3) дини дүшүнжелере гөрә, довзахда болан мивеси ажы ве гүнәкәрлере берлер дийлип горкузылян мифики өсүмлик; 4) гм. зәхер, авы, ажы ве зәхерли иймит.

Сувсузлыкдан зәхер-закгум ичер сен,

Ничелере зәхри-закгум идирлер.

ЗАКГУН (а. закку:м) – **сер. закгум.**

ЗАЛ I (а. за:л) ذ – арап-парс элипбийиниң он биринжи харпы, «з» сесини берйәр. Эбжет хасабында – 700. Бу харп парс дилинде сөзүң башында хич вагт гелмейәр, диңе «зарахш» («йылдырым») сөзүнде гелипдир.

«Зал» - зелиллик чекмесин дийп басафаны эйледи,

«Ри» - рахмет бахрыдан ыхлас умыт этмек герек.

ЗАЛ II (п. за:л) زال – гарры, сачы-сакгалы агаран гарры адам; кемпир; гожа; **пири-зал** – гарры-гожа.

Ликен өзүң догры ёлдан азар сен,

Рүстем олан бир гүн пири-зал олар.

ЗАЛ III (п. За:л) زال – Самың оглы ве Рүстемиң какасы. Фирдөвсиниң «Шанамасында» айдылышына гөрә, Эйран мифологиясының гахрыманларының бири. Ол энеден доглан махалында сачы ак болуп догяр. Бу ягдая Сам утаняр, кемсинйәр ве оглуны ёк этмегиң күйүне дүшйәр. Ол Залы Элбурз дагына элтип ташлаяр. Сымруг гуш яш чаганы өз хөвүртгесине элтип тербиелейәр.

Йыллар гечйәр. Бир гиже ятырка, дүйшүнде бир пәлван гелип, Сама оглуның диридигини хабар берйәр ве оны агтармагыны табшыряр. Сам Элбурз дагына баряр. Сымруг гуш оны танаяр ве Залы оңа берйәр. Сам ве Зал Систана гелйәрлер. Соң Зал Мәхрап Кабулының гызы Судаба өйленйәр, ондан Рүстем атлы огул догяр. Ол мешхур пәлван болуп етишйәр.

Семенган шәхринде батыр Зал билен,
Дөв билен жең салан Рүстеми гөрдүм.
Йүз йыл окап, паянына
Не Зал-у, не Лукман чыкар.

ЗАЛ IV (а. За:лл, кс. зела:л) – **сер. зелал I.**

ЗАЛАЛ (а. зела:л) ضلال – **сер. зелал.**

ЗАЛЫМ (а. за:лим) ظالم - зулум эдижи, сүтем эдйән, рехимсиз; доңйүрек, сүтемкәр; **әхли-залым** – зулум эдйәнлер, сүтемкәрлер.

Пакыра жебир эден залымың иши.
Дийдим: «Әхли-залым не тайпадыр?»,
Дийди: «Гүргдүр, итдир, пишикдир, шагал».

ЗАМАЙЫР (а. зама:ир, бс. зами:р) ضمائر – **сер. замыр.**

Замайырны гондурып,
Тагты арша мүндүрип.

ЗАМАН (а. зама:н, кс. эзмене) زمان – 1) вагт; мөхлет, эййам, чаг; 2) дөвүр; бир заман – бир вагт, бир мүддет; бираз салым.

Хэзир бизиң заманда,

Яман сөзлер зыбанда,

Гөкден ере пай дөкүлмез,

Замана ахыр боланда.

ЗАМАНА (а-п. зама:не) زمانه – 1) дөвүр, дөвран; 2) хэзирки вагт; 3) багт, тэлей; дурмуш; дүнйэ; 4) айып, ногсан.

Замана бейледир – гөзе илмезлер,

Хер кишиниң голда бары болмаса.

Эй, агалар, аглар мен, гелди, гечди замана.

ЗАМАНЫЯ (а. зама:ни:йе) زمانیه – замана дегишли; замана, дөвран.

Земин, асман, гарб-у шарк пертөвинде гердандыр,

Заманыя сен гердан, заман сенден бихабар.

ЗАМБУР (а. зонбу:р, п. зенбу:р) زنبور – сер. занбур.

ЗАМУН (а. за:мин) ضامن – 1) кепил, бир адамың эден этмишини гайталамажагына гүвэ гечип, онуң эхли жогапкэрчилигини өз үстүне алмаклык; 2) шаятлык, гүвэлик; 3) шаят болян адам, гүвэ гечйэн адам; боюн алан.

Мухаммет замундыр, шунда вай этгин,

Аждарха, мар атлы мөйлер гөрер сен.

ЗАМЫР (а. зами:р, кс. зама:ир) ضمیر – 1) ич, хер задың ич йүзи, батын (сер.); 2) калп, йүрек; выждан; 3) чалышма.

Хич кимиң халыдан хем хич ким эгэх имес,

Мен, сен алмам гөзе гер, хэкимни чүн кылды замыр.

ЗАНАХДАН (п. зенах-да:н) زنخدان – эңек; алным, чекге; сиби-занахдан (алма занахдан) – сөйгүлиниң алма меңзеш чекгеси, алкымы; чахы-занахдан – эңегиң ортасындакы чукуржык (бу сөз дүзүмлери көпленч поэзияда уланыляр).

Сиби-занахданлар, гунча даханлар,

Алма занахдана, бу күмүш йүзе.

ЗАНБУР (а. зонбу:р) زنبور – ары; занбуры-асал (шекер) – бал арысы. Бу сөз парс дилинде «зенбу:р» шекилинде уланыляр.

Занбур чыкып сейрана,
Гезер дөвран ичинде.

ЗАҢ (п. зенг) زنگ - жаң, хайванларың бойнуна дакылян металдан эдилен ичи дүвмели кичижик кәсе, хайван йөрәнде ол сес эдйәр.

Заңлар асар меркебиниң бойнуна,
Мусулманлар гирмез аның ойнуна.

ЗАР (п. за:р) – 1) аглаян; эңрейән; 2) аглама, эңреме; нала, пыган; 3) эжиз, бичәре, пахыр; 4) парс дилинде атлара гошулып, ер, мекан аңладян гошулма. Мес.: гүлзар; зары-гирян – аглап эңрейән, сесли эңрәп аглаян.

Пелек уруп, дөвлет гушун учуран,
Зары-гирян аглар «хан» сесин аңса;

ашыкы-зар – аглаян, эңрейән ашык.

«Х» - хеләкетлик билен ашыкларын зар эйлемиш;

зар-у незар – бичәре, хор, халдан дүшен.

Ким амал памал кылгайлар сени зар-у незар;

зары-эфган – агы-пыган, эңреме.

«Хүв» дийип, мен зары-эфган гиже-гүндиз агларам.

ЗАР-У НЕЗАР (п. за:р ве неза:р) زار و نزار – **сер. зар** ве **незар**.

ЗАРБА (а. зарбе, кс. зараба:т) ضربه – ургы, урма, чарпыш, чарпма; басым.

Әлем ичре бир ах урсам, бир зарба,
Эда болар ынсан, гелмез пил гурба.

ЗАРЛАМАК (за:рламак) زارلامق – 1) арзувламак, ахы-нала билен ятламак; 2) налыш эдип агламак, зар чекмек.

Юсубың кәкилин зарлап,
Ёл үстүнде Якуп гечди.

ЗАРП (а. зарб) ضرب – 1) ургы, урма; 2) гүйч, кувват; 3) зикге какма; **зарп урмак** – хайбат атмак.

Зир зарбын гөрмеен гурдун,

Хер мурты бир тире дөнер.

Өлүм зарбы үч тарапдан урулды.

Меликлер зарп уруп гелсе герекдир.

ЗАРЫ (п. за:ри:) زاری – сесли аглама, эңреме, нала, пыган; агы; **зары кылмак** – сесли агламак, эңремек.

Ол анда ах чекер, мен мунда зары,

Умматлар эңрешип, зары кыларлар.

ЗАРЫ-ГИРЯН (п. за:р ве геря:н) زاروگریان – **сер. зар**.

ЗАРЫ-ЭФГАН (п. за:ры ве эфга:н) زاری و افغان – **сер. зар**.

ЗАТ (а. за:т, кс. зава:т) ذات – 1) хер задың хакыкаты, аслы, эсасы; гелип чыкыш; 2) шахсыет; объект; 3) «зу» сөзүниң женский роды, манысы: эе.

Өйленсеңиз, гарап алың затыны.

Акыл етмез затына.

Шонча ары, шонча пәкдир затлары.

Хожалар пахр эде аслы-затына.

ЗАХИРЕТДИН БАБУР (а. Захи:р ад-ди:н Ба:быр) ظهیر الدین بابر - Захиретдин Мухаммет ибн Омар шых ибн Абу Сагыт ибн Мухаммет ибн Мираншa ибн Теймур. Онуң несли бәш аркада Эмир Теймура етйәр; өзбек языжы-шахыры ве гөрнүкли дөвлет ишгәри ве алымы. Ол 14/02/ 1488-нжи йылда Фарганада доглуп, 26/12/1530-нжы йылда хем арадан чыкыпдыр. Бабур илки Овганыстанда хәкимлик эдйәр, соң Хиндистаның энчеме ерини басып алып, Бейик Моголлар (я-да бабуриян, бабурые) династиясының эсасыны гойяр. Шолардан он еди адам тә 1858-1859-нжы йыллара ченли Хиндистаның демиргазык себтинде патышалык эдипдирлер. Шу династияның мешхур солтанларындан Хумаюн, Экбер, Жахангир, Шахжахан, Өвреңгзиб (лакамы

Әлемгир) ве башгалары гөркезмек болар. Оларың көшгүнде – Дели шәхеринде көп санлы алымлар ве шахырлар йыгнанышдырлар, шоларың арасында Байрам хан, Рахымы, Эниси ялы энчеме түркмен шахырлары-да болупдыр.

Бабурың эсасы эсери «Бабурнамадыр». Бу эсер автобиографик хәсиете эедир. Ол үч бөлүмден ыбарат: Фаргана, Кабул ве Хиндистан. Буларда дүрли вакалар ве автобиографик маглуматлар беян эдилипдир. Бу китап, рус, парс, инлис, немец ве француз диллерине терҗиме эдилипдир. Бабурың шыгырлар диваны-да бар. Онуң эсерлери өзбек эдеби дилиниң өсмегине оңың тәсир эдипдир.

Захиретдин Бабур «Мизаныл-өвзаны».

Гашларына барып, мен меҗнун болсам.

ЗАХРА (а. Захра:) زهراء – 1)ازهر – сөзүниң женский роды, парлак, ак йүзли, пәк, йүзи ялкымлы; 2) Мухаммет пыгамбериң гызы Патманың лакамы. Зөхре сөзүнден дүйпден тапавутлыдыр. **сер. Патма**.

Бир Захра, он ики ымамы гөрдүм.

Хасан, Хусайн диниң энвери, махы,

Каны Патма-Захра хүйрлериң шахы.

ЗАХХАК (а. Захха:к) ضحاك – 1) Арабыстанда өнүп-өсен ве Мердас диен адамың оглы болан шахс; 2) Эйран эртекилеринде ве Фирдөвсиниң «Шанамасында» габат гелйән пишдадылар династиясының бәшинҗи патышасы. Роваятлара гөрә, ол өрән бетгылык ве залым болупдыр. Җемшитден тагты-тәҗи басып алып, онуң орнуна патыша боляр. Онуң Дахак, Дех Ак, Аждахак Аждахадуш ве Мардуш диен атлары болупдыр, кә халатда оңа Буюрәсп хем дийлипдир. Заххак сөзи Дех Ак сөзүниң арапчалашдырылан гөрнүши хасапланяр. «Ак» парс дилинде «айып, эрбетлик, габахат, апат» диймек болуп, она Дех Ак ат гоюлмагының себәби болса, онуң дүнйәде он саны эрбет әдби

ровачландыранлыгы үчиндир. «Авестада» Заххакың ады Ажыдахак дийлип гөркезилипдир. Буюрэсп дийилмегиниң себәби, онуң он мүң аты боланлыгы үчиндир.

Заххакың ики эгнинден ики саны йылан чыкып дуран экен. Оларың иймити болса, адам бейниси экен. Шол йыланлары нахарламак үчин Заххак хер гүн ики адамы өлдүрип, шоларын бейнисини йыланлара берипдир. Шейлеликде, энчеме машгалаларың гүни яса өврүлипдир. Иң соңунда илат Заххагың зулумына чыдап билмән, ики оглуны элден берен демирчи Кәвәниң ёлбашчылыгы астында оңа гаршы гозгалаң эдип, оны тагтдан дүшүрйәрлер, онуң ерине Тәхмурысың неслинден болан Перидуны патышалыга беллейәрлер. Перидун болса Заххагы тутуп, Демавент дагында бир говагың ичинде бент эдип гойяр. Бу вакаларың хеммеси «Шанамада» долы беян эдилипдир.

Хер гүнүне ики адамдан сойган,
Заххак залымы-да ютдың, гара ер.

ЗАХЫМ (п. захм) زخم – яра, баш; **захымдар** – яралы, ярадар.

Эрте гарның долдурарлар аташдан,
Захмы чыкмаз, галар жанда, чилимкеш.

ЗАХЫМДАР (п. захм-да:р) – **сер. захым**.

ЗАХЫР (а. за:хир) ظاهر – 1) мәлим, аян, әшгәр, белли; 2) дашкы гөрнүш, шекил; **захыр эйлемек (этмек, кылмак)** - әшгәр этмек, дашыңа чыкармак; **захыр болмак** - гөрүнмек.

Маңа захыр, халкдан пынхан гезерлер.
Захыр эйләп гудратыны еди кейван эйледи.

ЗАХЫТ (а. за:хид, кс. зохха:д) زاهد – намазхон, таква, аскет, теркидүнйә, галандар, теркидүнйә болуп, ыбадата мешгулланян адам.

Тагламун дагында захыт гездилер,
Мүъмүн мунда, берат анда яздылар.
Гулак тутмаз захытларың пендинден.

ЗАЯЛАМАК (а-т. за:йы-ламак) ضایع لا مق – харап этмек, харама чыкармак, бидерек гечирмек.

Гөрүң, не женанлар ышка улашды,
Өмрүни заялап, хэке булашды.

ЗЕБАНЫЙЕ (а. зеба:ни:йе) زبانیه – сер. зыбаныя.

ЗЕБЕРДЕСТ (п. зебер-дест) زبردست – 1) эли үстүн, гүйчли, зорлы, чалт, эзбер, йити, есер, чаласын, башаржаң; 2) хөкүмли; пәлван.

Алланың ышкында местлер,
Душ гелишмез зебердестлер.

ЗЕБЕРЖЕТ (а. зебержед) زبرجد – зүмерреде мензеш сары я-да яшыл реңкде болан гымматбаха даш, хризолит (р).

Кап дагы зебержет реңбе-рең дагдыр,
Какнус бир гуш, дайым онда туссагдыр.
Яшыл зебержетдир ики гулагы,
Даң йылдызна мензәр гөзи Бырагың.

ЗЕБУН (п. зебу:н) زبون – 1) бичәре, пакыр, эжиз, халлан дүшен; 2) еңлен; хорланан.

Талейим зебундыр, теним бикувват.
Гөрсе бу зебун халым бады-саба, даң-сәхер.
Артды ыслам шөхрети, капырлар олды хем зебун.

ЗЕБУР (а. Зебу:р) زبور – 1) аслы сирия дилинде болуп, манысы хат, язгы, текст диймекдир; 2) дини дүшүнжелере гөрә, Давут пыгамбере вахй болан (инен) дини китап. Бу китап барада «Курьаның» «Ниса» (163-нжи аят), «Энбия» (106-нжы аят), «Бени-Ысрайыл» (55-нжи аят) сүрелеринде маглумат берилйәр. Зебур аслында йүз элли сүреден я-да «мезмурдан» ыбарат болупдыр. Шоңа гөрә, ол китап «Мезамир-е Давут» («Давудың нагмалары») диен ат билен мешхурдыр. Ол китап өвүт-несихатларын, парасатлы сөзлериң ве Давудың мынажатларының (сер.) йыгындысыдыр. «Зебур» чепер сөзүң иң оңат нусгаларындан бири хасапланяр. Ол

аслында иври (гадымы еврей) дилинде болуп, сон башга диллере гечирилипдир. «Зебурың» иң мөхүм бөлүми онуң элегияларыдыр. Бу хили шыгырлар поэзиянын иң гадымы формаларының биридир. Бу китабың мазмунының дүрли-дүрли болшы ялы, онуң авторлары-да дүрли дөвүрде бу эсери дөредипдирлер. Бирнәче бөлүми Давудың дөврүнден йүз йыл соң язылыпдыр. Шоңа гөрә, «Зебурың» хемме бөлүмлерини Давуда дегишли дийип тассыкламак мүмкин дәл, онуң диңе кәбир бөлүмлери Давуда дегишлидир.

Давут «Зебур» окып, кылды мынаҗат,
Мухаммет шанына «Фуркан» яратды.
Иша оглы Давут әлемни сүрди,
Хак аңа «Зебурың» келамын берди.

ЗЕЙЛ (а. зайл) ذيل – 1) ашак, пес; этек; 2) соң, ыз, хер бир задың соңы, ахыры.

Фахры-әлем сен-сен-у өзге небиллер бир зейл,
Хатм эдип, арвахына кылдым догайым, я ресул.

ЗЕЙНЕЛ-АБЫДЫН (а. Зейн-ал-а:биди:н) زين العابدين – ады Алы, ымам Хусайның оглы, шайыларың дөрдүнҗи ымамы. Эҗеси Эйран патышасы Ездигердиң гызы Шәхрбану. Ол 658-нҗи йылда доглуп, 713-714-нҗи йылларда зәхер берлип өлдүрилйәр. Көп ыбадат эдени үчин, оңа «Зейнел-абыдын» («Такваларың безеги»), «Сечжат» («көп сежде эдйән, көп намаз окаян») ве «Сеййидис-саҗыдын» («Сежде эдйәнлериң агасы») диен лакамлар берлипдир. Онуң язан догалары «Сахыфайы-Сечжадые» ады билен мешхурдыр.

Бир чаха атдылар Дымышк шәхринде,
Зейнел-абыдына багышла бизни!

ЗЕКАТ (а. зека:т) زكوة // زكات - 1) бир задың гысга ве сайлантгысы; шеригат боюнча мусулманларың хер йылда өз умумы байлыкларындан кыркдан бир бөлеги мөчберинде худай ёлунда төлейән салгыды, берйән садакасы; **зекаты-хуси** – гөзеллик зекаты; **бизекат** – зекатсыз, зекаты берилмедик; 2) арассалык, арассаламак.

Сени истэн гедаларга зекаты-хуснунда өвладыр.

Кимселер хайр эдип, зекатын берип.

Дүнйәде сүйтхорың пул йыгма дерди,

Байларың маллары бизекат эрди.

ЗЕКЕРЯ (а. Зекерия) زكريا – дини роваятлара горә, еврейлериң улы пыгамберлериниң бири. Хажы Зейнел-абыдын өзүниң «Рияз-ас-сыяхат» атлы китабында Зекеряны Зан ибн Силм ибн Саддугың оглы ве Сүлейман ибн Давудың неслинден дийип языпдыр. Кәбир ерде ол Якубың огулларының бири дийлип белленипдир. Зекеря бир йүз он бәш йыл өмүр сүрүпдир, кырк яшында пыгамбер болупдыр. Зекеряның тогсан яша ченли чагасы болмандыр. Ол көп гайгыланып гезипдир, эмма сабырлылыгы элден бермәндир.

Гүнлерде бир гүн Зекеря ыбадат жайына барып, намаза, ыбадата мешгул боляр, соң Мерьемиң ыбадат жайына баряр, гөрсе, ол ыбадата, намаза мешгул экен. Шонда Мерьемиң өңүнде дуран миведен долы бир табага Зекеряның гөзи дүшйәр. Ол муңа хайран галяр, чүнки ол мивелер томусда бишйән мивелер экен, шол вагт болса гыш паслы экен. Галыберсе-де, Мерьем ыбадат жайындан хич ере чыкмаян, ызындан хем хич бир адам гелмейән экен. Зекеря бу ген ваканың себәбини билмек истәп, Мерьеме йүзленйәр ве «Бу мивелери нireден алдың?» дийип сораяр. Мерьем: «Худай тарапындан гелди, хер гүн эртир-агшам мениң рызкымы худай етирйәр» дийип, жогап берйәр. Соң Зекеря йүзленип: «Сен нәме үчин бейле гең галярсың, худайың, эгер ислесе, халан адамың гүнделик рызкыны етирип билйәндигини билмейәрмиң?» дийййәр.

Шу пурсатда Зекеряның рухы ягдайы үйтгейәр, чуң оя батяр. Худайың гудраты барада Мерьемин айдан сөзлери онда умыт учгуныны дөредйәр. Өзүниң гарранлыгына гарамаздан, худайың гудраты билен перзендиниң болмаклыгына умыт баглаяр ве худая йүзленип дога-дилег эдйәр. Нетижеде онуң дилеги кабул боляр.

Узак вагт гечмәнкә, перишделер сесленип: «Эй, Зекеря, худайтагала саңа бир огул берди, ады Яхядыр, шу вагта ченли хич киме шейле ат дакылан дәлдир!» дийип, бушлаярлар. Зекеря хошал боляр, перишделер билен бирнәче сораг-жогап алышяр. Сонундан ол худайдан хайыш эдйәр, шол ваदасының ерине етжекдиги барада бир нышана бермегини сораяр. Шонда Аллатагала: «Сен үч гүнләп гепләп билмерсиң, айтжак задыңы үм билен дүшүндирмели боларсың!» диййәр. Шейле хем боляр. Шейлеликде, Зекеря тогсан яшындака онуң Яхя атлы оглы дүнйә инйәр. Ол яшлыкдан өрән акыллы боляр. Худай оны-да пыгамберлиге беллейәр.

Зекеря Бейтил-мукаддес шәхеринде Мусаның шеригатыны йөредйәр. Ол бизиң эрамыздан алты асыр өң яшап гечипдир. Зекеряның өлүми барада шейле роваят бар: Хачан-да Меръем гөврели боланда еврейлер Зекеря бетгүман болярлар, чүнки Меръемиң әри ёкды ве диңе Зекеря онуң билен душушып билйәрди. Еврейлер Зекеряны Меръем билен зына этмекде айыплап, өлдүржек болярлар, оны ызарлап башлаярлар. Зекеря бу ягдайы аңяр ве гачяр. Гачып баршына ёлда бир агачдан шейле сес эшидилйәр: «Эй, Алланың пыгамбери, өзүңи маңа етир ве булагайчыларың шеринден өзүңи гутар!». Зекеря агажың янына баряр, агач ярыляр, Зекеря онуң ичине гирйәр. Шол пурсатда хәзир болан шейтан онуң гейиминиң бир бөлежигини агачдан дашарда галдыряр. Бир топар адам Зекеряны ковалап, шол ере гелип етйәрлер. Шейтан ынсан шекилине гирип, шол ерде дуряр. Янкы гелен адамлар шейтандан «Шу ерде бир гарры адам гөрмедиңизми?» дийип сораярлар. Ол-да: «Мен бир жадыгөй адамы гөрдүм, ол жады эдип, шу агажы ярды ве онуң ичине гирди, эмма гейиминиң бир ужы дашарда галып, ынха гөрнүп дур» диййәр. Еврейлер шейтаның өвретмеги билен агажы бычгы билен ики кесйәрлер. Нетижеде Зекеря өлйәр. Кәбирлериң пикирине гөрә, шу

хили эдилип өлдүрилен пыгамбер Зекеря дәл-де. Шугайн пыгамбер болмалы. Зекеря болса өз ажалына өлен болмалы.

Зекеряның вакасы «Куръаның» «Ал-е Ымран», «Энгам», «Мерьем» ве «Энбия» сүрелеринде хем-де «Кысасыл-энбия» китабында доль беян эдилипдир.

Өмрүми бихуда гечирдим хебес,

Зекеря пыгамбер, я Хызыр – Ыляс.

Эррәни башыга гойган Зекеряның хорматы.

ЗЕЛАЛ I (зела:л, бс. залл) ضلال - ёлуны йитиренлер, азанлар, азгынлар, азашанлар; ялңышанлар.

Мусулман сен, хабар алгыл зелалдан,

Гачадур харамдан, ишле халалдан.

Магтымгулы, хабар алгыл зелалдан.

ЗЕЛАЛ II (а. зела:л) ضلال – догры ёлдан чыкма, азашма, ёл йитирме; азгынлык; ялңышма; **рахы-зелал** – азгынлык ёлы, азашмаклык ёлы.

Кимлери гүмрах кылып, берди аңа рахы-зелал,

Кимлери мүъмүн кылып, өзүн танатды бимысал.

ЗЕЛАЛАТ (а. зела:лет) ضلالت – 1) азашмаклык, ёлдан чыкмаклык, азма, догры ёлдан чыкма, гүмра болма; 2) ялңышмаклык, ялңыш пикире дүшмеклик, хакыкатдан дашлашмаклык.

Ол кимседир зелалатын жошдурды,

Мырат элде экен, намырат недир?

Гаркы-зелалат болдум, хедаятны сен гөстер.

Яда салмаз хайр иши, тапган зелалатдан нышан.

ЗЕЛИЛ (а. зели:л) ذليل – хор-хомсы, бичәре, песе дүшен, пакыр; **зелиллик** – песлик, эҗизлик, пакырлык.

Эренлердир, зелил болуп сүрүнмез,

Ол беладыр, гелсе, гөзе гөрүнмез.

Бу зелиллик ичре сен көп гоймагыл хара мени...

Көп ынанжым сен дурар сен, улы диван, я ресул.

ЗЕЛИЛЛИК (а-т. зели:л-лик) ذلیل لیک – **сер. зелил**.

ЗЕМАЙЫР (а. зема:ир, бс. зами:р) ضمایر – 1) йүреклер, калплар, выжданлар; 2) ич, хер бир задың ич йүзлери; 3) чалышмалар.

Земайырны гондурып,

Тагты арша мүндүрип.

ЗЕМЗЕМ (а.) زمزم – 1) көп сув; 2) Мекгеде Кәбәниң голайында, 24 метр чуңлугы болан бир гуйының ады. Дини роваятлара гөрә, бу гуйы Ыбрайым Халыл пыгамбер заманында, ягны бизиң эрамыздан такмынан 2800 йыл өң газылыпдыр. Кәбир роваятлара гөрә, «Земзем» Ысмайыл пыгамбериң аяк басан еринде дөрән бир чешмемиш. Хачан-да Ыбрайым Халыл өзүниң икинжи аялы Хажар билен яшажык оглы Ысмайылы бир ерде гоюп гиденде, Хажар сув гөзлегине чыкып, төверегине айланып башлаяр, ызына өврүлсе, Ысмайылың аяк депиржиклэп ятан еринде бир чешме дөрәп, сув акып башландыгыны гөрйәр. Шол ерде соң оба дөрейәр, соң Мекге шәхери эмеле гелйәр. «Земземиң» сувы мукаддес хасапланяр, хажа гиденлер ондан алып гайдярлар; **абы-земзем** – земзем гуюсының сувы.

Агзың абы-хаят, Земзем чешмеси,

Айналбакы сувнуң лайы, гөзел сен.

Абы-Земзем чешмеси, Сафа, Мерве арасы,

Сүлейман дек әхдимни сындырдыгым билмезмиң?

ЗЕМИН (п. земи:н) زمین – 1) ер, топрак, гум; 2) Ер (планета); **земин сары** – Ере тарап; **земин-Юнан** – Греция топрагы; **земин-у асман** – ер-гөк.

Гам хүжүм эйләп гөкден, земин сары ининде.

Земин-Юнан хем болар ек хезар.

Пелеклер нердибаныдыр, земин саясына мәтәч.

Ат деминден долды земин-у асман,

Хорасаның хәки-герди билинмез.

ЗЕМИН САРЫ (п-т. земи:н са:ры) زمین ساری – **сер. земин**

ЗЕМИН-ЮНАН (п-а. земи:н Ю:на:н) زمین یونان – **сер. земин**

ЗЕМИСТАН (п. земиста:н) زمستان – дөрт пасلың бири, гыш, гүйзден соңкы пасыл; ҳованың иң совук болян пасды.

Элли бәшде табыстаны,

Гөйә земистана гелдиң.

Гаррылыкның апатыдыр бу гахры-земистан.

ЗЕМРЕ (а. зомре) زمره – **сер. зумра**.

ЗЕН (п. кп. зена:н) زن – аял, хатын.

Дүнйә зендир, көп ойнашлы, әри бир.

Намарт олдур – генеш эйләр зен биле.

Огул, гыз, мал-у зен саңа асгынжак.

Додагыны дишләп, «ах» дийр зенине.

ЗЕНАБИЛ (а. зена:би:л, бс. зенби:л)زنابیل – **сер. зенбил**.

ЗЕНАН (п. зена:н, бс. зен) زنان – **сер. зен**. Көплүк санда болса-да, түркмен дилинде бирлик сан шекилинде уланыляр.

Ничик ит экен дийп, онда ол зенан,

Ол ите рехм эдип, берди оңа нан.

ЗЕНБИЛ (а. зенби:л, кс. зена:би:л) زنبیل – себет, гүнделик, герек-ярак затлары дашамак үчин екенден ве ш.м.-ден өрүлип бежерилен гап.

Ынсың, жының патышахы,

Ол хем зенбил докап гечди.

ЗЕНБУР (п. зенбу:р) زنبور – **сер. занбур**.

Тоты хемрахындан, зенбур шекерден,

Билбил гүлүстандан айрылмадымы?

ЗЕНДЕ (п. зинде) زنده – **сер. зинде**.

ЗЕНЕХДАН (п. зенехда:н) – **сер. занахдан**.

ЗЕНЖАН (п. Зенжа:н) زنجان – **сер. Хамса II**.

ЗЕНҖЕБИЛ (п. зенҗеби:л) زنجبيل – 1) Хиндистанда ве Эйраның кәбир еринде битйән узын ве инче япраклы өсүмлик, онуң көкүнден алынян хошбой өнүм (имбирь); 2) дини дүшүнҗелере гөрә, гөйә женнетде болан фантастики бир арыгың ады.

Сейр этди селсебил, зенҗебил биле.

Дахы бир арык анда селсебилдир,

Бириси дахы анда зенҗебилдир (А).

ЗЕҢ (п. зенг) زنگ – 1) пос, металларың йүзүнде хованың я-да чыгың дөредйән җисми; 2) жаң; 3) **гм.** кир, чаң; гайгы, гусса; **зең болмак** – посламак.

Ичиң шерден сакла, гыбатдан тили,

Сакламасаң, көңүл гөзгиң зең болар.

Алтын, күмүш зең болупдыр.

Зеңлери асармыш эшек бойнуна.

ЗЕҢГАР (п. зенга:р) زنگار – 1) пос; хапа сары-яшыл гатышыклы реңк; 3) **гм.** гайгы, гам, гусса.

Тартар өзүң өзүне, гөйә ки зеңгардыр чилим.

Кайда болса довзахылар, безмиде бардыр чилим.

ЗЕҢГИН (зеңги:н) زنگين – бай; маллы, пулдар.

Гызыл гана зеңгинем,

Шол Хорасан ичинде.

ЗЕҢГИСТАН (п. зенг-иста:н) زنگستان – 1) негрлериң юрды, гараларың юрды, Африка, зеңңилериң юрды; 2) Африкадакы Зенгибар юрды, онуң илаты негрлердир.

Төрт мүң Саклап, Сенҗап, төрт мүң Зеңгистан,

Гөйә гечип барган силдир бу дүнйә.

ЗЕҢҢИ (п. зенги:, кс. зенгия:н) زنگی – 1) негр, гараягыз адам; 2) африкалы; 3) илаты гараягыз адамлар болан Африкадакы Зенгибар юрдуна дегишли адам, шол юрдуң гражданы.

Сап гурды батыр беңңилер,

Дөвүше чыкды зеңңилер.

ЗЕҢНИ БАБА (п-т. Зенги Ба:ба) زنکی بابا – я-да Зеңни ата – Сүлейман Хеким атанын (**сер.**) шәгирди, мешхур шыхларың бири. Онуң хакыкы ады такык белли дәл. Ол гелшиксиз, гараягыз болупдыр, халк арасында кераматлы хасапланыпдыр. Ол Ахмет Ясавынын уссады болан Баба Арсланың неслинден экен. Зеңни Бабаның ата-бабаларың хем суфизмиң векиллери болупдырлар. Ол Сүлейман Хеким ата өленден соң, онуң аялы Анбар бибә (я-да Анбар энә) өйленипдир. Зеңни Бабанын какасы – Абдылмәлик хожаның оглы Тәч хожа атландырыляр. Абдылмәлик болса Ахмет Ясавынын шәгирди Мансур атанын оглы болан. Мансур атаның какасы-да Баба Арсландыр.

Зеңни баба сыгыр чопанларың пенакәри. Чопан ата болса гоюн чопанларын пенакәри – пири хасапланяр. Зеңни Баба 1258-нжи йылда арадан чыкыпдыр. Онуң мазары Дашкент шәхериниң голайында Зеңни ата атландырылян ерде ерлешйәр. Онуң ызыны довам этдирижи дөрт шәгирди болупдыр: Узын Хасан, Сейит Ахмет, Бедритдин (Бедир ата), Седритдин (Седир ата).

Бахаветдин, Миркүлал,

Зеңни Бабаны гөрсем.

Бири Зеңни Баба, ол-да намдардыр.

ЗЕР (п.) زر – тылла, алтын, гызыл; **зер лыбас** – тылла гейим, алтын билен безелен гейим.

Көңүл дүнйә зерин ызлап дурупдыр.

Кимлер зер лыбас гейсе.

Мәтәже нан берсем, элде зерим ёк.

Пакырлар мал диер, байлар зер диер.

ЗЕР ЛЫБАС (п-а. зер либа:с) زر لباس – **сер. зер**.

ЗЕРАГАТ (а. зира:'ат) زراعت – экинчилик, дайханчылык, экин экмеклик, ери бежерип хасыл өндүрмек.

Акар сувдур зерагатың энеси,

Илсиз-гүнсүз юртда гала ярашмаз.

ЗЕРБАП (п. зер-ба:ф, зер-бефт) زربفت // زرباف -1) тылла билен докалан; 2) парча, тылла сапак гошулып докалан мата.

Зербаба зовкын олма, бака ёкдур дөвлетде ...

Хасылың аташ болгай, эйлесең яман пейда.

ЗЕРДАП (п. зерд-а:б) زرداب – 1) сар сув, ярадан чыкян сары сув; 2) өт.

Наскеш ики жаханда болмаз асла шадыман.

Бурнундан зердап иле сасыг акмыш хер заман.

ЗЕРЕФШАН (п. зер-эфша:н) زرافشان – 1) тылла пүркүлен, алтын сепилен; алтын чайылан; алтын сачян; 2) гүл ады; 3) деряның ады; **доны-зерефшан** – алтын билен безелен дон.

Дийдим ки: «Пушеш геймиш». Дийди: «Доны-зерефшан».

Зерефшан дахы имесдир, Нил-умманым бар мениң.

ЗЕРНИГӘР (п. зер-нига:р) زرنگار - 1) алтын билен безелен, алтын сувы берлен; гызыл чайылан; 2) безелен; гызыл сувы билен язылан.

Галадан даша чыкды, гелди бир хош зернигәр.

Гөрди бир гуш зернигәр.

ЗЕРРЕ (а.) ذرّه – тике, азажык, хер бир задың иң овнук бөлежиги; аз мукдар, **зерре-зерре** – аз-аз, азажык-азажык; **зеррейи** – бир зерре, бир азажык, бир бөлежик.

Бир тарапдан зерре-зерре соралар.

Мүң хүнәрден зерре дөвлет ягшыдыр.

ЗЕРРЕ-ЗЕРРЕ (а.) ذره-ذرّه – **сер. зерре**.

ЗЕРРЕ МЕЖАЛ (а. зерре межа:л) ذرّه مجال – **сер. межал**.

ЗЕРРЕЙИ (а-п. зерре-и:) ذرّه ای – **сер. зерре**.

ЗЕРРИН (п. зерри:н) زرّین – 1) тылладан эдилен, гызылдан ясалан; тылла ..., гызыл ...; 2) тылла ялы, алтын ялы; **зеррин кемер** – тылла гушак, тылладан эдилен гушак; **зеррин накыш** – тылла реңкли, алтын билен нагышланан, безелен.

Ол мургы-зеррин накыш,

Асманлара уруп баш;

зеррин хысар – тылла дивар, алтындан ясалан дивар.

Каны шасуварың, зеррин хысарың?

ЗЕРРИН НАКЫШ (п-а. зерри:н накш) زرّ ین نقش – **сер. зеррин**.

ЗЕРРИН ХЫСАР (п-а. зерри:н хыса:р) زرّ ین حصار – **сер. зеррин**.

ЗЕРУР (а. зеру:р) ضرور – 1) межбур, нәалач; 2) мәтәчлик, гарыплык, пакырлык; 3) важып, дервайыс, герекли.

Бир гүн яка тутар, билсең, бигүман,

Эмма ки бир зерур хажат дүнйәдир!

ЗЕХИН (а. зехн. кс. эзха:н) ذهن – укып, талант, дүшбүлик, акыллылык; **зехин этмек** – пикирленмек, үнс бермек.

Зехин этсе, билер акыллы болан.

Мыдам ах чекерсиң, зехин күнд эдер,

Гүндизки хыялың гиже дүйш болар.

ЗИ (а. за:) ز – арап-парс элипбийинин он үчүнжи харпы, «з» сесини берйәр. Эбжет хасабында – 7. Муна «зайы-хөввез» ве «зайы-му'жама» хем дийилйәр. Бу харп «ж», кәте-де «гайн» сесине өврүлйәр.

«Зи» - зыяда нефсиңи дүнйә үчин индермегин.

«Зи» - зор эйлесе хашмың, күллүсин дерхем эйләр.

ЗИБ (п. зи:б) زیب – безег, зынат; беземе.

Хер зишт-у зивер-у зиб,

Шахыды-әлеми-гайб.

ЗИБИР (зиби:р) زبیر – 1) херекет; гатнав; 2) ховсала; говга.

Бигайрат хан голунда,

Дүшди илат зибире.

ЗИВЕР (п. зи:вер) زیور – безег, зынат, гөзеллик, оваданлык.

Хер зишт-у зивер-у зиб,

Шахыды-элеми-гайб.

ЗИКИР (а. зикр, кс. эзка:р) ذکر – 1) ятлама, ят этме; 2) Худайың адыны ве эпитетлерини гайталап, дога этме; дога, намаз; **зикир эйлемек (этмек)** – яда салмак, ятламак, дога этмек; **зикр-у сена** - дога ве алкыш.

Рызк үчин гам ийме, хака зикр эйле.

Хер киши ким, хак зикринден зиндедир,

Көңли тагйыр тапмаз болса жем биле.

Магтымгулы, Алла адын зикр эйле.

ЗИКР-У СЕНА (а. зикр ве сена:) ذکر و ثناء – **сер. зикир**.

ЗИЛЛЕ (а. зиллет) ذله – хор, бичәре, бизар; пес; **зилле болмак** – бичәре болмак, хорланмак.

Мен бу ёлда шунча зилле болмушам.

Манда галып, ажызлыгым билмишем.

ЗИЛЛЕТ (а.) ذلت – хорлук, бетбагтлык, бичәрелик; мушакгат; песе дүшмеклик; йигренч; хорматдан дүшме.

Дертдир бу жаның зиллети, саглык аның солтаныдыр,

Тен мүлкүниң сер дөвлети дынмаз, өтер, мыхманыдыр.

ЗИН (п. зи:н) زین – 1) эер; 2) безег.

Чекерлер гызылдан зини биләни.

Шаларың салары, ысламың зини.

ЗИНДЕ (п.) زنده – дири, жанлы; **зинделик** – дирилик, жанлылык; **зинде болмак** - дирелмек, жан гирмек.

Не хастаям, не бимар, не мурдаям, не зинде.

Мушты-хәке жан бердиң, бир зинде гулуң болдум.

Галынмаз, зинде болмаз, хут мурда болан көңлүм.

ЗИНДЕЛИК (п-т.) زنده لیک – **сер. зинде**.

Хасылым усяндыр генделигимден,

Өлүм асан эрер зинделигимден.

ЗИНЕ (п. зи:не) زینه – басганчак, мердуван; дереже.

Гелен нөкериңдир, гелмеен авың,

Бейиклик зинесин гал пая-пая.

ЗИР (п. зи:р) زیر – 1) ашак, аст; 2) инче, инче сес; 3) дутарың инче кириши; 4) арап-парс элипбийинде ассын херекети; **зир-у зибер** – 1) ашак-ёкары, ашакы ве ёкаркы; 2) булам-бужар, гарым-гатым; 3) улы-кичи, бейик-пес; ассын-үссүн.

Хич аңламай зир-у зибер;

зири-пай – аяк асты; **зири-пай эсбиниз** – атыңызың аягының астында.

Зири-пай эсбиниз Ырак, Испыхан,

Дагыстаның хашам-хайлы сизиңдир;

зир-зиберан – булам-бужарлар, вейранлар, агдар-дүңдерлер.

Не үлкелер галды вейран болушып,

Или-халкы зир-зиберан болушып.

Дилди дагларың зирини,

Тапмайын бири-бирини.

ЗИР-ЗИБЕРАН (п. зи:р ве зебера:н) زیر و زبران – **сер. зир**

ЗИР-У ЗИБЕР (п. зи:р ве зебер) زیر و زبر – **сер. зир**

ЗИРЕ (п. зирих) زره – **сер. зирих**

Гөк зиреден гырмыз ганлар сепилип.

ЗИРИ-ПАЙ (п. зи:ре па:й) زیر پای – **сер. зир**

ЗИРИХ (п.) زره – 1) гысга еңли, көйнек өлчегинде болан, овнук полат халкаларындан докалан ве гадымда уруш вагтында гейимиң үстүнден гейилйән ок-яраг гечмейән уруш эшиги; совут; 2) халка, ысырга.

Җүпбе, җөвшен, зирех, совут,

Кесерли гылыч, арап ат.

ЗИТ (а. зидд, кс. эзда:д) ضد – 1) терс, гаршы; терслешик; 2) душман; бир задың терси, гаршысы; 3) чәре, алач; **зит болмак** – гаршы болмак, терс болмак.

Болды капыр зит саңа исми-мукаррабың мүъмунун,

Ики дүнйә болды хошнут рахматын гөргеч ресул.

ЗИХ (п.) زه – 1) яй кириши; 2) гейим этегине япышдырылан гайма; 3) китап сахыпаларына эдилйән безег чызыгы.

Ол не яйдыр, чекилер аның зих пейканы терт.

ЗИШТ (п.) زشت – ярамаз; бетгелшик, гелшиксиз; майып; **пыглы-зишт** – эрбет иш, ярамаз гылык.

Пыглы-зиштинден янып хер дем пушейман эйлегил,
Ят эдип рузы-кыямат, гөзни гирян эйлегил.

Хер зишт зивер-у зиб,
Шахыды-әлеми-гайб.

ЗОВАЛ (а. зева:л) زوال – 1) ёк болма, дашлашма; айрылма; 2) ашаклама, песе дүшме; 3) җогапкәрчилик; гүнә; 4) зыян, зелел.

Кемлик эйле – кемал бар,
Менлик этме – зовал бар.

«Я» - яланчы дүнйәниң пишеси ал билендир,
Алын гөрүп гуванма, дүйби зовал билендир.

ЗОВВАР (а. завва:р, бс. за:ир) زوار – зыярат эдиҗилер, кераматлы хасапланян ерлере айланянлар.

Сынайы-ашуфта зоввары-әлем,
Я ымам Рызая багышла бизни.

ЗОВК (а. завк) ذوق – 1) хөвес, хыжув; 2) кейп, шатлык, хошлук, хезиллик; инче дуйгы; 3) датма, дадып гөрме; **зовкы-высал** – говушмаклык хошлугы.

Гер зовкы-высалың җан берен алса;

зовкы-сапа – хошлук, шатлык, дөвран.

Яр-а, дилдарлык боларм ы сүрмейин зовкы-сапаң.

Ёк экен дүнйәниң әхди-вепасы,
Каны йигитлериң зовкы-сапасы;

зовкы-сурур – шатлык хөвеси.

Оввалы зовкы-сурур, хасратлы малы нейлерем.

Терк эдип дүнйәни зовк-у тоюн гой.

Бу мукарраплар беси бабәхредир бу зовкдан.

ЗОВКЛАНМАК ذوق لانمق – хөвесленмек, хөвес этмек; хыжувланмак, жошмак, жоша гелмек.

Зикр эйлегенлер зовкланар,

Шүкр эйлегенлер шовкланар.

ЗОВКЫ-ВЫСАЛ (а. завк-е виса:л)ذوق وصال – **сер. зовк**.

ЗОВКЫ-САПА (а. зовк ве сафа:)ذوق و صفا – **сер. зовк**.

ЗОВКЫ СУРУР (а. зовк-е сору:р) ذوق سرور – **сер. зовк**.

ЗОВКЫН (а. завкы:н) ذوقين – 1) хөвесли, мейилли, хыжувлы; 2) кейпли, инче дуйгулы.

Зербаба зовкын олма, бака ёкдур дөвлете,

Өмрүни бада берме, сен бу дары-мәхнетде.

ЗОЛОМАТ (а. золома:т, бс. золмат) ظلمات – **сер. зулмат**.

ЗОР (п. зу:р) زور – 1) гүйч, кувват; башарнык; гүйчли; ёкары; 2) жебир, сүтем, зулум; 3) зәхметли, мушакгатлы.

Ягшылыкда иле өзүн таныдан –

Алкыш алып, дережеси зор болар.

ЗӨХРЕ (а. зохре) زهره – 1) йылдыз ады. Гүн системасына гирйән планеталарың икинжиси. Ол Меркуриден (Отарудан) соң ерлешйәр. Ер билен Гүнүң арасында ерлешмек билен, Меркурий ялы, кәмахал агшам вагтында асманың гүнбатарында, кәвагт болса, эртирлерине гүндогар тарапында өрән ялдыравук суратда горүнйәр. Зөхре ики йүз йигрими бәш гүнде бир гезек Ериң төверегине айланяр. Улулыгы Меркурә (Отаруда) ики эссе ве Ерден бираз кичирәк хасапланяр. Парс дилинде «На:хит» ве халк көпчүлигиниң арасында «Чопан йылдызы» я-да «Кервен йылдызы» атландырыляр; 2) гадымы дөвүрде ышк ве гөзеллик худайы хасапланыпдыр; 3) Венера; 4) «Зөхре-Тахыр» дессанының баш гахрыманы.

Догмады асманың Зөхреси,

Чын ашыга дөвран бу гүн.

Магтымгулы сөзлейир докуз пелек зөхреси.

Мисли Тахыр ол Зөхраны.

Сөен дек сөймүшем сени.

«ЗӨХРЕ ВЕ ТАХЫР» زهره و طاهر – Гүндогар халкларының энчемесиниң арасында гинден яйран эртеки-дессан. Бу эртекини илкинжи гезек XVII-XVIII асырларда яшап гечен өзбек шахыры Сайяды ишләп, гошгы билен «Тахыр ве Зөхре» дессаныны языпдыр. XIX асырда болса, түркмен классык шахыры Молланепес «Зөхре-Тахыр» дессаныны дөредипдир. Бу ики дессаны деңешдирмек билен, Молланепесиң Сайядыдан гүйчли тәсир аландыгыны гөрмек боляр. Кәбир гошгы сетирлеринин ики шахырда-да бирмеңзешрәк гелмеги муңа ачык гүвә гечйәр.

«Перхат-Ширин», «Зөхре-Тахыр» адында,

Таглым алып, болдум мен хем первана.

ЗУД (п. зу:д) زود – тиз, чалт, тизлик билен; **бады-зуд** - чалт өсйән ел.

Бибака паны жаханы билмегил сен жайы-буд,

Эрте-ю агшам гидер сен сил-у барк-у бады-зуд.

ЗУЛАЛ (а. зола:л) زلال – 1) сап, тәмиз, арасса; 2) сап ве сүйжи сув; 3) гарың ичинден чыкян ве ичинде арасса сув болан бир хили гурчук.

Гүзеримни бенди кылсам, хер гүнде кырк ачадыр,

Абы-көвсер зулалымны ичипдир гүзеримден.

ЗУЛМАТ I (а. золмет, кс. золома:т) ظلمت – 1) гараңкылык, түмлүк; Ериң Гүн гөрмән гараңкылыкда галян дөври; гараңкы; 2) Александр Македонскиниң яшайыш сувуны агтармага гиден түм гараңкы юрды; **рахы-зулмат** – гараңкы ёл.

Рахы-зулмат болды рөвшен аятың гөргеч ресул.

Зулмата саларлар, бекләрлер сени.

Зынычылар, билиң, зулматда сегдир.

Не зулматдыр, камар шөхлесин салмаз.

Зулмат ичре гойдуң сувуң ягшысын.

Бир гүн болар, бир зулмата дүшер сен.

ЗУЛМАТ II (а. золома:т, бс. зулмат) ظلمات – **сер. зулмат I**.

ЗУЛМЫ-ЖЕПА (а. золм ве жефа:) ظلم و جفاء – **сер. жепа**.

ЗУЛУМ (а. золм) ظلم – 1) сүтем этме; 2) сүтем, жебир, хорлук.

Зулмы артды залымың, хич көңүлге рехм этмез.

Жаханы зулум илен зор харап эйләр.

ЗУМЕРРЕТ (п. зоморред) زمرد – яшыл ренкли гымматбаха даш, изумруд (р.)

Илки асман тутмуш ахтардан зынат,

Ады Рафга, аслы яшыл зумеррет.

ЗУМРА (а. зомре) زمره – 1) жемагат; 2) топар, гатлак; 3) жынс; хил.

«Зал» - зумрайы-гүнәхе «ри» рехмиң мерхем эйләр.

Бу сетирде «зал» харпына «зумра» сөзүниң мысал гетирилмеги догры дәл, чүнки «зумра» сөзи «зал» билен дәл-де, «зи» билен языляр. Гөчүрижилер нәдогры гөчүрен болмагы мүмкин.

ЗУННУН I (а. Зун-ну:н) ذوالنون – зу-эе-нун – балык, балык эеси, балыгың яраны. Еврей пыгамберлериниң бири болан Юнусың (**сер.**) лакамы. Ол хакда дүрли роваятлар бар. Нейневала (айсорларың пайтагты болан шәхер) бир топар адам билен гәмә мүнййәр, гәми херекет этмейәр. Бир адамы дензе ташламак барада бижe атышярлар, бижe Юнусың адына дүшйәр, оны дензе зынярлар, гөйә Худайтагаланың гудраты билен бир улы балык Юнусы ювудяр ве бирнәче гүн гарнында саклаяр, соң оны дениң кенарына ташлаяр. Юнус өз халкының арасына гелип, илата ёлбашчылык эдип башлаяр, олары догры ёла гөнүклирйәр. Зуннуна «Сахыбел-хувт» («Балык эеси») хем дийилйәр.

Зуннун барып, Рүстем Зала зор салса,

Рүстемиң дердине мен дерман болсам.

ЗУННУН II (а. Зун-ну:н) ذوالنون – Абулфаяз я-да Абулфазл Совбан ибн Ыбрайым Мүсрүң мешхур сопуларындан ве

арыфларындан бири. Ол көпленч Зуннун Мүсри ады билен таналяр. IX асырда теософик суфизмиң эсасыны гоянларың бири. Ол мәлики мезхебиниң (сүннилериң дөрт мезхебиниң бири) эсасыны гоян ымам Мәлигиң шәгирди болупдыр, өзи-де өрән таква адам экен. Ол хал (**сер.**) — экстаз барада «Тертибил-ахвал» атлы эсер языпдыр. Ол 245-нжи хижри (859-860) йылында арадан чыкыпдыр.

ЗУННУРЕЙН (зу-н-ну:рейн) ذو النورين — **сер. зуннурейн**.

ЗУНУБЫ (а. Зону:би:, бс. зенб) ذنوبی — 1) гүнәлер, языклар; 2) гүнәлере дегишли; 3) XVIII асырда яшап гечен ве Магтымгулының дөвүрдеши бир шахырың эдеби лакамы-тахаллусы.

Ажал көпрүк, гел, дидара өтели,
Зунубы дийр, бизден хабар бейледир!

ЗУР (п. зу:р) زور — **сер. зор**.

Магтымгулы, мисгинем, көңлүм өйи нәмагмур,
Сөзге якын бенде мен, хайрым кем-у шерим зур.

ЗУХА (а. зоха:) ضحى — гүн гушлук вагты, гүнүң оңат ягтылык берйән вагты.

Мечжит ичре зуха дек,
Халклар дийди суха дек.

ЗҮБЕЙДЕ (а. Зобейде) زبیده — 1) Магтымгулының аял доганының ады; 2) Жафар ибн Мансурың гызы ве Харун эр-Решидиң аялының ады, Эминиң эжеси. Ол хажа гиденде Мекгеде көпри салдырып, бирнәче гуйы газдырып, шу угурда көп пул харч эдипдир. Хыжазда, Шамда, Багдатда-да көшклер, метжитлер салдырып, гуюлар газдырыпдыр. Зүбейде 216-нжы хижри (831-832) йылында арадан чыкыпдыр.

Чыкды Зүбейде алнымдан, ах, нейлей, багтым гара.
Зүбейде, начарым, диңле!

ЗҮЛЕЙХА (а. Золейха:) زليخا – 1) «залх» диен сөзден алнан, манысы аягың тайян ери диймекдир, чүнки Зүлейха гөзелликде шейле бир кәмил дережә етипдир, оны гөренлерин акылы чашып, аяклары тайыпдыр. Шонуң үчин арап дилинде оңа шейле ат берлипдир. Зүлейханың асыл ады «Тефсири-Табарыда» хем-де Ибн ал-Эсириң «Тарых эл-кәмил» китабында Рагыл (Ра:ы:л) дийлип гөркезилйәр. Кәбир алымлар Рагыл Зүлейханың сирияча ады дийип белләпдир, араплар болса, оңа Зүлейха дийип ат берипдирлер. Зүлейханың ады X асырдан өңки китапларда габат геленок; 2) Дини роваятлара гөрә, Мүсүр хәкими Потифарың аялы. Потифар Юсубы (**сер.**) гул хөкмүнде сатын аляр. Зүлейха болса оңа ашык боляр. Эмма Юсуп Зүлейханың сөйгүсине первайсызлык эдйәр. Шоңа гөрә, Зүлейха эрине Юсупдан шикаят эдип, оны туссага салдыряр. Ахырсоңы Юсуп түрмеден бошаяр ве Мүсүриң хәкими боляр. Шу дөвүрде хорланып, ики гөзи көр болан Зүлейха Юсубың ёлунда отурып, көп аглаяр. Иң соңунда-да онуң динини кабул эдйәр. Зүлейха, гөйә, Юсубың догасы аркалы йигделенмиш ве гөзлери ачыланмыш. Соң Юсуп Зүлейха өйленйәр.

Бу роваятың асыл чешмеси «Куръандан» өңки дини китаплардан («Төврат» ве бей.) гайдяр. Ребгузының «Кысасыл-энбиясында» хем ол хакда агзаляр. Шуларың эсасында Гүндогарда көп хекаялар, поэмалар ве дессанлар язылыпдыр. XVIII асыр түркмен шахыры Нурмухаммет Андалып хем «Юсуп- Зүлейха» дессаныны языпдыр.

Ышк билен ачылан бир тәзе гүл сен,
Юсуп, Зүлейханың тайы гөзел сен.
Мисли Юсуп Зүлейханы,
Сөвен дек сөвмүшем сени.

ЗҮЛЖЕЛАЛ (а. зу-л-жела:л) ذوالجلال – дабара эеси, шан-шөхрат эеси; мертебели, шанлы, шөхратлы (Худайың эпитети); **я зүлжелалым** – эй таңрым, эй худайым.

Я ярадан, кадыр гудратлы жепбар,

Арманда гоймагыл, я зүлжелалым.

Дийдим: «Бенде жәхди баша барурмы?»,

Дийди: «Бармаз, истемесе зүлжелал».

ЗҮЛПҮКАР (а. зу-л-фика:р) ذوالفقار – 1) Хезрет Алының гылыжының ады. Аслында бу гылыч Асыңкы болуп, Бедир уршунда Ас өлдүриленден соң, ол Мухаммет пыгамбере гечйәр, ол-да Ухут уршунда оны Ала багышлаяр. Бу сөз ики саны «зу» - ээ ве «факара» - оңурга диен бөлеклерден ыбаратдыр. Шол гылыжың арка йүзи оңурга шекилинде ясаланы үчин, оңа «зүлпүкар» дийлипдир. Соңабака ол гылыжа ики йүзли, ики тараплы гылыч хем дийлипдир; 2) оңургалы, ики йүзли.

«Менем» диен гоч йигиде...

Алмаз зүлпүкар герекдир.

Сер жыдасы зүлпүкары герекдир.

ЗҮМЕРРЕТ (п. зоморрод) زمرّد – 1) яшыл реңкли гымматбаха даш; 2) **гм.** өрән яшыл зат.

Дегреси зүмеррет дашлы,

Нер бабатлы, керк гардашлы.

Беслэп эшегине зүмеррет дакар.

ЗҮННАР (а. зонна:р, кс. зена:ни:р) زنّار – 1) гушак; 2) Зороастризм руханыларының гушагы; 3) гадымы дөвүрде мусулман юртларында яшан христианларың өзлериниң хайсы диндендигини гөркезмек үчин дакынан белли реңкли гушагы. Классыкы эдебиятда бу сөзи шахырлар өзлериниң дини мөвхумата ынанмаяндыкларыны билдирмек үчин уланыпдырлар.

Келам гетирдим тилиме,

Зүннар урмушам билиме.

Жигерин даглай-даглай,

Зүннарын баглай-баглай.

ЗҮННУН (а. Зун-ну:н) ذوالنون – **сер. Зуннун**.

ЗҮННУРЕЙН (а. Зу-н-ну:рейн) ذوالنورین – 1) ики нуруң эеси, ики ягтылыклы; 2) үчүнжи халыфа Осман ибн Аффаның лакамы. Ол Мухаммет пыгамбериң ики гызына өйленипдир. Илки Рукя, ол өленден соң болса Уммы-Күлсүме өйленйәр. Шонуң үчин оңа шейле лакам берлипдир.

Багд эз ан Османы-Зүннурайн, андан соң Алы.

ЗҮРЬЕ (а. зорры:йе, кс. зорри:я:т) ذریه – перзент, чага, несил, небере.

Бир кәкилик алдырса зүрье баласын,
Сайрай-сайрай гөзлемейин болармы?

ЗҮРЯТ (а. зорри:я:т, бс. зорры:йе) ذریات – бала-чагалар, перзентлер, неберелер. Бу сөз көплүк санда болса-да, түркмен дилинде бирлик сан шекилинде уланыляр.

Йүрек даянжыдыр огул зүряды,
Болмаса йигидиң зүряды,
Өленде тутулмаз ады.
Ики дидәм – зүрядымдан айрылдым.

ЗЫБА (п. зи:ба:) زیبا – гөзел, овадан, гөрмегей, гөркли.

Балам габак, алма янак.
Бир зыба сенем исләрин.
Кадды-камат белент, зыбая ашык болмушам.

ЗЫБАН (п. зеба:н) زبان – 1) дил, геплейиш органы; хер бир халкың я-да ковумың геплейиш тәри; 2) сөз; сөзлейиш: **ширин зыбан** – сүйжи дилли, сүйжи сөзли.

Инче бил, ширин зыбан, кепдер топук сен, газ боюн.
Сөзлемәге сөз биле дахан-у зыбан берди.
Айыплашмаң, сөзләр мен,
Хер сөз гелсе зыбана!

ЗЫБАНА (п. зеба:не) زبانه – 1) хер бир диле меңзеш зат; 2) от шөхлеси; ялның ёкары гөтерилмеси; **зыбана чекмек** – одуң

шөхлесинин ёкары гөтерилмеги, от-ялнынын гүйчленип, ёкары гөтерилмеги.

Җәхеннем кагрындан чексе зыбана,
Нер, бугра сыпатлы учгун чыкарлар.
Ышк чекди зыбанасын, якып-өртәп күл этди.
Бир зыбана чексе сөнмез яранлар.

ЗЫБАНЫЯ (а. зеба:ни:йе) زبانیّه – дини дүшүнҗелере гөрә, гүнәкәрлери довзахда гынаҗак перишделер.

Зыбаныя мелеклер,
Голларында гүрз дәлми?

ЗЫЛЫХА (а. Золейха:) زلیخا – **сер. Зүлейха**.

ЗЫНА (а. зина:) زناء – харам арагатнашык этме; кесекинин машгаласы билен жынс арагатнашыгыны этмек (аял-эркек хакда); **веледи-зына** – зына дөли, зына гатнашыгындан дөрән чага; велезинна; **зына кылмак** - зына этмек, әрли аял билен җынс арагатнашыгыны этмек; **зыначы (зынакәр)** – зына эдйән, әрли аял билен җынс арагатнашыгыны эдйән. Бу сөз хәзирки заман түркмен метбугатында «зынахор» шекилинде хем габат гелйәр. Магтымгула йөңкелйән кәбир гошгуда-да душ гелйәр. Эмма шахырың әхтибарлы диван-голязмаларында бу сөз ёк. Ол нәдогры ясалан сөздүр, чүнки онуң манысы «зына ийиҗи, зына ичиҗи» болуп, «шерапхор, аракхор» («шерап ичиҗи», «арак ичйән») ялы сөзлере өйкүлинилип ясалыпдыр. Хакыкатда «зына» ичилйән зат дәл-де, канунсыз ерине етирилйән ишдир. Магтымгулының шунуң ялы нәдогры зады уланмаҗакдыгы шүбхесиздир.

Хамр ичип, зына кылан жахана
Белли мешхур болуп долса герекдир.
Зыначылар, билиң, зулматда сегдир,
Сөзчинни тилинден асса герекдир.
Кайсы велаятда көпелсе зына ...
Нас чекмеклик хас ямандыр зына-ю гыбат-ялан.

ЗЫНАТ (а. зи:нет) زينت – безег, гөзеллик, оваданлык; безелйән зат, безег эдилйән зат.

Илки асман тутмуш ахтардан зынат,

Перишдеси бардыр сыгыр суратлыг.

ЗЫНАХОР (а-п. зина:хор) زناخور – **сер. зына**. Магтымгулының ады билен дөредилен гошгуда габат гелйән нәдогры ясалан гошма сөз. Зынакәр **(сер.)** манысында уланылыпдыр.

Зынахор сыламаз илин-юрдуны,

Гайра тесер, гөрсе әриң мердини.

ЗЫНАЧЫ (зынакәр) (а-т-п. зина:чы, зина:ка:р) زناچی // زناکار – **сер. зына**.

Зыначы башы гарнында, гопарлар голсуз,

Аягы башында йөрир, яранлар.

ЗЫНДАН (п. зинда:н) زندان – туссагхана, түрме, гүнәкәрлериң ве женаят эденлериң сакланян ери.

Еди ыклым маңа гөрүнер зындан.

Юсуп кимин зындан ичре агласам.

Бу дүнйә мүъмүне зындан-капасдыр,

Гара ер барчаны гучар, яранлар.

ЗЫНҖЫР (п. зенжи:р) زنجیر – 1) бири-бирине гечен халкалардан эдилен демир баг, демир халкаларын дүзүми; 2) **гм.** күнде, гүнәкәрлериң аягына я-да бойнуна дакылян демир баг; зулум, сүтем.

Хер диши бу белент даглардан гүйчли,

Хер дишден отуз мүң зынжыр дакарлар.

ЗЫНХАР (п. зинха:р) زنهار // زینهار – 1) этиячлы бол, эгә бол, хабардар бол; 2) гораг, гачалга; 3) аман; пена; 4) вада, әхт.

Зынхар, яшулыны сыла,

Баш гөре гирмесден бурун!

Зынхар, дүшмәң намартларын голуна.

Бай җөхиде «Ал дийди!»,

Огланларымны зынхар.

ЗЫРЫХ (п. зирих) – **сер. зирих**.

ЗЫТ (а. зидд) ضد – **сер. зит**.

ЗЫЯ (а. зыя:ъ) ضياء – ягтылык, айдыңлык, ышык, рөвшенлик.

«Зад» - зыяны аңланлар, хей, йөрирлер, армазлар,

«Тай» - талабы-дидарың арам-карар кылмазлар.

ЗЫЯДА (а. зия:де) زياوت //زياده – артык, көп, артыкмач; тапавутлы, артык мукдар. Бу сөз парс дилине-де гирип, шол маныда уланыляр.

Өртеме ышк одуна мундан зыяда бизни!

Идрис киби гуллук этсем зыяда.

Гөзел бардыр гөзеллерден зыяда.

Бешер ресулында зыяда белли.

ЗЫЯН (п. зия:н) زيان – зелел, ногсан, шикес, зепер.

Халал кайсы, харам кайсы, сайлан ёк,

Суд кайсыдыр, зыян кайсы, билинмез.

ЗЫЯРАТ (а. зия:рет) زيارت – 1) барма, гөрмәге барма; болма; 2) сеҗде этме, хаҗа гитме, мукаддес хасапланян ерлере сыяхат этме; тагзым этме; **зыярат этмек** - 1) гөрмек, барып гөрмек; 2) сеҗде этмек, барып тагзым этмек.

Азана, тозана дестгир не гушдур,

Кимиң турбатына зыярат этди?

ЗЫЯТ (а. зия:д) زياد – артык, көп, артыкмач, герегинден көп, өрән кән; **сер. зыяда**.

Ягшылардан алкыш алгыл,

Өмрүң артып, зыят галсын.

ЗӘКИР (а. за:кир) ذاكر – 1) яда салыҗы, ятлаян; 2) худайың эпитетлерини, атларыны ызыгидер гайталайҗы; 3) беян эдиҗи, хекаят эдиҗи.

Эшя хамдына зәкир.

Зикрин диллере гувя.

ЗӘХЕР (п. зехр) زهر – 1) авы, өлдүрижи дерман; жанлылары өлдүрйән дерман, кәбир мөр-мөжеклерден алынян өлдүрижи мадда; 2) **гм.** дердесер, апат, кынчылык; **зәхри-мар** – йылан зәхери; **зәхри-закгум** – закгумың зәхери (**сер.**).

Жана дегди гаррылыгың зәхери.

Ничелере зәхри-закгум ийдирлер.

ЗӘХИМ (п. захм) زخم – **сер. захым**.

ЗӘХМЕТ (а. захмет) – азап, эзъет, мәхнет, рахатсызлык; 2) зор; 3) ёргунлык.

Чекмей киши бимарлыгың зәхметин,

Бу гөзел саглыгын гадрын нәбилсин.

ЗӘХР (п. зехре) زهره - «зәхре» сөзүнин гысгалдылан формасы; 1) өт, өт халтасы; 2) **гм.** батырлык, эдерменлик, жүрехетлилик.

ЗӘХРА (а. Захра:) زهراء – **сер. Захра**.

ЗӘХРИ-ЗАКГУМ (п-а. зәхр-е закгу:м) زهر زقوم – **сер. зәхер**.

ЗӘХРИ-МАР (п. зехр-е ма:р) زهرمار – сер. зәхер.

- И -

ИБА (а. иба:) ابا – сакланма, чекинме; отказ; гайтарма; инкәр этме, йүз дөндерме; кабул этмезлик; рет этме; **иба эйлемек (кылмак)** - чекинмек, йүз дөндермек.

Ашыклык шерабы шейхни мест кылып,
Шейх таңрыдан горкуп, иба эйледи.
Хеммелер баш гойды, шейтан этмеди,
Сежде кылмаклыкдан иба эйледи.

ИБЕРМЕК (и:бермек) ایبرمک - ёлламак, угратмак, ёла салмак, гөндермек.

Магтымгулы айдар, барха ёл таны,
Бәш гүн сынамага иберди сени.

ИБЛИС (а. ибли:с, кс. эба:ли:с) ابلیس – шейтаның бир ады; худайың рахматындан нәумыт болан, Алланың рехиминден умыт үзен.

Чын әрлер иблисиң ёлуна гитмез,
Мынафыклар хакың эмрини битмез.
Иблисе ёл берме, ювтмагыл нары.

ИБН (а., кс. эбна:ъ) ابن//ابن – огул, перзент; **ибни-Солтан** – Солтаның оглы.

Ол Хызыр, Ыляс билен Ахмет, Сүлейман анда бар.
Ол Селим ша Мекге ханы ибни-Солтан анда бар.

ИБТИДА (а. ибтида:) ابتداء – 1) башлама; оввал, илки; 2) башлангыч, баш, өң; **ибтида эйлемек (кылмак)** - башламак.

«Элип» - оввал ибтида хамдың етир худага,
«Би» - бош йөрме гуллукда, душсаң дерди-белага.

ИБХАМ (а. ибха:м, кс. ибха:ма:т) ابهام – 1) нәтакыклык, шек, шүбхе; 2) гүмүртик сөзлемек; **ибхам этмек** - шек этмек.

Магтымгулы диер, бу сөзүм чокдур,

Мен ибхам эдер мен, хич айбы ёкдур.

ИГ (и:г) ايك – арасса, гатышыксыз, арасса ганлы, антоними: гул. Бу сөз эсасан түркмен халкы барада уланыляр.

Ярың иги гызыл йүзи
Гөйә Ая, Гүне мензәр.
Хер башда бир хыял бар,
Гул өзүни иг саяр.

ИГЛЕМЕК (и:глемек) ايكلمك – кеселлемек, сыркавламак; кесел зерарлы хорланмак, аррыкламак.

Саг-саламат, сермест болуп гезен жан,
Дөрт беланың бирисинден игләрлер.

ИДЕМЕК (и:демек) ايده مك – серетмек, гөзлег этмек, гөзегчилик этмек.

Пелек, идәр идим, сен дучар болдуң.

ИДИҢ ايدينك - эрмек//ирмек кем ишлигиниң өтен заман формасы; **истәр идиң** - истәпдиң; ислэрдиң.

Аклы-хушуңга етишдиң, эйледиң сейраны сен,
Истәр идиң жемг эдем, бу күллүхим Эйраны сен.

ИДРИС (а. Идри:с) ادريس - «дерс» сөзүнден. Дини ровaятлара гөрә, гадымы пыгамберлериң бири. Онуң Хермес, Эрмис, Ахнух, Ханух ве үчүнжи Уря диен атлары-да болупдыр. Ол Мүсүриң Менеф шәхеринде догуляр, көп вагтлап дүрли ерлере сыяхат эдйәр, соң ене-де Мүсүре өврүлип гелйәр. Сегсен яшында өзүни пыгамбер дийип ыглан эдйәр. Идрис Адам атадан ики йүз йыл соң болуп гечипдир дийилйәр. Онуң ады «Куръаның» «Энбия» («Пыгамберлер») ве «Меръем» сүрелериниң 56-нжы, 85-нжи аятларында агзаляр ве онуң догручыл пыгамбер боландыгы айдыляр. Дүрли тефсирлерде язылышына гөрә, Идрис илкинжи гезек хат дөредип языпдыр, гейим тикипдир хем-де тикинчилик хүнәрини адамлара өвредипдир. Ол китап окамагы сапак (дерс) беренлиги үчин оңа Идрис ат галыпдыр. Бу барада «Эл-мизан»

атлы тефсириң 14-нжи җилтининң 68-нҗи сахыпасында айдыляр. Астраномия, геометрия, хасап ялы башга-да бирнәче ылмың гелип чыкышы Идрисиң ады билен багланышыклы хасапланыляр. Идрис ахлак меселелери билен бирликде, сыясы ылымларыны, шәхер гурмак ве оны доландырмак хем-де медени дәплери-де өвренипдир. Онуң таглыматы эсасында 188 шәхер гурлупдыр. Шоларың бири хәзирки Түркийәниң территориясында ерлешйән Раха я-да Даварха шәхеридир. Бейлеки энчеме пыгамберлериң терсине, Идрис халк көпчүлиги илкибашдан сөйүпдир. Роваятлара гөрә, Идрис хезрет Адам ве онуң оглы Шейсден соң пыгамберлиге белленипдир (серет: Сейит Кәзим Махаллаты. Тарых-е энбия, 1 җилт, 25 сах.). Идрисиң йигрими үч оглы болупдыр. онуң өмри барада дүрли маглуматлар гелип етипдир. Ол узак яшапдыр. Идрисиң еди хүнәри болупдыр диен роваят хем бар.

Җеннет ичре дири гирен,
Идрис көйнек тикип гечди.
Идрис шонда нирде гурар сөхбети.
Идрис киби гуллук этсем зыяда.

ИЕРГЕ ایارگه – иймәге: «иймек» ишлигинден ясалан иш ады. Шу форма хәзирки заман татар дилинде габат гелип, максат аңладян инфинитив хасапланяр.

Дишсизлер нан тапса чәресин эйләр,
Мүшгилдир иерге нан тапылмаса.

ИЙГУ (и:гу:) ایگو – 1) иймек, иймит иймек, чөрек иймек, нахар иймек; 2) иймит, азык; **ийгу-ичгу** – иймек-ичмек.

Галмамыш бу көхне дүнйә Рүстем иле Залыңа,
Гарра болма ики гүнлүк ийгу-ичгу малыңа.

ИКРАМ (а. икра:м) اکرام – 1) хорматлама, сылама; хормат, сылаг, хеззет; 2) багышлама; берим, ыхсан; **икрам кылмак** - хорматламак, сыламак.

Җөхитлер гаршы гелип,

Ыгзаз-у икрам кылып.

ИЛ (и:л, кс. ила:т) ایل – 1) халк, адамлар; 2) ковум, кабыла, тайпа; 3) бир ковум ве кабыланың мекан тутан ери; 4) юрт, ер, дияр **(сер.) ил-улус** – ер-юрт, халк ве юрт.

Перманлары рован ханлар, солтанлар,
Ил-улуса бир адалат герекдир.

ИЛ-УЛУС (и:л улус) ایل-اولوس – **сер. ил**.

ИЛАТ (и:ла:т, бс. и:л) ایلات – иллер, халклар; юртлар, ерлер. «Ил» сөзүниң аслы түрки сөз болса-да, арап дилиниң көплүк сан гошулмасы болан ات (ат) гошулып көплүк сан ясалыпдыр. Бу када боюнча нәдогрудыр, **сер. ил**.

ИЛАХ (а. ила:х) اله – худай, таңры; **ла илаха иллаллах** – Алладан башга худай ёкдур.

Барчаны ярадан шол гөзел Аллах,
Ве я диген «ла илаха иллаллах».

ИЛАХА (а. ила:ха:) الها – **сер. ылаха**.

ИЛАХЫ (а. ила:хи:) الهی – **1)** эй мениң Аллахым, эй худайым; 2) худая дегишли; **илахы, бехаккы-Патма** – худа-я, Патманың хакы үчин.

Илахы, бехаккы-Патма кыям,
Мухамметтагыя багышла бизни.

ИЛАХЫ, БЕХАККЫ-ПАТМА (а. ила:хи: бехакк-е Фа:тиме) الهی بحق فاطمه – **сер. илахы**.

ИЛГЕРИ ایلگری – илери, өң, озал.

Баглы эрди, ачылмазды оввалдан,
Кырк гүнден илгери ишик ачдылар.

ИЛЛАЛЛА (а. иллалла:х) الا الله – Алладан башга (Алла ёкдур), худайдан башга (худай ёкдур).

Иллалла таңрының ол мугжузатын,
Якупны набина этди, яранлар!
Ашык айдар: «Иллаллах!».

ИЛМЕК (и:лмек) ایلمك – 1) асылмак, чолашмак, япышмак; 2) дегмек; гөрүнмек.

Ил гөзүне илип мен,
Иленими билип мен.

ИЛТИПАТ (а. илтифа:т) التفات – 1) ягшылык, хошамайлык, голдав, үнс, мерхемет; 2) бириниң йүзүне серетмек, бирине үнс бермек; йүз тутмак; 3) чепер сөз сунгатының бир гөрнүши; **илтипат этмек (кылмак)** - үнс бермек, хошамайлык, хошамайлык этмек,голдав бермек.

Илтипат этмедиң хергиз сен маңа.
Илтипатың болмаса, таңла болур халым тебах.
Илтипатың имди кыл, өтген махалы нейлерем.

ИЛТИФАТ (а. илтифа:т) التفات – **сер. илтипат**.

ИЛЧИ (и:лчи) ایلچی – 1) бир юрт тарапындан башга бир юрда иберилйән векил; 2) векил; 3) **гм.** ил гезйән.

Хүтхүт айдар: «Илчием,
Сүлеймана савчыям».

ИМАН (а. и:ма:н) ایمان – 1) ынанма, ынанч, ынам; 2) хак дини кабул этме, худайы ве пыгамбери кабул этме; **иман гетирмек** - худайы, пыгамбери кабул этмек.

Оввал аман, ахыр иман истәрем,
Эмриңе уградым, иман гетирдим.
Гуллар иман арза кылды, яранлар.

ИМАНСЫЗ (а-т. и:ма:н-сыз) ایمانسیز – 1) худая ве онуң пыгамберине ынанмаян, динсиз, худайсыз; 2) ынсапсыз, мерхеметсиз; 3) **гм.** ягсыз, гуры, гурак.

Имансыз тен идип элтер жехиме,
Гиле эдер сенден жаның гыбаткеш!

ИМАНТАЛАП (а. и:ма:н-талаб) ایمان طلب – иманлы болмагы ислейән худайың бирлигине ве онуң пыгамберине ынанмаклыгы ислейән, талап эдйән.

Ничелер ойда, пикирде, ничелер иманталап.
Ничелер дүнйәсиге магрурдыр акылсыз желеп.

ИМДАТ (а. имда:д) امداد – 1) көмек, ярдам, медет; көмек берме, ярдам берме; 2) өзүнден гүйчли бир душманың гаршысында дуран гошуна көмек бермек үчин иберилен эсгер; **имдат этмек (бермек)** – көмек бермек ярдам этмек.

Халал-харам мал йыгарлар зен үчин,
Өлсең, каны имдат огул-гызыңдан.

ИМДИ ایمدی – хәзир, шу вагт; **сер. инди**.

Имди топрак астында, ылмы-кемалың недир,
Гүрзи салды депәмден, чәки-хамана гелдим.

ИМЕСДИР (ایمسدور) – дәлдир.

Магтымгулы бәш гүн эшрет сүрмәге,
Җай имесдир эгленмәге, дурмага.

ИМКАН (а. имка:н) امکان – 1) мүмкинлик, мүмкинчилик, болуп билжек, болмагы мүмкин; 2) орун бермек, мекан бермек; **имкан ёк болмак** - мүмкинчилик ёк болмак.

Җан бермей гутулмак ёк хич аңа иман, эй дост!
Баргандан, гелмәге ёкдур имканың.
Гачып имканың ёк, көксүң гөрер сен.
«Хи» - хабыбың нуруны сабык имкан эйледи.

ИМТИХАН (а. имтиха:н) امتحان – сынаг, дерңев, барлаг, экзамен (р); **имтихан эйлемек** – сынамак, сынаг этмек.

Ниче пыгамберлере кылдың атайы-дөвлети,
Имтихан эйләп, ниче гулларга дерди-мәхнети.
Бахр эра балык ичинде рахат эйләп уклаган,
Имтихан үчин аңа кирми-келанлар бекленен.

ИМТИЯЗ (а. имтия:з, кс. имтия:за:т) امتیاز – 1) артыклык, артыкмачлык, тапавут; 2) айрылмак, артыкмачлыга эе болмак, үстүнликли болмак; **имтияз эйлемек** – тапавутлы болмак.

Имтияз эйлегил, отурсаң-турсаң.

Хер гөзелиң гымматы,
Йүзде имтияз болар.

ИНАБЕТ (а. ина:бет) انابت – 1) тоба этме, худая йүзленме; 2) пире гол берме, пире гол берип, сопы болма; **инабет этмек** – сопы болмак; тоба этмек, табын болмак.

Кайсы мелек инип дүшди асмандан,
Не адам оглуна инабет этди.

ИНДЕМЕК (и:ндемек) اینده مک – аладаланмак, ынҗалыксызланмак; 2) идемек, сораг-идег этмек, гөзлемек.

Адам оглы индемесе өзүңни,
Гөркезер сен «Гел!» дийип малы-дүнйә хей.

ИНДЕРМЕК (и:ндермек) ایندرمک – 1) ашак дүшүрмек; 2) азалтмак; 3) ёкардан ашаклыгына гойбермек; 4) **гм.** урмак; үстүнден дүшмек.

Җебрайылдан вахй индерип рована,
Кәпирлере Шахымердан яратды.

ИНДИ ایندی – хәзир, шу вагт, шинди (шимди); 2) мундан бу яна, мундан бейләк.

Гел, акыл доландыр инди,
Йүрек пейвенди, җан бенди.

ИНЕК اینک – сыгыр.

Шеригатсыз пирлер инек боларлар,
Сопусы буг дек чүвсе герекдир.

ИНҖИЛ (а. инҗи:л, кс. эна:җи:л) انجیل – бу сөзүн аслы грекчеден алнан, шол дилде «Евангелион» шекилинде уланыляр, 1) бушлук; бушлама; 2) дини дүшүнҗелере гөрә, Иса пыгамберин дини китабы. «Инҗил» барада «Куръанда» берилйән маглумат билен христианларын (исайыларын) дүшүнҗеси бири-биринден тапавутлыдыр. «Куръан» боюнча «Инҗил» худайын Иса иберен вахйларыдыр. Шонда ол шейле диййәр: «Эй Бени-ысрайыл, мен догрудан-да, Аллатагала тарапындан сизе иберилен ресулдырын

Эмма мен менден өң иберилен «Төвраты» тассыклаярын ве менден сонкы гелжек ве ады Ахмет болан пыгамбери сизе бушлаярын» (61-нжи сүре, 6-нжы аят). Эмма христианларың дүшүнжеси боюнча, «Инжил» хезрет Исанын яшайыш тарыхыны, өвүт-несихатларыны, таглыматыны ве мугжузаларыны беян эдйэн бирнэче йыгындыдан ыбаратдыр. Бу йыгынды-китапларың хеммеси Исадан сон язылып топланыпдыр. Оларда бири-бирине гаршы гелйэн пикирлер хем аз дэл. Хакыкы «Инжил» бизе гелип етмэндир. Хэзирки «Инжил» атландырылян йыгындылар Исанын дөврүнде дэл-де, соң онуң шэгиртлери тарапындан язылыпдыр, шулар ялы «Инжиллериң» саны хатда йүзденде гечипдир. IV асырда христиан ыбадатханасының руханы ёлбашчылары ол «Инжиллериң» көпүсини рет эдипдирлер. Шолардан диңе дөрт санысы ресми хасап эдилипдир. Олар: Мети, Муркус, Лука ве Юханна. Булардан башга «Бернаба» атлы «Инжил» хем бар. Мунда Иса пыгамберин дара асылып өлдүрилендиги инкэр эдилйэр хем-де Исадан соң Мухаммедиң пыгамбер болжакдыгы тассыкланяр. Онда бейлекилердэки ялы, ызагалак мөвхуматлар аз. Шоңа гөрэ, бу «Инжили» христиан руханылары кануны дэл дийип ыглан эдипдирлер.

Хакдан нузул олды Мусага «Төврат»,
«Инжил» васпын Иса эйледи исбат.

ИНИШ (и:ниш) اینیش - «инмек» сөзүнден; 1) эңнит, инелге, ашак тарапа болан япгыт; 2) инмеклик.

Үч мүң йыллык ёлдур, мүни чыкышдан,
Бир мүни хенвардыр, мүңи инишден.

ИНКЭР (а. инка:р) انكار – 1) дэнме, мүңкүр болма, гайтма; 2) танамазлык, кабул ве тассык этмезлик; рет этме; **инкэр этмек** - дэнмек, хакыкаты ёймак; **инкэр билмек** – кабул этмезлик, танамазлык.

Гүмрахы таква санып, такваны инкэр билдилер,

Шек дегилдир, достларым, гелди кыяматдан нышан.

ИНМЕК (и:нмек) اینمک – ашак дүшмек, ёкардан ашаклыгына дүшмек, бейик ерден ашак дүшүп гайтмак.

Голун саллап, марал габак перилер,

Инер олумындан дәли Гүргенин.

Асман инмез, ер чөврүлмез,

Гүн йөрир, Айлар гөрүнер.

ИНТИЗАР (а. интиза:р) انتظار - «назар» сөзүнден, гөзлеме, гарашма, гөзи ёлда болма: **интизар отурмак** – гарашмак, гарашып отурмак; **чешим интизар** – гөзи ёлда, гарашып отуран гөз.

Дил саңа майыллыр, чешим интизардыр.

Васлы-ярымдан дигерге интизарым ёк мениң.

Вагыз диер, ша, везир,

Ил сөзүне интизар.

ИНТИХА (а. интаха:) انتهاء – 1) соң, ыз, ахыр, бир задың гутаран ери; соңа етмек, ахыра етме; соңа етирмек; гутарма, тамамлама.

Безминде, нәзинде интиха етилен,

Сыпанар, салланар гызы бехишдиң

ИҢНИЛДЕМЕК اینکیلده مک – иңнилдили сес чыкармак, зарын сес этмек, инремек, найынжар сес этмек; зарламак.

Гоч йигитде огул ёкдур, -

Ожак гидип, юрт иңнилдәр.

ИРАДА (а. ира:де, ира:дет) اراده//ارادات – 1) ислег, талап этме, сөйме, говы гөрме; 2) ниет, мейил; 3) парс дилинде «ыхлас, достлук, хөвес» маныларда хем гелйәр; **ирада этмек** – мейил этмек, хөвес этмек, ниет этмек.

Магтымгулы, ышкың эйләр ирада,

Ирадаң эйлемиш үшбу дуканны.

ИРИНМЕК ایرینمک – ики гөвүнли болмак, бир иши гөвүнли-гөвүнсиз ерине етирмек.

Гафлат яссагында гоюпдыр башы,

Гапыл адам мунча ирнип дуруптыр.

ИРИШМЕК ایریشمک – 1) етишмек, гирмек; 2) гелмек; кәмил болмак, кәмиллиге етишмек; 3) боюн болмак.

Ажал гоймуш ок гезини кирише,

Билип болмаз хачан жана ирише.

ИРМЕК (и:рмек) ایرمک – бизар болмак, халыс болмак; ядамак.

Алтмышда гыш өе гирдиң,

Алтмыш бәшде жандан ирдиң.

ИСА (а. И:са:) عیسی – Иса Месих. Иса ибн Мерьем (Иисус). Мухамметден өң гечен пыгамбер. Дини ровайатлара гөрә, ол Палестинаның Бейтуллахм диен обасында догуляр. Эжеси Мерьем әре бармаздан гөврели болуп, оны догрупдыр. «Куръанда» айдылышына гөрә, гөйә худайың ислеги боюнча Мерьем гөврели болуп, Исаны догуряр. Иса отуз яша етенде халкың арасында өвүт-несихат эдип башлаяр. Соң Бейтилмукаддесе гидип, илаты өз динине чагыряр. Ол элли үч яшындака ехудыларың дини совети оңа: «Сен Мусаның кануннарыны бозярсың» дийип, оны дара чекип өлдүрйәрлер. Онуң дини китабы «Инжилдир» (**сер.**). Христианларың ве мусулманларың ынанжы боюнча, Иса гөйә өлмән, асмана галанмыш. Оңа бирнәче керамат дегишли хасап эдилйәр. Меселем, ол өз дөврүнде гөйә деми билен өлүлери диреллденмиш я-да элини сыпамак билен нәхошлары сагалданмышын. Иса хемише эшек үстүнде сыяхат эденмиш. Милады йыл хасабы Исаның доглан гүнүнден башланяр. Иса худайың рухы-да дийилйәр; Рухулла – худайың рухы.

Иса мыдар бердиң еке хар биле.

Иса киби хылват тутсам семада.

Мурдаларны зинде кылган хезрети-Иса каны?

Иса эшегин мүненде,

Сыгыр Муса улагыдыр.

Хызырдан, Исадан, Шахымердандан,

Хүммет истәп, бакдым суйы-асмана.

ИСА РУХУЛЛА (а. И:са Ру:х-алла:х) عیسی روح الله – **сер. Иса**.

Гөкде гүнге яр олан Иса берухулла киби.

ИСА ШӘХЕРИ (а-т. И:са: шехри) عیسی شهری – 1) Иса пыгамбериң энеден доглан шәхери – Бейтиллахм. Ол Палестинада Кудсуң (Бейтилмукадесиң - Уршалымың) гүнорта тарапында ерлешйәр. Хер йыл мүнлерче христиан шоңа зыярата барярлар. Онуң илаты мусулман ве христиан араплардыр; 2) Исаның яшан шәхери болса Бейтилмукаддесдир (**сер.**). Бу шәхере Уршалым (Ярусалым) ве Кудс хем дийилйәр. Ол Палестинаның меркези хасапланяр. Бу шәхери еврейлер, христианлар ве мусулманлар мукаддес дийип билйәрлер. Шу шәхерде хезрет Иса илаты өз динине чагырыпдыр ве шол ерде-де өлдүрилип, жайланыпдыр. Хер йыл көп санлы христианлар шоңа зыярата барярлар. Шол ерде «Месжиди-Акса» хем-де хезрет Омарың метжиди ерлешйәр.

Сидре сәхрасында, Иса шәхринде,

Мениң сахыпжемалымны гөрдүңми?

ИСБАТ (а. исба:т) اثبات - «субут» сөзүнден; 1) субут этме, делиллендирме; 2) делил, себәп, 3) мәкәмлеме, пугталандырма, беркитме; **исбат болмак** - субут болмак, беркимек; **исбат этмек (эйлемек)** – субут этмек, делиллендирмек; пугталандырмак, беркитмек.

Ниче магбут бир магбутдан басылды,

Кайсы исбат болды, кайсы ла болды?

Хакдан нузул олды Мусага «Төврат»,

«Инжил» васпын Иса эйледи исбат.

ИСГЕНДЕР (Александр Македонский) اسکندر – Македонияның патышасы Филип икинжиниң оглы. Она Гүндогарда Исгендер Зүлкарнейн, Исгендер Румы, Исгендер Кебир

ве Мелгун хем дийилйәр. Бизиң эрамыздан 356 йыл озал доглупдыр, Аристотелиң шәгирди болупдыр. Какасы өленден соң, бизиң эрамыздан 336 йыл озал патышалыга етипдир. Исгендер гадым дүнйәнин мешхур басыбалыжыларындан бири болуп, көп ерлери: Эйраны, Хиндистаны, Арабыстаны ве башга-да энчеме юртлары басып аляр. Гүндогар халкларының, шол санда түркмен халкының халк дөредижилигинде ве чепер эдебиятында Исгендере дегишли көп санлы фольклор эсерлерине ве дүрли роваятлара душ гелмек боляр.

Исгендер Хиндистандан Эйрана гайдып геленде, Пасаргадың ве Шушуң ёлы билен Бабыла (Вавилона) гидйәр, шол ерде-де бизиң эрамыздан 323 йыл өң отуз үч яшында арадан чыкяр.

Земине, деряя хөкмүн етирен,
Сүлейман сыпатлы Исгендер гечди.
Әлеме хөкм эден Исгендер солтан,
Ажал тедбирине тапмады дерман.

ИСЕМ ایسم – болсам; болсам-да.

Эгер ки хич исем, саңа гелер мен,
Көшк истихан исем, гана гелер мен.

ИСИМ (а. имс, кс. эсма: ве эса:ми) اسم – 1) ат; 2) абрай; шөхрат; 3) грамматикада сөз топарының (ат, сыпат, чалышма ве б.) умумы ады; **исми-Алла** – худайың ады; **исми-мукаррып** – якын ат.

Кимселер багшыдыр, кимсе молладыр,
Кимсәниң тилинде исми-Алладыр.
Үч мүң исмиң хатырына,
Гүнәхим гүзешт эйле.
Болды капыр зит саңа исми-мукаррабың мүьмунун,
Ики дүнйә болды хошнут рахматың гөргеч ресул.

ИСМИ-АЛЛА (а. исм-е Алла:х) اسم الله – **сер. исим**.

ИСМИ МАХМЫТ (а. исм Махму:д) اسم محمود – **сер. Пәливан Махмыт**.

Хорезм юрдунда ятан җананлар,

Исми Махмыт - әр пәливан, шыпа бер!

ИСМИ-МУКАРРАП (а. исм-е мокарраб) اسم مقرّب – **сер. исим**.

ИСПЕНДИЯР (п. Исфендия:р) اسفندیار – Эйран эртекилеринде ве Фирдөвсиниң «Шанамасында» гөркезилишине гөрә, Эйранда ве Туранда Рүстемден соң иң мешхур пәлван. Лакамы «Ру:и:н тен», ягны «эндамындан ок өтмейән». «Шанаманың» дессанларына гөрә, ол кеян династиясындан болан Гүштасбың оглы; батыр ве эдермен пәлван болупдыр. Гүштасбың дөврүнде Зердошт пыгамбер дөрейәр ве зороастризм динини яйратмага башлаяр. Гүштасбың табшырыгы боюнча, шол дини пропагандирләп уграяр. Гүштасп шу дини яйратмакда үстүнлик газанандан соң, өз орнуна Испендияры патыша эдип беллеҗекдигине сөз берйәр. Эмма соң пушман эдйәр, онуң өңүнде тәзе бөвет дөредйәр хем-де Рүстеми тутуп гетирсе, патышалыгы оңа берҗекдигини айдяр. Испендияр Систана гидип, Рүстемиң янына баряр ве оны алып гайтмак ислейәр. Эмма Рүстем бу теклифи рет эдйәр. Нетиҗеде ики пәлваның арасында уруш башланяр. Испендиярың гөзүнден башга хич ерине ок кәр этмейән экен. Бирнәче сөвешден соң, Рүстем Сымруг гушдан көмек сораяр ве шонуң табшырыгы боюнча йылгындан ок ясап, Испендиярың гөзүнден уряр ве оны өлдүрйәр.

Еди дервүш - әхли-хал,

Испендияр, Рүстем Зал.

Испендияр Руинтен, Рүстем Залында...

Я реб, хабар билеринми, яр, сенден.

ИСПЫХАН (п. Испихан, Испа:ха:н) اصفهان – бу ат «сыпах-гошун» диен сөзден алнан, чүнки гадым дөвүрде ол ер Эйраның гошунларының сакланян ери экен. Арап дилинде оңа Исфихан дийилйәр, соңабака шу форма Эйранда-да яйраяр. Гадым дөвүрде

бу шәхере Исбахан, Исбехан ве Сафахан-да дийлипдир. Ол Эйраның меркезинде болан онунжы остаының (велаятының) меркези шәхери, Заендерут дерясының кенарында ерлешйәр.

Испыхан Эйраның иң галымы шәхеринден биридир. Ахаменидлер дөврүнде хәзирки Испыханың еринде Гавал, Гавы я-да Габе, Габиян атлы шәхер болуплыр. Соңабака ол шәхере Жи, Ги дийлипдир, ыслам дини дөрейәнчә шу ат билен белли болупдыр. Бу шәхер хезрети Омарың халыфлык эден дөврүнде 641-642-нжи йылларда арапларың элине гечйәр, үч йыл йыллап араплар шол шәхере хәкимлик эдйәрлер. Испыхан бирнәче династияның, шол санда селжукларың, сефевилериң пайтагты болупдыр. Монголларың ве Эмир Теймурың дөврүнде чапавула учрап, харап боланда болса, соңлар абаданлашыпдыр, ылайта-да Шаапбасың заманында хас хем өсүпдир, хатда халк арасында оңа «Испыхан-нисфи-жахан» («Испыхан-дүнйәниң ярысы») дийлипдир. Испыханда энчеме тарыхы ядыгәрликлер, биналар бар. Мес.: Минар-жүнбан (гымылдаян минара), отуз үч көпри, кырк сүтүн, Алыгапу, шых Лутфулланың метжиди ве б. Шу биналар ве ядыгәрликлер дүрли асырларда гурлупдыр.

Зири-пай эсбиниз Ырак, Испыхан,
Дагыстаның хашам-хайлы сизиндир.
Испыханы бир сахыбы-кәр харап эйләр.

ИСТИГАНАТ (а. исти'а:нет) استعانت – 1) көмек, ярдам; көмек берме, ярдам этме; 2) көмек истеме, ярдам талап этме; 3) өз пикирини субут этмек үчин башга бир шахырың гошгусындан кәбир бентлери өз шыгрында гетирмек; **истиганат кылмак (этмек)** – көмек этмек.

Истиганат кыл аңа, я сейийиди-хатмы-русел.

ИСТИХАН (п. остоха:н) – 1) сүңк, ынсаның ве хайваның беденини эмеле гетирйән гаты жисим, мадда; 2) мивәниң дәнеси ве шәниги.

Тенден жыда олар ганың,
Бикәр галар истиханың.
Суратым нисяндадыр, истиханым хәк ола.
Истиханым алтмыш пара этдилер.

ИСХАК (а. Исха:к) اسحاق//اسحق – 1) Ыбрайымың икинжи оглуның ады. «Төвратда» айдылшына гөрә, ол такмынан он төрт йыл Ысмайылдан соң дүнйә гелипдир. Эжесиниң ады Сарадыр. Исхак сөзүниң аслы ыбры дилинде «Ясхак» болуп, онуң манысы «гүлйәр» диймекдир. Оңа шейле ат дакылмагын себәби ашакдакы ялы дүшүндирилйәр: Хачан-да перишделер Ыбрайыма оглуның болжакдыгыны хабар беренлеринде, Сара гең галып, гүлйәр. чүнки ол шол вагтда тогсан яшан гарры кемпир болуп, Ыбрайым-да бир йүз йигрими яшындакы гарран адам экен. Шоңа гөрә, Сара оглуның болжагына ончаклы ынанмандыр. Исхак какасының дөврүнде пыгамберлиге белленип, Палестинаның бир топар илатына ёлбашчылык эдипдир, олара догры ёл салгы берипдир. Исхак өз какасының доганы Нахур ибн Тарухың гызы болан Рефка өйленипдир. Ондан ики саны экиз оглы болупдыр. Оларың бири Якуп, бейлекиси Айсдыр. Роваятлара гөрә, Исхак гарран дөврүнде гөрежинден махрум болуп, бир йүз сегсен яшап арадан чыкяр ве хәзирки дөврде «Халыл» атландырылян «Хебрун» шәхеринде, «Мекфиле» диен говакда жайланыпдыр; 2) Газнавы эмирлериниң бири болан Олуптекиниң оглы; 3) Исхак ибн Ханын апбасылар дөврүнде яшап гечен белли врач ве терҗимечи; 4) Исхак түрк – Абу Мүслүм Хорасаныың тарапдарларының бири. Ол Абу Мүслүми пыгамбер хасаплаян экен; 5) Исхак Мусулы – Ыбрайым Мусулының оглы, мешхур сазандаларың бири. Ол апбасылар халыфалары болан Харун ар-Решидиң, Мамуның ве Мугтасымың көшгүнде мөхүм везипелери эдәпдир ве 235-нжи хижри (849-850) йылында Багдатда арадан чыкыпдыр.

Исхак айдар: «Пакыр мен,

Гуллугымга мукыр мен»

ИТАГАТ (а. ита:'ат) اطاعت — 1) боюн эгме; гулак асма, боюн сунма; 2) алнан буйруга гөрә херекет этме; табын болма.

Геллебан арбаба дөнүп, болмуш арбаплар эмир,

Шахлара ёкдур итагат, или наферҗам олур.

ИХРАЧ (а. ыхра:ж) اخراج — **сер. ыхрач**.

ИХТИДА (а. ихтида:ь) اهتداء — 1) догры ёла гирме; ёл тапмак, ёла гирмек; 2) ыслам динини кабул этме, мусулман болма.

Сен гөйә мәхтап сен, эсхабың ахтар,

Тапды тәҗин адың биле ихтида.

ИХТИМАМ (а. ихтима:м) اهتمام - җан чекме, тагалла этме, далаш этме; хөвес этме, хас үнс берип далаш этмек; **ихтимам кылмак** - хөвес этмек; җан чекмек.

Ким харамны тахыр этсе, насны кылса ихтимам...

Ханайы-ыслам-у дин күффара болган наскеш.

ИЧГИН (ичги:н) ایچگین - 1) чын йүрекден, җаныпкешлик билен, мәхирли; 2) **гм.** якындан, чуң, дүйпли; **ичгин-ичгин** — хас җаныпкешлик билен, түйс йүрекден.

Арыфлар бар, баша баглап кечелер,

Ичгин-ичгин сорсаң, маны сечелер.

ИЧГУ (ичгу:) ایچگو — 1) ичмек, нош этмек; 2) ичги; **сер. ийгу**.

ИЧМЕЙИН ایچمه یین — ичмән, ичмезден.

Дөзменем, дойманам, дурманам, эй яр,

Бу сакы дөврүнде ичмейин җамым.

ИЧРЕ ایچره — ичинде; **хыҗалат ичре** — утанч ичинде; **хайрат ичре** — гең галмаклык ягдайында.

Гуллугында Гүн хыҗалат ичре галмыш хем земин.

Хайрат ичре галмышам, аҗыз болубан манда мен.

ИША (а. И:ша:) ایشا — Давудын какасы. Ол Ехут ибн Якубың неслиндендир.

Иша оглы Давут әлемни сүрди,

Хак аңа «Зебурын» келамын берди.

ИШАН (п. и:ша:н) ایشان – 1) парс дилинде ат чалышмасынын үчүнжи шахс көплүк саны; олар; 2) пир, мүршит, шейх, суфизмин векиллерине, хормат үчин айдылян термин.

Өзи ишан эрди – пири-хедаят,

Заманында бир иш «бина» эйледи.

ИШВЕ (а. ышве) عشوه – **сер. ышва**.

ИШИК (и:шик) ایشیک – гапы, гирелге, агыз.

Кырк гүнден илгери ишик ачдылар.

Бисмилла дийип ишик ачды Мухаммет.

ИШИКСИЗ ЖАЙ (и:шиксиз жа:й) ایشیک سیز جای – 1) гапысыз жай; 2) **гм.** габыр, гөр.

Ишиксиз, түйнүксиз жая,

Бир гүн элтип салажакдыр.

ИШМЕ (и:шме) ایشمه - чешме; ер газып сув чыкарма; гуйы.

Гел, көңүл, сабр эйлегил, мунчаклы ода дүшме,

Аз билип, көп сөзлейип, гам чешмесини – ишме.

- Й -

ЙА, ЙИ (а. йа:) ی – арап-парс элипбийиниң йигрими секизинжи харпы, кесре үчин узынлык аламаты хөкмүнде гуллук эдйәр. Эбжет хасабында – 10.

Йа – яратган ёлуна наныңны берсең аз хенуз,

Тен бирехне олтурып донуңны берсең аз хенуз.

ЙИТИРМЕК یتیرمک - 1) элден гидермек, ёгалтмак, гачырмак; 2) зыян чекмек, зелел гөрмек; **ёл йитирмек** - азашмак, эрбет ёла дүшмек; **хуш (акыл) йитирмек** – 1) өзүнден гитмек; дәлиремек, дәли болмак.

Ягшы йигит ёл йитирмез,

Җәхт кысматдан көп гетирмез.

Өзүми унутдым, хушум йитирдим.

Бейик пикре галдым, аклым йитирдим.

ЙҮВРҮК (йү:рүк) یوریک – 1) чалт ылгап билйән, чабык; 2) гөчме халк, чарва халк; 3) йындам; антоними чаман.

Аслыга дартадыр йүврүк, чаманлык,

Йүврүкни чаманга сатыжы болма!

ЙҮВҮРМЕК یوویرمک – **сер. йүгүрмек**.

Отуз яша барынжа, гөйә бир алгыр шир сен,

Дүнйә гамы башында, гөйә йүврүп елир сен.

ЙҮГҮРМЕК یوگورمک – ылгамак, ёртмак, харс урмак.

Дүнйә гайгысы бирле болды гара багрым ган,

Ахыръетни унутдым, елдим, йүгүрдим хер ян.

ЙҮЗМЕК یوزمک – сувун йүзүнде эл-аягын көмеги аркалы херекет этмек, сув үстүнде дуруп батмазлык.

Деря ичре йүзген, чөллерде йөрген,

Дем хасабын түкел этмейин галмаз.

ЙҮҢ САКАЛ (یونک سقال) – **гм.** масгара, гелшиксиз ягдай; абрайдан дүшме; **йүң сакал этмек** – масгара этмек, абрайдан дүшүрмек; **йүң сакал болмак** – абрайдан дүшмек, яланчы болмак, масгара болмак.

Өзүңи йүң сакал эдер,
Бозулан иле баш болан.

ЙҮРЕК (یوراک) – 1) ынсаның ве хайваның гурсагында ерлешен ве хер демде ганы бедене яйрадян мөхүм орган, калп (**сер.**); 2) **гм.** батырлык, эдерменлик; 3) рехим, шепагат (**сер.**), мерхемет; **йүрек буламак** – хапа этмек, ынжытмак.

Йүреги хыручлы, гөвни ганатлы,
Гөрелдеси – хуп устады йигидиң.
Бир яман сөз йүрек булар,
Ягшыны әлем арзувлар.

ЙҮРЕКСУЗ (т-п. йүрек-су:з) یوراک سوز – йүрек яндырыжы, йүрегиңи якып барян; йүреги янан, жаны көсн, ичи янан.

Магтымгулы шеб-у руз,
Жангүдаз-у йүрексуз.

ЙЫГЛАМАК ییغلامق – агламак, эңремек; **йыглай-йыглай** – аглап-аглап.

Эй яранлар, йыгламайын нейләйин,
Ышк мени яндырып, якып барадыр
Межнун киби сәхрада йыглай-йыглай гездигим.

ЙЫГМАК ییغمق – 1) йыгнамак, топламак, жемлемек; 2) ормак, хасылы йыгнамак, тирмек.

Мунча йыгды Ыбрайым,
Нәмәни алды гитди!
Дүнйә долы газна йыгсаң не пейда,
Чын мал олдур - жайна берсең эл биле.

ЙЫГНАМАК ییغنامق – топламак, жемлемек, бир ере үйшүрмек.

Бихуда, адам оглы.

Йыгнаныи галды гитди.

ЙЫГЫН يغين – 1) гошун, лешгер 2) топар: йыгнак: йыгнаныи бириген халк; 3) йыгынды.

Йыгын гөркн, ёв гүнүниң өреси.

Мертден доган йыгын гөрсе, ėл башлар.

ЙЫКАМ يقام - «йыкмак» ишлигинден; йыкайын Ишлигин буйрук формасының биринжи йөңкемесинин бирлик санында гелен гөрнүши, маны тарапдан ислег аңладяр.

Хасратыма пелек аглар, ашык болды тилсиз заглар,

Перхат кимин, бейик даглар йыкам Юсуп лие-дие

ЙЫКЫЛМАК يقيلمق – 1) вейран болмак, бербат болмак; 2) басылмак, еңилмек; 3) дүшмек, гачмак; 4) **гм.** сагынмак, бил багламак, йүз тутмак.

Я бир мерде йыкыл, я-да Худая,

Бенде иши баш тутмады, арт олды.

ЙЫЛДЫРЫМ يلديريم – 1) ягышың өң янында ве ягыш ягян вагтында булутларда топланан электриклериң партлап, эмеле гетирйән ягтылыгы; 2) **гм.** чалт, тиз.

Йылдырым дек болар тойнак какышы,

Сыгыр сыпатлыдыр гуйрук чыкышы.

ЙЫЛКЫ (йылкы:) يلقى – гылял сүрүси; гылял, ат, байтал, ябы сүрүси.

Боз гүсбент, гыр йылкы, гара гәвмишли,

Аргалы, гәв болар малы Гүргениң.

ЙЫРАК (йыра:к) يراق//ايراق – сер. ырак; **йырак эйлемек** – даш этмек; айры тутмак; **йырак салмак** – айра салмак, даш тутмак.

Даш эйлейип, йырак эйле өзүңни.

Өзүни йырак салды.

- К -

КАБА (а. каба:) قباء – дон, эркеклериң геййән узын үст гейими; **гүлгүн каба** – гүлүн реңкиндәки дон, шол реңкдәки дон гейнен; гырмыз дон; **Рум кабалы** – Румда (сер.) тикилен донлы адам.

Эй аты йүврүк йигит, өзи гочак, гүлгүн каба.

Шам абалы, Рум кабалы жананым.

КАБАЙЫЛ (а. каба:йыл) قبایل – көне дүшүнжелере гөрә, икинжи гат асманың перишделериниң иң улусы: **сер. Аркалвын, Арфалун**.

КАБУЛ I (п. Ка:бол) کابل – **сер. Кәбил**.

КАБУЛ II (а. кабу:л) قبول – 1) алма, берлен зады алма; 2) разы болма, мувапык болма; 3) алып гулланма; 4) бириниң сөзүни догры дийип билме; **кабул кылмак (этмек)** – кабул этмек.

Пейшини окасаң, үзерсиң карзың,

Кабулдыр Алладан дилегиң арзың.

Дилеглерим кабул кылмай,

Малга зар эйледиң мени.

КАБЫ-КОВСЕЙН (а. ка:б-е ковсейн) قاب قوسین – 1) яй атыланда эл тутулян ортасы билен учларының арасындакы ики аралык; 2) **гм.** худая якын ики перишде, худая якынлар

Кабы-ковсейн барып, хака говушды,

Шол сервери-ики жахан гечипдир.

КАБЫЗ (а. кабз) قبض – **сер. габыз**.

Сөз билен ичин эгсер, кабз олуп, долан көңлүм.

КАБЫЛ I (а. Ка:би:л) قابيل – Адам атаның илкинҗи оглуның ады, ол өз доганы Хабылы **(сер.)** өлдүрйәр. Олар хакда «Куръанда» ве «Төвратда» ятланыпдыр.

Шенбе гүн Кабыл Хабылың,
Өлдүрип, ганыны ичди.
Кабыл урды ол Хабылны даш билен,
Ини агасындан айрылмадымы?

КАБЫЛ II (а. ка:бил) قابل – 1) мынасып, лайык; ярамлы; 2) кабул эдйән; 3) мүмкин; 4) зехини бар, зехинли; **кабыл болмак** – мынасып болмак, лайык болмак.

Бу базара гелген киши ыхласын ары эйлесин,
Кабыл болан ыхласлы гул мерданларың мерданыдыр.

КАГБА (а. Ка'бе) كعبه – **сер. Кәбе**.

Отны ур Кагбага тәрики-күнчле.

КАГБАРӨВ (а-п. Ка'бе-рев) كعبه رو – Кәбә гидиән, Кәбә зыярата гидйән.

Арслан киби ковдуң капыр авлары,
Күшат этдиң ниже Кагбарөвлери.

КАГРЫ-БАХР (а. ка'р-е бахр) قعر بحر – **сер. кагыр**.

КАГЫЗ (п. ка:газ) كاغذ – 1) язув язмак ве китап басып чыкармак ишлеринде уланылян пагтадан ве ш.м. затлардан эдилйән листлер; 2) хат, нама **(сер.)**, мектуп; **кагыз язмак** – хат язмак.

Раст дийди, ачды агыз, хат эдип язды кагыз,
Кабул эйледи вагыз, хем барча халайыклар.

КАГЫР (а. ка'р) قعر – дүйп, тей; **кагры-бахр** – дениз дүйби; **җәхеннем кагры** – довзахың дүйби.

Җәхеннем кагрындан чексе зыбана,
Нер, бугра сыпатлы учгун чыкарлар.

КАДАР (а.) قدر – 1) өлчег, хер залың өлчеги; 2) гүйч, кувват, такат; 3) тәлей; худай буйругы; Алланың өз бенделери үчин беллән заты, **ол кадар** – шол мукдарда.

Мен хем Пырагы ол кадар,
Аклымны кылдым дербе-дер.

КАДДЫ-КАМАТ (а. кадд ве ка:мат) قد و قامت – **сер. кат I**.

КАДЫМ (а. кади:м)قديم – гечмиш, өңки заман, **гадым (сер.)**; **эйямул-кадым** - өтен заман, өңки гүнлер, гечен дөвүр.

Барды Туруң дагына, хак бирле болды ол Келим,
Өтди анлар, галды дүнйә, гечди эйямул-кадым.

КАДЫР (а. ка:дир) قادر – 1) гүйчли, гудратлы; гурплы; 2) худайың эпитети; **кадыр хак (Алла)** – гудратлы худай; **кадыр жепбар** – гудратлы худай.

Гөзде яшын дөкмеклик,
Кадыр хака арз дәлми?
Гөзүн тутар кадыр хакын эмрине.
Оввал башда, кадыр Алла,
Сенден бир керем исләрин.

КАЗА (а. каза:) قضاء – 1) казылык, казылык этмек, дернәп, догры баха бермек; 2) тәлей, такдыр, язгыт; 3) ерине етириш; 4) төтәнден, бирденкә; 5) өз вагтында ерине етирилмедик дини дессуры соң ерине етирмеклик; **каза эйлемек** – эдилмедик иши ерине етирмек; **казасы етмек** - өлмек.

Эгер догры гелсе ажал казасы,
Мүң ялбармак билен көңүл гүйтмез хич.
Казаның дамыга болдук гирифтар.
Анда каза яйы гурлуп дуруплыр.

КАЗЫ (а. ка:зы; кс. коза:т) قاضى – 1) ерине етирйән; 2) хөкүм эдйән; 3) хажатлары ерине етирйән; 4) шеригат судьясы, шеригат хәкими; **казы-ал-хажат** – хажатлары битирйән, хажатлары берйән (худайың эпитети).

Казысы аңламаз, беги пис үлкә,
Ягмыр ягмай, ерлер гызмана гелгей.
Эя казы-ал-хажат, барча ишлер кын дөрәр.

КАЗЫ-АЛ-ХАЖАТ (а. ка:зы ал-ха:жат) قاضی الحاجات – **сер. казы**.

КАЙ قای/قایسی/هایسی – хайсы; **кай бирин** – хайсы бирин.

Хәсиетиң мен айдайын кай бирин,

Чемениң сайраган шейда билбилин.

КАЙДА قیده – ниреде, хайсы ерде.

Тартар узын кайдыга, гөйәки зенгардыр чилим,

Кайда болса довзахылар, безмиде бардыр чилим

КАЙДУМ (а. Кайду:м) قیدوم – көне дүшүнжелере гөрә, еди гат асманың үчүнжи гатының ады. Бу ат башга кәбир чешмеде قلزم (Гулзум) гөрнүшинде габат гелйәр. Мунуң аслы гызыл якутдан. Бу асмандакы перишделериң саныны худайдан башга хич ким билмейәр. Үчүнжи асмандан дөрдүнжи асманың арасы бәш йүз йыллык ёлдур. Перишделериниң ин улусының ады Гөкбайылдыр.

Үчүнжи гөк реңки айынмаз отдан,

Ады Кайдум, аслы гызыл якутдан,

Перишдеси бардыр бөри суратлыг,

Бейиклери бардыр Гөкбайыл атлыг.

КАЙСАР (а., кс. кая:сыра) قیصر – аслы латын-грекче. Гадымы Рум патышаларының лакамы, царь; 2) **Кайсары ве Кайсарыя** – Түркийәниң Анатолы велаятында бир шәхериң ады.

Магтымгулы гезенде,

Халап, Кайсар дүзүнде.

Рефрефил, Күвфе тарап, Басра, Халап, Ширваны сен,

Хем Мүсүр, хем Кайсар-у Шираз иле Испыханы сен.

КАЙСАРЫЯ (а.) قیصری/قیصریه – **сер. кайсар**.

КАЙСЫ قایسی – «хайсы» сөзүниң гадымы формасы: «нәхили?», «нененси?» диен сораг анладан чалышма.

Пелек маңа гам бадасын берели,

Высал кайсы, хижран кайсы билмедим

КАЙТ (а. кайд, кс. коюːд) قيد – 1) йүп, бент, хайванларын аягына багланян танап; 2) багланышлык; багламаклык; баглылык; гуршап алмаклык; 3) зынжырламаклык; регистрирлемек; списога салмаклык; **кайт этмек** – 1) багламак, даңмак (зынҗыр я-да танап билен); 2) регистрирлемек; беллемек; гуршап алмак.

Дамы-зүлпүң кайдына өзүмни зындан истерем.

Тартар узын кайдыга, гөйә ки зенгардыр чилим.

КАЙЫЛ (а. каːил) قائل – 1) геплейән, сөзлейән; 2) разы, разычылык берен; 3) роваят эден; **кайыл болмак** – разы болмак, боюн болмак.

Бу дүнйә мүлкүнде солгандыр, шадыр,
Кысматына кайыл болса адамзат.
Магтымгулы бир гулдур,
Гуллугына кайылдыр.

КАЙЫМ (а. каːйим) قائم – дуран, дик дуран, аяк үстүнде дуран; бириниң ерини эелән; пугта, мәкәм.

Кайым олсаң истемезлер, гитсең ки аваз эйлейир,
Сөзлесең, бермез седа, сөйлемесең, раз эйлейир.

КАКЛАНМАК قاقلانمق – 1) дилинмек, кесилмек; гаталмак; 2) **гм.** өлмек, ёк болмак, эт-сүңк болуп галмак.

Етмишде ләш какланар,
Җан җесетде сакланар.

КАКМАК قاقمق – 1) урмак, чалмак; уруп сокмак; 2) үстүнден уруп гиризмек; 3) силкмек; **ганат какмак** – 1) учмак, перваз урмак; 2) **гм.** хөвес этмек, хөвес билен япышмак.

Ганат какып, сайран билбил,
Мейлис эйләр гүл биләни.

КАКНУС (п. кокнос, кону:с) ققنس//قوقنوس – сөзүң аслы грекче. Мифики бир улы гушуң ады. Феридетдин Аттар (XII асыр) өзүниң «Мантык ат-тайр» («Гуш дили») атлы эсеринде бу гуш хакда долы маглумат берипдир. Бу гушуң җүбти болман, өзи-де

Хиндистанда яшаян болмалы. Какнусың гаргы түйдүк ялы узын чүңки болуп, онун-да көп санлы дешиги болмалы. Йүзе голай болан шол дешиклериң хер бириндеи айратын оваз чыкянмыш. Какнус сайран махалы хемме гушлар дымып, бихуш болянмышлар. Шу гушуң овазы гөйә сазың - музыканың дөремегине себәп боланмыш. Мифологик роваятлара гөрә, ол мүң йыл яшап, өлжек вагтыны-да ачык билйәнмиш. Хачан-да өлүм пурсаты гелип етенде, гуры чөп-чалам йыгнап, ховүртгесине гетирйәнмиш ве шоларың арасында отуруп, зарын сайраярмыш, онуң чүңкүнден хер дүрли оваз чыкянмыш, шонда ол өлүм ховпундан ве гуссасындан горкуп, агач япрагы ялы титрәп башлаярмыш. Онуң шол гайгылы овазына хемме гушлар, вагшы хайванлар йыгнанярмышлар. Ол гушларың ве хайванларың кәбири өлүп, кәбири-де бихуш болянмыш. Какнус ганат какып, ондан болса учгун дөрәп, яңкы гуры чөп-чалам от алып, гуш хем шол отда янярмыш, ол күле өврүленде, шол күлүң ашагындан гелжекде гуш дөремели юмуртга пейда болярмыш. Шейлеликде, тәзе бир какнус эмеле гелйәрмиш.

Кап дагы зебержет реңбе-реңдаглыр,
Какнус бир гуш, дайым анда туссагдыр.
Какнус гуш мүң саз билен,
Шол Хиндистан ичинде.

КАЛ (а. ка:л) قال – 1) «ковл» сөзүнден, өтен заман бирлик санда «дийди, айтды» диен манында; 2) сөз, геп, гүррүң; сөзлейиш; 3) сөзде я-да сорагда илки башлама; «кыл» болса жогап диймек; **кыл-у кали** – 1) булашык гүррүң, гарышык гүррүң; адамларың гүррүңи; 2) галмагал, гыкылык.

Сорадылар: «Эй адам, дий, гөрем халың недир,
Дүнйәде хайр этмедин, бу кыл-у калың недир.

КАЛАМ (а., кс. акла:м) قلم – 1) гамыш, ужы ёнулып, йөрите хат язмак үчин уланылян гаты бир хили гамышдан ясалан язув

гуралы; 2) умуман язув гуралы; 3) хат, язувың бир хили; 4) **гм.** Аллатагаланың такдырыны ловха (**сер.**) язян гудрат гуралы.

Хәки-пайың тотуяйы-дидейи-ловх-у калам,
Асы ымматга шепагат, я Мухаммет Мустапа.

КАЛП I (а. калб, кс. колу:б)قلب — 1) йүрек; гөвүн; 2) хер бир задың ичи ве ортасы.

Калбыма гирипдир ыслам хөвеси.
Калбымың дүнйәси вейрана гелди.
Агзы гүлүп, калбы булан намарда,
Гардаш олма, йырак эйле өзүңни.

КАЛП II (а. калб)قلب — 1) дегширме, чалшырма, өвүрме, бир зады терсине өвүрме; 2) нәдогры, нәдүрс; 3) парс дилинде арасса болмадык, гарындысы болан гызыл, күмүш; 4) шыгыр сунгатының бир гөрнүши; **сер.** «Түркмен классыкы эдебиятының сөзлүги», 165 с.

КАМ (п. ка:м) کام — 1) максат; арзув, ислег; 2) агыз, агзың ичи; **кам алмак** — арзува етмек, максада етмек.

Ишини дашдан алур тепрендигинче кам алур.
Гелменем аклыма гөрмейин камым.

КАМАКЫМ (а. кама:кым, бс. камкам) قماقم — **сер. камкам**.

КАМАР (а. кс. акма:р) قمر – ай, Ай планетасы; **камар шөхлеси** — айың ягтылыгы, ай шөхлеси; **шамс-у камар** — Гүн ве Ай.

Не зулматдыр, камар шөхлесин салмаз.
Уссат болсаң, бизе мундан хабар бер!
Эй шемс-у камар йүзли,
Табана гөзүм дүшди.

КАМАР ШӨХЛЕСИ (а-т. камар шо'леси) قمر شعله سی — **сер. камар**.

КАМАТ I (а. ка:мет, кс. ка:ма:т) قامت — 1) бой, сырат, кат; эндам; адамың аяк үстүнде дуран вагтындакы узынлыгы; 2) азандан соң айдылян сөзлер.

Каматы серви дек нәзик беденлер.

Кадды-каматы белент, эй нуры-хакнын валысы

КАМАТ II (а. ка:ма:т, бс. ка:мет) قامات – **сер. камат I**.

КАМКАМ (а. кс. кама:кым) قمقام – 1) улы пычак; 2) деңиз; 3) мөхүм ве улы иш; 4) җомарт адам, тайпа башлыгы; 5) бир гылыҗын ады.

Гелдилер ыкрар эдип, ол ширин Дүлдүл эеси,

Багыш эден Дүлдүл билен Камкамы сен-сен, эй пери.

КАМЫС (а. ками:с, кс. акмаса) قمیص – 1) пагтадан докалан ак мата; 2) көйнек.

Гелин-гызлар гырмыз донлар бичдилер,

Камысдан лыбаслар хем лон, Човдур хан.

КАНАГАТ (а. кана:'ат) قناعت – гөзи доклук; аз зада разы болмаклык, өз пайына кайыл болмаклык; берлене разы болмаклык, берлен билен ылалашмак; **канагат этмек** – берлене разы болмак; сабыр этмек.

Патышадан адалат гидер,

Дервүшден канагат гидер.

Өз рызкына хич канагат этмесен.

КАНАДЫЛ (а. кына:ди:л, бс. кынди:л) قنادیل – **сер. кандыл**.

КАНДА قنده//قانده – нирде, хайсы ерде; **хер канда** – хер ерде, хер хачан.

Беримиң болса хер канда,

Гөрен саңа болар бенде.

КАНДЫЛ (а. кынди:л, кс. кана:ди:л) قندیل – 1) чыра асылян, ичине чыра салып асылып гоюлян йөрите гап; 2) лампа, панар; 3) зейтун ягың я-да небитиң батырылан бир пелтәниң янмагы билен ягтылык берйән гурал; көп шемли асма чыра; люстра; 4) Эйран Азербайҗанында бир дагың ады.

Гушы ол ерден гөтерди,

Элтип кандылда олтуртды.

КАНДАХАР (п. Кандаха:р) قندهار – Овганыстанда Аргандап дерясының кенарында ерлешйән шәхериң ады. Ол Недир шаның патышалык эден йылларында Эйран гошунларының гүйжи билен салныпдыр ве Недирабат дийип атландырылыпдыр, соң Кандахара өврүлипдир.

Мединәни ачлык, Мекгәни хебеш,
Хырат, Кандахары мар харап эйләр.

КАНЫГ (а. ка:ни') قانع – канагатлы, канагат эдйән, пайына разы, бары билен базар эйлейән; **әхли-каны** – аз зада разы болян, канагатлы, гөзи док адамлар.

Каныг болуп, ыззатда тут өзүңни.
Тамыга каныг дийип, каныглары зар билдилер.
Әхли-каныг мензәр бахры-Уммана.

КАП I (а. ка:ф) ق – арап-парс элипбийиниң йигрими дөрдүнжи харпы, дилиарды ызкы кентлевүк «кь» сесини берйәр, өзи-де ёгын чекимлилер билен уланыляр. Эбжет хасабында – 100. Бу харп (сес) түйс парс сөзлеринде габат геленок. Ол арап ве түрки диллерден алнан сөзлерде душ гелйәр.

«Каф» - карабет истесең бу ёлда билиң баглагыл.
«Кәп» - гүнәхиң ят эдип, тур сәхерлер йыглагыл.

КАП II (а. ка:б) قاب – 1) яйың ики тарапы, яйың ортасындан ики ужуна ченли аралык; 2) мукдар, өлчег; **сер. кабы-ковсейн**.

Кабы-ковсейн барып, хака говушды,
Шол сервери-ики жахан гечипдир.

КАП ДАГЫ (п-т. Ка:ф да:гы) قاف داغی – 1) мифики дагың ады: эртекилерде гөркезилишине гөрә, бу даг ериң дашыны гуршап аланмыш; 2) Кавказ даглары; 3) Сымруг (Анка) гушуң яшаян дагы; **гөвни Кап дагында – гм.** улумсы, гопбам.

Кап дагы зебержет реңбе-рең дагдыр,
Какнус бир гуш, дайым онда туссагдыр.
Гуршун дей эридер Кап дек даглары.

КАПАС (п. кафас) قفس – арапча قفص – 1) гуш ве элдеки дәл хайваны сакламак үчин агач чыбыгы я-да симден ясалан йөрите жай, сандыкча; 2) **гм.** зындан, түрме

Жесет бир мензилдир, тен бир капасдыр,

Жан бир гөзи баглы гушдур, яранлар.

КАПЫР (а. ка:фир, кс. коффа:р) کافر – 1) япыжы, үстүни япян, чүнки динсиз адам динин үстүни япяр ве ысламы кабул этмейәр; дине ынанмаян, динсиз, имансыз; 2) танамаян, билмейән, ягшылыгы билмейән, ягшылыгы унудан, 3) худая ынанмаян, худайың бирлигини кабул этмейән; парс дилинде бу сөз «кафер» шекилинде уланыляр 4) **гм.** 1) гаранкы гиже; 2) демир донуң үстүнден гейилйән гейим; 5) дайхан; 6) улы деря.

Бизден салам Оразмеңли шахыра,

Мусулман, капырың пархы нәдендир?

Ханайы-ыслам-у дин күффара болган наскеш.

КАРАБАТ (а. кара:бет) قرابت – якынлык, гарындашлык; ынсанлар арасындакы якынлык.

«Кап» - карабет истесең, бу ёлда билиң баглагыл.

«Фи» - фикриң кылганга, «каф» - курбатың бес дәлми?

КАРАР (а. кара:р) قرار – 1) дынчлык, арам, дурмаклык, 2) рахатлык, дынч алыш; 3) довам, довамлылык; 4) геплешик я-да барлагың нетижеси хөкмүнде гелинйән нетиже; 5) дурнук, дурнуклылык; **карарсыз** – дурнуксыз, бир ерде, бир пикирде дурмаян адам; **бир карарда** – бир ягдайда; **бикарар** – ынжалыксыз, нәрахат; **беркарар** – хемишелик, довамлы; дикелдилен, карар тапан; **карар этмек** – рахатлык тапмак; **назм-у карар тапмак** – дүзгүне ве рахатлыга эеболмак.

Әлем аның сөзүнден тапды назм-у карар.

Көңүл галкар, карар этмез, Азадым.

Гөрдүк сайы көңүл совар,

Сабырсыз, карарсыз әрден.

КАРАРСЫЗ (а-т. кара:р-сыз) قرارسیز – **сер. карар**.

КАРВАН (п. ка:рва:н) کاروان – кервен, биле ёла гидйән бирнәче ёлагчы (адатча дүели, атлы, хәзирки дөврде машынлы).

Дүнйә бир көне рибат, илни карван эйледи.

Гуванжы гүйчлүрәк этгей бир сөвда карван гөрсе.

КАРЗ (а. кс. кору:з) قرض – 1) берги, борч; 2) кесмек; 3) шыгыр айтмак; **карз бермек** – бирине бир зады вагтлайын бермек; **карз алмак** – боржуна алмак, вагтлайын алмак.

Таңрының аманаты,

Жан тенинде карз дәлми?

Карз малындыр, ене гаилып биир гидер.

КАРКАЙЫЛ (а. Карка:йыл) قرقائیل – көне дүшүнжә гөрә, деряларың эесинин ады; **сер. Сарсайыл**.

КАРКАРА (м.) قرقره – 1) дурна мензеш, алкымының ашагы гара бир гуш; 2) шол гушуң жыга хөкмүнде баша санжылян елеги.

Каркарасы беглер ичре шахана.

КАРС (Ка:рс) قارص – Түркийәнин гадымы шәхерлеринден бири. Ол юрдуң гүндогарында Карсчай дерясының кенарында ерлешйәр. Өң Кавказа дегишли болупдыр.

Дечжал дүнйә ийнсе, гошун йыгылса,

Ызы Хинтде болар, өңи Карс чыкар.

КАРУН (а. Ка:ру:н) قارون – 1) Төвратда агзалян бир еврей байың ады. Дини роваятлара гөрә, ол Муса пыгамберин какасының доганының оглы болуп, улы байлыга ээ экен. Эмма өрән гысганч ве хусыт болупдыр. Тайпа башлыклары она ковумдашларына көмек бермек барада нәче несихат этселер-де, ол гулак асмандыр. Муса ондан зекат (**сер.**) бермеги талап эдйәр. Эмма Карун боюн товлап, зекат бермейәр, терсине Муса төхмет атып, оны зына (**сер.**) этмекде айыплаяр, йөне онун ялан төхмети тиз паш боляр ве Муса оны нәлетләп, она бет дога эдйәр. Нетижеде, гөйә ер ярылып, оны бар байлыгы билен бирликде ювданмыш «Төвратда» оны ве

яранларыны худай ода якыпдыр дийилйәр; 2) **гм.** бай, малы көп, пуллы, гурплы; **генжи-Карун** – Карун байлыгы; көп байлык; **Карун хазынасы** – Каруның байлыгы.

Карун бу дүнйәни алды мал билен,
Иблис асы болды, гелмез ёл билен.
Йигрим алты керет, йүз мүң әр билен,
Карун хазынасын эле алдым гут.

КАРЫ (а. ка:ры) قارى – 1) окаян, окыжы; 2) «Куръан» окамагы башарян адам, «Куръаны» өз кадасы билен окап билйән адам. Магтымгулының ады билен язылан ашакы бент гошгуда бу сөз көр манысында уланылыпдыр.

Агсак айра дүшсе, агачсыз галса,
Ёл анламаз, кары хемрасыз болса.

КАРЫП (а. кари:б) قريب - «курб» сөзүнден; 1) якын;2) гарындаш, якын гарындаш.

Болма гапыл меркден, элбетде, ол саңа карып,
Сен тараххым, эйлегил ымматга ферда, эй хабып!

«КАСАСЫЛ-ЭНБИЯ» (а. кысас-ал-энбия:) قصص الانبيا – 1) пыгамберлер хакында роваят-кыссалар, 2) Ысхак ибн Ыбрахым ибн Мансур ибн Халаф Нишабурының парс дилинде язан эсери. Ол такмынан XI асырда (кәерде XVI асыр дийилйәр) яшапдыр. Китап Адам атадан башлап, тә Мухаммеде ченли болан гадымы пыгамберлер хакдакы роваят-гүррүңлери өз ичине аляр. Китабын материаллары эсасан «Куръандан» ве еди саны сахабаның (**сер.**) берен маглуматларындан алныпдыр. Ол сахабалар: Ибн Аббас, Мухаммет ибн Са'иб ал-Келби ве б. Китабың икинжи бөлүми Муавыйәниң өлүмине (661 й.) ченли болан халыфалар барадакы гүррүңлере багышланыпдыр. «Касасыл-энбияны» башга-да язанлар бар. Меселем, Абдылмелик ибн Абулкасым атлы адам-да бир мүң бәш йүз листден ыбарат «Касасыл-энбия» эсерини языпдыр. Ол мундан башга отуза голай китап язып нешир этдирипдир (Серет:

Собрание восточных рукописей АН УзССР, т. IV, Ташкент, 1957, 11 с.).

Депдерлер ичинде бир китап гөрдүм,

«Касасыл-энбия» атлы, яранлар.

«КАСАСЫЛ-ЭНБИЯЙЫ-ТҮРКИ» (а-т. Кысас-ал-энбия: йе-түрки:) قصص الانبیای ترکی - 1) пыгамберлер хакындакы роваят-кыссалар; 2) аслында арап дилинде болуп, соң парсча, ондан-да түрки дилине гечирилен эсер. Бу эсериң авторы Насыретдин Бурханетдин оглы Ребгузы. Ол XIII асырын ахырында ве XIV асырың башларында яшапдыр. Бу китап 1310-нжы йылын февраль-март айларында язылып тамамланыпдыр. Насыретдин Хорезмин рабаты-огуз диен ериндэн болупдыр. Эсер аслында «Касасыл-энбия» дийип атландырылса-да, авторың өзи оңа «Кысасы-Ребгузы» дийип ат гоюпдыр. Китап улулы-кичили етмиш ики кыссаны өз ичине аляр. Ондакы кыссаларың көпүси дини-фантастики хэсиетде болуп, олар «Куръандан» ве башга дини китаплардан алныпдыр. «Касасыл-энбия» 1859-1880-нжи йыллар аралыгында Газан шэхеринде бэш гезек нешир эдилипдир. «Касасыл-энбияйы-түрки» ады билен-де Дашкентде дашбасма усулы аркалы чап болупдыр (1895-1901 й.). Бу эсерин XV асырда гөчүрилен бир нусгасы Лондонда Британ музейинде сакланяр (Серет: Н. М. Моллаев. Узбек адабиёти тарихи, Тошкент, 1963, 203-204 с.).

КАСДАН (а. касден) قصدا – билгешлейин, гөре-биле; түркмен дилинде «кастдан» шекилинде-де габат гелйэр. Магтымгулы ики гөрнүши-де уланыпдыр

Киши касдан каза кылса ышадан.

Кастдан роза, намазыны гоянын.

КАСТ I (а. касд) قصد – 1) максат, мейил, ниет, ислег, 2) эрбет ниет, гараз; 3) ортада гитмек; **каст этмек (эйлемек)** – 1) ниет

этмек, мейил этмек, максат эдинмек; 2) эрбет ниет этмек, билгешлейин бир ярамаз ниет этмек.

Капырлар каст этди ресул жанына.

Хемле кылды мана йүз мүң каст бирле.

Ёк болар каст эден саңа.

Ахыръет өйи болды касды атамың.

Каст этсе гурудар деряйы-Нили.

Бендәге эйлеме касты,

Агыртмагыл яры-досты.

КАСТ II (п. кас:ст) کاست — **сер. кест; кем-у каст** — кем-кәс, аз-кем.

КАСТДАН (а. касден) قصداً — **сер. касдан**.

КАСЫР I (а. каср, кс. косу:р) قصر — көшк, бейик ымарат.

Касрын киши кылсун мaненди-рызван.

Эй көңүл, касрың эсасы - тен бозулмасдан бурун.

Гитди гоюп касры, көшки, эйваны.

КАСЫР II (а. каср) قصر — 1) гысгалтма, гысга кесме; 2) кесме, чәклендирме; 3) кемчилик, ногсан; 4) сөзлеми гысгалтма, сөзи гысгалтма.

КАСЫР III (а. ка:сир) قاصر — 1) гысгалдыжы, кесижи; 2) кемчиликли, гүйчсүз; 3) гысга, келте; эҗиз.

КАТ I (а. кадда) قد — 1) ярмак, ики ярым этмек; 2) өлчег; узынлык; 3) бой, камат, сырат; **кадды-камат** — бой-сырат (бу ики сөз синонимдир); **гысга кат** — бойы гысга.

Ики узын эрдир, бир гысга катдыр.

Ай, гараз хер зүлпүне етмиш мүң әр туссагыдыр.

Кадды-каматы белент, зыбая ашык болмушам.

КАТ II قت — тарап, өң, ян, гаршы, алын; **хак катында** — худайың өңүнде, Алланың гаршысында.

Хак катында сөзүм етмез, мен киби авара ёк.

Сыхр эдип хер дем аны, тартар өзүнин катыга

КАТАРАТ (а. катара:т, бс. катра) قطرات – **сер. катра**.

КАТГ (а. кат') قطع - кесме, үзме; гечме; **катг этмек (эйлемек)** – 1) кесмек, үзмек; 2) гечмек, ёл гечмек; ёл кесмек.

Умытлы ашыклара васл умыдын катг этдиң,
Ашыклара жебр андан болгайму бу ян, эй дост.

КАТЛ (а.) قتل – 1) өлдүрмеклик, өлдүрип арадан айырма; хеләк этме; 2) өлүм; **катл этмек** - өлдүрмек.

Дийрди яр: «Мен ашыгам, өз элим иле катл эдем».
Андан оввал гам мени паймал эдип алмалыдыр.

КАТЛА قتلا – гезек, сапар; нобат, керет (**сер.**).

Сөвдүгим, сен гүнде бир гез ядыңа салсаң мени,
Гүнде йүз катла тиләр мен ярадан хакдан сени.

КАТЛАНМАК قاتلانمق – 1) тагалла этмек; 2) гат-гат болмак; бүкүлмек, эгилмек; 3) налач кабул этмек, исле-ислеме разычылык бермек.

Сахт дил күкреги хергиз бош болмаз,
Херниче катланса, көңли хош болмаз.
Катлан, дилег этме гиди намарда,
Ишиң дүшүп, доста-яра йүз урсаң

КАТРА (а. кс. катара:т) قطره – дамжа; ягышын бир дамжасы; **катра-катра** – дамжа-дамжа.

Атадан энә барып, бир катра гана гелдиң.
Гара даглар катра-катра яш дөкүбан халыма.

КАТЫЛ (а. ка:тил) قاتل – 1) өлдүрижи, өлдүрйән; 2) адам өлдүрен; женаяткәр; **зәхри-катыл** - өлдүрижи зәхер, өлдүрйән авы.

Зәхри жандарлар иерлер, зәхри-катыл бал менем,
Андалыбың алдыран шол багты гара гул менем.

КАФУР (а. ка:фу:р) كافور – 1) ак реңкли, якымлы, хошбой ыслы дерман, Хытайда, Япониядa ве Хиндистанда битйән агачдан алыняр. Шол агажың чөпүни ве көкүни гайнадып хем кафур алыняр; 2) **гм.** ин ак зат

Я мүшкми сен. кафурмы сен. анбармын.

Етебилмен. я чархмы сен. ченбермин?

КАФЫР (а ка фир. кс коффа р) كافر — **сер капыр**

Сүннүе сүтүндир, кафырга сетдир.

Чалса тыгы-тизи Дөвлеталының.

КАХ (п. ка:х) کاه — саман, арпа-бугдай орлуп, дөвленден соң галян галындысы; **кахча** — саманча, саман ялы.

Кахча гөрүнмез мениң асла гөзүмге бу жахан,

Аклыны зайыл кылып, эйләр жунун дек хер заман.

КАХР (а.) قهر — **сер. гахр**.

КАХХАР (а каххa:р) قهار - «гахар-кахар» сөзүнден; 1) гүйчли гахар эден, ек эден, гахарланмак гүйжүне эе болан — худайың сыпатларындан бири; 2) иң гүйчли еңижи, өч алыжы, иң еңижи.

Мүң азапдыр башларында, ничелер хер ян гечер,

Бинамазы бендәге газап билен каххар бар;

вахыдыл-каххар — еке-тәк гүйчли, ялңыз өч алыжы, ялңыз еңижи. Алынжак мысалда бу сөз ерликсиз уланылыпдыр, гошгы Магтымгулынынкы дәл болса герек.

Чүн эзелде вахыдыл-каххара болган, наскеш,

Небс үчин жандан гечип, бимара болган, наскеш.

КАЧАН قاچان — вагт; хачан, нәвагт, хайсы вагт.

Акыл, пикир эт хер качан,

Йүз гонан бар, йүз гечен.

КАШ I قش — 1) терс, жет; 2) душман, ягы; 3) шовсуз.

Ата огулдан даш болар.

Доган догана каш болар.

Менден зынхар, илиң биле каш болман.

КАШ II (п ка:ш) کاش — **сер. кәшки**.

КАШГАР (Ка:шгар) کاشغر — гүндогар Түркүстаның я-да Хытай Түркүстаның (хәзирки Синьцзян велаяты) шәхерлериндеи бири. Ол Кашгар деря-чайының кенарында ерлешйәр, шәхер ики саны

гадымы ве тәзе бөлеге бөлүнйәр, деря шәхерин ортасындан гечип, оны ики бөлйәр. Гадымы Кашгарың харабалары Кашгар дерясының кенарында сакланыпдыр. Гадымы Кашгар Мүрзе Байкара билен Солтан Сагыдың арасында 919-нжы (1513-1514) йылында болан урушда вейран эдилипдир.

Кашгар, Хотан, капыр Хиндистан эгер,
Хытая асмандан кеждумлар ягар.

КАШМЕР (п. Ка:шмер) کاشمر – **сер. Туршиз**.

КАШШАК (кашша:к) قلّاق – гарып, ёксул, пакыр, мәтәч; гедай; бичәре.

Кашшак киши зере ругсат хас олмаз (?).
Кимсе кашшак болуп, кимсе бай болар.

КАШЫК قاشق - чемче, галам; парсча, га:шок.

Гахба пелек кашык салар,
Кимден алар, киме берер.

КАЯКДА قايقده – хайсы ерде, ниреде, хайсы ерде болса-да, нирeде болса-да.

Өлмесе каякда ата-бабаныз,
Барын бүкләп, башын атан гара ер.

КАЯН (кая:н) قايان – аслы «кайсы ян» - хайсы тарап, хайсы ян.

Магтымгулы, бир махлук, мен ашыгам, сен – магшук,
Гер дийсең: «Истегим ёк», барайын каян, эй дост!

КЕБАП (а. кеба:б) کباب – 1) чише дүзүп отда биширилен эт; 2) отда говрулан хер хили иймит; 3) **гм.** янык, янан, от алан.

Дашдан бишдим, ичден көйдүм, көз болдум,
Ки нар кайсы, кебап хайсы, билмедим.

КЕБИР (а. кеби:р, кс. киба:р) کبیر – 1) улы, бейик; гожа; 2) улы яшлы, яшы улы; 3) етгинжек яшына етен; **кебирлик** – улулык, етгинжеклик яша етенлик.

Элли яша баранда, догрулыкда болар сен,

Кудекликден айрылып, кебирлиги билер сен.

КЕБУТЕР (п. кебу:тер) کبوتر – кепдери, гумры; **кебутер топуклы** – кепдеринин топугы ялы гөзел топуклы.

Хумай отурышлы, лачын турушлы,

Кебутер топуклы, марал гөрүшли.

КЕВАКИП (а. кева:киб, бс. кевкеб) کواکب – **сер. көвкеп**.

КЕВАХЫЛ (а. кева:хил, бс. ка:хил) کواهل – **сер. кәхил**.

КЕЖДУМ (п. кеждом) کژدم – ичян.

Икинжи гат ериң ады халдадыр,

Гуйругы найза дек, кеждум ондадыр.

КЕЗЗАП (а кезза:б) کذ اب – яланчы, көп ялан сөзлейән, чыпдырян; алдавчы; **базыгәри-кеззап** – яланчы оюнчы, алдавчы оюнчы.

Дүнйә оввал бедел, галпдыр, галлапдыр,

Чархы-ченбер базыгәри-кеззапдыр.

Огры, кеззап билен обадаш болма.

КЕЙВАН (п. Кейва:н) کیوان – 1) Сатурн йылдызы, Зухал йылдызы; 2) единжи гат асман; **еди кейван** – еди гат асман.

Кейван гелер астыма баксам ки гара гөзлере.

Захыр эйләп, гудратыны еди кейван эйледи.

КЕЙВАНЫ (п. кед-ба:ну:) کدبانو – байры аял, өй хожалыкчы, өй ишлерини онат ерине етирйән аял.

Әри әр хатындан доган кейваны,

Өзи ил-гүн хызматында ёл эдер.

Чын кейваны сачагындан беллидир.

КЕЙИН کیین – ыз, ызы; **кейнинде** – ызында.

Магшарга барыган бир улуг гөчдүр,

Кейнимизден ажал етип барадыр.

Ягшыларга эриш, кейнинден галма,

Бу ёлда даг билен хергиз чөл болмаз.

КЕЙКӘВҮС (п. Кей-ка:ву:с) کیکاوس – тарыхы роваятлара ве Фирдөвсиниң «Шанама» эпопеясында айдылышына гөрә, Эйраның кеян династиясының икинжи патышасы. Ол какасы Кейгубат өленден соң тагта чыкяр. Кейкәвүс Мазендарана баранда, Ак дөв тарапындан есир эдилйәр, бу хабар Рүстеме етйәр, ол Ак дөви өлдүрйәр, Кейкәвүси ве онуң ёлдашларыны бошадяр. Шондан соң Кейкәвүс Хамаверан юрдуның (Арабыстанда) патышасының гызы Судаба ашык болуп, савчылыга гидйәр. Эмма патыша оны есир эдйәр. Ене-де Рүстем гелип, оны азат эдйәр. Бирнәче вагтдан соң Рүстемиң оглы Сухрап (**сер.**) Эйрана хүҗүм эдйәр (чүнки ол өң Туранда боляр), икичәк сөвешде какасы Рүстем танамазлыкдан, оны өлдүрйәр. Бу вака зерарлы чуң гайгы-гусса дучар болан Рүстем Кейкәвүсиң оглы Сыявушы тербиеләп башлаяр. Эмма бу йигит хем Судабаның хилегәрлиги зерарлы Эйрандан Турана гидйәр ве шол ерде Эфрасиябың элинден өлйәр. Рүстем онуң ганыны алмак үчин көп урушлар эдйәр, Судабаны-да өлдүрйәр. Эйран билен Туран арасындакы урушлар гутарандан соң, Сыявушың оглы Кейхусров Эйрана гелйәр. Кейкәвүс болса патышалыгы оңа табшыряр.

Нейледиң солтаны, өлдүрдиң ханы,
Шахы-Кейкәвүсни, Рүстем-у Залы.

КЕЙП (а. кайф) کیف – 1) нәхили? ничик?; 2) саглык, саламатлык; 3) леззет, хезиллик, хошланма; еңил серхошлук, неше.

Кувватың кемелдер, гүйҗүң аздурур,
Кейпи келлә гелсе, аклың аздырар.

КЕЛАМ (а. кела:м) کلام – 1) сөз, геп, гүррүң; 2) долы бир маны аңладян сөзлем; 3) сөзлейиш, нутук; 4) дил; диалект; худайлык хакда гүррүң эдйән ылым; 5) «Куръан»; **хак келамы** – 1) худай хакдакы гүррүң; 2) хакыкат сөз.

Хызыр сейран эдер гудрат әлемин,
Муса окыр хакыкатың келамын.
Геп-келам тапмадым, галдым хайрана.

Мухаммеде инен келамы гөрдүм.

Сөхбетинде хак келамын сөйлән ёк.

Келамда гөрдүгин сөзләр тилимиз.

КЕЛАМЫЛЛА (а. кела:м-алла:х) كلام الله – худайың сөзи, «Куръан».

Келамылла ачып, ыкбал гаранлар,

Тапмады дердине дерман. Човдур хан.

КЕЛАТ (п. кела:т) كلات – 1) гала, горган, дагың үстүнде салнан оба я-да гала; 2) Хорасаның шәхерлериниң бириниң ады. Бу шәхер Недир шаның дөврүнде мәкәм гала болупдыр. Шол гала «Келаты-Надыры» ады билен мешхурдыр.

Даң намаз тайярдыр оввал, бу келат элде дурар,

Анда пишин йыглап айдар: «Не гүнәхим бар эрер».

КЕЛЕВ (п. ку:ла:к, кула:к) کولاک – 1) көлег, гом, толкун; 2) кичи гәми, кичи лодка.

Келев дурмаз, думан башдан серпилмез,

Хер заман бир дерт эгсер мен сөз биле.

КЕЛЕМЕ (а. келиме, кс. келима:т) کلمه – 1) сөз, маны берйән сөз, геп, ынсаның диле гетирип, өз максадыны шол аркалы анладян зады; 2) келемейи шахадат, ягны гүвә гечмеклик сөзи. Ол шейле: «Эшшедо эн ла илаха иллаллах ве эшхед-о энне Мухаммеден ресул-аллах». Терҗимеси: «Алладан башга худайың ёкдугына ве Мухаммедиң Алланың ресулы-пыгамберидигине гүвә гечйәрин»; **келеме айтмак** - «келемейи-шахадаты» диле гетирмек, айтмак.

Әр-хатын икиси келеме айдып.

Мусулман болдулар райындан гайдып.

КЕЛЕНДЕР (п.) کلندر – 1) дешли ве гүйчли адам; 2) галандар; 3) ёңулмадык улы ве ёгын агач; 4) тиз ачылмаз ялы гапының аркасында гоюлян агач, күнде.

Ыкбалым ишигин багтым бент этмиш,

Дашын демир, ичин келендер биле.

КЕЛИМ (а. кели:м) كليم – 1) сөзленилен, геплешилен, сөхбетдеш болнан, йүзленилен, өзүне сөз сөзленен; 2) Мусаның лакамы; **Келимулла** – худайың геплешени. Дини ровайтлара гөрә, гөйә Муса пыгамбер Тур дагында худай билен геплешенмиш, шоңа гөрә, оңа «Келимулла», «Келим» (худай билен геплешен, худайың геплешени) диен лакам берлипдир.

Барды Туруң дагына, хак бирле болды ол келим.

Не абесдир, не хата, бакды гоюн Муса Келим.

Барып раз айдышан Сина дагында,

Туры-Муса Келимулла хакы үчин.

КЕЛИМИ (а. кели:ми) كليمی – Муса пыгамбериң динине уйян, жөхит, еврей.

КЕЛИМУЛЛА (а. Кели:м Алла:х) كليم الله – **сер. келим**.

Саңа дат эйлей, келимулла, каны шехзадалар?

КЕЛЛЕ (п.) كله – баш, ынсаның ве хайваның башы. Икинжи мысалда шахыр «кесик баш» ровайтыны гөз өңүнде тутяр.

О төрдүң бири бар, мыдам себзепош,

Келлеси буздандыр, аягы отдан.

Келле гелди дергахыңа дат биле,

Ызам бердиң серхетлере хат биле.

КЕЛП (а. келб, кс. кила:б) كلب – ит; **келби-геда** – ыкманда ит; гедай ит.

Кемине бендеем, келби-гедаям,

Я Апбас Алыя багышла бизни.

КЕЛПЕЗЕ (п. келпа:се, келба:се, челпа:се, керба:се) كلپاسه، كلبزه، چلپاسه – хажжык, земзем, пашлак.

Ене бир гудрат бар, еди келпезе.

Гүне гаргыш эден сары келпезе,

Дем чекедир аждарханы ювутмага.

КЕЛПЕСЕ (п. келпа:се, челпа:се) كلپاسه – **сер. келпезе**.

Өли йылан кырк келпесә алдырмаз.

КЕЛТЕ کلته – 1) гысга, узын дәл; 2) түркмен халкының ёмут тайпасының бир тиресиниң ады.

Келте динден болмаз бейик минара,

Яман хатын душса бир ягшы әре.

КЕЛХЕМЕЧ (п-а. кел-хемеж) کل همج//کلهمج – 1) чыбын-чиркей; гоюн-гечи ялы хайванларың гөзүне, агзына гоняң овунжак синек, пеше; 2) **гм.** пес, акмак адам, надан адам.

Яманы гой, ягшылыга гөз илдир.

Келхемеч хем «Өз огланым гөзел» дийр».

КЕМ (п.) کم – аз, көп дәл; **кем-кем** – аз-аз, юваш-юваш, аз-аздан; **кем сухан** – аз сөз; аз геплейән; **кем җүрьэт** – йүрек әдин билмейән, горкак, җүрехети аз, батырлыгы аз.

Сөзге якын бенден мен, хайрым кем-у шерим зор.

Сөвеш җайында кем җүрьэт, йүрексиз, бихүнәр намарт.

Хош мылайым болуң, кем сухан болмаң.

Кем-кем гелер җахана эгер йүз яша етсе.

КЕМ ҖҮРЬЭТ (п-а. кем-жорьэт) کم جرات – **сер. кем.**

КЕМ-КЕМ (п.) کم کم – **сер. кем.**

КЕМ СУХАН (п. кем-сохан) کم سخن – **сер. кем.**

КЕМ-У КАСТ (а-п. кем ве ка:ст) کم و کاست – **сер. каст.**

КЕМАЛ (а. кема:л, кс. кема:ла:т) کمال – 1) етишенлик, долулык, ёкары хетде етишмеклик, кәмиллик; 2) айыпсызлык; 3) ынсан өмрүниң орта яшы; 4) ынсаның билим ве ахлак җәхтден ногсансыз болмагы; 5) гадыр-гыммат; **кемаллы** – етишен, долы, кәмил.

Дил билен, аклы кемаллы,

Йүзи хем болсун гөркана.

КЕМАЛ ХАН (а-т. Кема:л ха:н) کمال خان – энтек тарыхы чешмелерде габат гелмедик Магтымгулының дөвүрдеши болан бир адамың ады. Шахырың язмагына гөрә, ол овган тайпасындан

болмалы. Магтымгулы оңа чуң симпатия билдирйәр, онуң түркменлере ёлбашчы болмагыны арзув эдйәр. Соңкы дөврде тапылан маглуматлара гөрә, онуң гажарлар тайпасының ёкары баш тиресиниң ёлбашчысы Кемал Алы бег (Кемал хан) болмагы чак эдилйәр. (Серет: «Кемал хан», «Түркмен дили» газети. 2003-нжи йылың Байдак айының 12-си).

Гам сенден совулар, дердиң эгсилур,
Кемал хан овган дек әре йүз урсаң.
Ровач бергил ёмут, гөклең бирлигне,
Ол Кемал хан овган болсун башымыз.

КЕМАЛАТ (а. кема:ла:т, бс. кема:л) كمالات – **сер. кемал**.

КЕМАН (п. кема:н) كمان – 1) яй, ок атян совук яраг; 2) яя меңзеш атлар, меселем гаш.

Магтымгулы, биз дей мисгин хем байлар,
Оксуз кеман, киршсиз гурулан яйлар.

КЕМЕЛМЕК كملمك – азалмак, аз болмак, песелмек, песе дүшмек.

Кувватым кемелди, күтелди дишим,
Йигитлик өвжүнде хенуз хыялым.
Хәли хем бир пилле, эй, адам оглы,
Йыкар дагы, дашы, эридер деми.

КЕМЕНТ (п. кеменд) كمند – душманы я-да кәбир хайванлары тутмак үчин уланылян ужы сыртмаклы узын танап; 2) ногта; 3) **гм.** поэзияда сөйгүлиниң сачы, зүлпи.

Дөвлетим бойнуна гыл кемент атмыш.
Баша баглап диваналык кемендим.

КЕМЕР (п.) كمر – 1) гушак; 2) бил, гушаклык; 3) дагын япгыды, дагың били, ортасы.

Магтымгулы, чыкмышам,
Даг билинде кемере.
Гар-ягмырлар, буржы баглан

Кемерли даглар гөрүнер.

КЕМИН (а. кеми:н) كمين – 1) букы, гизлин ер; 2) душманы я-да авы тутмак я-да уруп өлдүрмек үчин букуда отуран адам.

Ажал ятыр кеминде, окун, яйын гезенип.

Хи – хамдин ят эдип, хөкм иле кемин эйледи.

КЕМИНЕ (п. кеми:не) – 1) иң кичи; иң аз; песпал, нали пес, кичи гөвүнли; эжиз, бичәре, кемсидилен; 2) аял; 3) XIX асыр түркмен шахыры Мәмметвелиниң эдеби лакамы.

Магтымгулы, бол кемине.

Халка ыхласың кемине.

Наданам, зат билменем,

Бир кемине гул менем.

КЕМСИТМЕК كمسيتمك – кем хасап этмек, пес гөрмек; нәгиле этмек, гөвнүне дегмек.

Гөреш бир абрайдыр, уруш бир дестдир,

Кишини кемсиден - өзи нәкесдир.

КЕМ СУХАН (кем сохан) كم سخن – **сер. сухан**.

КЕМЧИНЛИК كم چينليك - желепчилик, эрбет ишлер этмеклик.

Кемчинлик эйлейип, йыган пулуны,

Дүзедип өзүне дака башлады.

КЕНАР (п. кена:р) – 1) гыра, әңрек, яка, бой; деңзиң, деряның гырасы; 2) бурч; 3) гужаклама, гужак; ян, хер задың бир тарапы.

Эгер ки чыксак кенара, тор гурар ол дашымыза.

Гирен гайдып чыкабилмез кенара.

Я реб, танап атгайму бир кенарда отурган.

КЕНГАН (а. Кен'а:н) كنعان – дини ровaятлара гөрә, Нух пыгамбериң үчүнжи перзенди Хамың оглы. Ол батырлыкда мешхур болупдыр. Немрут онуң огулларының бири экен. Кенган Палестинада гөчен фыныкыларың ата-бабасы хасапланяр. Шоңа

гөрә, Палестинаның бир бөлегине соңабака Кенган юрды диен ат галыпдыр.

Айрылдың атаңдан, Кенган атлы юрдуңдан,
Ады белли, арап тилли сөвдүгим.
Якуп юрт этди Кенганы,
Оглудыр Мүсүр солтаны.

КЕНИЗ (п. кени:з) کنیز – 1) хызматкәр аял; 2) гырнак, сатын алнан аял, гыз.

Кениздир хем сырдашы –
Бехишт хүйри дилбери.

КЕНИЗЕК (п. кенизек) کنیزک – кичижик кениз, кичижик хызматкәр аял. Сөзүң ахырындакы кичелтмәни «к» харпы түркменче «жык, жик» гошулманың манысыны берйәр.

Лейли саңа кенизек, Зүлейха болсун бенде,
Мен хем сениң дердинден галып эрдим дерменде.

КЕНТ قند//کند – 1) гала; 2) оба 3) шәхер. Бу сөз хәзирки дөвүрде уланылмаса-да, Дашкент, Самаркант, Кокант ялы атларда сакланып галыпдыр.

Дөкүлерлер, галаларын аларлар,
Ёв кентлерниң үчи, дөрди билинмез.

КЕПАРА (а. кеффа:ре) کفّاره – **сер. кепарат**.

КЕПАРАТ (а. кеффа:рет, кеффа:ре) کفّارت//کفّاره – 1) дини дүшүнҗелере гөрә, эдилен гүнәни ювмак, багышлатмак умыды билен берилйән садака, тутулян роза, окалян намаз; 2) өртүжи, айрыҗы.

Пәхм эйле сөзүмни, ашыклар башы,
Ким бир худа оглун кепарат этди.

КЕПЕМЕК کپه مک – 1) аз-кем гурамак; гурап галмак; сувы гурап галмак; 2) сувсузлыкдан гурамак; сувсамак.

Гиялар гурайып, дерялар кепәр.
Ол ит болуп шунча жезасын тапды,

Сувсузлыкдан агзы-бурны хем кепди.

КЕПЕН (а. кефен) كفن – 1) япмак, доламак, өлини доламак; 2) өлә гейдирилйән ак матадан эдилен гейим, шонуң билен өли жайланяр; көпүн.

Ол кепендир якасы бар, яны ёк.

Гейгенимдир кепен мениң, ийгеним олды зәхер.

Гүнде кепен бичер бу ажал хайят.

КЕПИЛ (а. кефи:л) كفيل – 1) боюн алмаклык, гүвә гечмеклик, замун болмаклык; 2) бириниң төләп билмелик бергисини төлемеги боюн алян адам.

Рызкыңа кепилдир Алла, мукатдер.

Барчаның рызкына өзүң сен кепил.

Хергиз атаң болса, болмагыл кепил.

КЕРАМАТ I (а. кера:мет, кера:ма:т)كرامت – 1) сахылык, эли ачыклык; 2) хормат, хорматлама; 3) динде өвлүйәлер тарапындан эдилйәр дийилйән гең иш.

Шемгы шугла урды, янды билинди,

Ол шемгы-хак киме керамат этди.

Шейтан пыглы бирлен керамат дийип.

КЕРАМАТ II (а. кера:ма:т) كرامات – **сер. керамат I**.

КЕРАМУЛ-КӘТИБЕЙН (а. кера:м-ол-ка:тибейн) كرام الكاتبين – дини дүшүнже боюнча, адамың ики эгнинде отурып, онуң гүнә я-да согап ишлерини язып хасаба алян ики перишде. Саг эгинде отуран согабы, сол эгинде отуран болса гүнәни хасаба алярмыш.

Керамул-кәтибейн саг-у солунда,

Язып намаң табшыр магшар гүнүнде.

КЕРБЕЛА (а. Кербела:) كربلا – аслы «керб» - гайгы-гам ве «бела» сөзүнден. Ыракда Евфрат дерясының кенарында ерлешйән шәхерлерин бири. Кербела велаятының меркези. Онда ымам Хусайның (**сер.**), Абулфазлың ве башга-да бирнәче шехитлериң ве ысламың гөрнүкли векиллериниң мазарлары ерлешйәндиги үчин,

ол шәхер мукаддес хасапланяр. Евфрат дерясының бир шахасы болан Хусайные чайы онуң ортасындан гечйәр. 61-нжи хижри (680-681) йылындан өң ол ер чөл мейдан экен. Ымам Хусайнын Езит билен уршы шол ерде боляр. Ымам Хусайын шехит боландан соң, ол ер шехитлериң мазарчылыгына өврүлйәр. Кем-кемден шайылар шол ере йыгнанярлар, соңабака улы шәхер эмеле гелйәр. Хәзирки вагтда хер йылда мүңлерче шайылар ол ере зыярата барярлар; **дешти-Кербела** – 1) Кербела чөли; 2) гм. хорлук-сувсузлык чөли; азап мейданы, кынчылык чөли.

Җемалың дийип бакам ая,
Ырак земин Кербелая.
Кербела дештиде кылдың сен аларны хары-зар.
Бирниче ымамлар ганын
Кербелада дөкүп гечди.

КЕРВЕН (п. ка:рва:н) كاروان - үсти йүкли тиркешдирилен хатар (дүе, машын ве ш.м.); кервен билен гидйән ёлагчылар топары; **сер. карван**.

Ниҗе достлар билен сейранда экен,
Хатардан азашдым, кервенде экен.

КЕРЕНСАРАЙ (п. ка:рва:н-сара:й) كاروانسراى – кервениң дүшлейән ери; кервенчилериң дүшүп дынч алян ери; гадым дөврүң мыхманханасы.

Хиҗрандан тутупдыр керенсарайым.
Бу дүнйә бир мисли кервенсараймыш,
Гелен йүк яздырып, гечип барадыр.

КЕРГЕДЕН (п.) كرگدن – носорог (р.), өрән улы ве гүйчли хайван, ол хатда пили-де еңип, өлдүрйәр, хамы гара, йыгыртлы ве галың боляр. Гадымда ондан галкан ясалыпдыр. Онуң келлеси донзуң келлесине меңзеш боляр, йөне бурнуның үстүнде шахы бар. Бу хайван Хиндистанда, Африкада яшаяр. Бу сөз классыкы

эдебиятда «керк гердан» ве «керк» формаларда хем душ гелйәр. Арап дилинде «керкедден» шекилинде уланыляр.

Пил, пеше-ю кергеден,
Дерренделер галмазлар.
Шир сыягүвш гөрсе, пил кергеден.

КЕРЕМ (а. кс. кера:им) کرم – 1) асыллылык, сахылык, жомартлык, эли ачыклык. 2) хайыр, ыхсан, берим, көмек, ярдам: **керем ислемек** – көмек ислемек, ярдам истемек.

Оввал башда, кадыр Алла,
Сенден бир керем исләрин.
Керем эйле, я реб, гудратлы субхан.
Кереминизе душан – арша улашар.
Хак алдыга барсаң, керем кән гелүр.

КЕРЕТ (а. керрет, кс. керра:т) کرّت – гезек, сапар, ёла, гайта; гайтадан.

Кәбә барып, еди керет долансам.
Йигрими алты керет, йүз мүң әр биле.

КЕРЕШМЕ (п.) کرشمه – нәз, гамза; гөз сүзмеклик, нәз билен гөз сүзүп гарамак; нәзли гарайыш; нәзиклик.

Йигитлер нәз, гыз керешме эеси,
Пәливанлар мейдан гөзләр дүзенип.
Йүз керешме шивели дилдары гөрдүм шондалыр.

КЕРИМ (а. кери:м) кс. ира:м) کریم - «керем»; сөзүнден: 1) сахы, жомарт, эли ачык; 2) бейик, хорматлы, эзиз (худайың эпитети); **Алла керим** – худай керем (**сер.**) ве жомартлык эесидир; **керим-а** – эй керемли (Алла); эй худай; **керими-кәрсаз** – алач эдижи, чәре тапыжы Алла, алач эдижи жомарт (худай).

Керим-а, гүн-гүнден кем болды ховпум.
Эй керими-кәрсаз, гүнәхим гүзешт эйле.
Он секиз мүң әлеми бир демде бар этген керим,
Бенделерге рахметин хер дем ниар этген керим.

КЕРИМИ-КӘРСАЗ (а-п.кери:м-е ка:р-са:з) کریم و کارساز – **сер. керим ве кәрсаз**.

КЕРК (п.) کرک – кергеден (**сер.**) сөзүниң гысгалан гөрнүши; **сер. кергеден**.

Пил бурнун пелеге тутар,

Керк гөрсе, хамыра дөнер.

КЕРК ГЕРДАН کرک گردان – **сер. кергеден**.

КЕРРАР (а. керра:р) کرّار – хүжүм эдижи, урушда ыза чекилип, ене-де доланып, телим гезек хүжүм эдйән уршужы (Хезрет Алының лакамларының бири – Хайдары-керрар).

Халаганын сайлап Хайдары-керрар,

Бәш йүз сахабаны клдылар тайяр.

КЕРРЕТ (а.) کرّت – **сер. керет**.

КЕРТМЕК کرتمک – 1) кесмек, кесип беллик этмек, кертик этмек, 2) ыз галдырмак; 3) ёлмак, үзмек.

Бу дүнйә бир көр сычаның мысалы,

Көклери бирбе-бир кертип дуруպдыр.

КЕС (п., кс. кеса:н) کس – киши, кимсе, адам, шахс; хер кес – хер ким, хер адам, **хич кес** – хич ким нәкес – 1) ынсаныетсиз, ынсапсыз, пес (адам); 2) бахыл, гысганч.

Гөреш бир абрайдыр, уруш бир дестдир,

Кишини кемсиден өзи нәкесдир.

Пылан кес хожа дийп хем өвладыны,

Билменем, якынмы ахырзамана.

КЕСАН (п. кеса:н, бс. кес) کسان – **сер. кес**.

КЕСАПАТ (а. кеса:фет) کثافت – 1) гүрлүк; сыклык, доклук; 2) галыңлык, ёгынлык; гоюлык; 3) хапалык, кирлик.

Ёкар андан дүрли-дүрли кесапат.

Кесапат-үфласдыр тутан сырдашың.

Кимлериң сөзүни кесапат кылдың.

КЕСГИН کسکین – 1) йити, тиз; 2) тәсирли; алт, чаккан; 3) үзңе, кесйән, кесип гечйән.

Кесгин-кесгин байыр гечер,

Гызылбайыр гөвүн ачар.

КЕСЕ کسه – 1) гышык, дик дәл; 2) башга, өзге, ят; 3) чет, гыра.

Земиниң үстүнде даглар чөкәр сен,

Томашагәр болуп, кесә чыкар сен.

КЕСЕК کسک – 1) гатан топрак, токгаланып гатан топрак; даш; 2) гм. яманлык; **кесек атмак** – даш зыңмак; яманлык этмек.

Гуванма кесекден гурлан биная,

Кесек бина тутмаз дүземек биле.

Рехимсиз залымлар багры даш болар,

Барар ере кесек атыжы болма.

КЕСЕЛ (а. кесил ве кесел) کسل – 1) ядав, ядавлык; суслук, бихаллык, ялталык; гүйчсүзлик; 2) нәхошлук, сыркавлык.

Ышк мени яндырды, жаным кеселдир

Пәлимиз бозулып, көпелди кесел.

КЕСЕР کسر – кесгинлик, эржеллик, тутанъерлилик.

Йигидиң болмаса, сөзде кесери,

Эйменчдир, айрылмаз аякдан сери.

КЕСЕРКАЧ (Кесеаркач) کسه آرقاچ – Көпетдагың этегини тутян территория. Көпетдагың демиргазык этеги, гайра тарапы.

Кесеаркач, Мазандеран,

Гелерлер пермана гөклең.

КЕСИК БАШ کسیک باش – гөйә Магтымгула дегишли болан «Чакры келле» атлы гысгажык поэмада габат гелйән гахрыманың ады. Бу тема түрки халкларын арасында өңден беллидир.

Кесик баш ол ёлда «Куръан» хат этди,

Хемме барып, ахыр бир ере етди.

КЕСИП (а. кесб) كسب — 1) газанма, эле алма, газанч, пейдаланма; 2) хасыл этмек, алмак, эдинмек; 3) яшайшы доландырмак үчин эдилйән бир иш, пише, кәр; **кесип этмек** — иш этмек, кәр этмек; **кесип билдирмек** — иш өвретмек, хүнәр өвретмек.

Кесп эдип сатарлар араг-у шерап.

Халал рызк бер, кесип билдир.

КЕСМЕК كسمك — 1) кесижи бир гурал я-да яраг билен айырмак, бөлмек; 2) бичмек, кесип дикмек; 3) диңдирмек; диңмек; 4) аралык бермек; 5) хөкүм чыкармак; 6) галдырмак; ёк этмек; 7) тамамламак; 8) параламак; **баш кесмек** - өлдүрмек, ёк этмек.

Ат торба йүвүрдер, кырк гүнде кесер,

Хоржун башлар, алты айлык иш болар.

Башын кесип, ганын дөкүп кенара,

Я өлдүрип, я-да сатып болмайыр.

КЕСП (а. кесб) كسب — **сер. кесип**.

КЕСТ (п. ка:ст) كاست — 1) азалмаклык, кемелмеклик; 2) зыян; **кест эйлемек** — зыян этмек, зыян етирмек.

Хер киши ким, яманлыга каст эйләр,

Ики дүнйә өз ишине кест эйләр.

КЕСУФАТ (а. кесу:фа:т) كثوفات//كثافات — хапалыклар; эрбет ишлер, хапа ишлер; **әхли-кесуфат** — эрбет иш эдйән адамлар, бетгылыклар.

Зайыкам датмай хакыкат леззетиден чашны,

Гошмадым, хич бир кесуфат әхли бирле башны.

КЕТ (п.) كت — 1) кәриз; гуйы; 2) тагт, патыша тагты; 3) эгин, герден; 4) эе, яшулы.

Бешир, Бешер атлы ики гулама,

Кетден говаларын тартды, яранлар!

КЕТАР (п. кета:р) كتار//كتاره — бу сөзүң аслы «кетара», оңа «кетала» ве «гаддара» хем дийилйәр; гылыжа меңзеш, тыгы ясы ве дик совук ярагың ады; ханжар. Магтымгулының гошгусында бу сөз

нәдогры окалмак нетижесинде шейле гөрнүшде берлипдир. Ол аслында әхтибарлы голязмаларда берлиши ялы, «кина:р-ки нар» шекилинде болмалы. Манысы болса, «ки от» диймекдир.

Дашдан бишдим, ичден көйдүм, көз болдум,

Кетар (ки нар) кайсы, кебап кайсы, билмедим.

КЕТХУДА (п кед-хода:) كدخدا//كتخدا – 1) өй эеси; әр; 2) оба эеси; оба яшулысы; 3) лайык, мынасып. Бу сөз ики саны «кед, кет» - өй, оба ве «худа» - эе, улы диен сөзлерден эмеле гелипдир.

Сөзле имди, кимни беркарар этдиң,

Ниче кетхуданы хар-у зар этдиң.

Кетхудалык эндишесин

Кылайын дийсең, өйленгин.

КЕФФАРАТ (а. кеффа:рет) کفارت – **сер. кепарат**.

КЕХКЕШАН (п. кехкеша:н) كهكشان – көп санлы овунжак йылдызлардан эмеле гелен булут ялы ак хат. Ол гижелерине асманда гөрүнйәр, өзи-де йүзүне саман дөкүлен узын ёла мензейәр. Түркменче «акмаяның сүйди» атландырыляр.

Асманын йүзүнден кехкешан учды.

Кехкешана чыкып дүрли семерлер.

КЕЧ (п. кеж) كج – 1) гышык; эгри; 2) **гм.** терс, бет, ярамаз; **ыкбалы кеч** - багты гара, язгыды терс, бетбагт.

Өзүм халка нәкабыл, ыкбалым кеч, багтым шор.

Несибим, такдырым, ыкбалым кечдир.

Герданы кеч гахба пелек элинден.

КЕШ 1 (п.) كش – Мавераннахрда, Нахшабын голайында болан гадымы бир шәхериң ады. Көне ровайтлара гөрә, гөйә Ибн Муканна шол этрапда бир гуюдан хер гиже ай чыкарып, керамат гөркезенмиш. Өзбегистанын Шәхрисебз атлы шәхериниң гадымы ады. Эмир Теймур шол ерде энеден доглупдыр, соң бу шәхериң абаданлыгы угрунда көп ишлер эдипдир; 2) Җүрҗан шәхериниң алты километрлик голайында ерлешен бир обаның ады.

Сөзүме гулак бийр акыл хемише,

Термезе тагун дүшер, ренч шәхри-Кеше.

КЕШ II (п.) کش – парс дилиндәки «кеши:ден» - کشیدن - ишлигинден; 1) чекижи, чекйән, чыдаян; мес.: **зәхметкеш** – зәхмет чекйән; **җепакеш** - җепа чекйән; 2) гызыклы, өзүне чекижи; мес.: **дилкеш** – йүреги өзүне чекижи; 3) галдырыҗы, галдыран; мес.: **серкеш** – баш галдыран, боюн эгмезек; 4) чекилен; мес.: **пишкеш** – пешгеш, өңе чекилен, совгат, совгат эдилен, берлен.

Гөрерге сафа мен, таныргa дилкеш,

Дивана хемдемим галандыр биле.

КЕШ III (п.) کش – 1) голтук, гурсак; 2) оңат, говы; хош; мес.: **кеш рефтар** – хошгылык; 3) ёгурт пейнири, ягсыз адаты пейнир; 4) акмак, акылсыз.

КЕШВЕР (п.) کشور – юрт, ер, ватан, үлке. Аслында ики саны - کش - «кеш», ягны юрт, ыклым (**сер.**) ве ور - «вер», ягны эе, юрт эеси диен сөзлерден эмеле гелипдир.

Бир нагмакәри-ю җан кешвер бозды сыпахы,

Шергына галам язды мүреттеп ки сыяхы.

КЕШДИ (п. кешти:) کشتی – **сер. кешти**.

Не кешдидир, деря батыр, йөримез.

Кешдисиз дерядан шейле гечдилер.

КЕШИК (п. кеши:к) کشیک – аслы түрки сөз, гаравул,саклавчы, горайҗы, **кешикчи** – гаравул чекйән, нобатчы.

Билбил айдар: «Кешигем,

Бахара гөзлешигем,

Гүлзар үчин ашыгам,

Баг-у боссан ичинде».

КЕШКҮЛ (п. кешку:л) کشکول – дервүшлериң ве кәбир хинди дилегчилериниң ве галандарларың Хиндистанда битйән бир мивәниң габыгындан я-да сув кәдисинден ясалып эгинлеринен

асян махсус гаплары, она дилегчилик эдип алан затларыны салярлар.

Голунда кәсеси, башда кешкүли.

КЕШМИР (п. Кешми:р) کشمیر – Хиндистаның демиргазык-гүнбатарында ерлешйән даглык үлке, гөзел тебигы гөрнүши ве хасыллы топрагы бар. Кешмириң илаты көпүси мусулман ве парс дилинде гүрлейәрлер. Өңлер она «Кичи Эйран» хем дийлипдир. Кешмириң ерлешйән еринде мүңлерче йыл озал дениз болупдыр, соң ол гурапдыр. Өң өзбашдак юрт болан-да болса, соң Хиндистандакы иңлис хәкимиети ол ери өзүне бакна эдйәр. Хиндистан ве Пәкистан өзбашдак боландан соң (1947) иңлис дикмеси гачып гидйәр. Хәзирки вагтда Кешмириң бир бөлеги Хиндистана, бир бөлеги-де Пәкистана дегишли болуп дуряр.

КЕШТ (п. гешт) گشت – гезеленч, сыяхат, гезме, гезеленч этме; **кешт этмек (эйлемек)** – гезеленч этмек; сыяхат этмек, гезмек.

Сорагыны салып ярын,
Кешт этди көңлүм дүнйәни.
Көңүл айдар кешт эдип,
Әлем-җаханы гөрсем.
Кешт эйледим, гездим ышкың дагында.

КЕШТИ (п. кешти:) کشتی – гәми, нав, пароход (р.).

Кәмиллик кештисин деря батырдым.
Кештиси көлегде, бендил галмаян.

КЕШТИ-КӘР (п. кишт-ка:р) – 1) дайхан, экин экйән; 2) экилен ер, экин мейданы; 3) дайханчылык.

Дүнйә ахыръетиң кешти-кәридир,
Тохум сачынавер, нәге ятып сен?

КЕШФ (а.) کشف – 1) ачыш, ачылыш, ачма, тапма, әшгәр этме; 2) нәбелли бир зады йүзе чыкарма; 3) бир сырың я-да гизлин ягдайың худай тарапындан бирине билдирилмеги, ылхам болмагы;

4) өсүш; **кешф олмак** – ачылмак әшгәр болмак, мәлим болмак; **кешф этмек** – ачыш этмек, тапмак, ачмак.

Аңладыгым иши эйлесем ызхар,
Бабул-хакдан кешф олмушдыр бу эсрар.
Кешф эдип ылмы-ледунны, әхли-ырфан эйлегил,
Бихабар диллерге сыр әшгәр эден реббим желил.

КЕЮМЕРС (п. Кею:мерс) کیومرث – Фирдөвсиниң «Шанама» эпопеясында айдылышына гөрә, Эйраның пишдадылар династиясының эсасыны гоян ве илкинҗи патышасы. Онуң ады «Авестада» Геюмерта дийлип гөркезилипдир. Зороастристлер (зердоштылар) оны илкинҗи адам хасаплаярлар. Онуң дөврүнде адамлар дагларда, говакларда яшапдырлар. Кеюмерс дөвлер билен уруш эдйәр, шонда онуң оглы Сиямек өлдүрилйәр. Кеюмерс отуз йыл патышалык эдйәр. Ондан соң Сиямегиң оглы Хушенг онуң ерине патыша боляр. оңа гүлшах ве Гершах хем дийлипдир. Кәбир чешмелерде бу сөзүң аслы грекче я-да сирияча (суряны) болмалы дийлип гөркезилйәр, өзи-де Геюмерт шекилинде болуп, манысы-да, «ер йүзүниң ёлбашчысы» диймекдир, чүнки «гею» грекче «ер» ве «мерт» хем «ага, хожайын, ёлбашчы» манысындадыр. «Ферхеңги-Җахангириде» бу сөз «дири-айдың» (зинде-йе гу:я) дийлип маны эдилипдир.

Шейс биле Кеюмерс геен җиндәни,
Рүстем, Зал гейибан, галандар гечди.

КИБИ (киби:) کبی – ялы, дек, кимин, мисли.

Хак катында сөзүм өтмез, мен киби авара ёк,
Ил-гүн рехм эйлемезлер, мен киби бичәре ёк.

КИБИР (а. кибр) کبر – 1) улулык, бейиклик; 2) мен-менлик, улумсылык, текепбирлик.

Ужп, рия, кибир, хасат метагын
Бөлүп, рехзенлере пайламайынмы?
Нефси-хова, кибир, кинден бош болуп.

КИБР (а.) كبر – **сер. кибир**.

КИБТ (п. кефт) كفت – эгин, герден. Бу сөз арап дилинде «кетф» гөрнүшинде уланыляр.

Не ашыкдыр, аглар, гөзде яшы ёк?

Не гөвредир, ики кибте башы ёк?

КИЗ (п. ки:з) كيز – кече, йүнден эдилен дүшек, «сакиз» хем дийлипдир.

Адам бардыр, шал, киз дызына дегмез.

Еле – яргак, аяза – киз.

КИЛАП (а. кила:б, бс. келб) كلاب – **сер. келп**.

КИЛИТ (п. кили:д) كليد – ачар, гулпы ачмак үчин уланылян гурал; арапчасы мифта:х.

Йүзүниң машкының варагы ниче,

Бехиштиң килиди киме говушды.

КИМЕРСЕ كيمرسه//كيم ايرسه – ким болса, ким болса-да.

Хер кимерсе өз сөвдүгин янындан,

Биле хемдем болуп гопса герекдир.

КИМИН (кими:н) كيمين – ялы, дек, киби, мисли; **гөзги кимин** – айна ялы.

Көңүл гөзги кимин нуры-энвардыр.

Хэким болсаң, халкы гүн кимин чойгул.

КИМИЯ (п-а.) كيميا – **сер. кимя**.

КИМСЕ كيمسه – 1) ким-де болса, ким; 2) сораг чалышмасы; **бир кимсе** – бир адам, кимерсе (**сер.**).

Хакдан гайры бир кимсе эшитмеди дадыны ...

Гөзяшымдан сув алып, сөндүрдигим билмезмиң?

Кимселере ватан кылдың довзахы,

Кимселере бехишт мүреввет кылдың.

КИМЯ (а-п. ки:мия:) كيميا – 1) аслы грек сөзи, манысы гарышдырмак, гармак, гатышдырмак; гарышык, химия; 2) алхимия, жисимлериң гурлушындан, өзгеришден гүррүн эдйэн ылым; 3)

гадым дөвүр алымларының дүшүнжесине гөрә, миси алтына өврүп билйән мадда, оңа «икси:р» хем дийлипдир. Эмма шейле мадда энтек тапылмандыр; 4) арап дилинде химия ылмына «кимия» дийилйәр, парс дилинде «кимия» сөзи «хиле, алдав; җады; чәре, ой, пикир» диен манылары-да берйәр; 5) гудратлы от, гөйә ол оты хайванлар-маллар ийсе, дишлери алтына өврүлйәнмишин; **кимяйы-ышк** – ышк гудраты, ышк тәсири.

Назарым кимядыр, мис алтын болар,
Мензим күмүшин алтын эдер кимяйы-ышк.
Халал рызк бер, кесп билдир,
Кимя атлыг от исләрин.

КИМЯЙЫ-ЫШК (п-а. ки:мя:йе ышк) کیمیا عشق – **сер. кимя**.

КИН (п. ки:н) کین - 1) душманчылык, китүв, гизлин душманчылык; 2) өч, ар. «Кине» билен синоним.

Нефси-хова, кибир, кинден бош болуп,
Ол базарда ышк талана душ болуп.

КИНАЯ (а. кина:я, кина:я:т) کنایه – 1) үсти өртүлги сөз; өз хакыкы манысындан башга маны аңлатмак үчин уланылян сөз; 2) прозада, поэзияда ве геплешикде уланылян чепер сөз сунгатынын бир гөрнүши. Мунда шахыр я-да айдыҗы логики ве меңзешлик җәхтден бири-бирине якын болан бир маныны, дүшүнҗәни башга бир манының үсти билен берйәр. Сатирики эсерлерде дашындан гөрәймәге өвгүли сөзлер аслында гахрыманың үстүнден гүлмеклиги аңладяр ве киная боляр. Кеминәнин «Казым!» гошгусында шейле хәсиет бар. Магтымгулыдан бир мысал:

Муртун товлап, хер ян тартар,
Хайбаты пеленден артар,
Гөк дек гүрләп, дамак йыртар,
Тайяр болан аш үстүнде.

КИНЕ (п. ки:не) کینه – 1) душманчылык, китүв; 2) өч, ар; йигренч; **кине тутмак** – йигренмек; китүв сакламак.

Арлы йигит кине тутар.

Арын жая салмагынча.

Ягшының көңлүнде кине аз болар.

КИПАЕТ (а. кифа:ет) كفايت – **сер. кипаят**.

КИПАРАТ (а. кеффа:рет) كفّارت//كفّاره – **сер. кепарат**.

КИПАЯТ (а. кифа:ет ве кифа:е) كفايت//كفايه – 1) етерлик, етерлик мукдарда; 2) бес болмак, етерлик болмак; 3) лайыклык, башарҗаңлык; 4) көмек, ярдам, хайыр.

Гарыплар байлардан гөрмез кипаят.

Акыллара, шаед болгай кипаят.

КИРДАР (п. кирда:р) كردار – 1) иш, амал; кәр; 2) гылык, адат; тәр.

Барчасы болган өлүмден дилефкарың кайдалыр.

Пикир кыл, андаг саңа кирдар болмасдан бурун.

КИРДИГӘР (п. кирдига:р) كردگار – 1) ишжең, көп ишлейән; 2) Аллатагала атларының бири; 3) билип, билгешлейин, билкасдан.

Нәмәхремден берхиз этдиргил гөзүң,

Ёгса хайран кирдигәрден болар сен.

КИРИШ كريش – 1) саз гуралларының тары; 2) яйың ики ужуна дартылып даңылян эриш.

Ажал гоймуш ок гөзүни кирише.

Билип болмаз нәвагт жана эрише.

КИРМ (п.) كرم – 1) гурчук, гурт, эндамында сүңки болмадык эл-аяксыз сүйренижи жандар; 2) мөр-мөжек; **кирми-келан** – улы гурчук, ири гурчук.

Бахр эра балык ичинде рахат эйләп укланан,

Имтихан үчин аңа кирми-келанлар бекленен.

КИРМАН (п. Кирма:н) كرمان – Эйраның гүнорта-гүндогарында ерлешйән секизинжи велаяты хем-де шол велаятың меркези шәхериниң ады. Кирман велаяты гадым дөврде Карамания атландырылыпдыр, ол ахаменидлер ве сасанылар

дөврүнде өрән абат болупдыр. Кирман шәхерине болса, гадымда Гевашир дийлипдир. Бу шәхер энчеме вагтлап алы-буе, селжуклар, хорезмшахлар ве гарахытайларың хөкүмет меркези болупдыр, соң Чингиз ханың, Теймурың хүжүмине сезевар болупдыр. Гажарларың Эйранда хәкимиет эден илкинҗи йылларында бу шәхериң илаты Лутфалы хан Зенди гизләндиклери себәпли, 1209-нжы (1794-1795) йылда Агамухаммет ханың газабына дучар болупдырлар. Ол ганхор шәхер халкының йигрими мүңсүниң гөзүни чыкармага буйрук берипдир, бирнәче хепделәп шәхери талапдырлар; йигрими мүң аял-оглан-ушагы-да есир алыпдырлар. Агамухаммет хан өленден соң, Фатхалы ша гажар Кирманың тәзе шәхерини көне шәхериң демиргазык-гүнбатарында тәзеден салдырыпдыр. Эйранда Кирманың халы-халчалары өрән мешхурдыр. Шәхерде көп тарыхы ядыгәрликлер болупдыр, оларың энчемеси харабалыга өврүлипдир, Ша Ныгматылла Велиниң мазары Кирманың Махан диен обасында ерлешйәр.

Казадыр, кысматдыр Ездде, Кирманда,
Мегер тартды ганлар Човдур хан үчин.

КИСЕ (п. ки:се) کیسه – 1) халта, торба, дәне гуюлян улы халта; 2) жүби.

Хер базарда ровач болмак ислесең,
Ягшыларың кисесинде пул болгул!

КИФАЯ (а. кифа:е) کفایه – **сер. кипаят**.

КИШ (п. Ки:ш) کیش – 1) сер. Кеш I; 2) самыр, самырың дериси; 3) дин, мезхеп.

КИШИ کیشی – 1) эркек адам, адам; 2) **гм.** мерт, эдермен. Бу сөзүң антоними: диши, ягны уркачы.

Хиле хем бир батырлыкдыр еринде,
Оны башармага киши герекдир.

КИШМИР کیشمیر – узын аяклы, тогалак келлели бир мөжек; томзак.

Йылан огшап аждара,

Мур хөкүмдар кишмире.

Җан ховпундан болар акыллы хайран,

Йылан кишмир гөрсе, үтелги – тайран.

КИШТ (п.) كشت – 1) экмек, дайханчылык; 2) хасыл.

КИШТИ (п. көшти:) كشتى – **сер. кешти**.

КОВМАК قاومق – 1) ызындан ылгамак, коваламак; 2) чыкарып гойбермек, межбуры суратда чыкарып гойбермек; 3) ишден, везипеден бошатмак.

Кими хакдан горкуп, реңни саралып,

Кими дүнйә ковуп, йүвүрип елип.

КОВУЛ (а. кавл, кс. аква:л) قول – 1) сөз, келам (**сер.**); 2) сөзлешме; 3) вада, сөз; **ковул бермек** – сөз бермек, вада этмек.

Мүҗтехит ковлы, хадысы-энбиядыр наскеш,

Хер качан гелсе башыга кадды найза ол куяш.

КОВУМ (а. кавм, кс. аква:м) قوم – 1) тайпа, җемагат, араларында гатнашык болуп, бир топары дөредйән ынсанлар; 2) бир пыгамбере уян җемагат; 3) гарындаш, тайпадаш, якын адам; **ковум-хыш** – доган-гарындаш.

Артык салгыдыны өзүң төлир сен,

Агзы ала ковумлара баш болмаң!

КОВУС (а. гавс) غوث – **сер. говс**.

Ыляс кимин эбр чөкен сувларда,

Ковус кимин думан дүшен дагларда.

КОЙ قوى – гоюн.

Ач бөрүдир кой ичинде.

Ким гөрүпдир, кой ичинден гурт дөрәр.

КОКЫМАК, КОКАМАК (кокы:мак) قوقيمق/قوقامق – ыс бермек, ыс гелмек, якымлы ыс бермек.

Мүшги-анбар кокыр ысы бехишдиң,

Бир гүл кокар гөзел ярың багында.

Я мүшкми сен, я кокунар анбармың.

КОТТАП (а. котта:б, бс. ка:тиб) كتّاب – **сер. кәтип**.

КӨВКЕП (а. көвкеб, кс. кева:киб) كوكب – 1) йылдыз, улы ве парлак йылдыз; 2) парс дилинде бир хили гүлүң ады.

Роюңа муштак болупдыр, көвкеплер ерге дүшер.

Асманлар җүнбүш кылып, көвкеплер янмыш нарымдан.

КӨВН (а. кавн, икилик саны кавнейн, кс: экван) كون – 1) болмаклык, барлык, йүзе чыкмак; 2) дүнйә, әлем; **көвнейн** – ики дүнйә, ики әлем, мадды хем-де рухы дүнйә; шу дүнйә ве ахыръет.

Лейк билмиш мен сени көвнейн эра пушт-у пенах,

Рехим кыл җаным харыкы-нар болмасдан бурун.

КӨВНЕЙН (а. кавн-ейн) كونين – **сер. көвн**.

КӨВРЕ (п. кевре) كوره – 1) силиң оюп гиден ери; 2) харабалык.

Сен бу дерди явутмаздың өзүңе,

Ол көвре гүзере нише дүшүп сен.

КӨВСЕР (а. кевсер) كوثر – 1) гөйә хезрет Алы сакылыгыны этҗек җеннетде болан мифики чешме, ховуз я-да арык; 2) хер задың көплүги; 3) хайыр-сахават эдйән улы адам; 4) **гм.** гаты сүйҗи зат; **ховзы-көвсер** – көвсер ховзы; **абы-көвсер** – көвсер чешмесиниң сувы.

Бехишдиң отлагын йайлар,

Ховзы-көвсер сувлагыдыр.

Абы-көвсер зулалымны ичипдир гүзеримден;

көвсер сакысы – көвсер чешмесиниң сувундан пайлап гуюп берижи.

Көвсер сакысындан шербет иченсоң.

Мермерден ховузлы, көвсер дек сувлар.

КӨВСЕР САКЫСЫ (а-т. кевсер са:кысы) كوثر ساقيسى – **сер. көвсер ве сакы**.

КӨВҮШ (п. кефш) کفش – аякгап; гончсуз аякгапларың умумы ады; телетинден тикилип, аяга гейилйән гап.

Көңүл турар, «Хув!» дийр суйы-семага,

Эл үзсем дийр, көвүш, музе, пешимден.

КӨЗ (кө:з) کوز – 1) янан одундан я-да көмүрден эмеле гелен от, чог; 2) янгын, ялын.

Магтымгулы: «Тур, голуңны көзе гой.

Шовкуң көзүне көйдүм, биряна болдум имди.

Хак ышкыдыр бизи гоян көзлере».

КӨЙ I (п. ку:й) کوی – 1) көче, квартал; 2) төверек; 3) гиң ёл; 4) оба.

Бу дердиме сен дерман,

Көйүнде болам гурбан.

Ахы чох, эфганы чох, бир көе ашык болмушам.

КӨЙ II (п. ку:й) کوی – пикир, хыял, ой.

Көп көйлер биле отурдым,

Билмедим, не иш битирдим.

Билмедим, йыкылдым, турдым еримден,

Сериме көй гелип, жошан гүнлер хей!

Гүнде йүз көй гелер-гечер бу баша.

Магтымгулы, башында йүз көй бардыр.

КӨЙДҮРМЕК کویدیرمک – 1) яндырмак, якмак; 2) **гм.** жаныны якмак, эрбет ягдая салмак.

Гахрымының аташы көйдүрер күл дек,

Күл орнундан гайдып бостан тапылмаз.

КӨЙМЕК کویمک – 1) янмак, янып заяланмак; 2) **гм.** жаныңы якмак, өртенмек; кәйинмек.

Дүшди ышкың аташыга, гылча жаным көйди, яр.

Көйдүм, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум.

КӨКС کوکس – күкрек, гурсак, дөш; гөвүс.

Ажал догры гелсе гаршы дурар сен.

Гачып имкәниң ёк, көксүң герер сен.

Башың гөге, көксүң еле гетирме.

КӨЛЕ (кө:ле) کوله – 1) гул, бенде, гулам; 2) чөпдүйби, зына дөли; **харам көле** – харам чага, харамзада, зына дөли.

Худа буйругындан айрылан жуван,

Ойнашындан харам көле гетирмиш.

КӨЛЕГ (п. ку:ла:к) کولاک – толкун, гом; тупан.

Кештиси көлегде, бендил алмаян,

Дүзде гара ериң гадрын хич билмез.

КӨЛЕК (п. ку:ла:к) – **сер. көлег**.

Шитдетиден нар ичинде нарыдан көлек олур.

КӨЛӘК (п. ку:ла:к) – **сер. көлег, көлек**.

КӨМЕК (п. комек) کومک//کمک – ярдам, арка дурма, медет (**сер.**).

Көмек этсең, ятдан гитмез,

Ягшы дост достун унутмаз.

КӨНЕ (п. кохне) کهنه – 1) гадымы, өтен, гечен 2) уланылан, сандан галан, заяланан.

Назар эйләр сизлер үшбу дүнйәе,

Гелен гечер, дурмаз, көне сарайдыр,

Акыл эдиң гардашлар, көнелерден галан ёк.

КӨҢҮЛ کونگل – 1) гөвүн, ички дүнйә, йүрек, ынсаның дуйгулар меркези; 2) **гм.** дуйгы; тәсир; 3) сөйги, мәхир, мухаббет, ышк.

Хич көңүл шатлыгы чыкмаз,

Бир көңүл йыкмаян әрден.

КӨПЕК کوفک – эркек ит.

Ыссы берен көпек егдир,

Уятсыз-ыкрарсыз әрден.

КӨПЕЛМЕК کوفلمک – артмак, зыят болмак, хетден ашмак.

Кайсы велаятда көпелсе зына,

Земин жүнбүш эйләп, лерзана гелгей.

КӨПРҮК کوفریک – көпри, деряның, демир ёлуң, ябын ве ш.м.-лериң үстүнден гечмек үчин салынян десга.

Ажал-көпрүк, гел, дидара етели,

Зунубы дийр, бизден хабар бейледир!

КӨПҮК کوفیک – 1) сүйт бишириленде йүзүнде эмеле гелйән көпүржик; 2) адам көп гепләнде я-да белли бир рухы кеселе учранда агзында эмеле гелйән көпүржик; 3) нериң эсрән махалында агзындан сачян көпүржиги.

Эсрик нер дек ак көпүклер сачыпдыр,

«Оглан, Алла ярың, баргыл!" дийдилер.

КӨСЕ (кө:се) کوسه – 1) парс дилинде «ку:се» шекилинде болуп, сакгал-мурты болмаян я-да сейрек, селчен болян адамлара айдыляр; 2) сейрек, аз.

Шекилсиз, бетнышан, йылманак көсе,

Шона дучар болсаң, ишиң ёл алмаз.

КӨСТ (п. ка:ст) کاست – кемчилик, етмезчилик, кемлик.

Көсти етер бир гүн,ялан дийменлер.

Етмишде ләш какланар,

Жан жесетде сакланар,

Гайгы-хасрат чокланар,

Көсти болар хушунда.

КӨХНЕ (п. кохне) کهنه – 1) көне, сандан галан, заяланан; 2) гадымы, эсги (**сер.**); **көхне рабат (сарай) – гм.** пany дүнйә, шу дүнйә.

Галмамыш бу көхне дүнйә Рүстем иле Залына.

Дүнйә бир көхне рабат, илни керван эйледи.

КӨШЕ (п. гу:ше) گوشه – 1) бурч, күнч, күнжек, чет; гырак, бужак; кенар; 2) чете чыкып отурылян ер; **чар көше** – дөрт бурч, дөрт тарап.

Гулак салып, бир көшеде отурдым.

Аның үчин дәхр эра бир көше кылдым ыгтыяр.

Кешт этдим чар көшәни.

КӨШЕК (кө:шек) کوشاک – 1) дүйәниң бир яша етмедик баласы; 2) чагалара сөйлүп айдылян сөз.

Акмая алдырса элден көшегин,

Багрын бозуп, бозламайын болармы?

КУБАЙС (а. Кобайс) قبیس – 1) Мекгәниң гүндогар тарапында ерлешйән бир дагың ады. Ысламдан өнки жахылыят (наданлык) дөврүнде ол даг Эмин дийлип атландырылыпдыр, чүнки илат мешхур тупанда хажарыл-эсвет (гара даш) шонда аманат гойлуп, саг-аман галды дийип ынаныпдыр; муңа Абу Кубайс хем дийилйәр; 2) гуш ады.

Кубайс дагының бурнунда,

Оглун тапмады орнунда.

КУБАТ (п. Коба:д) قباد – Эйраның сасанидлер династиясының патышаларындан бири, Фирузың оглы, Анушированың какасы. Ол 488-нжи милады йылында какасының доганы Билашы тагтдан дүшүрип, патыша боляр. Онуң дөврүнде Мездек атлы бир адам дөрәп, тәзе дин гетирйәр. Кәбир тарыхчыларың айдышына гөрә, Кубат белли сыясы максатлары гөз өңүнде тутуп, ол дини кабул эдйәр. Эмма соңра олары голдамакдан эл чекйәр ве өз оглы Хусровың көмеги билен мездекилери өлдүрйәр. Ики гезек римлилер билен уруш эдйәр. 531-нжи милады йылында арадан чыкяр.

Кубат педери Хусровны горкузып,

Олар дийген билен дин-иман болсам.

КУББАТЫЛ-ЫСЛАМ (а. коббат-ол-исла:м) قبة الاسلام – **сер. купбатул-ыслам**.

КУБРА (а. кобра:, кс. эка:бир) کبری - «кеби:р» сөзүнден; бейик, иң бейик, хас бейик. Кубра «экбер» сөзүниң женский родудыр; **кубра гүдаз** – бейик эргин, хас якыжы.

Сен бу дерди явутмаздың өзүне,

Ол кубра гүдаза нише дүшүп сен.

КУБРА ГҮДАЗ (а-п. кобра: года:з) کبری گداز – **сер. кубра**.

КУВА (а. кова:, бс. коввет) قواء – **сер. кувват**.

КУВВАТ (а. коввет, кс. кова:) قوت – 1) гүйч, зор, гудрат, такат; 2) бир хөкүметиң харбы гүйжи; 3) саглык, саламатлык; 4) тәсир.

Кувваты ёк тутанда,

Ынжалмайын ятанда,

Яш сегсене етенде,

Танымаз уграшанда.

Гожалып мен, кувватымдан айрылдым.

КУДЕК (п. ку:дек) کودک - чага, яшажык оглан я-да гыз, бечже.

Кудекликден айрылдың, шивелиги билер сен ...

Экен экиниң бишип, орак ормана гелдиң.

КУЙЫ-СЫР (п-а. ку:йе-сырр) کوی سر – сыр көчеси, гизлин көче.

Куйы-сыр ичре көшеде

Отурсам агачлар биле.

КУЛУП (а. колу:б, бс. калб) قلوب – **сер. калп I**.

КУЛХУВАЛЛА (а. кол-хува-алла:х) قل هو الله - «Куръаның» «Ыхлас» атлы 112-нжи сүресиниң биринжи аятындан бөлек; долы гөрнүши: кулхуваллахо ахад, ягны: айт, худай бирдир!

Леглек дийр: «Кулхувалла!»,

Ханнан-меннан ичинде.

Эгер гахрына уграшсам, окырам «кулхуваллады р».

КУМАЧ (а. кома:ш) قماش – 1) **сер. кумаш**; 2) парс дилинде бугдай уны билен нохут уны гатышдырылып биширилйән бир хили галың ве порт чөрек.

КУМАШ (а. кума:ш, кс. акмаша) قماش//كماج – 1) мата; йүпек, нах мата; 2) гейим; 3) өй эсбабы; парс дилинде нах мата; 4) хер задың аслы, маясы; **ал кумаш** – гызыл мата.

Дузак дурур ал кумашың, сим-зериң,
гүзергәхин тутуп дурмуш бу ериң.

КУНУТ I (а. кону:т) قنوت – 1) боюн эгме, боюн сүнме; 2) ыбадат, худайың эмрине долы суратда теслим болма; 3) намаза дурма, ики рекагат намаз окама, намазда аяк үстүне галма.

Хуфтанда витр окып, ятсаң серишде,
Разы болар сенден кунут перишде.

КУНУТ II (а. кону:т) قنوط – умытсызлык, умыт үзме.

КУПБАТУЛ-ЫСЛАМ (а. коббат-ол-исла:м) قبة الاسلام – ысламың гупбасы. Бирнәче шәхериң лакамы. Овганыстаның Балх шәхери монголларың хүҗүминден өң шейле лакама ээ болупдыр. Бухара шәхерине-де шейле лакам берлипдир. Кәбир сөзлүклерде Ырагың Басра шәхери-де шу лакама ээ болупдыр дийилйәр.

Купбатул-ысламда, Җейхун бахрында,
Сидре сәхрасында, Иса шәхринде,
Мениң сахыпҗемалымны гөрдүңми?

КУРАЙЫШ (а. корайш) قريش – арапларың иң гадымы ве мешхур тайпаларының бири. Ол тайпаның өңбашчысы Назр ибн Кеннана – Мухаммет пыгамбериң ата-бабаларындан хасапланяр. Курайыш сөзи аслында «карш» сөзүниң кичелдилен формасыдыр. «Карш» диймек болса деңизде яшаян ве деңиз хайванларының хеммесини еңйән бир улы җанавардыр. Курайыш тайпасы-да бейлеки тайпалара үстүн боланы үчин, шейле ада ээ болупдыр.

Ресулалла ол курайшдан,
Не җепалар чекип гечди.

КУРБАТ (а. корбет) قربت – якынлык, гоңшы болма, якын болма; **дери-курбат** – якынлык гапысы; **курбат этмек** – якынлашдырмак.

Бедергәхи-дери-курбат, эрер ол хадийи-вахдат.

Гойды диш бармакга мунлар курбатын гөргеч ресул.

Хабыбыны өзүне

Курбат этген Алла сен.

КУРГАН **قورغان** - «гурмак» сөзүнден; гала, беркитме; **курганлы** – галалы, беркитмели.

Дегреси деря, курган.

Гаррып галмаз өлмез, йитмез,

Курганлы даглар гөрүнер.

КУРП (а. корб) **قرب** – **сер. гурп**.

КУРУЗ (а. кору:з, бс. карз) **قروض** – **сер. карз**.

КУРХАН (а. Кор'а:н) – **сер. «Куръан»**.

«КУРЪАН» (а. Кор'а:н) **قرآن** – 1) аслында ишлигиң нәмәлим формасы болан «кара:'ат» сөзүнден болуп, «окамак» диен маныны анлатса-да, «окалан, окалян» маныларда уланыляр; 2) «Келамылла» (худайың сөзи), дини дүшүнжелере гөрә, Мухаммет пыгамбере худай тарапындан асмандан инен (вахй болан) китап. Жаруллах Замахшарының (Ызмыкшириң) «Кашшаф» атлы тефсир-китабында гөркезилишине гөрә, «Куръан» бир йүз он дөрт сүреден ве алты мүң алты йүз алтмыш алты аятдан ыбаратдыр. Онда 77439 сөз ве 323015 харп бар. Эмма бу меселеде кәбир гапма-гаршылыклар хем ёк дәл. Кәбир авторлар аятларың саныны 6205, сөзлериң саныны-да 78 мүң дийип белләпдирлер. «Куръаның» Пәкистан неширинде 6238 аят бар. Бир йүз он дөрт сүрәниң етмиш секизи Мекгеде, йигрими едиси-де Мединеде назыл болупдыр (инипдир). «Куръан» отуз бөлүмден (жүз') ыбарат болуп, хер бөлүм (жүз') хем дөрт бөлекден (хызб) дуряр. Ол окаланда он дөрт еринде сежде (**сер.**) эдилйәр. Шайылар дөрт еринде сежде этмели дийййәрлер.

Сүрелериң көпүси Мекгеде инипдир, кәбир сүрелериң бирнәче аяты Мекгеде, бирнәчеси-де Мединеде инипдир. «Куръанда» сүрелериң ерлешдирилишинде тарыхылык ве тематики

принцип сакланмандыр. Онда бир мүңе голай кысса, йүз дога ве мүңлерче өвүт-несихатлар, вадалар, буйруклар ве ш.м.-лер бар. «Куръанын» аятларында кәбир меңзешликлере хем габат гелмек боляр. Меселем, «Бакара» сүресининң 48-нжи ве 123-нжи аятлары аз-кем тапавут билен гайталаняр. Ене-де «Бакара» сүресининң 136-нжы аяты «Ал-е Ымран» сүресининң 84-нжи аяты билен меңзеш гелйәр. «Тоба» сүресинде-де ики (55 ве 85) меңзешрәк аят душ гелйәр. Шулар ялы меңзешликлер башга-да бар. «Куръан» сөзи хәзирки заман түркмен дилинде көпленч «Гурхан» шекилинде айдыляр.

Дийрлер хакдыр Мухаммет, уюпдырмыз «Куръана»,
Херне болса ютарлар, халал-харам билмезлер.
Атаң хошнут болмага, энең мәхрин салмага,
Аятыдан билмәге, окырга «Куръан» герек.

КУРЪАНХАН (а-п. корьа:н-ха:н) قرآن خوان - «Куръан» окаян, кары.

Киминиң тохмунда болса куръанхан,
Барча мүшгил асан болар, яранлар.

КУСУР I (косу:р, бс. каср) قصور – 1) **сер. касыр;** 2) сакланма, бир иши ерине етирмекден сакланма; **кусур этмек** – сакланмак; кемчилик гойбермек.

КУСУР II (косу:р) قصور – 1) эгсиклик, кемчилик; ногсан, айып; 2) боюн товлама, сакланма; 3) артан, галан, галынды; 4) гысга.

Хамдыңа диллер кусурдыр, аршы-першлер аглады,
Бидахан-у бизыбан отлар, агачлар аглады.

КУТАХ (п. ку:та:х) کوتاه – **сер. кутех**.

КУТБУЛ-АКТАП (а. котб-ол-акта:б) قطب الاقطاب – **сер. кутп**.

КУТЕХ (п. ку:тех) کوته - «кутах» сөзүниң гысгалдылан гөрнүши, гысга, келте.

Гер эмириң, гер везири аклы кутех, хам олур,

Ол эмириң ады ахыр халк эра бетнам олур.

КУТП I (а. котб, кс. акта:б) قطب – 1) Ер шарынын ики лең бөлегининң хер бир тарапы, олара демиргазык кутбы (кутбы-шемал) ве гүнорта кутбы (кутбы-женуб) дийилйәр; 2) йылдыз ады; 3) орта, меркез; хер бир задың ортасындан гечйән окуң ики ужы.

Кутпда сай гөзләп, кемана душдум,

Нейсан гуйды, умман гайнадым-жошдум.

КУТП II (а. котб, кс. акта:б) قطب – пир, өвлүйә, сопуларын хер бир топарының ёлбашчысы. Суфизмде кутп барлык дүнйәсинде беденләки рух хөкмүнде гөрүлйәр. Ол хер бир дөврде Алланың назар салан адамы хасапланяр, дүнйә барлыгы шонуң төверегинде айланяр; **кутбул-актап** – пирлериң пири, сопуларың пикириче, улы шәхерлерде адамлара рухы ёлбашчылык эдйән пир, гөйә ер ве гөк (арш ве перш) онуң гарамагындамышын. Кутбуң сагында ве солундакы адама Говс ве Гыяс **(сер.)** (Ковус ве Кыяс) дийилйәр.

Еди гүн алмамыш таңры саламын,

Кутбул-актап атлы бетнамы гөрдүм.

Актап бир мензилдир, манзары хакдыр,

Ол ферши-аглая чөкүп отурмыш.

КУФЕ (а. Ку:фе) کوفه – Ырак республикасының гүнортасында, Эйран арачәгинин якынында ерлешйән шәхер. Хезрет Омарың халыфалык эден дөврүнде Сагд ибн Эби Ваккас тарапындан он единжи хижри йылында (638) эсасы гойлупдыр. Хезрет Алының халыфа болан вагтында мусулманларың пайтагты боляр. Ондан өң халыфалар Медине шәхеринде болян экенлер. Бу шәхериң илаты Алы өленден соң, онуң огуллары Хасан билен Хусайны голдап, шоларың халыфа болмакларыны исләпдирлер, олары голдажакдыкларына сөз берипдирлер, эмма соң валаларына вепа этмәндирлер.

Куфәни жөвенек, Багдат шәхрин аб,

Рей үлкесин дилнип ер харап эйләр.

КУХЫ-МАР (п. Ку:х-е ма:ра:н) کوه ماران – 1) йылынлар дагы; 2) дагың ады. Маркөв.

Ол ким бир назар Кухы-марана салды?

Аның вахемесине Эйран-Турана гелди.

КУЧАН (п. Ку:ча:н) قوچان – Эйраның Хорасан велаятына гирйән шәхер ве этрап. Машадың демиргазык-гүнбатарында ерлешйәр. Оңа гарашлы шәхерлериң бири гөни Ашгабат шәхериниң гүнортасында Эйран территориясында, ики юрдуң арачәгинде ерлешйән Бажыгирандыр. Кучаның илаты күртлер, герейли түрклер, аз санда хем парслардыр. Бу шәхер гадымда Хабушан атландырылыпдыр. Кучаның голайында «Теппе-йе Надыры» («Недириң депеси») ады билен мешхур болан бир депе бар. Недир ша шол депәниң үстүнде 1160-нжы хижри (1747) йылында өз чадырыны дикдирйәр ве шол ерде-де ол өз сердарлары тарапындан өлдүрилйәр.

Кучан сөзи Магтымгулының гошгусының кәбир вариантында ве неширлерде «Нуха» ве «Нушан» шекилинде хем габат гелйәр.

Сапар эдип барсак Кучан шәхрине

Көңүл ислә ни дек яйлахлар бар.

КУЯШ قویاش – гүн; гүн шөхлеси.

Не куяшдыр, хасабыны билели,

Чендин салдыр, гөзден нахан болалы.

Хер качан гелсе башыга кадды найза ол куяш.

КҮВТАХ (п. ку:та:х) کوتاه//کوته – 1) гысга, келте, күле; 2) кичи; чага. Гысгалан формасы: ку:тех. Түркмен дилинде «көтә» шекилинде хем габат гелйәр.

Ягшы сагат, ажап вагтдыр, хош эйям,

Өмүр аздыр, акыл күвтах, ишиң хам.

КҮВТЕХ (п. ку:тех) کوته – **сер. күвтах**.

Гер эмириң, гер везириң аклы күвтех, хам олур,

Ол эмириң ады ахыр халк эра бетнам олур.

КҮВФЕ (а. Ку:фе) کوفه – **сер. Куфе**.

КҮВХ (п. ку:х) کوه – 1) даг; бейиклик; 2) **гм.** гөвүс; **күвхи-Тур** – Тур дагы, Сина дагы.

Күвх эрер ериң солтаны.

Күвхи-Тур үстиде раз айтган Мусаның хорматы.

КҮВХИ-ТУР (п. ку:х-е Ту:р) کوه طور – Сина дагы, Туры-Муса хем дийилйәр. Муса пыгамбериң мынажат (**сер.**) этмәге үстүне чыкан дагы, шол ерде ол гөйә худайың нуруны гөренмиш; **сер. Тур**.

КҮВХИСАР (п. ку:х-са:р) کوهسار – даглык, даглык ер, дагың көп ери.

Күвхисар ичре көшеде.

Отурсам агачлар биле.

КҮДЕЛЕМЕК کوده لمک – күде эдип гоймак, үйшүрмек, үйшүрип гоймак.

Бигүнә өлдүрип, күделәп гойган,

Ширин жаныны алып, жанына дойган.

КҮЙ کوی – **сер. көй**.

Мыхман болдуң бу дүнйәниң өйүне,

Көңүл берип гитме аның күйүне.

КҮЙЛЕНМЕК (күːйленмек) کویلنمک – 1) хыялланмак, йүрегиңе дүвмек, бир зады амала ашырмагың пикирини этмек; 2) акылы үйтгемек, елдиргемек, телбелемек.

Он бәш яша баранда, огланлыкдан сайландың,

Гыз-гелине мейл эдип, көңүл берип күйлендиң.

КҮКРЕК کوکراک – дөш, гурсак, сына.

Эзелде хер киме кылса анаят,

Күкрегинде нуры-иман яратды.

КҮКРЕМЕК کوکره مک – көпримек, көпүржиклемек; гызмак, жошмак; эсремек; 2) агзы көпремек, жошуп, агзындан көпүк сачмак.

Гөзүм дүшди сейранымда, гардашлар,

Күкрейир тамуг дек нары дилбериң.

Күкреюр хем титреюр гахры-газап бирле сакар.

КҮЛ – 1) янан затдан галан чал я-да гара реңкли тоз, галынды; 2) гм. янан, көен, заяланан, бозулан; **күл болмак** – янып көймек, янып заяланмак.

Байтал япагысын чекермиш чөле,

Эшек күрресини күле гетирмиш.

КҮЛА (п. кола:х) کلاه – **сер. күлах**.

КҮЛАХ (п. кола:х) کلاه – 1) телпек, бөрүк, ширдак; кече телпек; 2) хиле, хокга, пирим; **дөвлет күлахы** – гм. тәч.

Башында берк болсун дөвлет күлахы.

Бир бөлек башлары күлахлы гелди.

КҮЛБЕ (п. колбе) کلبه – аслы грекчеден; 1) өй, чатма, дайхан өйи, кичижик өй, түнек; 2) дүкан.

Не күлбе галар, не четен,

Сенемлер сейл эдип өтен.

КҮЛЕНДАЗ (т-п. күл-энда:з) کلنداز – күл ташланян гап, күлдан; «күл» ве парс дилиндәки «эндахтен-зыңмак, ташламак» сөзүниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «эндаз» сөзлеринден эмеле гелен гошма ат.

Күл бол, күлендазга соврул, ол гүзере жаның як,

Лазым олды окымак «энел-хак-у минелхак».

КҮЛЕНДЕР (п. келендер) کلندر – **сер. келендер**.

КҮЛЛИ (а. колл) کلّ – 1) хемме, бүтин, әхли, бүтинлей; жеми, бары, барча; 2) хер.

Агалары гелип, тагзым кылдылар,

Күлли-гүнәлерин өтди, яранлар!

Күлли гөзеллериң ханы.

«Зи» - зор эйлесе хышмың, күллүсин дерхем эйләр;

күлли-ватан – бүтин ватан; **күлли-әлем** – бүтин дүнйә, хемме әлем, бүтин ериң йүзи.

Терк эдер ки, күлли-ватан, унудар ол ёлуны.

Магтымгулы, адың сениң долуп күлли-әлемге.

Күлли-әлем болды ыкрар сүннетиң гөргеч ресул.

Күлли-әлем шахы сен-сен;

күлли-эшя – хемме затлар.

Күлли-эшя олуп межнун;

күлли-ёвм – хер гүн; **сер. ёвм**.

КҮЛЛИ-ВАТАН (а. колл-е ватан) کلّ وطن – **сер. күлли**.

КҮЛЛИ-ЁВМ (а. колл-е явм) کلّ یوم – **сер. ёвм ве күлли**.

КҮЛЛИ-ЭШЯ (а. колл-е эшя:') کلّ اشیاء – **сер. күлли**.

КҮЛЛИ-ӘЛЕМ (а. колл-е а:лем) کلّ عالم – **сер. күлли**.

КҮЛЛҮСИНДЕН (а-т. колли-синден) کلّی سیندین – хеммесинден; хеммелерден, барындан, әхлисинден.

Күллүсинден яды-Алла өвладыр,

Кимсе шейтан сөзүн битип барадыр.

КҮЛЛҮХОМ (а. колло-хом) کلّهم – хемме, бүтин, оларың хеммеси.

Акл-у хушуңга етишдиң, эйледиң сейраны сен,

Истедиң жемг эйлесең бу күллүхом Эйраны сен.

КҮЛПЕТ (а. колфет) کلفت – 1) мушакгат, зәхмет, кынчылык, мәхнет, дердесер; ядавлык; 2) агыр везипе, өзүне зор салып, кынчылык билен ишлеме; 3) парс дилинде: хызматкәр аял; гырнак.

Гаррылык етишди мүң күлпет билен.

Намарт күлпетинден галып мен дерде.

КҮЛПЕТСЕРА (а-п. колфет-сера:) کلفت سرا – гам-гусса өйи, гамхана.

Бу дүнйә мәхзи бир, мүьмүнлере күлпетсера эркен,

Нечүн әхли бу гүн эртеси гөрсе геда эркен.

КҮМБЕТ (п. гонбед) گنبد – 1) гупба; көпленч метжитлериң, габырларың я-да белли-белли жайларың үстүнде керпичден

сүйрүмтик шекилинде салынян үчек я-да кичижик тегелек жай; 2) **гм.** асман, гөк; 3) **гм.** габыр, мазар.

Бил нирде яратды секиз женнети,

Ниче бинасы бар, ниче күмбети.

КҮММЕТ (п. гонбед) – **сер. күмбет**. Бу сөз күммез ве гүммез шекилинде хем уланыляр.

Жаның барлыгында хайыр газансаң,

Рахат ятжак ериң - күммет ягшыдыр.

КҮН (а. кон) کن - «кавн» сөзүнден; бол (хәзирки заман биринжи шахс буйрук формасы), эсасан «күн-феекун» диен формада уланыляр. Манысы, бол, шонда болды. Дини дүшүнжелере гөрә, гөйә худай «күн-бол» дийип буйрук беренде, дүнйә ве асман ве яшайыш эмеле геленмиш.

«Кәп» - «күн» дийген бинаңа, «лам» - лемгатың бес дәлми?

«Күн» лефзиден әлемни

Мөвжут этген Алла сен.

КҮН-ПЕЕКУН (а. кон-фе-еку:н) كُنْ فَيَكُونْ – 1) **сер. күн**. 2) дерби-дагын, даргамаклык; **күн-пеекун болмак** – дерби-дагын болмак.

КҮНД (п. конд) کند – 1) юваш, арам; антоними: түнд - чалт, тиз; 2) күтек, кесмезек, йити дәл; **күнд зехин** – зехини күтек, зехинсиз, талантсыз; **күнд этмек** – күтелтмек, күтек этмек.

Мыдам ах чекерсиң, зехин күнд эдер,

Гүндизки хыялың гиже дүйш болар.

КҮНД ЗЕХИН (п-а. конд зихн) کند ذهن – **сер. күнд**.

КҮНДЕ (п. конде) کنده – туссагларың аягына урулян ёгын агачдан ясалан ужы демир халкалы абзал; **күнделемек** – күнде урмак.

Зынжыр, күнде билен сакларлар сени.

Я күнделәп, мени чая салар сен.

КҮНДЕЛЕМЕК کنده لمک – **сер. күнде**.

КҮНҖИ-МЕЙХАНА (п. конж-е мехйа:не) کنج میخانه – **сер. күнч**.

КҮНЧ (п. конж) کنج – бурч, чет, гырак, бужак: **чар (дөрт) күнч** - дөрт бурч, дөрт тарап.

Эл узадып чар күнжүне жаханың.

Дүнйәниң дөрт күнжүн чекип отурмыш.

Дүнйә гөрмей, тутгун галсаң бир күнчде;

күнҗи-мейхана – шерап сатылян дүканың буржы.

Кырклар ле жем болуп, пыяла ичсем,

Күнжи-мейханада аяг етишсе.

КҮПҮР (а. кофр) کفر – **сер. күфүр**.

Күпүр дек кинәни тутужы болма.

КҮПҮРМЕК کوپورمک - жошмак, хыжувлы геплемек; гөдек геплемек.

Бихуда сөзлери айдып, күпүрме,

Хер бир вагт кейниндедир гара ер.

КҮРЕН کورن – улы; гиң, гүр; **күрен оба (ил)** – гүр илатлы оба, улы оба.

Бир лакгы чашырар ол күрен или.

Намарт чашыр, күрен иле баш болса.

КҮРК (п. корк) کرک – ичмек; гечи хасасы; юмшажык гечи дериси.

Пыгамбер кимсәге весиет кылды,

Асасы, хыркасы, күрки кимдедир?

КҮРС (а. корси:, кс. кера:си:) کرسی – 1) тагт; 2) отургыч, стул; 3) метҗитлерде вагыз айдыҗыларың кафедрасы; 4) везипе; 5) асманың бир гаты, көнелериң дүшүнжесине гөрә, секизинҗи пелек; 6) меркез, пайтагт; **арыш-күрс** – асманың иң ёкары ве ашакы гаты.

Пелле-пелле сидре биле күрс чыкар.

Алтынмы сен, күмүшми сен, зерми сен,

Я аршмы сен, я күрсми сен, ерми сен.

Хасан, Хусайн арш-у күрси герегим,

Кербелада шехит сен этдиң, дүнйә.

КҮРСИ (а. корси:) كرسى – 1) **сер. күрс**; 2) азы; **күрси-дендан** – азы дишлер, азылар.

Эй көңүл, касрың эсасы – тен бозулмасдан бурун,

Такы-эбру күрси-йи денден дөкүлмесден бурун.

КҮРСИ-ДЕНДАН (п. корси: дендан) كرسى دندان – **сер. күрси**.

КҮТЕЛМЕК كوتلمك – 1) күтел болмак, кесмезек болмак; 2) **гм.** көрзехин болмак.

Кувватым кемелди, күтелди дишим,

Йигитлик өвжүнде хенуз хыялым.

КҮФҮР (а. кофр) كفر – 1) худая ынанмазлык ве оңа шәрик гошмак; 2) динсизлик, капырлык, имансызлык; 3) бута чокунмак; 5) сөгүнч сөз; **күфүр олмак** – капыр болмак.

Магтымгулы асы гулуң,

Күфүр сөзден сакла тилиң.

Гер дийселер, күфүр олур эшя сенден халыдыр.

Кылганың күфүрдир, кылганың рыя.

КҮФФАР (а. коффа:р, бс. кафир) كفّار – **сер. капыр**.

Он ики он үч болмаз,

Дийип, тамам этди күффар.

КҮШАДА (п. гоша:де) گشاده – **сер. гүшада**.

Тапмай күшада багты ол талыг иле йылдызыдан...

Билбил олуп, яр сөзүден окам Юсуп дие-дие.

КҮШАДА БАГТ (п. гоша:де-бахт) گشاده بخت – **сер. гүшада**.

КҮШАЙЫШ (п. гоша:йиш) گشايش – **сер. гүшайыш**.

КҮШАТ (п. гоша:д) گشاد – **сер. гүшат**.

КҮШТ كوشت – гүйч, кувват.

Сыгыр айдар: «Мен башдым,

Етмез алажым-күштүм».

КҮШТЕ (п. коште) كشته – 1) өли, өлен; өлдүрилен; 2) келлеси кесилип я-да башга ёл билен өлдүрилен жандар.

Ким зинде, ким күштедир,
Хер бенде бир ишдедир.

КЫБЛА (а. кыбле) قبله – 1) тарап, йөненилйән тарап, йүз тутулян тарап, намаз окаланда йөненилйән тарап; 2) Кәбе, Мекге өйи; 3) **гм.** хер киминң йүз тутян ери; 4) гүнорта шемалы.

Дога кылсам, жебри-жепам эксердир,
Ылм өвреден уссат-кыблам педердир.

КЫБЛАГӘХ (а-п. кыбле-га:х) قبله گاه – 1) кыбла тарап; 2) **гм.** кака, ата.

Я, мүревветли шахым,
Умыдым, кыблагәхим.

КЫБТЫ (а. кыбты:) قبطى – 1) кыбт ковумына дегишли адам, кыбт Мүсүриң ерли тайпаларының бириниң адыдыр, Пыргавның ковумының ады-да кыбтдыр; 2) семит (самы) диллериниң бириниң ады.

Самарканды кыбты йыглып бек басар,
Бухар ширин нан гахатлык түрк басар.

КЫЛ (а. кы:л) قيل – сөз, сөзлейиш. Кал – сөзүң башланышы ве сораг; кыл - жогап, сөзүң жогабы; **кыл-у кал – сер. кал**.

Сорадылар: «Эй адам, дий гөрем, халың недир,
Дүнйәде хайр этмедиң, бу кыл-у калың недир?

КЫЛ-У КАЛ (а. кы:л е ка:л) قيل و قال – галмагал, гыкылык, гарышык гүррүң; **сер. кал, кыл**.

Хер кишиниң ики болса аялы,
Гиже-гүндиз иши кыл-у кал болар.
Магтымгулы, ишим кыл-у кал болды.
Чүн ёвуз ахы-недамат кыл-у каллар ондадыр.

КЫЛА قبله – эдер; **не кыла** – нәме эдер; **керем кыла** – керем эдер, ягшылык эдер.

Гөрүң, имди не кыла,

Истәр – ол керем кыла.

КЫЛДЫГЫМ قیلدیغیم – этдигим, эденим, эден.

Магтымгулы айдар, керемли гаффар,

Галтышма кылдыгым пыглыма мениң.

КЫЛМАЙЫН قیلماین - «кылмак - этмек» ишлигиниң өтен заман отрицатель (ёклук) формасы; кылман, этмән.

Магтымгулы, адам галмаз өлмейин,

Хакы яда салып, гуллук кылмайын.

КЫЛМАК قیلمق – 1) этмек, эйлемек, бежермек; 2) ерине етирмек, эда этмек, бержай этмек.

Хош темизли бег оглуның наштасын,

Сыгыр ятагында кылмак ярашмаз.

КЫЛЫШМАК قیلیشمق – айдышмак, беян эдишмек.

Бир-бирге дердин дөкүп, сергүзештин кылышмак,

Тов берилген риште дей чырмашыбан чолашмак.

КЫНДЫЛ (а. канди:л, кс. кана:ди:л) قندیل – **сер. кандыл**.

Элтип, кындыла гондурды.

КЫРК ЧИЛТЕН (т-п. кырк чихил-тен) قرق چهلتن – **сер. чилтенлер**.

КЫСАС I (а., бс. кысса) قصص – **сер. кысса**.

КЫСАС II (а. кыса:с) قصاص – 1) хун, адам өлдүрене дини канун боюнча берилйән җеза; 2) өч, ар, җеза.

КЫСАСЫЛ-ЭНБИЯ (а. кысас-ол-энбия:) قصص الانبیاء – **сер. касасыл-энбия**.

КЫСМАТ (а.) قسمت – 1) пай, несип, бөлек; язгыт, тәлей; **кысмат болмак** – пайланмак; **кысмат этмек** – пайламак, несип этмек.

Бу көзлердир кысмат болан бизлере.

Кысмат олмаз, гидем узак ёллара.

Кадыр кысмат этсе, маңа бара сен.

Җәхт кысматдан гетирмез.

КЫССА (а. кысса. кс. кысас) قصه – эртеки, гүррүң, хекаят, дессан; хабар.

Хезрети-Юсупны беян эйләли,

Кыссасы шекерден датлы, яранлар.

КЫЯМ (а. кыя:м) قيام – 1) аяк үстүнде дурмаклык, турмаклык; гопмаклык; 2) гозгалаң; 3) бирине хормат үчин аяк үстүне галма; 4) кыямат; 5) намаз, намазың аяк үстүнде окалян бөлеги.

Илахы, бехаккы-Патмайы-кыям,

Мухамметтагыя багышла бизни!

КЫЯМАТ (а. кыя:мет) قيامت – 1) гопмаклык, галмаклык, ерден турмак; ахырзаманда хемме өлүлериң дирелмеги; 2) ахырзаман, ол дүнйә; 3) **гм.** мусыбет, бела, апат (**сер.**), хеләкчилик; 4) гүррүлди, патырды.

Магтымгулы айдар, азап гөрмәге,

Кыямат гарасы гитмез гөзүнден.

Магтымгулы айдар, гелер шу ишлер,

Кыямат гүн гуллар гөрсе герекдир.

КЫЯС I (а. гыя:с)غياث – 1) ярдам, көмек; көмеге гелйән, дада етишйән; 2) сопуларың улы пири болан кутбул-актабың (**сер.**) саг ве сол тарапында болян ики шахсыетиң бири; **сер. говс**.

Зекеря пыгамбер, я хезрет Ыляс,

Ковус, Кыяс, Муса, Ымран, шыпа бер!

КЫЯС II (а. кыя:с) قياس – 1) деңешдирме, өлчеме; 2) бир зады башга бир зада мензедип хөкүм этмек, нетиже чыкармак; ики зады деңешдирмек; 3) динде аналогия боюнча денешдирме; 4) өлчег; гүман; **кыяс этмек** - өлчемек, деңешдирмек.

Кыяс эдиң гыз-гелинден.

КӘБ-У НУН (а. ка:ф ве ну:н) کن//کاف و نون – кәб - «к» харпының ады; нун - «н» харпының ады. Шу ики харпы гошун کن

– кон дийип окасаң, арап дилинде «бол, дөре» диен маныны анладяр. «Куръаның» отуз алтынжы «Ясын» сүресиниң 82-нжи аятында «иза эраде шейэн эн екула леху кон феекун» - Аллатагала хер вагт бир зады ислесе, оңа «бол-дөре» дийййәр, шонда ол зат боляр – дөрейәр – диен сөзлем бар. Дини дүшүнжелере гөрә, худай әлеми гөйә «кон-бол» дийип дөреденмиш.

Кадыр Алла гудратыдан, яранлар,

Кәб-у нундан берпа болды бу дүнйә.

«Күн!» лефзиден әлемни

Мөвжут этген Алла сен.

КӘБЕ (а. ка'бе) كعبة – 1) өй, худайың өйи, Мекге өйи; 2) Мекге шәхеринде, «Месжидил-харам» атлы метжидиң мейданында болан дөрт бурч жай, онуң дөрт төверегинде кичижик гүммезли энчеме сүтүн салныпдыр. Метжидиң дөрт буржунда минаралар бар. Кәбәниң ичине мермер даш дүшелипдир, диварлары дүрли гөзел язгылар билен безелипдир, ёкарсындан тылла люстралар асылып гойлупдыр. Онуң диварларының бириниң даш тарапында «Хажарил-эсвед» («Гара даш») атландырылян метеорит гара даш беркидилипдир. Мусулманларың ынанжына гөрә, Кәбе өйи салынян вагтында гөйә перишделер шол дашы бехиштден гетиренмишлер ве хезрет Ыбрайым илкинжи гезек Кәбәниң диварларны саланда, шол дашы аягының ашагында гоюп, диварлары өрүпдир. Дүрли дини-тарыхы китапларда айдылышына гөрә, Кәбе өйи Бейтилмукаддесден 913 йыл ве Иса пыгамбериң дүнйә ийнмезинден такмынан ики мүң йыл озал салныпдыр. Ыбрайымың илки салан жайының үстүнден хәзирки Кәбәниң метжиди дөредилипдир. Ысламдан өң Кәбеде арап кабылаларының бутлары сакланян экен. Мухаммет пыгамбериң дөврүнде шол ерде үч йүз алтмыш бут болупдыр. Хачан-да пыгамбер Мекгәни басып аланда, шол бутларың хеммесини дөвмеклиге буйрук берйәр.

Ысламың дүзгүни боюнча, мусулманлар Кәбә бакып намаз окаярлар, хажа гидиленде йөрите када боюнча онуң дашындан айланыляр ве башга-да бирнәче дессурлар ерине етирилйәр. Бу жай дөрт бурч боланы себәпли, оңа «Кәбе» («дөртбурч өй» дийлипдир.

Кәбә барып, еди керет долансам.

Еди гүн Кәбе дашында гурт-гушлар аглады.

Иманым ёлдаш болса,

Барсам Кәбәни гөрсем.

КӘБЕТАРАШ (а-п. ка'бе тера:ш) كعبه تراش – 1) Кәбе салян; дөрт бурч жай салян; 2) хезрет Ыбрайымың лакамы.

Халылулла хакның Кәбетарашы,

Ким андан соң Кәбә ымарат этди?

КӘБИЛ (п. Ка:бол) کابل – 1) Овганыстан республикасынын пайтагты, ол юрдуң гүндогарында, Кәбил дерясының кенарында ерлешйәр. Онда тарыхы жайлар ве гөзел баглар бар. Тарыхы ерлериниң бири Бамыяндыр. Ол Кәбилиң 145 километрлигинде даглык ерде ерлешйәр, онда улы хейкеллер, шол санда Будданың улы хейкели бар; 2) Кәбил дерясы. Кәбир маглуматлара гөрә, Кәбил шәхерини илкинжи гезек солтан Махмыт салдырыпдыр. Көп йыллар Хинд солтанларының хөкүмет меркези болупдыр, соң Недир ша оны басып аляр. Ондан соң овганларың элине дүшйәр.

Леклахурда, Секван, Кәбил шәхринде,

Җепа чекип, динин ачды Мухаммет.

КӘВҮС (п. Ка:ву:с) کاوس – **сер. Кейкәвүс**.

КӘЗИМ (а. Ка:зим) کاظم – **сер. Муса Кәзим**.

КӘЙИНМЕК (кә:йинмек) کاینمک – зейренмек, кәйинч билдирмек, нәгилелик билдирмек.

Ким беглигинден дүшмез эйвандан,

Кимсе ёксуллыкдан кәйинер җандан.

КӘЙИШ (п. ка:хиш) کاهش – парс дилиндәки «ка:стен» - кемелмек; кемелтмек сөзүнден; 1) кемлик, кемелмек, кем болмак;

2) кемчилик, ногсан; 3) хорлук, хорланмаклык; **кәйиш тапмак** – хорланмак, кемчилик тапмак. Бу сөз кәйинч сөзүнден башгадыр.

Көңүл авлайын дийип уграсам хер ян,
Давадыр, дөвүшдир, кәйиш тапар жан.

КӘМ (п. ка:м) كام – **сер. кам**.

КӘМИЛ (а. ка:мил) كامل – 1) кемала гелен, етишен; бүтин, ногсансыз; 2) ылма, хүнәре, оңат гылык-хәсиете эе болан, етишен; долы; 3) пир, сопулыкда ёкары дережә етен; **кәмил болмак** – етишмек, кемала етмек.

Ыхлас биле бир кәмиле гол берген,
Етер бир мензиле, етмейин галмаз.
Кәмил болмаз ол шербетден датмаян.
Кәмил тапсаң, кыл гуллугын серишде.
Кәмил болуп, жан гулагын бермеен.

КӘМИЯП (п. ка:мя:б) كامياب – 1) максада етен; багтлы; арзувына етен; 2) XIX асыр түркмен шахыры.

Яр васлы-жемалыдан хер ду жахан кәмияп,
Багтым муштерисине гуравер базар, эй дост!

КӘН I (п. ка:н) كان – 1) магдан, хазына, магдан ери; 2) чешме; **кәни-саха** - жомартлык магданы, сахылык магданы.

Аңламаян ышк дердиниң кәнинден.
Дайыма кәни-саха болган Мухаммет Мустапа;
кәни-сыр – сыр магданы, көп сырлы.
Кәни-сыр бирле хайя болган Мухаммет Мустапа,
«Ымматым!» дийди эда болган Мухаммет Мустапа.

КӘН II (п. кә:н) كان – көп, зыят, артык.

Я ярадан, кадыр, гудратың кәндир.
Көплери ёк этдиң, кәни ювутдың.

КӘНИ-САХА (п-а. ка:н-е саха:) كان سخا – **сер. кән**.

КӘНИ-СЫР (п-а. ка:н-е сырр) كان سر – **сер. кән I**.

КӘП (а. ка:ф) ک – арап-парс элипбийиниң йигрими бәшинҗи «к» харпы. Муңа «арап кәби» хем дийилйәр. Эбҗет хасабында – 20. Парс сөзлериниң ахырына кичелтмек максады билен гошулян харп. Мес.: мерд-мердек, писер-писерек.

«Кәп» - «күн!» дийген бинаңа, «лам» - лемгатың бес дәлми?

«Кәп» - гүнәхиң ят эдип, тур сәхерлер, йыглагыл.

КӘПИР (а. ка:фир, кс. коффа:р) کافر – 1) танамаян, билмейән, ягшылыгы унудан; 2) динсиз, худая ынанмаян; 3) шүкүр этмейән; имансыз; 4) үстүни япыҗы; **кәпири-мутлак** – дүйпден кәпир, аслы кәпир.

Тил хем гыбат, ялан сөзләп дурупдыр,

Шейтан бир кәпирдир, небис хем залым.

Ол иш биле болар кәпири-мутлак.

КӘПИРИ-МУТЛАК (а. ка:фир-е мотлак) کافر مطلق – **сер. мутлак, кәпир**.

КӘР (п. ка:р) کار – иш, кесп, пише.

Барча иш хакың кәридир.

Шере шөхрат бермек – шейтаның кәри.

КӘРСАЗ (п. ка:р-са:з) کارساز – алач эдиҗи; чәре тапыҗы. «Кар» - иш ве «сахтан» - бежермек, гурмак диен сөзлерден; **керими-кәрсаз** – керемли алач эдиҗи (худай).

Эй керими-кәрсаз,

гүнәхим гүзешт эйле!

КӘРСИЗЛИК (п-т. ка:р-сизлик) کارسیزلیک – 1) ишсизлик, бикәрлик; 2) **гм.** бихепбелик.

Кәрсизликден гам өйүнде бишенден,

Ченден агдык сере дүшен иш ягшы.

КӘСИП (а. ка:сиб) کاسب – 1) кесп эдйән; бир иш билен мешгулланян адам; эле алян, газанян; 2) сөвдагәр.

Бидөвлет ынанжаң, кәсип кәйинжең,

Еди есер болса, бири гөвүнжең.

КӘТИП (а. ка:тиб, кс. котта:б) كاتب – 1) язян; мүрзе, секретарь; 2) гөчүрижи, өң язылан эсериң йүзүнен гөчүрип берйән.

Бир ничелериң ашыга, гөр авы гатылды,
Такдыр эзел кәтипге неден бейле чатылды.
Давут кәтиплигин берсе язмага.

КӘФИР (а. ка:фир) كافر – **сер. капыр**.

КӘФУР (а. ка:фу:р) كافور – **сер. кафур**.

КӘХИЛ (а. ка:хил, кс. кева:хил) كاهل – 1) ялта, сус, хаял, аграс; 2) гарры; гүйчсүз; **кәхил болмак** – ялта болмак; ялтанмак; гүйчсүз болмак.

Кыямат гүн хемме иши пушмандыр,
Хак ишине кәхил болса адамзат.

КӘХИШ (п. ка:хиш) كاهش – **сер. кәйиш**.

КӘХКЕШАН (п. ка:х-кеша:н) كاهكشان – **сер. кехкешан**.

КӘШГИ (п. ка:шки:) – **сер. кәшки**.

Кәшги соран болса, сачайдым дүрлер.

КӘШИ (п. ка:ши:) كاشى – 1) сырчалы юка керпич, сырчалы юка плитка, кафель (р.); 2) эсасан Эйраның Кәшан шәхеринде өндүрилен дүрли реңкде болан сырчалы гап, табак.

Дар межлисде долы берсең кәшини,
Ашын ичебилмез, кәши сындырар.

КӘШКИ (п. ка:шки:) كاشكى – хайыш, арзув я-да бир зады арзув эдип, талап үчин айдылян сөз. Ка:ш хем дийилйәр; говы боларды, оңат боларды, болайсады.

Кәшки адам бу дүнйәге гелмесе,
Геленден соң өмүр сүрсе-өлмесе.

- Л -

ЛА (а. ла:) لا - ёк, атларың ве ишликлериң өңүнден гелип, ёклук манысыны аңладян предлог; «-сыз,-сиз,-суз,-сүз» гошулмалары билен манылашдыр; **ла болмак** - ёк болмак; инкәр эдилмек.

«Ла» - ларейб өзүн әшгәр эйлемиш.

Ниче магбут бир магбутдан басылды,

Кайсы исбат болды, кайсы ла болды?

ла езал (ем езел) – эбеди, хемишелик, мыдамалык, хич хачан ёк болмаян (худайың сыпатларындан бири).

Хер кими бир көе салды ол керим-у ла езал,

Ничелер тагат биле өмрүн өтүрди мах-у сал.

ЛА ЕЗАЛ (а. ла: еза:л) لا یزال – **сер. ла**.

ЛА ИЛАХА (а. ла: ила:ха:) لا اله - ... ёкдур худай.

Гөк гөтерен секиз мелек,

«Ла илаха!» дилегидир.

ЛА ИЛАХА ИЛЛАЛЛА (а. ла:илаха: иллал-ла:х) لا اله إلا الله – Алладан башга таңры ёкдур, худайдан башга худай ёкдур. «Куръаның» «Бакара» сүресиниң 255-нжи аятындан бөлек.

«Ла илаха иллалла» дийип битилди,

Үч йүз алтмыш сенем Кәбеде өлди.

Барчаны ярадан шол гөзел Алла,

Ве я дийген «ла илаха иллалла».

ЛА МЕКАН (а. ла: мека:н) لا مکان – **сер. ламекан**.

ЛАБА (п. ла:бе) لابه – 1) ялбарма, әҗизлик эдип ялбарма; йүз тутма, хайыш этме; чөке дүшүп ялбарма; 2) хайыш, кичигөвүнлилик, песпәллик.

Хакың ышкында зинде, лабаң бакы хаятдыр,

Хер тенде ышк болмаса, рузы-эзел мематдыр.

ЛАБЫЗ (а. лефз, кс. элфа:з) لفظ – 1) сөз, келеме, агыздан чыкан сөз; 2) аңлатма, айдылыш.

Эгер мисгин, эгер бир бай, тапармы сенсизин хич рай,

Ямандыр айралык, «Эй вай» арап лабзында «вайладыр».

ЛАБЫР (ла:бир) لا بر – 1) гәмини бир ерде сакламак үчин танабың я-да зынҗырың уҗуна беркидилип, деңзе, деря ташланян демирден ясалан ики я-да дөрт шахалы гурал, якорь (р.); 2) **гм.** аграм, агырлык.

Рысманын берк эдип, лабыр салмаян.

Гәмиге лабырдыр, деря нәхеңдир.

ЛАГАЛ (а. ла'алл) لعل – белки, мегер, шаят (**сер.**).

Тенни ыбадатдыр ылал,

Хем диви-шейтандыр лагал.

ЛАГАР I (п. ла:гар) لاغر – аррык, хор, эти-ганы болмалык.

Лагар чөкүп, йүки галса мейданда,

Мызламасын (?) хатардакы нер чекер.

ЛАГАР II (п. ла:гар) لاغر – көне дүшүнҗелере гөрә, ели гат ериң бәшинҗи гатының ады. Мунуң ады «Гыясул-лугатда» «Хумалта», башга кәбир чешмеде «Мутайя» ве «Мутабба» шекилинде душ гелйәр. Бу ерде дүйә меңзеш улы ичянлар, зәхерли йыланлар бармыш. Эгер шоларың бири шу дүнйә гелсе, хич зат галман, хемме нәрселер ёк болҗакмыш. Оларың зәхериниң эсеринден хемме деряларың сувуны ичмек болҗак дәлмиш, мивелери ийип болҗак дәлмиш, иенлер хеләк болҗакмыш.

Бәшинҗи ер ады Лагар земиндир,

Алмаз даш урарлар хер ким бидиндир.

ЛАГЛ (а. ла'л) لعل – **сер. лагыл**.

ЛАГЛЫ-АХМАР (а. ла'л-е ахмер) لعل احمر – **сер. лагыл**.

ЛАГЛЫ-БАДАХШАН (а-п. ла’л-е Бадахша:н) لعل بدخشان – **сер. лагыл**.

ЛАГЛЫ-ЛЕБ (а-п. ла’л-е леб) لعل لب – **сер. лагыл**.

ЛАГЛЫ-ШЕКЕРБАР (а-п. ла’л-е шекер-ба:р) لعل شکر بار – **сер. лагыл**.

ЛАГН (а. ла’н) لعن – нәлетлемек; сөкмек, пайыш сөз айтмак, гаргамак; **лагны-худай** – худайың нәлетләни, Алланың гарганы.

Тамугның дыкынжы зекатсыз байдыр,
Дервүше тагн эден лаглы-худайдыр.

ЛАГНАТ (а. ла’нет) لعنت – 1) худайың рахматындан махрум болмаклык; 2) гаргыш, гаргама, нәлет.

Ёв гүни гайрата га́тлан,
Лагнат гойма риш үстүнде.

ЛАГНАТКЕРДЕ (а-п. ла’нет-керде) لعنت کرده – 1) нәлет эдилен, нәлетленен; гаргыш эдилен, гаргалан; 2) худайың рахматындан махрум эдилен.

Ягшы огулдан рахмат арыгы акар,
Лагнаткерде огул болды, болмады.

ЛАГНАТЫ (а. ла’нати:) لعنتی – 1) нәлетленен, гаргалан, нәлет эдилен, нәлет синен; 2) худайың рахматындан махрум адам.

Магтымгулы, йигит догса лагнаты,
Мөхүмиң битирмез, гояр миннети.
Лагнаты шейтаның талашын гөрүң!

ЛАГЫЛ (а. ла’л) لعل – 1) гызыл реңкли гымматбаха даш, рубин (р.); 2) **гм.** гып-гызыл додак; 3) гызыл сыя билен язылан хат; **лаглы-ахмар** – 1) гызыл лагыл; 2) **гм.** ал шерап; **лаглы-Бадахшан** – Бадахшандан чыкян лагыл. Бадахшаның лаглы гечмишде улы шөхрата эе болупдыр. Шоңа гөрә, Гүндогар эдебиятында «лаглы-Бадахшан» диен дүшүнже көп душ гелйәр; **лаглы-леб** – гып-гызыл додак; **лаглы-шекербар** – шекер сачян додак; сүйжи додак. «Лагыл» сөзи парсча «лал» сөзүниң арапчалашаныдыр.

Лагыл, якутдандыр болан затлар.

Эй лаглы-леби гөвхер,

Уммана гөзүм дүшди.

Декен кэни, Җахангириң алмазы,

Бадахшан магданы-лаглы сизиңдир.

ЛАГЫН (а. ла'ы:н) لعين – 1) нәлетленен, нәлет эдилен, лагнат эдилен; 2) худайың рахматындан махрум болан адам; **лагын-шейтан** – нәлетленен шейтан, писленен шейтан, гаргыш эдилен шейтан.

Шол пурсатда Хайдар чыкды мейдана,

Гахр иле каст этди лагын шейтана.

ЛАЗЫМ (а. ла:зим) لازم – 1) герек, зерур, важып, герекли; 2) шеригат боюнча эдилмеги зерур хасапланян иш; 3) дурнуклы; **лазым олмак** - герек болмак, важып болмак.

Лазым олды окымак «Энел-хак-у мине-эл-хак».

Сапар кылмак лазым, азыгың эйле.

Чыксам диер яра лазым.

ЛАЙ (ла:й) لای – 1) суваг үчин тайярланан йөрите сувук палчык; 2) бокур, палчык гатышыклы; 3) гат; 4) бир ёла, башдан-аяк; 5) **гм.** булашдырылан, эл гатылан; дул.

Ал шераба эл узатдым, эмендим,

Дурусын ичмишлер, лая саташдым.

ЛАЙЫК (а. ла:йык) لایق – мынасып, ярамлы; гелшикли; дегишли; **лайык болмак** – мынасып болмак.

Бу иш хезрете лайык,

Ресулга болды айык.

Афув эйләрге лайык сен,

Хем тебиби-хазык сен.

ЛАКГЫ لقی – янра, болгусыз гүрләп йөрен, сөзүниң угры-утгасы ёк адам.

Казылар бетпәлдир, узындыр тили,

Бир лакгы чашырар ол күрен или.

ЛАКИН (а. ла:кин) لكن – **сер. ликен**.

ЛАМ (а. ла:м) ل – арап-парс элипбийиниң йигрими единжи «л» харпы. Эбҗет хасабында – 30.

«Лам» - лутфун кыл умыт, шейтандан өзүң сайлагыл,

«Мим» - мырадың истейип, аҗызлыгың ят эйлегил.

ЛАМ ЭЛИП (а. ла:м элеф) لا – 1) ёк; ёклук аңладян предлог; **сер. ла.** Бу сөз «лам-элипла» формада хем гелйәр; 2) арап элипбийиниң «лам» (л) ве элип (а) харпларының бирикмеси; 3) **гм.** гайчы; 4) **гм.** гол говшурып дурма.

«Лам-элип», ёк ыгтыбар дүнъейи-бивепага.

«Лам-элип» ларейп өзүн әшгәр эйлемиш.

ЛАМ-ЭЛИПЛА (а. ла:м элеф-ла:) **сер. лам-элип**.

ЛАМЕКАН (а. ла:мека:н) لا مكان – мекансыз, җайсыз, өйсүз (худай).

Гел, көңлүм, несихат берем,

Ламекана яр олмагыл.

Сейр эдип бардым пелеге, ламекана уградым.

ЛАП (п. ла:ф) لاف – 1) болгусыз сөз, бидерек гүррүң; 2) магтанма, гүпүлеме, хетденаша өвүнме; **лап урмак (этмек)** - өвүнмек, гүпүлемек.

Тиллериң гыбат кесип, лап-ялан сөзлер айгысы.

Өйүнде лап урар хер ким,

Батыр сөвешде беллидир.

Хер заман Магтымгулы, халк ичре гезме лап эдип.

ЛАРЕЙП (а. ла:-рейп) لا ريب – шексиз, шүбхесиз, шек ёкдур, гүмансыздыр.

«Ла» - ларейп өзүн әшгәр эйлемиш.

Сунгуңа болды ларейп, вес-суфла-у вел-уля.

ЛАТ (а. Ла:т) لات – ысламдан өң арапларың чокунан бутларының бириниң ады. Ол Тайыфда ерлешипдир, өзи-де дөртбурч дашдан ыбарат болупдыр. Онуң орнунда хәзирки вагтда

Тайыф метжидиниң чеп тарапының минарасы ерлешйәр. Лат аслында небти дилинден алнып, бабылыларың хулайларының бириниң ады болмалы хасапланяр. «Куръан» кыссаларында айдылышына гөрә, ыслам дини еңенден соң Мухаммет пыгамбер Абу Суфян билен Мугайрат ибн Ша'баны Халыт ибн Велидиң ёлбашчылыгы астында иберип, Латы вейран этдирйәр. Олар бүтүн гымматбаха затларыны, перделерини гетирип, пыгамберe берйәрлер. Ол-да ол затлары илата пайлап берйәр.

Мелгун дөв уруныp ошол заманда,
«Я Лат, я Лат!» дийип, жан берди онда.
Абу Талып болуп чыкар сырата,
Нейге дине гирмез Лат-у Мената.

ЛАТЫФ (а. лати:ф, кс. лотафа:) لطيف - «лутф» сөзүнден; 1) мылайым, юмшак, нәзик, хош, якымлы; 2) гөзел, овадан; гелшикли; нәзли; 3) руханы, жисме дәл-де, руха дегишли; 4) ягшылык эдижи, хайыр эдижи (Аллатагаланың сыпатларындан бири); **сер. хабыр**.

Мүъмүн-у кәфир сениң дергахыңа башын урар,
Перделерни мунда йыртма, я латыф-у я хабыр.

ЛАФ (п. ла:ф) لاف – **сер. лап**.

ЛАХАТ (а. лахад, кс. лаху:д) لحد – 1) гөр, габыр, мазар; 2) габрың ичинден газылян совма.

Лахат атлыг дар, дүшексиз өй бардыр.
Көңүл айдар: өлмесең,
Лахатда тенха галмасаң.
Лахат ичре жаным галды.
Ким ки мүңкүр болса, аның алдыда бардыр лахат.

ЛАХУР (Ла:хор) لاهور – Пәкистаның гүнбатарында ерлешйән бир шәхериң ады, Пенжап велаятының меркези.

Адан шахы этгеч Лахура азмы ...
Абы-Жейхун харап эйләр Хорезми.

ЛАЧЫН (ла:чын) لاچین – ав авламак үчин тербиеленйән аяклары гызыл элгуш; алгыр.

Хумай отурышлы, лачын турушлы.

Гөрдүм бир лачын гелүр,

Ховада хoвалaнур.

Лачынсыз чөл ерде галан маслык мен.

ЛЕ له - «иле - ایله» сөзүниң гысгалдылан формасы. Меселем: **элим иле** – элимле, ягны элим билен. Бу форма эсасан поэзияда шейле уланыляр.

Дийрди яр: «Мен ашыгам, өз элим ле катл эдем.

Кайсы галаның дивары

Мухаммет ле маграч ашды.

ЛЕБ (п.) لب – 1) додак; 2) хер бир задың гырасы, кенар, яка; **леби-деря** – деңиз кенары; **деря леби** – деря кенары, деңиз гырасы.

Леб үстүне леб гоюп сен, зерречe тагам билмедиң.

Деря леби – олур Лебап.

Леби шекер, агзы гунча,

Тили сүйжи леби хандан.

ЛЕБАП (п. леб-е а:б) لباب – 1) сув кенары, сувуң гырасы; 2) Амыдеря боюнда ерлешйән этрап.

Деря леби - олдур Лебап,

Ичер болса хер кес шерап.

ЛЕББЕЙК (а.) لبیک – хава, мен тайяр, мен хәзир, мен бар; буйругыңызы ерине етирмәге мен тайын (бириниң ады тутулып чагырыланда, жогап хөкмүнде айдыляр).

Седа чыкар перишдәниң перинден,

«Леббейк» дийип, турар, гелер еринден.

ЛЕБИЗ (а. лефз) لفظ – **сер. лабыз**.

ЛЕБРИЗ (п. леб-ри:з) لبریز - «леб» - додак, гыра хем-де «ры:хтен» - дөкмек ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «ри:з» сөзлеринден эмели ясама сыпат; долы, пүрепүр, долуп,

гырасындан дөкүлйән халат; **лебриз болмак** – 1) пүрепүр болмак; 2) **гм.** хетден ашмак.

ЛЕВА (а. лива:) لواء – байдак, туг.

Нуры-мәхвеш болан гутлуг хабыбым,

Адын сердефтерде, левада белли.

ЛЕДУН (а. ледон) لدن – 1) янында, якынында; 2) худайың янында; 3) дини, мистики; бир ишиң гизлин тараплары; **ылмы-ледун** – дини ылым, худая дегишли ылым; уссатсыз өвренилен ылым, дога-битди ылым.

Окыр болса, ылмы-ледун ачыглы,

Хем дивана, хем беңни, хем ичигли.

ЛЕҖАМ (а. лижа:м) لجام – уян, овсар, агыззырык.

Гузум дерясында, дүйпсүз умманда,

Алы, Хатам салан леҗамы гөрдүм.

ЛЕЗЗЕТ (а., кс. лezza:т) لذّت – тагам, дат; 2) сүйҗүлик, ширинлик, датлылык; 3) хезил, кейп, хошлук.

Тогсан дүрли тагам болса гашында,

Не леззет ичинде дуз хем болмаса

Оюның леззетин билмеен адам,

Хүнәрли йигидиң сазына дегмез.

ЛЕЙЛ (а.) ليل – гиже, агшам; **лейл-у нахар** – гиже-гүндиз.

Не чопандыр, бакар лейл-у нахары,

Уссат болсаң, бизе мундан хабар бер!

ЛЕЙЛЕТИЛ-МАГРАЧ (а. лейлетил-ми'раж) – лейл – гиже; ми'раж - басганчак, мердуван. Асмана чыкылан гиже. Дини дүшүнҗелере гөрә, гөйә Мухаммет пыгамбериң Хакың эмри билен асмана чыкан гижеси.

Достум дийип, лутф кылды лейлетил-маграч аңа,

Мустафаның достларыны чарыяр этген керим.

ЛЕЙЛИ (а. Лейли:) ليلى – 1) арап гызының ады, Мәхл ибн Сагд Амырының гызы. Кайс атлы йигит оңа ашык боляр, эмма

Лейлиниң эне-атасы оларың бирикмеклерине гаршы болярлар ве Лейлини Ибни Салама дурмуша чыкаярлар. Кайс Лейлинин ышкында телбе боляр, дүзе чыкып, хайванлар билен гезйәр ве Меҗнун адына эе боляр. Лейли-де сөйгүлисинден жыда дүшени үчин, сыркавлап өлйәр. Меҗнун Лейлиниң өленини эшидип, онуң габрының үстүнде көп аглап, ахыр хем 669-700-нҗи йылларда арадан чыкяр. Лейли билен Меҗнуның сөйгүси иң мешхур ышкы дессанларың бири болуп, көп шахырларың үнсүни өзүне чекипдир. Нызамы илкинҗи гезек бу ваканы шыгыр билен беян эдип, поэма языпдыр. Соң онларча шахырлар бу теманы ишләп, дүрли диллерде эсерлер дөредипдирлер. Нурмухаммет Андалып-да XVIII асырда «Лейли-Меҗнун» дессаныны языпдыр; 2) ичгиниң илкинҗи тәсири, серхошлук.

Нежд дагында гезен Меҗнун ышкында,
Янар отлы Лейли болуп галып мен.
Меҗнун Лейли перизады
Сөен дек сөймүшем сени.
Лейли Меҗнунындан, Ширин Перхатдан,
Вамык Узрасындан айрылмадымы?

ЛЕЙМУН (п ли:му:) ليمو – лимон, хемише гөк цитрус агаҗының галың габыклы мивеси. Ол туршы я-да сүйҗи боляр. Сүйҗүсиниң габыгы юка боляр.

Нарынҗы, турунжы, леймун, алмалар,
Бир абадан бага дүшдүм, яранлар.

ЛЕЙТЕНИ (а. лейтени:) ليتنى – **сер. я** I.

ЛЕК (п.) لک – 1) бидерек сөз, самрама; 2) сыпат болуп геленде: акмак, пес; гысганч; 3) хинди сөзүнден: йүз мүң, хер бир задың йүз мүң санысы. Арап дилинде «лек» он миллион саны аңладяр; **лек-лек** – йүз мүң-йүз мүң; **гм.** топар-топар.

Эгер сөзе берсең гулак,
Перишделер дурар лек-лек.

ЛЕКЛАХУР (Лекла:ху:р) لکلاهور – Пәкистанда бир шәхериң ады.

Леклахурда, Секван, Кабул шәхринде.

Хайбар-у Хырат иле Леклахуры, Секваны сен.

ЛЕМГАТ (а. лемъа') لمعه – ягтылык, ялдыравуклык, рөвшенлик, ышык.

Сернегүвн олды сенемлер лемгатын гөргеч ресул.

«Кәп» - «күн!» дийген бинаңа, «лам» - лемгатын бес дәлми?

ЛЕМ ЕЗЕЛ (а.) لم یزل – **сер. ла**.

ЛЕММЕР-ЛЕММЕР لمبر-لمبر – гат-гат, үст-үстүне, топбак-топбак, топар-топар.

Леммер-леммер мөвч уран,

Шол дерялар галмазлар.

ЛЕНБЕР-ЛЕНБЕР – сер. лембер-лембер.

Бела гелди ленбер-ленбер,

Дога кылды анбар-анбар.

Я дерямын, я мөвчми сен, ленбермин.

ЛЕП (п. леб) لب – **сер. леб**.

ЛЕПБЕЙК (а. леббейк) لبیک – **сер. леббейк**.

ЛЕРЗАН (п. лерза:н) لرزان – титрейән; титреме гымылдаян; гымылдама; **лерзана гелмек, лерзан болмак** – титремек, гымылдамак.

Асман, Гүн-у Ай лерзан,

Хем йылдызлар галмазлар.

Көңлүм лерзан болды дүнйә гамындан.

Земин жүнбүш эйләп, гелди лерзана.

ЛЕРЗАНА (п. лерза:не) لرزانه – **сер. лерзан**.

ЛЕРЗАНА ГЕЛМЕК (п-т.) لرزانه گلمک – **сер. лерзан**.

ЛЕРЗЕ (п.) لرزه – гымылды, титреме, гагшама; **лерзе урмак** – титремек, гагшамак.

Гөрүн Хусайн мүрзәни, хака язар арзаны.

Ерлер уруп лерзәни Ысрафылдан үйн дөрәр.

ЛЕФЗ (а., кс. элфа:з) لفظ – **сер. лабыз, лебиз**.

Еди пириң лефзиден бир ядыгәрем догрусы.

«Күн» лефзиден әлемни,

Мөвжут этген Алла сен.

ЛЕШГЕР (п.) لشکر – 1) эсгер; 2) гошун, орда; **элемиң лешгери** – гайгы-гусса гошуны; көп гайгы-гусса.

Магтымгулы айдар, мениң үстүме,

Элемиң лешгери чозуп башлады.

ЛИКЕН (а. ли:кен, ла:кин) لیکن – эмма; диңе; ики сөзлемиң арасында гетирилйән шерт сөзи; **сер. ләкин**.

Имди, ликен айырдылар зор биле.

Ликен жан ичре досты пынхандыр.

ЛИСАН (а. лиса:н, кс. элсене) لسان – 1) дил, агзың ичинде болан геплейиш органы; 2) бир халкың геплейән сөзи; 3) геплейиш, сөз, нутук.

Беглер, Магтымгулы лисан жош гелди,

Шун дей Иса гөкде не шәхре ийнди.

ЛОВЛА (а. лав-ла:) لولا – **сер. ловла**.

ЛОВЛАК (а. лав-ла:к) لولاک – **сер. ловлак**.

ЛОВН (а. лавн, кс. элва:н) لون – **сер. элван**.

ЛОВХ (а. лавх, кс. элва:х) لوح – 1) тагта, даш; йүзүне хат язмак үчин көне мекдеплерде уланылан гара тагтажык; 2) ягтылык; хер бир ясы зат; 3) **гм.** Аллатагаланың язгыды язылан рухы тагта; көпленч «ловх-у калам» шекилинде уланыляр.

Хәки-пайың тотуяйы-дидейи-ловх-у калам,

Асы ымматга шепагат, я Мухаммет Мустапа.

ЛОВХУЛ-МАХФУЗ (а. лавх-ал-махфу:з) لوح المحفوظ – гөйә асманың иң ёкары гатында болан йүзүне яшайшың сырлары, ынсанларың язгыды язылан тагта.

Земиниң рафыгы, гөгүң диреги,

Ловхул-махфузда хем семада белли.

ЛОЛЫ (п. лу:ли:, кс. лулия:н) **لولی** – 1) айдым айдып танс эдйән гыз; 2) ярамаз аял, хаясыз; **лолы аял (хелей)** – ярамаз гылыклы аял, гезеген аял, желеп аял, хаясыз аял, утанчсыз аял.

Достлар, хөвес этмән лолы аялы.

Дүнйә бир лолы хелейдир,

Бир гүн сени гучар гидер.

Ёла гирмез, лолы болан зенанлар.

ЛӨВЛА (а. лав-ла:) **لولا** - «лав» ве «ла» сөзлеринден эмеле гелен, манысы: эгер болмаса.

Бу дергәхи дурур курбат, эгер ол хадыйы-вахдат,

Мухаббетиң макамында аның эз васпы лөвладыр.

ЛӨВЛАК ХЫЛКАТ (а. лав-ла:ка хылкат) **لو لاک خلقت** - «эгер сен болмадык болан, ярадылыш ...». Магтымгулы бу сөзлер аркалы «Лөвла:ка лема: халактул-эфла:к» диен хадысы ятлаяр. Онун манысы: «Эгер сен болмадык болсаң, элбетде, пелеклери (асманлары) яратмазды».

Ниче мүң пыгамбер ол Муса Келимулла киби,

Галдылар хайратда лөвлак хылкатың гөргеч ресул.

ЛУВ (лу:) **لو** – балык; нәхең; **лув йылы** – түрки халкларын көне сене хасабы боюнча мүчәниң бәшинжи йылынын ады.

Лув йылында дүшди маграч гулласына,

Бырагмүнүп чыкды арш пеллесине.

Алтмыш яшда, новруз гүни, лув йылы,

Турды ажал, ёлун тутды атамың.

ЛУКМА (а.) **لقمه** – 1) бир гезекде агза салып ювдулян иймит, бир ювудым; 2) дөвүм, тике, парча, аз мукдар; 3) **гм.** иймит, нахар.

Халал лукма ягтылык бийр гөзлере,

Тутгул, ягын билгил, нан-у ашымдан.

ЛУКМАН (а. Локма:н) **لقمان** – Давут пыгамбериң дөврүнде яшан тарыхы шахс. «Касасыл-энбияларда» берилйән маглумата

гөрә, Лукман эфиопиялы (Хебешели) бир агач уссасының (нечжарың) гулы болуп, өзи-де хезрет Давудың заманында, ягны бизиң эрамыздан өңки XI асырың ахырларында яшап гечипдир. Кәбир алымлар Лукманы пыгамбер хасапламаярлар, эмма көпчүлик бу пикири рет эдйәр. Гүндогар халкларының эдебиятында ве халк дөредижилигинде хер хили кесели-дерди бежермеги башарян тебибиң (хекимиң) образында гелйәр. Магтымгулының язмагына гөрә, ол дөрт мүң дөрт йүз йыл яшапдыр я-да шол муклар йыл мундан өң яшап гечипдир:

Дөрт мүң дөрт йүз яшан Лукман хекимиң,
Ажал якасындан тутды, яранлар.

Гадымы арап эдебиятында Лукман хеким легендар акыллыдана адам хасапланып, көп дүрли өвүт-несихатларың, афоризмлериң, накылларың ве басняларың авторы хөкмүнде таналяр. Ол кераматлы адам хасапланяр, оңа бирнәче керамат хем йөңкелйәр.

Лукманың ады «Куръанда-да» габат гелйәр, «Лукман» сүреси йөрите шоңа дегишлидир. Шонда Лукман өз оглуна йүзленип, энчеме пент ве несихатлар берипдир (31 сүре, 1-34 аят). «Куръандан» соң Лукманың образы кичижик хикметли (өвүт-несихатлы) хекаяларың гахрыманы хөкмүнде халк дөредижилигине гирипдир. Лукман өрән сабырлы адам болупдыр. Ол хакдакы хекаялар көп халкларың арасына яйрапдыр.

Йүз йыл окап паянына,
Не Зал-у, не Лукман чыкар.
Дүнйәниң тебиби – Лукман, шыпа бер!
Улы иллер нәхош болды,
Хак, узатгыл ол Лукманы.

ЛУТ (а. Лу:т) لوت – Ыбрайым пыгамбериң доганының оглуның ады, ол хем пыгамбер болупдыр, аялы болса капырбутпараз экен. Хачан-да Ыбрайым Мүсүрден гөчүп, Палестина

гайданда, Луты-да өз яны билен алып гайдяр. Узак вагт гечмәнкә, гелен ерлеринде оларың маллары көпелип, ере-гөге сыганок. Лут Ыбрайымың янындан гөчүп, Седум диен ерде орун тутяр. Ол ериң халкы шейтаның аздырмагы билен дүрли пыссы-пыжурлыклара, азгынлыга ве гүнә ишлери этмеклиге йүз уряpлар. Олар хатда аяллар билен гатнашык этмегиң дерегине огланлар билен жынс арагатнашыгыны эдип башлаярлар, башгалары-да шу ише чагыряpлар. Нетижеде Аллатагаланың эмри билен Лут пыгамбер олары бу бет ишден эл чекмәге чагыряр. Эмма азгынлык гирдабына батан ол ковум хатда Лутуң өйүне мыхман гелен оглан сыпатындакы перишделери-де зорлажак боляpлар. Шондан соң Лутуң догасы ве худайың эмри билен Седум үлкеси агыр азаба дучар боляр, гүйчли ер титрәп, шәхери агдар-дүңдер эдйәр, ондан соң асмандан овнук даш ягяр. Эртеси гөрселер, шәхер чөл-беявана өврүлип, ондакы жайларың хеммеси вейран болан экен. Лут пыгамбериң вакасы «Куръаның» «Худ», «Анкабут» ве ене он ики сүресинде агзаляр. Лут пыгамбериң дөврүнде дөрәни үчин, шу сөзден «ливат, ливата», ягны гомосексуализм диен сөзлер эмеле гелипдир. Шу пис ахлаклылык ве жынсы кесел илкинжи гезек Лутуң ковумының арасында йүзе чыкыпдыр. Бу кабахат кесел ыбраныларың, асурыларың, бабылыларың арасында-да болупдыр. дөрт мүң йыл мундан өңки Мүсүриң тарыхында хем ол хакда гүррүң эдилипдир. Грецияда хем бу кесел гадымдан довам эдипдир. Греклер аялы хер бир жәхтден эркеклерден пес хасап эдипдирлер. Шоңа гөрә, олар аяллар билен диңе чага догурмак ве несил сакламак үчин гатнашык эдипдирлер. Арапларың ысламдан өңки тарыхында-да бу кеселе душмак боляр, эмма ыслам онуң көкүни гырыпдыр. Ол Хиндистанда, Хытайда ве Японияда хем яйрапдыр. Йөне «ливат» кеселиниң яйран иң вежера ери Орта Азияның Бухара, Хыва ялы шәхерлери болупдыр.

Асманы шеригатларың хеммеси бирагыздан бу кабахат адатың гаршысына гөрешип гелйәр; **Лутуң шәхери** – Седум шәхери, онуң хәзирки ады Эсдум. Ол Дуз дагының үстүнде, Лут деңзинин гүнбатар демиргазыгында ерлешйәр.

Бибат болуп, дөнсүн Лутуң шәхрине,

Хер үлкәниң хәким әри болмаса.

Лутуң шәхри зынадыр, бары гитди бербада.

ЛУТП (а. лотф, кс. элта:ф) لطف – **сер. лутф**.

Хер киме лутп эйлесе, җүмри-гүнәхин ол гечер.

ЛУТУҢ ШӘХЕРИ لوطینگ شهری – **сер. Лут**.

ЛУТФ (а. лотф, кс. элта:ф) لطف – 1) мылайымлык, рехимлилик, мәхрибанлык, ягшылык, мерхеметлилик; 3) эзиз гөрмеклик, сөймеклик; гөвүндешлик; 3) көмек этмеклик, ярдам бермеклик; **лутф эйлемек (этмек)** – рехим этмек; көмек этмек; ягшылык этмек.

Дестуры-заман будур, мазлумлара лутф этгил.

Лутф эйлегил, я субхан, хасрат биле барды җан,

Барча мүшгил ишлерим сен өзүң эйле асан.

Я реб, ол гүн лутф эйләп, атмагын ода бизни;

лутф ызхар эйлемек (этмек) – рехимлилик билдирмек, мәхрибанлык гөркезмек, ягшылык гөркезмек.

Лутфуңны ызхар эйле,

Көнлүмни карар эйле;

лутф иле керем кылмак – эзиз гөрүп ягшылык этмек, рехимлилик билен сахылык этмек.

Лутф иле керем кылды,

Дийди: «Кепдер, гел бәри!».

ЛЫБАС (а. либа:с, кс. элбесе) لباس – гейим, эгин-баш, эгин-эшик; **зер лыбас** – тылла билен безелен гейим, алтын гатышыклы матадан тикилен гейим.

Кимлер зер лыбас гейсе,

Анчалар зәхер ийсе.

ЛӘКИН (а. ла:кин) لكن//ليكن – эмма, диңе.

Худаны унудып, ялан сөзләнден,

Ләкин, лал отурып, дыммак ягшыдыр.

ЛӘЛЕ (п. ла:ле) لاله – 1) дүйби соганлы бир хили гызыл гүлүң ады, ол көпленч сәхраларда, дагларда, арыкларын кенарында битйәр, чигилдем; 2) гүнәкәрлериң, дәли адамың бойнуна урулян халка, гул.

Ширини дийди, чекди жепа ашыкы Перхат,

Даглар йүзүни ләле-ю рейхан кылып өтди.

ЛӘЛЕЗАР (п. ла:ле-за:р, кс. ла:ле-за:ра:н) – 1) ләле (гызыл) гүлүниң көп битен ери, ләле гүлүниң кән гөгерен мейданы; 2) көп гүл битен мейдан.

Гыш Хиндистан гөчер мен,

Ләлезаран ичинде.

ЛӘЛЕЗАРАН (п. ла:ле-за:ра:н) لاله زاران – **сер. ләлезар**.

ЛӘНЕТ (а. ла'нет) لعنت – **сер. лагнат**.

ЛӘХЕТ (а. лахад, кс лаху:д) لحد – **сер. лахат**.

ЛӘШ (п. ла:ш, ла:ше) لاش//لاشه – 1) маслык, жесет, мейит, өли; 2) өлен хайваның маслыгы; 3) **гм.** аррык, хор; 4) **гм.** порсы, якымсыз ыслы.

Магтымгулы, жан мыхмандыр, гөвре – ләш.

Жан тенден айрылды, гуры ләш галды.

Ләш хем гелсе, йыглап гечер халымга.

Оввал сувдуң, ган болдуң,

Гандан соң ләше етдиң.

- М -

МА I (а. ма:) ما – 1) нәме? 2) бар зат, зат; 3) хачан, хачан-да, ниреде; 4) арап дилинде инкәр этмеги, ёклугы анладян предлог; 5) ёк, дәл; 6) хайсы-да болса бир зат; **ма фиха** – онда бар затлар, онуң ичиндәкилер; **эрз-у сема, ма фиха** – Ер ве асман ве онуң ичиндәкилер, Ер ве гөкдәки бар затлар.

Эмриңе перманбердар,

Эрз-у сема, ма фиха.

МА II (а. ма:) ما – биз. Парс дилинде ат чалышманың биринҗи шахс көплүк саны.

МА ФИХА (а. ма: фи:ха:) ما فيها – **сер. ма**.

МААҖЫН (а. ма'а:җи:н, бс. ме'җу:н) معاجين – **сер. мәҗүм**.

МААНЫ (а. ма'а:ни:) معانى – **сер. магны**.

МАВАЛЫ (а. мава:ли: бс. мавла:) موالى – **сер. мөвла**.

МАВУР (а. Ма:вир) – Мавераннахр сөзүниң гысгалдылып айдылян формасы; 1) деряның аңры тарапы; 2) Амыдеряның (Җейхуның) демиргазык тарапында болан Орта Азияның (Түркүстаның) гадымы бөлеклериниң бири. Онуң мөхүм шәхерлери: Бухара, Самаркант, Хуҗант; **сер. мавыр**.

Хыруч эйләп турса Мавур,

Пермана гелер Нишабур.

МАВЫР (мавы:р) ماوير - «маврымак» сөзүнден; эсремек, җошмак. Бу сөз шахырың диңе бир гошгусында габат гелйәр. Оны «Мавур» дийип окамак хем мүмкин. Шейле окалса, ол Мавераннахрың гысгалан формасы болуп билйәр; **сер. Мавур**.

Хыруч эйләп турса, мавыр,

Пермана гелер Нишабур.

МАГАЛЛА (а. мо'алла) معلاّ//معلّی – 1) улы, бейик, белент, йүксек; 2) бейик мертебели; белент мертебе; 3) ёкары галдырылан.

Кимсениң мәъвасы женнаты-магалла көп дурур...

Йыгла бу гүн халатың душвар болмасдан бурун.

МАГАЛЛАК (а. мо'аллак, кс. мо'аллака:т) معلق – 1) асылгы; асылып гойлан, ёкардан асылып гойлан; 2) башашак; ашыр атян.

Магаллагың агыр-нәхең дашыны,

Гол билен гөтерип, атып болмайыр.

МАГАЛЛАКАТ (а. мо'аллака:т, бс. мо'аллак) معلقات – **сер. магаллак**.

МАГАНЫ (а. ма'а:ни:, бс. ма'ни:) معانی – **сер. магны**.

МАГАСЫ (а. ма'а:си:, бс. ма:сиет) معاصی – **сер. магсиет**.

МАГБУТ (а. ма'бу:д) معبود - «ыбадат» сөзүнден; 1) чокунылан, ыбадат эдилмәге мынасып болан (Аллатагала); 2) бут.

Ниче магбут бир магбутдан басылды?

Кайсы исбат болды, кайсы ла болды.

МАГДАН (а. ма'ден, кс. ма'а:ден) معدن – кән, бир затың меркези, ериң астында я-да йүзүнде тебигы суратда топланан металларың ве дашларың ери, меркези; **магданы-жуд-у керем** - жомартлыгың ве сахылыгың меркези.

Декен кәни, Жахангириң алмазы,

Бадахшан магданы-лаглы сизиңдир.

Эй шехеншахы-небүввет, магданы-жуд-у керем.

МАГДАНЫ-ЖУД-У КЕРЕМ (а-п-а. ма'ден-е жу:д ве керем) معدن جود و کرم – **сер. магдан**.

МАГЛУМ (а. ма'лу:м, кс. ма'лу:ма:т) معلوم – белли, мәлим, әшгәр, билнен, аңланан; антоними: межхул.

Йигит өзүн маглум эдер ишинде.

Бейле маглумдыр ки, хич бир гамгүсарым галмаз-а.

Маглумдыр ки, бу сөвдада утар сен.

МАГЛУМАТ (а. ма’лу:ма:т, бс. ма’лу:м) معلومات – 1) билнен затлар, эле алнан ылымлар, өвренилен хакыкатлар; 2) хабар, билим, хабарлылык; **сер. маглум ве мәлим**.

МАГМУМ (а. магму:м) مغموم – гамлы, гайгылы, тукат.

Магтымгулы мен магмум,
Хова үзре нефсим шум.

МАГМУР (а. ма’му:р) معمور – абат, абадан; 2) ишленен; экилен; 3) илатлы, илаты болан; **нәмагмур** – абат дәл, харап, бозулан.

Магтымгулы, мисгинем, көңлүм өйи нәмагмур,
Сөзге якын бенде мен, хайрым кем-у шерим зор.

МАГНЫ (а. ма’на:, кс. ма:а:ни:) معنی – 1) делиллендирилен, дүшүнилен; бир сөзүң я-да сөзлемиң аңладян зады; 2) ич, батын (**сер.**), түйс; рух; 3) физики дәл хал; 4) дүйш; 5) **гм.** макул себәп.

Эй, яранлар, адамзат,
Магны билмез яшында.
Магтымгулы магны сачар,
Хер ким сөз леззетин ичер.

МАГРАЧ (а. ми’ра:ж, кс. ма’а:риж) معراج – 1) басганчак, мердуван, ёкары чыкмак үчин гурал, десга; 2) **гм.** гөк, асман; **шеби-маграч** - дини дүшүнже боюнча, гөйә, Мухаммет пыгамбериң худайың эмри боюнча асмана учан гижеси.

Магражың гапысы, гашы нәдендир?
Лу йылында дүшди маграч гулласына,
Быраг мүнүп чыкды арш пеллесине.
Башашак асдылар кайсы агажы,
Хак кайсы достуна берди магражы?

МАГРУПЫ (а. Ма’ру:фи:) معروفی – 1) таналан, мешхур; 2) ягшылык, оңат иш; 3) XVIII асыр түркмен шахыры (1735-1805/10), ады Гурбаналы. Ол, эсасан, Хывада, Үргенчде яшапдыр. Бирнәче лирики шыгырлар билен бирликде, «Сейпелмелек-Медхалжемал»,

«Дөвлетяр», «Юсуп-Ахмет» ве «Алы бег – Балы бег» дессанларында языпдыр.

Гел, Магрупы, жогап бер, ол недир, диваны дөрт.

Мелайиге гурулган ол недир, эйваны дөрт.

МАГРУР (а. магру:р) مغرور – 1) текепбир, мен-менлик эдиән, улумсы 2) алданан; **магрур болмак** – 1) мен-менлик этмек, текепбирлик этмек; 2) алданмак.

Магтымгулы, магрур болма бу сөзе.

Магрур олуп гезме өмрүң гүлүне.

Өмүр өтүп, гафлата болупмыз магрур.

Сурура магрур олма, паянасы бибатдыр.

МАГРУФЕТ (а. ма'рифет) معرفت – **сер. магрыпет**.

МАГРЫБЫСТАН (а-п. Магрибиста:н) مغربستان – гүнбатар, гүнбатар юртлар.

Шәхерлер хатар-хатар,

Магрыбыстана сары.

МАГРЫП (а. магриб) مغرب – 1) гүнүң батян ери, гүнбатар, ашак, баты; 2) гүнүң яшян вагты, агшам; антоними: машрык **(сер.)**.

Магрыпдан машрыга дүнйәнин йүзи,

Диймәң, бизе мәлим дәлдир бу дүнйә.

Догры магрып тарапдан,

Шол мәхрибаным гелди.

МАГРЫПЕТ (а. ма'рифет, кс. ма'а:риф) معرفت - «ырфан» - билим сөзүнден; 1) танама, билме, билмеклик; ылым; 2) хүнәр, уссатлык; сунгат; 3) суфизмде мистики өзүни кәмиллешдирмегин иң ёкары этапы. Мунда сопы хемме зада өз хакыкы болшы ялы гөз етирйәр. Ол үч хили боляр: умумы, хусусы ве хас хусусы; **магрыпет бабы** – танамаклык гапысы, ылым гапысы.

Магрыпетниң дерясына йүздүрип,

Арыфлар сүрерлер йүз гәми гөрдүм.

Магрыпет эрер жанандан,

«Эссабры мифтахыл-женан»..

Алы хакың китабын, ачып магрыпет бабын.

МАГРЫПЕТ БАБЫ (а. ма'рифет ба:би) معرفت بابی – **сер. магрыпет**.

МАГРЫФЕТ (а. ма'рифет) معرفت – **сер. магрыпет**.

МАГСИЕТ (а. ма'сиет, кс. ма'а:си:) معصیت – гүнә, язык, гүнәкәрлик; боюн эгмезлик.

Магсиет дерясы ичре гарк мен, халым тебах.
Ничелер тагат биле өмрүн өтүрди мах-у сал,
Ничелерни магсиетде шермисар этген керим.
Магсиет дердиге дерман кылгуҗы хазык тебип.

МАГСУМ (а. ма'су:м) معصوم – гүнәсиз, гүнәден пәк, бигүнә; пәк.

Магтымгулы, мен магсум,
Хова үзре небсим шум.

МАГСЫМ (а. ма'су:м) معصوم – **сер. магсум**.

МАГТАМАК ماغتاماق - өвмек, тарыпламак, өвгүсини етирмек.

Харың иши хардыр, достлар,
Мүң магтасаң, атча болмаз.

МАГТЫМ (а. махду:м) مخدوم - «хыдмат – хызмат» сөзүнден; 1) хызмат эдилен, хормат эдилен; 2) бир бейик шахсыетиң оглы, ахуның я-да ишаның, өвладың перзенди (хормат ве тагзым үчин өвлатларың оглуна йүз тутуланда айдылян сөз. Йөне ол сөз көпленч «магсым» гөрнүшинде уланыляр; 3) өзлерини хезрет Алының неслинден хасап эдйән түркмен өвлатларының бири (Серет: С. Демидов. Түркмен өвлатлары, «Ылым» неширяты, Ашгабат, 1976).

Атамның доганы Селим магтымың,
Гойсалар, гидерин яны биләни.

МАГТЫМГУЛЫ (а-т. Махду:м-гулы:) مخدوم قلی – 1) хызмат эдилениң гулы, хызмат эдиленин оглы; 2) түркмен классыкы эдебиятының эсасыны гоян шахырың ады.

Магтымгулы чекер ярың гамыны,
Гезип, тапабилмез руйы-земини.

МАГУН (а. Ма:'у:н) ماغون//ماهون//ماؤن – 1) галымы дүшүнжелере гөрә, еди гат асманын дөрдүнжи гатының ады. Муңа кәбири Хумагун хем диййәр. Бу ак гөвхерден ярадылыпдыр. Шу асманда Эзрайыл, Ысрафыл, Микайыл ялы перишделер яшаярлар. Дөрдүнжи асмандан бәшинжи асманың аралыгы бәш йүз йыллык ёл хасапланяр. Шу асманда бир улы ловх (улы сахыпа) болуп, шонда хемме адамларың ады язылгы болмалы, ене бир улы агач болуп, шонуң япракларына-да адамларың ады язылгы болмалы. Хер адамың өмри гутарса, шол агачдакы япрак саралып, ады-да өчйәр. Шондан соң Эзрайыл онуң жаныны аляр. Бу асманың перишделери ак ат суратында болуп, улуларының ады-да Нунбайылдыр; 2) гойы реңкли йылдыраян бир гымматлы агажың ады.

Дөрдүнжи гат асман сорсаң нәдендир,
Ады Магун, аслы ак хүнжүдендир,
Перишдеси бардыр ак ат суратлы,
Бейиклери бардыр Нунбайыл атлыг.

МАГШАР (а. махшар) محشر - «хашр» сөзүнден; 1) дини дүшүнжелере гөрә, өлүлериң дирелип, йыгнанжак ери ве заманы, кыямат, ахырзамана; 2) **гм.** бир топар адамың бир ере топланып җемленмеги; **рузы-магшар** – кыямат гүни.

Рузы-магшар диванында беллидир.
Магшар гүн болмасаң, сен маңа далда,
Ишим ничик болар, я реб, шол халда.
Магшар гүн гайгысыз гирер бехишде.

МАГШУК (а. ма'шу:к) معشوق - «ышк» сөзүнден; сөйгүли, сөйлен, ышк ве хөвес билен сөйлен адам, дилбер (**сер.**).

Магтымгулы бир махлук, мен ашыгам, сен – магшук.
Магшук саңа гурбан бу гүн.

МАДА (п. ма:де) ماده – уркачы, диши; антоними: нер (эркек); **мада эшек** – уркачы эшек.

Бир мада эшек дек гелип сен деме,

Гасыгы гам билен долы, дүнйә, хей.

МАДАРЗАТ (п. ма:дер-за:д) مادرزاد – энеден догма; энеден доганда; тебигы; догабитди.

Хер киминң ким, дерди болса мадерзат,

Эфсун окып, ара гелмез эм биле.

МАҖЕРА (а. ма:җера:) ماجرا – 1) болан иш, вака, хадыса; 2) галмагал, говга; 3) сөвеш, авантюра (р.).

Салды башың кәсесиге хич түкенмес маҗера,

Эйлемес сен сагаты эндишейи-рузы-җеза.

МАЗА (п. мезе) مزه – тагам, леззет; эшрет.

Бар ныгматдан егдир саглык мазасы,

Тутдум бирисини барындан сайлап,

Леблери шекерден мазалы гелди.

МАЗАНДЕРАН (п. Ма:зандера:н) مازندران – Каспи деңзинин гүнорта кенарында ерлешйән Эйранын икинҗи велаятынын (останының) ады. Гүндогардан Гүрген билен арачәкдешдир. Меркези Сары шәхеридир. Гадым дөвүрде Табарыстан атландырылыпдыр, чүнки арылардан өң бу ерде «тапур» я-да «тапурылар» атландырылян ковум яшапдыр.

Ырак гитсе, Мазендаран,

Гелерлер пермана, гөклең.

МАЗАР (а. меза:р, кс. меза:ра:т) مزار – 1) зыярат эдилйән ер; 2) парс дилинде «гөр», «габыр» диен маныда гелйәр.

Өмрүңи зайыг гечирме, хасылың берме еле,

Барчаларның җайыны ахыр мазар этген керим.

МАЗАРЫСТАН (п. меза:риста:н) مزارستان – мазарчылык, мазар газылан ер, габырларың ерлешйән ери.

Гүнде гөчдүр, ёлланар,

Мазарыстана сары.

МАЗАХЫР (а. маза:хир, бс. мазхар) مظاهر – **сер. мазхар**.

МАЗЛУМ (а. мазлу:м) مظلوم – 1) зулум эдилен эзилен, хорланан, сүтеме учран, зулума дучар болан; 2) юваш; сабырлы.

Мазлумга сүтемлик эдижи болма.

Залымлар мазлума сыртын габардып,

Гамчысындан ганлар сача башлады.

Дестуры-заман будур, мазлумлара лутф этгил.

МАЗЛЫМА (а. мазлиме, кс. меза:лим) مظلمه – зулум ве сүтем билен алнан зат; бирине эдилен зулум, сүтем.

Лагар чөкүп, йүки галса мейданда,

Мазлымасын хатардакы нер чекер.

МАЗХАР (а., кс. маза:хир) مظهر – 1) хер бир задың гөрүнйән, әшгәр болян ери; 2) гөрнүш; 3) беян эдижи, гөркезижи.

Ёк иди, бар этди бир нуры пейда,

Мазхары ол затың болды хүвейда.

МАЙ مای – 1) тәр, ягдай, чеме, маяч; мүмкинчилик; тагашык; безег; 2) пурсат, салым; 3) гүйч, кувват; яг.

Алтын-күмүш гөзеллериң майыдыр.

Билекде май, билде дерманым ёкдур.

МАЙМЫН (п. мейму:н) میمون – 1) ынсана чалымдаш бир хапа хайван, ол көпленч токайларда агачларың үстүнде яшаяр, оңа токай адамы-да дийилйәр, обезьяна (р.).

Ол харыш атлыг йыланга лукма болгай сен о гүн,

Маймының суратында болгай ки, тымсалың сениң.

МАЙСА مایسه – 1) гөгерип отуран яш арпа-бугдай; яш гөк от; 2) **гм.** яш, жуван.

Гөрүң, бу пелекниң майса оршуны,

Йыгнайыр о чархың совар харжыны.

МАЙЫЛ (а. ма:йил) مایل - «мейил» сөзүнден; 1) бир тарапа эглен, эгри, гышык; 2) хөвесли, хөвесгәр, мейилли, мейил эдижи.

мейил эдйән, ислейән; 3) меңзеш, чалымдаш, якын, **майыл болмак** – мейил этмек, хөвесленмек; **майылы-нефси-хова** – кейпи-сапа мейил эдйән, небсиниң хөвес эдйән задына мейил эдйән адам.

Адам оглы, өмре болмагыл майыл.

Дил саңа майылдыр, чешм интизардыр.

Герче бу Магтымгулыдыр майылы-ефси-хова.

Хак эрер сен бирлигиң, чүн хаҗатым кылгыл рова.

МАЙЫП (а. ма'ю:б) معیوب - «айып» сөзүнден; шикесли; айыплы, эндамына шикес етен.

Аяк, голсуз галып, майып дүшенден,

Гүлле дегип, алып гиден баш ягшы.

Пырагы – дүнйәде галан майыпдыр.

МАКАДЫР (а. мака:ди:р, бс. мукда:р) مقادیر – **сер. мукдар**.

МАКАЛАТ I (а. мака:лет, кс. мака:ла:т) مقاله//مقالات – 1) сөз, гүфтар (**сер.**), гүррүң; 2) китабың бир бабы я-да бөлеги; белли бир темада язылан улы болмадык ылмы-популяр эсер.

Гөрмәге тил берди, тилге макалат,

Җаны гойды тенде бәш гүн аманат.

МАКАЛАТ II (а. мака:лат, бс. мака:лет) مقالت – **сер. макалат I**.

МАКАМ (а. мака:м, кс. мака:ма:т) مقام – 1) орун тутулян ве дынч алынян ер; 2) орун; дуралга; дереже; 3) парс дилинде «хең ве саз пердеси» диен маныларда-да уланыляр; мукам; 4) суфизмде худая етмек ёлундакы дуралгалар – этаплар; хер макам белли психики-рухы ягдайы аңладяр; **макамы-агла** – иң ёкары дереже; **макамы-вахдат** – худая бирлешмеклик этапы.

Бу макамы-агла иле бу химметиң гөргеч ресул.

Хезар мүң нагмасы, йүз мүң макамы.

Бир макамда душ болдум, пикр анда пикре батды.

Нәгехан гелдилер үшбу макама.

МАКАМАТ (а. мака:ма:т, бс. мака:м) مقامات – **сер. макам**.

МАКАМЫ-АГЛА (а. мака:м-е а'ла:) مقام اعلی – **сер. макам**.

МАКАМЫ-ВАХДАТ (а. мака:м-е вахдет) مقام وحدت – **сер. макам**.

МАКАСЫТ (а. мака:сид, бс. максад) مقاصد – **сер. максат**.

МАКАТЫЛ (а. мака:тил, бс. мактал) مقاتل - «катл» сөзүнден; бириниң өлдүрилен ери, шехит эдилен ер.

Догры барып, Ахтам ганын дилейип,

Макатыла говга салган Алыдыр.

МАКБУЛ (а. макбу:л) مقبول - «кабул» сөзүнден; 1) алнан, кабул эдилен; 2) кабул ве теслим болнан; рет ве инкәр эдилмейән, умумы тарапындан кабул болан.

Ниче пыгамберлер догасы макбул,

Не сагны таныр, не билинур сол.

МАКДАМ (а.) مقدم – 1) гелме; ёлдан өврүлип гелмек; гелнен вагт, гадам гойлан вагт; 2) аяк басылан ер, гадам гойлан ер; 3) аяк басма, гадам гойма.

Бакы өмрүнни ки, сарп эт, мердүми-пәхмиде бол,

Макдамыда баш гоюп, мәьюсы-мердүм диде бол.

МАКСАТ (а. максад, кс. мака:сид) مقصد - «касд» сөзүнден; ниет, ислег, ниет эдилен ер ве зат; **максат-мырат** – ислег, ниет эдилен зат.

Гөрмесем, сөйлемен ой биле ченден,

Максадына етер йыкылан чындан.

Етиргин барчаны максат-мырада,

Рехм эйлейип, ягмыр ягдыр, солтаным!

МАКСАТ-МЫРАТ (а. максад мора:д) مقصد مراد – **сер. максат**.

МАКСУМ (а. максу:м) مقسم - «кысм» сөзүнден; бөлүнен, пайланан, бөлүнйән; **максум этмек** – пайламак, бөлмек, бөлүп бермек.

Ер йүзүнде хер не бар, мур-у мар җүнбенденин,

Рызкыны максум эдип, тайяр эден реббим желил.

МАКСУТ (а. максу:д) مقصود – ниет эдилен пикир, ислег, талап эдилен, ниет, йүреге дүвлен ниет; **максут хасыл болмак** – ниет ерине етмек, ислеге етишмек.

Дүнйә ахыр максудым гел-де асан эйлегил,
Кешф эдип ылмы-ледунны, әхли-ырфан эйлегил.
Барчалар максуды – гүл рагная ашык болмушам.
Максут хасыл болуп, хүйрлер гучарлар.

МАКТАЛ (а. мактал, кс. мака:тил) مقتل – **сер. макатыл**.

МАЛ I (а. ма:л, кс. эмва:л) مال – байлык, хер бир адамын ыгтыярындакы шахсы байлыгы; **малы-бисяр** – көп мал, көп байлык; **малы-мүлк** – байлык ве ер; **мал-у менал** – байлык ве эеленилен зат; **малы-дүнйә** - дүнйә байлыгы.

Магтымгулы, ышк одуна бирянам,
Ил малына, мен халыма гирянам.
Бирничәни кылдың малы-бисяры,
Бирничәни кылдың бир пулуң зары.
«Гайн» - ганы мен, мал-у мүлкүм бакыдыр дийп санмагын.
Малы-дүнйә ыссы бермез, базыгәрдир, алдадыр.

МАЛ II (а. ма:л) مال – овнуклы-ирили оба-хожалык хайванлары (гоюн-гечи, сыгыр, дүе ве ш.м.).

Маллар эзъет гөрмүш,
Бири инмез гүзере.

МАЛ-У МЕНАЛ (а. ма:л ве мена:л) مال و منال – **сер. менал ве мал**.

МАЛЫ-БИСЯР (а-п. ма:л-е бися:р) مال بسيار – **сер. бисяр**.

МАЛЫ-МҮЛК (а. ма:л ве молк) مال و ملك – **сер. мал**.

МАНДА (п. ма:нде) مانده – 1) галан, галып; 2) ядав, ядан; әжиз, бичәре; **манда болмак** – әжиз болмак, ядамак.

Рехрөв идим, манда болуп отурдым,
Керемиңе сыгнып, пена гетирдим.
Хасрат ичре галмышам, ажыз болубан манда мен,

Парх эдебилмен өзүм эйванда я вейранда мен.

МАНЕНДИ-ДАЛ (п. ма:ненд-е да:л) مانند دال – **сер. манент**.

МАНЕНТ (п. ма:ненд) مانند – парс дилинде меңзетмеги, деңешдирмеги аңладян сөз; ялы, дек, кимин, меңзеш, киби, текин, мисли, мысалы;

маненди-дал – 1) дал ялы; 2) **гм.** бүкүр, бүкүк, бүкүлен.

Багты гаралар патышахы мен диен не күйүме,

Калды хем болган жепа гөрген өзүм маненди-дал.

МАНЖАНЫК (а. манжаны:к) منجنیق – гадым дөвүрлерде даш, гүлле ве ш.м. затлары даша атмак үчин уланылан харбы гурал, ол урушларда пейдаланылыпдыр.

Манжаныга баглап, нара салдылар,

Ыбрайым дийр: «Ода дүшен гүнлер хей!».

МАНЗАР (а., кс. мена:зир) منظر//منظره - «назар» сөзүнден: 1) гөрнүш, пейзаж, гөз айланян ер, назар салынян ер; 2) йүз, кешп, гөрнүш; 3) гөз.

Ол не деря, аңа гирен чыкмаяр?

Не манзардыр назар хакың мәхри бар?

Умматының шафыгы Магтымгулының манзары,

Ол Мухаммет Ахмеди-Мухтары гөрдүм – шондадыр.

МАНСАП (а. мансаб, кс. мена:сиб) منصب – 1) орун, дереже; 2) ресми иш, ресми орун; **сахыбы-мансап** – 1) орун эеси, ёкары дережели; 2) офицер.

Эгер ченди болсаң сахыбы-мансап,

Сөзүн диңле, көңүл бозгынча тиңләп.

МАНСУР (а. Мансу:р) منصور – 1) Хусайын ибн Мансур Бейзавы (IX-X асыр), лакамы Халлач. Оңа Мансур хем дийлипдир. Көпленч Мансур Халлач ады билен мешхурдыр. Ол 244-нжи хижри (858-59) йылында Эйраның Парс велаятының Бейза этрабының Тур диен еринде энеден болупдыр. Халлач Абу Эйюп Шахап атлы бир эйранлы зердоштының неслинден хасапланяр. Какасы пагта сатмак

билен мешгулланыпдыр. Мансур Васыт я-да Шуштерде өнүп-өсен, ылым алыпдыр. Соң Багдада гидип, суфизмиң мешхур векиллери болан Жүнейит ве Суфян ал-Совры билен танышып, якындан гатнашык эдип башлаяр. Халлач бирнәче вагт Хиндистана, Хорасана, Түркүстана, Мавераннахра сыяхат эдйәр. Онуң дөреден эсерлери арап ве парс диллеринде. Парс дилинде гошгулар диваны нешир эдилипдир. Ибн Недим өзүниң «ал-Фихрест» атлы китабында Халлажың әллә голай эсериниң адыны тутуп гечйәр. Мансур көп ылмы-дерңев ишлерини алып бармак нетижесинде кем-кемден диниң эсасларының пучдугына гөз етирйәр, дине гаршы сөз айдып, «энел-хак» («мен худай») диййәр. Нетижеде өз дөврүниң реакцион руханыларының күшгүрмеги боюнча Багдат хәкимиети тарапындан тутулып, түрмә салынян ве секиз йыллап түрмеде ятяр. Соң арап халыфасы эл-Муктадырың дөврүнде 921-922-нжи йылда оны түрмеден чыкарып, мүң чыбык уярлар, ики эл-аягыны кесйәрлер, соң ода якып, күлүни Тигр (Дежле) дерясына ташлаярлар (921-22). Мансурың дүнйәгарайшы барада алымларың арасында дүрли пикирлер бар. Кәбирлери Мансуры кераматлы ве мукаддес пир хасапласа, кәбири оны динсиз, хатда дивана-дәли дийип атландырыпыдыр. Халлажы мешхур классыклар Хафыз, Сагды, Несими, Аттар, Жамы ве башгалар ягшы сөзлер билен ятлапдырлар. Хатда Аттар өзүниң мешхур «Тезкиретил-өвлүйә» атлы эсеринде оны «дерңев токайының шири» дийип атландырыпдыр. Мансур Халлажың ады, агыр ягдая учран адам хөкмүнде, түркмен классыкы эдебиятында-да габат гелйәр; 2) көмек эдилен, ярдам берлен.

Мансур беласына болсаң гирифтар,
Гидерем сен сары сүйренип хамым.

МАНЫГ (а. ма:ни', кс. мева:ни') مانع – бөвет, пәсгел, айык; өңүни алыжы, бөвет болужы, пәсгел берижи.

Эмриңе ёкдур маның,

Эрз-у сема ма фиха.

МАҤЛАЙ **مانگلای** – 1) алан, келләниң гөзлер ве бурундан ёкардакы яссы бөлеги; 2) **гм.** багт, ыкбал, тәлей.

Маҥлайы бир гарыш, болсун ат йүзли,

Тавус гуш сималы, үтелги гөзли.

МАР (п. ма:р) **مار** – йылан.

Мединәни ачлык, Мекгәни Хебеш,

Хырат, Кандахары мар харап эйләр.

Генч үчин сыхр окап, мара йүз урсаң.

МАРАЛ **مرال** – кейик ве сугун ялы хайванларың уркачысы. Түркмен дилинде көпленч гызлара дакылян ат; **марал габак** – габыгы кейгиң габагы ялы гелин-гыз.

Ак гөвсүн бийр җерен деңз елине,

Мәлейир маралы-чөли Гүргениң.

Кебутер топуклы, марал гөрүшли.

МАРГИР (п. ма:р-ги:р) **مارگیر** – 1) йылан тутян, йылан тутуҗы; 2) йылан тутуп илата гөркезйән адам.

Ашык янса ол яр үчин,

Маргир йөрсе шамар үчин.

Дегирменде маргир мен, семендер дей аташхор.

МАРУ-ШАХҖАХАН (п. Мерв-Ша:х җаха:н) **مرو شاه جهان** – **сер. Мерв**.

МАРЫ (п. Мерв) **مرو//ماری** – **сер. Мерв**.

МАСГАРАЛЫК (а-т. масхара-лык) **مسخره لیق** – 1) гүлкүнчлик, рысвалык; 2) песлик; гүлкүнч халата дүшмеклик.

Хич бир масгаралык мундан өтерми,

Гиден гуры гидип, гелен бош гелсе.

МАСЕВА (а. ма:сева:) **ماسوا** – 1) ондан башга, ондан гайры, ондан дашгары, бир затдан башга затлар; 2) «масевалла» сөзүниң (**сер.**) гысгалан гөрнүши.

Масеваны ташлап, гойгул межазың,

Бир хакдан өзгеси ягыдыр-ягы.

МАСЕВАЛЛА (а. ма:сева: Алла:х) ماسواء الله – Аллатагаладан башга хемме затлар.

Нефыг ёкдур саңа масеваллададан,

Кимсе гүнин, кимсе ятып барадыр.

МАСЛАХАТ (а., кс. меса:лих) مصلحت - «сулх» сөзүнден; 1) геңеш, ынсаның хайрына, пейдасына ве рахатлыгына себәп болян зат; өвүт; 2) иш; мөхүм иш, меселе.

Намарт маслахаты-геңеши сөймез,

Намардың хер иши аяндыр, беглер!

МАСЫЛ (а. мохассил) محصل – 1) эле алян, хасыл эдйән; 2) өвренйән; окувчы; 3) йыгнаян, салгыт йыгнаян чиновник; 4) **гм.** алдажы, желлат.

Каза гоймуш ажал атлы масылын.

Гапыл адам яда салса асылын,

Гоймуш пелек ажал атлы масылын.

МАТ (а. ма:т) مات - «мовт» сөзүнден; 1) сергездан, хайран, гең галан, аңкарып дуран; 2) күшт ойнунда шаның габавда галып, херекет эдип билмезлиги, еңилмеги; **мат этмек** – еңмек; **мат галмак (болмак)** – **гм.** 1) хайран галмак, гең галмак; 2) тутулмак, сергездан болмак.

Магтымгулы зар аглайыр, мат болуп.

Гачар агаң, иниң болмаз хатыраң,

Гуванар душманың, достуң мат болар.

Мат болупдыр, сайрамаз баг ичре есирдир сенем.

МАТА (а. мета:', кс. эмта'э) متاع – 1) сатылжак мал, харыт, ылайта-да парча ве бейлеки гымматлы затлар; 2) **гм.** капитал, мая.

Базарында мата адамың жаны,

Андан башга мата болмаз, яранлар!

Ышк матагы сатылан базары гөрдүм шондадыр.

МАТАГ (а. мета:') – **сер. мата**.

МАТАМ (а. ма:тем) ماتم – яс, өлен адам үчин аглап, шатлыкдан сакланмак.

Гайраты кем болар гахары азын,
Депгини пес болар матамда сазын.
Ничәниң матамдан гутулмаз башы.

МАТБАХ (а. метбах) مطبخ – ашпезхана, ашөй, кухня (р.).

Хижран кувватланды, ышк тәзеленди,
Ол матбахда гайнап, гызмалы болдум.
Ышк матбахында гайнап,
Өлен бармы, яранлар?

МАТЛАП (а. матлаб, кс. мета:либ) مطلب - «талаб» сөзүнден: 1) максат, талап эдилйән зат, 2) ислег, исленилйән зат; 3) меселе, талап эдилжек мөхүм меселе.

Мухапбет өвжүнден яр бир гел дийсе,
Матлабыңны истәп, менден ал дийсе.
Магтымгулы, өтер гидер,
Матлабына етер гидер.

МАХ (п. ма:х) ماه – Ай (планета); ай (вагт); **махы-табан** – 1) ягты Ай, шөхле салян ай; 2) **гм.** овадан, гөзел; **мах-у сал** – ай-йыл.

Йүзи махы-табаным,
Гүн ялы Ая дөнди.
Ничелер тагат биле өмрүн өтүрди мах-у сал,
Ничелерни магсиетде шермисар этген керим.

МАХ-У САЛ (п. ма:х ве са:л) ماه و سال – **сер. мах**.

МАХАЛ I (а. махалл, кс. маха:л) محل – 1) ер, мекан, жай; 2) вагт, заман.

Исаның деми махал, Лукман о ерде гүн-у лал.
Илтифатың имди кыл, өтген махалы нейлерем.

МАХАЛ II (а. моха:л, кс. моха:ла:т) محال – 1) мүмкин дәл, мүмкин болмаян; 2) башсыз-аяксыз гуры ве болмажак сөз; **махалдыр тапмак нежат** – гутулмак мүмкин дәлдир.

Мундаг мурда жесетге махалдыр тапмак нежат,

Көйдүм, бишдим, яр-достлар, өртендим эда болдум.

МАХАЛАТ (а. моха:ла:т, бс. моха:л) محالات – **сер. махал II**.

МАХАФЫЛ (а. маха:фил, бс. махфил) محافل – **сер. мәхфил**.

МАХБУП (а. махбу:б) محبوب – 1) сөйлен, халанан, говы гөрлен; 2) сөйгүли, магшук, **бивепа махбуп** – вепасыз сөйгүли.

Ягшы бедев мүнен, хуп махбуп гучан.

Ширин махбуп эрур сүннүң кувваты.

Жаның берсең жайыздыр бейле сыпат махбуба.

Көңүл бердим бир бивепа махбуба.

МАХЖЕМАЛ (п-а. ма:х-жема:л) ماه جمال – 1) ай ялы овадан, ай йүзли; 2) хас ат болан Медхалжемалың гысгалдылан формасы.

Сейпелмелек Махжемалы,

Сөен дек сөймүшем сени.

МАХЛУК (а. махлу:к, кс. махлу:ка:т) مخلوق – ярадылан, дөредилен, ясалан (адамлар ве хайванлар); **мәлиги-махлук** – ярадылан затларың эеси (худай).

Бир махлукдыр, не эркекдир, не диши.

Дүнйә гадрын билмез надан махлук мен.

Мәлиги-махлук, хер не,

Ким етди сунгуң сырна.

МАХЛУКАТ (а. махлу:ка:т, бс. махлу:к) مخلوقات – **сер. махлук**.

МАХМЫТ ПӘЛИВАН (а-п. Махму:д Пехлева:н) محمود پهلوان – Пәливан Махмыт ибн Пурбай вели Хорезми, лакамы Кыталы. XIII-XIV асырларда яшап гечен белли сопы-шахыр, эсасан-да онуң рубагылары мешхурдыр. Махмыт Пәливан барада «Аташкедейи-Азарда», Хусайын Вагыз Кәшифининң оглы Фахретдин Алы Сафының «Летайыф-ат-тавайыф» атлы тезкиресинде, Рызагулыхан Хедаятың «Тезкирейи-риязыл-арыфын» китабында, «Мунтазамы-Насырыда», «Сафарнамайы-Хорезмде» ве башга-да бирнәче чешмелерде маглумат берлипдир. Онуң ады хемме ерде Пәливан,

тахаллусы болса Кыталы шекилинде гелйәр. Эмма какасының ады Пурбай вели (ягны улы велиниң оглы, чүнки «бай» улы диймекдир), Пуряйы-вели, Пуряры ялы гөрнүшлерде душ гелйәр. Магтымгулы оны Пәливан Пуряры дийип ятлаяр. Махмыт Пәливан Үргенчде доглупдыр ве 722-нжи хижри (1322) йылында Хывала арадан чыкыпдыр, мазарының үстүнде ядыгәрлик хәзир хем бар. Махмыт йигитликден башлап Эйраның, Тураның пәливанларыны еңип улы шөхрат газаняр, онуң улы рухы дережә етиши барада болса, Хиндистанда бир пәливандан билгешлейин еңлиши хакда айдылян бир роваятда гинден гүррүң берилйәр (серет: Relation de l'ambassade au Kharezm (Khiva) de Riza qouly khan, publie', traduit et annote par Charles Schefer, texte persan, Paris, 1876, p.90-93). Махмыт Пәливаның эсерлери парс дилинде, онуң рубагылары өзбек дилине терҗиме эдилип, 1962-нжи йылда Дашкентде нешир эдилипдир. Рубагылардан башга Махмыт Пәливаның суфистик темада дөреден «Кензил-хакайык» («Хакыкатлар хазынасы») атлы бир месневиси хем бар. Ол шых Махмыт Шебестериниң «Гүлшени-раз» атлы эсериниң өлчегинде язылыпдыр, өзи-де 703-нжи хижри (1303-1304) йылында тамамланыпдыр. Махмыт Пәливан түркменлериң арасында Ысмамыт ата, Махмыт ата, Пәливан ата, Хезрет Пәливан, Пәливан Пуряры атлары билен хем таналяр ве улы пир хасапланяр.

Шиблини, Меҗнуны алып гелмишем,
Пәливан Пуряры, Вейси галандар.
Хорезм юрдунда ятан җананлар,
Исми Махмыт - әр пәливан шыпа бер!

МАХРУМ (а. махру:м) – 1) пайсыз, несипсиз, бир затдан пайсыз галан, пайы ёк; 2) арзув ве ислән задыны эле алып билмедик, эли бош галан; **махрум кылмак (этмек)** – несипсиз этмек, пайсыз галдырмак.

Махрум кылды гөзел гөркүң хүнәрин.
Магтымгулы мыдама дога кылар дергаха,

Сайыл мен, махрум этме дергахыңдан, я худай.

МАХТАП (п. ма:х-та:б) ماهتاب//مهتاب – айдың, айың ягтысы, гиҗеде айың ягтысы.

Асмандакы ол махтап,

Голун серип, яшып барар.

Сен гөйә махтап сен, эсхабың ахтар.

МАХФЫ (а. махфи:) مخفی – гизлин, гизленен, пынхан, яшырын.

Магтымгулы, сөзлеен,

Ниче махфы гизлеен.

Бир магны пәхм эйлеен,

Акыллы яран герек.

МАХШАР (а.) محشر – **сер. магшар**.

Махшар гүни болмасаң, сен маңа далда,

Ишим ничик болар я реб, шо халда.

МАХЫ (п. ма:хи:) ماهی – балык; **махыйы-биҗан** - җансыз балык, өлен балык.

Бир махыйы-биҗанам, деря уммана гелдим,

Дөрт ай, он дөрт сагатда дирелдим җана гелдим.

МАХЫ-ТАБАН (п. ма:х-е та:ба:н) ماه تابان – **сер. мах**.

Эгер ачса Юсуп йүзүнден перде,

Шейле хусны махы-табан гечипдир.

МАХЫЙЫ-БИҖАН (п. ма:хи-йе би:җа:н) ماهی بیجان – **сер. махы**.

МАХЫМ (Ма:хим) ماهیم - «Зөхре-Тахыр» дессаныны гахрыманларының бири.

Ашык Тахыр Зөхре дийип дурмады,

Махыма багш этмей гүли, дүнйә хей!

МАЧЫН (п. Ма:чин) ماچین – 1) «Махачын» сөзүниң гысгалдылан формасы, улы Чын, улы Хытай; гадымда Чын дийип, Кашгар, Хотан шәхерлериниң төверек-голайындакы ерлере

айдылыпдыр; 2) Хытайың гүнорта ве Хиндистаның гүндогар тарапында ерлешйән үлке.

Овазаң Чын-Мачын, даглар ашасы,
Сени гөренлериң аклы чашасы.

МАШАЛ (а. маш'ал) مشعل – **сер. машгал**.

МАШАТ (а. Машхад) مشهد – 1) барылян ер, йыгнанылян мекан; 2) мазар, шехит болнан ер, ымамларың бириниң өлдүрилен ери; 3) Хәзирки Эйраның Хорасан велаятының меркези шәхери. Бу шәхер IX асыра ченли Тус шәхерине гарашлы болуп, ончаклы әхмиете эе болмандыр ве Сенабат атландырылыпдыр. 820-821-нжи йылларда ымам Рыза шол ерде Мәъмун халыфаның буйругы билен өлдүрилйәр ве шол шәхерде хем жайланяр. Шондан соң Сенабат шәхер Машат (шехит эдилен ер) атландырылыпдыр. Соңлар сафавылар патышаларының, ылайта-да, ша Тахмасбың дөврүнде ол шәхериң абаданлыгы угрунда көп ишлер эдилипдир. Бу шәхерде «Надыры» көчесиниң угрунда Недир шаның мазары ерлешйәр. Ымам Рызаның (8-нжи ымам) мазары шу шәхерде боланы үчин, шайыларың назарында бу ер мукаддес ве кераматлы хасапланяр, ол ере көп адамлар зыярата гелйәрлер.

Машат, Гара Баба, я Шейс пыгамбер,
Хасан, Хусайн, Шахымердан, шыпа бер!

МАШГАЛ (а. маш'ал, кс. меша:ыл) مشعله/مشعل – 1) факел; шем; 2) чырадан, ичинде чыра якып гоюлян гап.

Бир өйде бар он ики чыраг,
Дөрт машгал, бир янар гөрдүм.
Ничәниң машгалы тәзеден янар,
Ничәниң чырагы өчүп барадыр.

МАШК (а.) مشق – 1) язмак, гаралама язмак; 2) ишде ховлугмак; түргүнлешме, гөнүкмек; **машк этмек** – түргүнлешмек; ховлугмак.

Аслышар сен ач бөри дек,

Машк эдип, мейдана, гөклен!

МАШРЫК (а.) مشرق – гүндогар, Гүнүң доган тарапы; ёкары; **машрыга сары** – гүндогара тарап.

Магрыпдан машрыга дүнйәниң йүзи,
Диймәң, бизе мәлим дәлдир бу дүнйә.
Магрыпдан машрыга сары,
Машрыга йүз уруп, чыксаң Хорасан.

МАШЪАЛ (а. маш'ал) مشعل – **сер. машгал**.

МАЪМЕН (а. меъмен) مأمن – **сер. мәъмен**.

МАЪЮС (а. маъю:с) مأیوس – **сер. мәъю:с**.

МАЯ I (ма:я) مایه – 1) бугра билен арванадан доган инен дүе.

Чөле чыкып мая бозлар,
Торум гөзе илмегинче.

МАЯ II (п. ма:йе) مایه – 1) хер бир задың аслы, түйси; 2) бир иш тутмак үчин герек болан серишде, пул; эмләк, байлык, мал; 3) ылым, окалып алнан ылым.

Төвекгел нер эрер, эндише мая,
Көңлүңни иберме хер кайсы жая.

МЕВАЗЫН (а. мева:зи:н, бс. ми:за:н) موازین – **сер. мизан I-II**.

МЕВАРЫС (а. мева:ри:с, бс. мира:с) مواریث – **сер. мирас**.

МЕВАСЫМ (а. мева:сим, бс. мевсим) مواسم – **сер. мөвсүм**.

МЕГЕР (п.) مگر – 1) эйсем, эгер; 2) башга; 3) болсун; белки.

Мегер эйәм истесе, болгай нуры-ала нур...
Яндым, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум.

МЕГЕС (п.) مگس – сиңек, ыссы ве хапа ерлерде дөрейән учян мөжек.

Небсиң бир мегесдир, мал бир асалдыр.
Симап гызыл тапса, мегес бал тапса.
Мегес шасы Тартарус хемралык этсе, хейхат.

МЕД (а. медд) مدّ//مدّه – узы айдылян элибиң үстүнде гоюлян аламат. «~».

Харпын харап эдер, бозар леззети,

Ассын, үссүн, тешдит, меддин нәбилсин.

МЕДАЙЫН (а. Меда:йин, бс. меди:не) مدائن – 1) шәхерлер, 2) Эйраның аршакидлер ве сасанидлер династиясының Тисфун диен пайтагтының ады. Тигр дерясының гүндогар тарапында ерлешйәр. Ануширваның дөврүнде иң улы шәхерлериң бирине өврүлипдир, арапларың хүжүминде вейран эдилипдир. Онун харабалары Багдадың кырк бәш километр гүнортасында ерлешйәр. Тисфуна араплар Медайын (шәхерлер) дийййәрлер, чүнки ол бәш саны бири-бирине якын шәхержикден эмеле гелипдир. Медайыны эмеле гетирен шәхерлерден ашакдакылары гөркезмек болар: Тисфун, Бихэрдешир, Билашабад, Румые (я-да Румеган) ве б. Шахыр Хаканы (XII асыр) Медайының харабаларыны гөрүп, «Эйваны-Медайын» атлы касыданы языпдыр ве онун гечмиш тарыхыны чепер беян эдипдир.

Гөр, не ажап Хаканыны «Медайны»,

Истәр мен «Шахнама», «Сакынаманы».

МЕДЕТ (а. медед) مدد – көмек, ярдам, хемаят, **медет истемек** – көмек сорамак, ярдам сорамак; **медет бермек** – көмек бермек, хемаят этмек.

Еди вели, яран болуп, медет бер.

Хакдан медет хем хемаят герекдир.

Чагырын, медет исләрин,

Ягшы-яман халда сени.

МЕДЕТКӘР (а-п. мелед-ка:р) مددكار – көмекчи, ярдам эдижи; голдав; көмек берижи, голдайжы, хемаят эдижи; **медеткәр болмак** – көмек этмек, ярдам эдижи болмак.

Магтымгулы, я җепбар,

Өзүң болгул медеткәр.

Сен болмасаң нигехдар, кимдир маңа медеткәр,

Сениң дек гафырым бар, җаханда не гамым бар?

МЕДИНЕ (а. Меди:не, кс. меда:йин) مدينه – 1) шәхер; 2) Мекге шәхериниң демиргазыгында ерлешйән Сауд Арабыстанының эсасы шәхерлериниң бири. Мухаммет пыгамбериң габры шол ерде болан себәпли, ол шәхер мусулманларың назарында мукаддес хасапланяр. Мухаммет пыгамбер шол ере гөчмезинден өң ол шәхере Ясрип дийилйән экен. Оңа Label Мединетин-неби ве Медине-йе мүневвере хем дийилйәр.

Мекгеден чыкды бир гөзел,
Мединәге рован олды.
Дүшди сейрим дайыма Мекге, Медине дагына.
Мединәни ачлык, Мекгәни Хебеш,
Хырат, Кандахары мар харап эйләр.

МЕДРЕСЕ (а., кс. меда:рис) مدرسه - «дерс – сапак» сөзүнден, 1) сапак берилйән ер, дерс окадылян ер, ёкары мекдеп; окув жайы; 2) ёкары дини окув окадылян ер хем-де шол ерде окаян окувчыларың яшаян жайы; **медресейи-агзам** – иң улы ёкары окув жайы.

Кераматлы медресейи-агзамлар,
Япды гапысыны, гөчди мугамлар.

МЕДРЕСЕЙИ-АГЗАМ (а.) مدرسه اعظم – **сер. медресе**.

МЕДХАЛЖЕМАЛ (а. Мелх-ал-жема:л) مدح الجمال – 1) гөзеллигиң васпы, гөзел гөркүң васпы; 2) XVIII асыр түркмен шахыры Гурбаналы Магрупының «Сейпелмелек-Медхалжемал» дессанының баш гахрыманларының бири: **сер. Махжемал**.

МЕДХУШ (а. медху:ш) مدهوش – 1) сергездан, хайран, гең галан; үркүп горкан; 2) парс дилинде «бихуш» манысында хем уланыляр.

Бәхрам Гуры тутуп, медхуш эйлейип ...
Абу Мәхфуз, Гызыл Арслан хан болсам.

МЕЖАЗ (а. межа:з) مجاز – 1) хакыкы дәл, хакыкатын терси; 2) өз хакыкы манысындан башга маныда уланылян сөз; 3) сөз

сунгатының чепер серишделериниң эсасыларындан бири. Межаз шыгырда ве прозада сөзлери асыл манысында дәл-де, гөчме маныда уланмак сунгатыдыр. Эмма ол икисиниң арасында бели бир багланышык болмалыдыр; **межазы** – хакыкы дәл, гөчме маны; хакыкы болмадык зада дегишли; антоними: хакыкы.

Межаз билип, мүңкүр болма сөзлере.

Масеваны ташлап, гойгул межазың,

Бир хакдан өзгеси ягыдыр-ягы.

МЕЖАЗЫ (а.межа:зи:) مجازى – **сер. межаз**.

МЕЖАЛ (а. межа:л) مجال – асыл манысы айланылян, доланылян, ат салынян ер; 1) мөхлет, пурсат; вагт; 2) сабыр, карар; 3) мүмкинчилик; 4) гүйч, кувват, башарнык; **зерре межал** – азаҗык гүйч, азаҗык карар.

Магтымгулы, межалым ёк, сөйләйин.

Хак гуллугна ёкдур зерре межалым.

Гелене гаршы чык, болса межалың.

Гоймады өз халымга, йөрирге межалымга.

Бир гүн битап болуп, гитсе межалың.

МЕЖАЛЫС (а. межа:лис, бс. межлис) مجالس – **сер. межлис**.

МЕЖЛИС (а., кс. межа:лис) مجلس – 1) мейлис, отурылышык; 2) бир топар адамың маслахат үчин йыгнанян ери; 3) мыхманчылык я-да зыяпат үчин йыгнанышык; **межлис тутмак (гурмак)** – йыгнанышык этмек; **агыр межлис** – улы мейлис.

Межлис ичре ят эдип, дийр: «Ол гарып гайгылыдыр»

Он үч яша етемде, агыр межлис тутардым.

Межлисинде бир несихат әйлән ёк.

Межлис халкасыны гурмаң бейле аз.

МЕЖЛИС ЭРА (а. межлис эра:) مجلس ارا – **сер. эра**.

МЕЖМЕ (а. межма', кс. межа:ми') مجمع – 1) йыгнак; йыгынды, йыгынчак; 2) йыгнанылян ер, бир топар адамың

йыгнанан ери; 3) етишилен ер, говшулан ер, биригилен ер. Мес.: Межмегул-бахрейн (**сер.**).

МЕЖМЕГУЛ-БАХРЕЙН (а. межма'-ол-бахрейн) مجمع البحرين – 1) ики деңзин бирлешйән ери; 2) дини роваятлара гөрә, Муса пыгамбер билен Абды Салыхын (я-да Хызырын) душушан ери. Ол ер барада үч хили маглумат бар: 1) Хинд океаны билен Гызыл деңзин Бабылмендепде биригйән ери; 2) Атлас океаны билен Орта Ер деңзинин биригиән Гибралтар бурнунын якынында Тенже портунын өнүнде болан ер; 3) Орта Ер дензи билен Парс айлагынын биригйән ери. Бу ат «Куръанын» «Кәхф» сүресинин алтмышынжы аятында габат гелйәр.

Межмегул-бахрейнин, Нилиң нәхеңи,
Гулагына урлан хар тек болар сен!

МЕЖМУТ (а. межму:') مجموع – 1) йыгнанан, топланан; 2) йыгынды, шыгырлар ве кыссалар йыгындысы; 3) жем, көпчүлик; **межмугы-уммат** – умматын хеммеси.

Максуды межмугы-уммат болгусы сизден хусул,
Асы умматга шепагат, я Мухаммет Мустапа.

МЕЖНУН I (а межну:н) مجنون – дәли, дивана, телбе; **межнун болмак** – дәлиремек, дивана болмак.

Хайран-межнун болуп, чыкам чөллере.
Дең-душлар янында бир бикемалым,
Ашыгам, межнунам, шикесте халам.

МЕЖНУН II (а. Межну:н) مجنون – асыл ады Кайс, арапларың Бени Амыр кабыласындан. Ол яшлыкда Лейли атлы гыза ашык боляр, эмма Лейлинин атасының гаршы чыканы себәпли, она өйленип билмейәр. Нетижеде дәлирәп, чөле чыкып, хайванлар билен өвренишип гезйәр. Ол Межнун ады билен шөхратланяр. Лейли-де Межнундан жыда дүшендиги зерарлы, кеселләп өлйәр. Межнун хачан-да Лейлинин өлүм хабарыны эшиденде, онун габрының үстүнде энчеме гүнләп аглап, ахырда-да

жан берйәр, онуң жеседини Лейлиниң янында жайлаярлар. Межнун такмынан 80-нжи хижри (699-700) йылында арадан чыкыпдыр дийлип языляр. Лейли ве Межнунын сөйгүси барадакы дессан арапларың иң мешхур дессанларының бири хасапланыпдыр. Соңкы асырларда бу темада көп шахырлар поэмалар дөредипдирлер. Мес.: Нызамы Генжеви, Эмир Хусров Дихлеви, Абдырахман Жамы, Новайы, Фузулы, Андалып ве б. Межнундан бирнәче мешхур шыгырлар, касыдалар сакланып галыпдыр.

Межнун Лейли перизады,
Сөен дек сөймүшем сени.

МЕЖНУН III (а. Межну:н) مجنون – суфизмин мешхур векиллериниң бири болан Лукман Сарахсының лакамы, ол X асырда яшап гечипдир. Абу Сагыт Абулхайр ол хакда «Лукман худайың азат эденидир» дийипдир.

Шиблини, Межнуны алып гелмишем.
Сарахсың аркасында Межнун гурды жадыны.

МЕЖХУЛ (а. межху:л) مجهول – нәмәлим, нәбелли, гизлин; антоними: маглум (**сер.**).

МЕЗАЛЫМ (а. меза:лим, бс. мазлиме) مظالم – **сер. мазлыма**.

МЕЗАРЫК (а. меза:ры:к, бс. мизра:к) مزاریق – **сер. мизрак**.

МЕЙ (п.) می – 1) үзүм чакыры, шерап, бада; ичги; 2) **гм.** кәсе, булгур, пияла; 3) гүлап, гүл сувы; **жамы-мей** – шерап кәсеси, чакыр булгуры.

Жамы-мей сундугың гөрмесин агяр,
Гелменем аклыма гөрмейин камым.

МЕЙ-МЕСТ (п.) می مست – **сер. мест**.

МЕЙДАН (а-п. мейда:н, кс. мея:ди:н) میدان – 1) гин ер; ат чапдырылян ер; 2) аз салым, аз ери гечмек үчин вагт.

Ёлдаш болуп, биле йөрдүм бир мейдан,
Мейдан ичре долуп отурмыш мердан.

МЕЙИЛ (а. мейл, кс. эмя:л) میل – 1) ислег, хөвес; 2) эгилме, бир тарапа эгилме, тарапдарлык; 3) сөйги, мухаббет, арзув.

Гулзумы гарсаныпкырк ёл гечер мен,

Эгер ки мейл этсе яр бизим сары.

МЕЙИТ (а. меййит) میت - «мөвт - өлмек» сөзүнден; 1) өли, өлен адам; 2) жыназа, өлен адамың бедени, энтек кепенленмедик өли.

Хер сәхрада ятан мейит болармы?

Кербеладан гайры шехит болармы?

МЕЙЛИС (а. межлис) میلس//مجلس – отурылышык, мыхманчылык, зыяпат; **сер. межлис**.

Магтымгулы, не мензилдир, дурар сен,

Юрдуңмыдыр, агыр мейлис гурар сен.

МЕЙХАНА (п. мей-ха:не) میخانه – ичги ичилйән ер, арак, шерап ве ш.м. ичгилер сакланын хем-де сатылян ер, мейкеде.

Мей ичип мейханадан, местана болдум имди.

Мейханада мей ичдим,

Местана гөзүм дүшди.

МЕКАН (а. мека:н, кс. эмкене ве эма:кин) مکان - жай, ер, орун; яшайыш ери, яшалян ер; **хуп мекан** – оңат ер; **ол меканда мекс этмек** – шол ерде сакланмак, дурмак.

Магтымгулы ол меканда мекс этди.

Хуп мекана, хуп сарая саташдым.

Галды меканындан, чыкды бендинден.

Бу накылдыр, адамзат, сен бу мекана гелдиң.

МЕКГАР (а. мекка:р) مکّار - «мекир – хиле, пирим» диен сөзден; хилегәр, өрән мекир, өрән хилегәр; алдавчы.

Дүше алмас бу мекгарың дилине,

Гапыллар гуванмаз дүнйә малына.

МЕКГЕ (а. Мекке) مکّه – Сауд Арабыстанының гүнбатарында бир шәхериң ады, Хиҗаз велаятының меркези шәхери. Ол Гызыл

деңзиң якынында даглык ерде ерлешйәр. Мекгәниң тарыхы хезрет Ыбрайымдан башланяр. Ровайтлара гөрә, хезрет Ыбрайым аялы Хажар ве яш оглы Ысмайыл билен шол этрапа баряр, аялы билен яш чаганы гоюп гидйәр. Хажар сув гөзлегине чыкяр, эмма хер гезек сув тапман, ызына доланяр, хеләкчилиге учрамак ягдайына дүшйәр. Бир гезек сув гөзлегинден доланып геленде, гөрсе, чагасы аягыны депирҗеклəп ятан экен, онуң аякларының ашагындан болса чешме дөрәп, сув акып башлаяр. Чөлүң ичинде шейле чешмәнин дөремеги ёлагчы-кервенлериң үнсүни өзүне чекйәр. Кем-кемден бу ере илат үйшйәр, шәхер эмеле гелйәр. Земзем дийилйәни аслында шол чешме болмалы. Ыбрайым ве Ысмайыл шол ерде илкинҗи гезек Кәбе өйүни салярлар, Бейтилхарамы эмеле гетирип, шонда худая ыбадат эдип башлаярлар. Шу болса худая ыбадат этмек үчин илкинҗи салнан өй-метҗит боляр. Эмма Ыбрайымдан соң ол мекан бирнәче вагтлап арап кабылаларының бутларының сакланян ерине өврүлйәр. Мухаммет пыгамбер Мекгәни басып аландан соң, бутлары дөвдүрйәр ве Кәбәни мусулманларың кыбласына ве зыярат эдйән ерлерине өврүлйәр. Мүңлерче мусулманлар хер йыл шол ере зыярат эдип, хажы адыны алярлар.

Мекгеден чыкды бир гөзел,
Мединәге рован болды
Мекгә баран болар хажы.

МЕКГӘР (а. мекка:р) مكار – **сер. мекгар**.

МЕКДЕП (а. мектеб, кс. мека:тиб) مكتب - «кетебе – язмак» сөзүнден; чагаларың окув окаян ери, сапак берилйән ер, язылян ер

Единде мекдеп гөрдүң,
Окыдың, ёла гирдин.

МЕКЕҖИН مكه جين – уркачы доңуз.

Бир гүйчли душмана душса мекежин,
Җожугыны гизлемейин болармы?

МЕКЕС (п. мегес) مگس – **сер. мегес**

МЕКИР (а. мекр) مکر – 1) хиле, аллав, пирим; 2) жады

мекир-у ал – хиле ве пирим.

Мисли шейтан аллавыдыр мекир-у алын сениң,
Бу яланчылык биле өтгей мах-у салын сениң.

МЕКИС (а. мекс) مکث – 1) сакланма, дурма, даянма; 2) сабыр этме; арам болма; **мекис этмек** – сакланмак, дурмак, даянмак.

Магтымгулы ол меканда мекс этди,
Шыхлар турды, йигитлер дей ракс этди.

МЕККАР (а. мекка:р) مکّار – **сер. мекгар**.

МЕКРУ (а. мекру:х) – 1) йигренилен; халанмаян; йигренч; 2) шер, яманлык; 3) шеригат боюнча харам болман, эмма зерур болмадык халатда ругсат берилмейән иш; ат этини иймек мекрудыр.

Ат алсаң гыр алгыл, мекрудыр акял,
Китапда гөрүнер чаман – гарагол.

МЕЛАГЫН (а. мела:ы:н, бс. ме у:н) ملاعین – **сер. мелгун**.

МЕЛАЙИК (а. мела:ик, бс. мелек) ملائک – перишделер; худай янында болан руханыларың бир топары. Бу сөз көплүк санда болса-да, түркмен дилине бирлик сан хөкмүнде уланыляр.

Думанлы сериңе гурбан болайын,
Билмедик мелайик мейин ким ичди?
Ол нур өзүни тебретди,
Жүмле мелайиклер болды.

МЕЛАЙЕК (а. мела:ик, бс. мелек) ملائک – **сер. мелек**.

МЕЛАЛ (а. мела:л) ملال – 1) бизар болма, безме; 2) гайг, гам, гусса; тукатлык.

Дийдим: «Бу сөйгүден, малдан не хасыл?»,
- Йыгмагы гайгыдыр, гитмеги мелал.
Болмушам мен зовк эхли, эсбап-мелалы нейлерем.

МЕЛАМАТ (а. мела:мет) ملامت – кәйинч, теене, гыжалат, игенч, иннирди: **меламата галмак** – кәйинже галмак

Җахан гиндир, меламат кән,

Арада көйди ширин җан.

Догры йөрген, догры гезген док болар,

Бивагт йөрген меламата чок галар.

МЕЛГУН (а. мел'у:н, кс. мела:ы:н) ملعون – 1) нәлетленен, нәлете дучар болан; Алла рахматындан махрум; 2) **гм.** шейтан.

Шимри-мелгуны-пелит кесди Хусайның башыны.

Шейтан мелгун хергиз тагат этдирмез.

Мелгун шейтан кимин безәп даш өрме,

Соңра мәкәм болар, йыкабилмез сен.

МЕЛЕ مله - өчүгси сары реңк, ачык сары реңк; **меле дон** – ачык сары реңкли узын ве гин дашкы милли гейим.

Сопулар небс үчин меле дон гейип,

Шүбхели тагамны халал дийп ийип.

МЕЛЕК (а., кс. мела:ик) ملک – 1) перишде; 2) **гм.** өрән овадан, гаты гөзел.

Ярысы мелекден, ярысы жынлан,

Мүҗевүрсиз болмаз үсти атамын.

Хем пелек үзре мелеклер дийдилер сад аферин.

Мелеклер мейданда тутуп эгләрлер.

МЕЛУЛ (а. мелу:л) ملول – 1) гайгылы, гамлы, гуссалы, хапа; 2) бизар болан, безен; **мелул кылмак** – гайгыландырмак.

Хич умматны саба магшар эра кылма мелул.

Ниче надан дийр ватаным юрт болмаз,

Мен хайранам, бир мелулы пелегиң.

МЕЛХЕМ (а. мерхем, кс. мера:хим) مرهم – 1) яраяпылян (чалынян) дерман; 2) **гм.** дерман, дерди көшедижи зат.

Гам астында ятар сен, не аңа мелхем бардыр,

Доймаз гөзүң долмага бир гошавуч гум бардыр.

МЕМАТ (а. мема:т) - өлүм, йитги; өлүм вагты; өли, өлмеклик; **рузы-эзел мематдыр** – илки дөредилен гүн өлүдир.

Хер тенде ышк болмаса, рузы-эзел мематдыр...

Дәхр ичре болар хер дем, жахан ичре жан пейда.

МЕН-МЕНЛИК من منلیك – улумсылык, текепбирлик, улы тутмаклык, гүплемеклик.

Оввал акан ерден акармыш арык,

Мен-менлик эдениң танапы чүйрүк.

МЕН ШЕРИБЕ ЗИКРИХИ (а.) من شرب ذکره – ичги ичен адам, ... онуң яды, ичен адам, ... ят эдилер (хадысдан бөлек).

«Мен шерибе, зикрихи» равы диюр.

МЕН ЭКЕЛЕ ДУМАНИХИ (а. мен экел-е доха:нихи) من أكل دخانه - чилим дүйт эдйән..., папирос чекйән... (хадысдан бөлек).

«Мен экеле духанихи» диген бардыр.

МЕНАБЫР (а. мена:бир, бс. менбер) منابر – **сер. мүнбер**.

МЕНАЗЫЛ (а. мена:зил, бс. мензил) منازل – **сер. мензил**.

МЕНАЗЫР (а. мена:зир, бс. манзар) مناظر – **сер. манзар**.

МЕНАЙЫР (а. мена:ир, бс. мена:ре) منائر – **сер. минара**.

МЕНАЛ (а. мена:л) منال – эле алнан зат, эеленилен зат; пейда берйән ер; **мал-у менал** – 1) байлык, мал, дөвлет; 2) гирдежи, пейда, неп; **сер. мал.**

Ики дүнйәден гөзүм юмдум сениң васлың билен.

Ким худатерсдир ана деркәр имес мал-у менал.

МЕНАСЫП (а. мена:сиб, бс. мансап) مناصب – **сер. мансап**.

МЕНАТ (а. Мена:т) منات – араплaрың «хезил» ве «хазаэ» атлы тайпаларының жахылиет дөврүндәки бутларының бириниң ады. Бу бут гара дашдан ясалыпдыр, ол Мекге билен Мединәниң арасында деңзиң кенарында ерлешйәр. Араплар ол буты «гәлейин» худайы хасаплап, оңа зыярат эдипдирлер. Роваята гөрә, Мухаммет пыгамбер Мекгәни алaндан соң, Менаты вейран этмек үчин хезрет Алыны ёллаяр. Ол-да барып, Менаты вейран эдип, ондакы бар

болан гымматбаха затлары, шол санда ики саны гылыжы гетирип, пыгамбере берйәр. Пыгамбер-де олары хезрет Ала багышлаяр. Айдылышына гөрә, шол гылычларың бири Алының Зүлпүкары болмалы.

Абу Талып болуп чыкар сырата,
Нейге дине гирмез Лат-у Мената.

МЕНАФЫГ (а. мена:фи', бс. неф') منافع – **сер. нефыг**.

МЕНЗИЛ (а., кс. мена:зил) منزل – 1) өй, жай, дүшелге; 2) белли бир аралык ёл; 3) ики дүшелгәниң арасындакы ёл; 4) суфизмде (ырфанда) сопының рухы тайдан кәмиллешмеклигиниң ёлы; **ажап мензил** - ген мензил.

Магтымгулы, ол мензиле, дияра,
Гирен гайдып чыкабилмез кенара.
Сәхер вагты сейран эдип гезеркәм,
Ажап мензил, ажап жая саташдым.

МЕНЗИЛГЕХ (а-п.) منزلگه – **сер. мензилгәх**.

МЕНЗИЛГӘХ (а-п. мензил-га:х) – 1) дурулян ер, өй, яшалян ер; дуралга; 2) **гм.** габрыстан.

Мензилгәхим баг-у бостан,
Алмалы нардан айрылдым.

МЕНЛИК منلیک – улумсылык, текепбирлик, улумсылык этмеклик, гопбамлык; **сер. мен-менлик**.

Кемлик эйле – кемал бар,
Менлик этме – зовал бар.

МЕННАН (а. менна:н) منان – иң мерхеметли, иң шепагатлы; ёкары дережеде рехимли, сахы, иң көп ягшылык эдижи (Аллатагаланың эпитетлериниң бири хасапланяр).

Леглек дийр: «Кулхуалла!».
Ханнан-меннан ичинде.

МЕНШЕ (а. менше') منشا — 1) бир задын дөрейән ери; 2) асыл, эсас, бир задын дүйп аслы, гелип чыкышы: **меншейи-бела** — беланың аслы, гелип чыкан ери, беланын көруги.

Зер зовкун жан ховпы ризс терк этмиш,

Меншейи-бела-у мензили-мәъва.

МЕНЫГ (а. мен') — бөвет болмаклык, өңүни алмаклык, гадаган этмеклик; **меныг этмек** — бөвет болмак, өңүни алмак, сакламак.

Ниче мәхрем биновалар тапдылар андан нова,

Меныг эден андан мени багтым сыясыдыр, көңүл.

МЕҢЗЕМЕК منکزه مک - чалым этмек, меңзеш болмак, башга бир зада огшамак.

Ягшы ярың гойны мата,

Сынасы меңзәр женнете.

МЕҢИЗ منکیز — йүз, кешп, адамын йүз кешби, йүз гөрнүши; **гызыл меңиз** — гызыл йүз.

Дога кылып, элим гөге галдырсам,

Гүл Ферхар дек гызыл меңзим солдурсам.

МЕҢЛИ منکلی — Магтымгулының яшлыкда сөен гызының ады. Шахырың эсерлеринден гөрнүше гөрә, ол Меңлини алып билмәндир, гызың эне-атасы оны башга бир бая дурмуша чыкарыпдырлар.

Или — гөклең, ады — Меңли,

Нәзли дилдардан айрылдым.

МЕҢНИ (меңни:) منککی — 1) хемишелик, эбедилик, мыдамалык; 2) Парс дилинде «мең - منک» сөзи хушсуз, хайран, акмак; огры, ёл уран, галтаман хем-де дүзгүн, када; гоп урмак; оюнчы ялы маныларда хем гелйәр.

Сап гурды батыр меңнилер,

Дөвүше чыкды зеңнилер.

МЕРАКИП (а мера:киб, бс. меркеб) مراکب — **сер. меркеп**.

МЕРАТЫП (а. мера:тиб, бс. мертебе) مراتب – **сер. мертебе**.

МЕРАХЫМ I (а. мера:хим, бс. мерхем) مراهم – **сер. мерхем**.

МЕРАХЫМ I (а. мера:хым, бс. мерхамат) مراحم – **сер. мерхемет**.

МЕРВ (п.) مرو – хәзирки Мары шәхериниң ады, парс дилинде хәзир хем шейле уланыляр. X асырда язылан «Худул-әлем» атлы китапда язылышына гөрә, ол улы Хорасаның иң улы шәхерлериниң бири болупдыр, өңлер Хорасан эмирлериниң пайтагты болуп, соңлар Бухара пайтагт белленипдир. «Худуд-әлемин» нәбелли авторы «Мары сапалы ве ныгматлы ер, онуң галасы бар, шоны Тәхмурис салдырыпдыр, шонда (сасанид) патышаларының көп көшклери бар ве бүтин Хорасанда шондан говы шәхер ёк ..., ол ерде говы пагта битйәр...» дийип языпдыр. Гадымы чешмелерде Мары «Мерв-е Шахжан», «Мерв-е Шах-жахан» атлары билен габат гелйәр. Орта асырда улы Хорасаның мешхур шәхерлеринден бири хасапланыпдыр. Кәбир тарыхчылар ве географиячылар бу шәхери Александр Македонский салдырыпдыр дийййәрлер, кәбирлери болса, оны Шапур Зүл-эктафың салдыран шәхери хасаплаярлар. Эмма оны илкинжи гезек абаданлашдыран Жемшидиң какасы Тәхмурис (пишдады династиясындан) дийлип гөркезилен тарыхы чешмелер хем бар. Мары шәхери селжуклар дөврүнде Солтан Санжарың пайтагты боляр. Эмма огузлар Санжары еңенлеринден соң, үч гиже-гүндиз шәхери гарат эдйәрлер, шол себәпли шәхерде көп вейранчылык эмеле гелйәр. Бу шәхер соңабака ене-де абаданлашяр. Йөне Чингиз ханың дөврүнде монголлар шәхери дүйпден вейран эдип, онуң мүңлерче илатыны гыряярлар, гөйә диңе дөрт адам дири галанмыш. Шейлеликде, тә Шахрухың дөврүне ченли Мары шәхери вейран болуп галяр. Шонуң дөврүнде (XIV асыр) Мара ене-де жемагат үйшүп башлаяр, шәхер абаданлашып уграяр.

Мары шәхеринин абаданланмагы, медени меркезе өврүлмеги угрунда Солтан Санҗарың (XI-XII) эден хызматы улудыр, шонуң дөврүнде шәхерде улы китапханалар, көшклер эмеле гелипдир, ол вейран болан шәхериң янында тәзе шәхер салдырыпдыр. Бу ики (көне ве тәзе) шәхер барада Новайы өзүниң парс дилинде язан бир шыгрында «Яш Марынын йүрек мүлки ышк аркалы абадандыр. Көне Марыны хем-де тәзе шәхери бина эден Санҗардыр» дийип языпдыр. Марының сувы гечмишде Мургапдан ыбарат болан Мерверут үпҗүн эдилипдир, ол деря Марыда гутарян экен.

Сарагты мерг бозар, Мерви рик басар,

Ширазы түрк Җуганы (?) мур харап эйләр.

МЕРВАН ХЕКЕМ (а. Мерва:н ибн Хекем) مروان حکم – Омайядларың гөрнүкли довлет ишгәрлеринден бири, бирнәче вагт Мединәнин хәкими боляр. Икинҗи Муавыядан соң Шама (Сирия) гидип, омайядларың бир топарыны өз төверегине топлаяр ве Дамаск шәхеринин голайында Абдылла ибн Зүбейр билен уршуп, оны еңйәр. Мерван алтмыш дөрдүнҗи хиҗри (683-684) йылында Дамаскда халыфа боляр ве омайядларың икинҗи бөлеги болан Ал-е Мерван династиясының эсасыны гойяр. Бу династияның хәкимиети алтмыш дөрдүнҗи хиҗри йылындан тә бир йүз отуз икинҗи хиҗри (749-750) йылына ченли довам эдйәр. Мерван ибн Хекем алтмыш бәшинҗи хиҗри (684-685) йылында арадан чыкыпдыр. Ол Басраның янында Алы билен-де урушяр (656)

Насры-Сейяр, Мерван Хекем дөврүнде,

Ымамлар галдылар җепа дөврүнде,

Бир чаха атдылар Дымышк шәхринде.

Зейнел-абыдине багышла бизни.

МЕРВЕ (а.) مروه – **сер. Сафа ве Мерве**.

МЕРВЕРИТ (п. морва:ри:д) مروارید – гыммат бахалы даш ады, дүр, зүмеррет, гыммат бахалы хүнҗи.

Тәзе хелал гашлы, мерверит дишли.

Тавус гуш зынатлы, Давут товушлы.

МЕРГ (п.) مرگ - «морден», ягны «өлмек» ишлигинден; 1) өлүм, ёк болма, арадан чыкма; мөвт (**сер.**); 2) мерги кесели.

Валарыг-а, Мустапа өмрүни күвта кылды мерг.

Сарагты мерг бозар, Мерви рик басар.

МЕРГЕН مرگن – түпең атмага уссат адам; атаныны урмагы башарян авчы; окы бош гечмейән адам, снайпер (р.).

Хасар дагы бейик болар –

Үсти долы кейик болар...

Мергенлерe сейик болар,

Барсаң Хасар дагындадыр.

МЕРГЗАР (п. мерг-за:р) مرغزار - чemензарлык, гөк отлук, гөк-яшыл өвүсйән ер, гөк отлы мейдан.

Терк эйлесең, тутавергил казасын,

Бехишт ичре мергзардыр бу роза.

МЕРГУП (а. мергу:б) مرغوب – 1) оңат, говы, халанян, халанан, говы гөрүлйән; 2) оңат хилли; 3) кабул эдилен; гөзел.

Он ики айдыр, мергуп,

Дийр, дахы не сөзүң бар.

МЕРДАН (п. мерда:н, бс. мерд) مردان – 1) мертлер, адамлар, ынсанлар, эркеклер, эркек адамлар; 2) **гм.** батырлар, эдерменлер; 3) өвлүйә, пир.

Не герт галар, не гердан,

Не мерт галар, не мердан.

Назарым етишгеч шол дөрт мердана,

Көңлүм жоша гелди, башым гердана.

Мейдан ичре долуп отурмыш мердан.

МЕРДАНА (п. мерда:не) مردانه – 1) мерде дегишли, мерде мынасып; мерде лайык; 2) мертлерче, батырларча, мертлик билен, гайратлылык билен.

Кимдир ышкың йүкүн чекен мердана,

Пелек гөрди, горкуп дүшди гердана.

Бу иш мердиң ишидир, мердана дур, гол гөтер.

МЕРДАНАВАР (п. мерда:не-ва:р) مردانه وار – мертлерче, мертлер ялы, мерданаларча.

Рыязатың йүкүни аркан, йүзин сал гөтер,

Бу иш мердиң ишидир, мерданавар гал гөтер.

МЕРДОМ (п.) مردم – **сер. мердүм**.

МЕРДҮМ (п. мердом) مردم – 1) адамлар, халк, илат; 2) гөреч, бәбенек, гөзүң гарасы; **мердүми-пәхмиде** – дүшүнжели халк, пайхаслы адамлар; **мердүмдиде – гм.** көпи гөрен.

Бакы өмрүңни ки, сарп эт, мердүми-пәхмиде бол.

Мердүмге азар иш эдижи болма.

МЕРДҮМДИДЕ (п. мердом-ди:де) مردم دیده – **сер. мердүм**.

МЕРДҮМИ-ПӘХМИДЕ (п-а-п. мердом-е фехми:де) مردم فهیده – **сер. пәхмиде ве мердүм**.

МЕРДҮМХОР (п. мердом-хор ве мердом-ха:р) مردمخور//مردمخوار – адам ийижи, адам этини иййән.

Мүң агач ёл дагдыр бу мердүмхор,

Онда агып баран салдыр бу дүнйә.

МЕРЖЕН (а. мержа:н) مرجان – 1) кичижик мерверит (**сер.**) безег үчин уланылян даш; коралл (р.); 2) өсүмлиге мензеш дениз жанавары, шондан безег үчин пейдаланыляр.

Я якутмың, я мерженмиң, дүрми сен,

Я чырагмың, я рөвшенмиң, нәме сен?

Гөзүм яшын мержен дей дүзүм-дүзүм дүздүгим.

МЕРЗ (п.) مرز - чәк, арачәк, серхет; 2) ер, срин кенары, гырасы, багың, экин мейданының кенары, чәги.

Мүъмүнлер азмасын диййп,

Шеригат бир мерз дәлми?

МЕРКЕП (а. меркеб, кс. мера:киб) – 1) бир ерден башга бир ерe мүнүп гитмек үчин хайван, араба, машин ялы мүнүлйән зат, улаг; 2) гәми; 3) эшек, ябы

Эй көңүл, гелгил сен, хакны тапалы,

Небсимиз меркебин мүнүп чапалы.

МЕРТ (п. мерд, кс. мерда:н) مرد – 1) эркек адам; 2) эдермен, батыр; жомарт.

Гурт дек гирип, ёвны кой дек дагылдан,

Әр йигидиң мерт ёлдашы герекдир.

Мерт чыкар мыхмана гүлер йүз билен,

Намарт өзүн гизләр, мыхман ёлукса.

МЕРТЕБЕ (а. кс. мера:тиб) مرتبه – 1) гезек, гайта; 2) дереже, орун; 3) гат, этаж; **мертебе хезар** – мүң гезек.

Мей ичсең мертебе хезар хашрда,

Отны ур Кагбага тәрики-күнчде.

Гүнде мүң мертебе ят элип хакны,

Ахыры айланып нетиже тапды.

МЕРХЕМ (а., кс. мера:хим) مرهم – 1) яра япылян (чалынян) хер бир дерман; 2) **гм.** дерман, дерди, гайгыны көшешдирйән зат; **сер. мелхем.**

Жахыл болан кем болар,

Не аңа мерхем болар.

«Зал» - зүмрайы-гүнәхе, «р» - рехмиң мерхем эйләр.

МЕРХЕМЕТ (а. мерхамат, кс. мера:хым) مرحمت - «рехим» сөзүнден; мәхрибанлык, рехимлилик; мүрехет; **мерхемет этмек** - мәхрибанлык этмек; мүрехет этмек.

Мерхемет назарын салсаң бир жая.

Достуң ыхлас билен мерхемет этмез.

МЕРЪЕМ (а.) مریم – **сер. Биби Меръем**.

Гудратын мешхурдыр Меръем оглунда,

Я реб, Иса-берехулла хакы үчин!

МЕСАГЫЛ (а. меса:гы:л, бс. мисга:л) مثاقيل – **сер. мысгал**.

МЕСАҖЫТ (а. меса:җид, бс. месҗид) مساجد – **сер. месҗит**.

МЕСАКИН I (а. меса:кин, бс. мескен) مساكن – **сер. мескен**.

МЕСАКИН II (а. меса:ки:н, бс. миски:н) مساكين – **сер. мисгин**.

МЕСАХЫП (а. меса:хиф, бс. мосхаф) مصاحف – **сер. мусхаф**.

МЕСГЕН (а. мескен, кс. меса:кин) مسكن - өй, җай, яшалян ер, яшайыш җайы; **месген тутмак** - өй эдинмек, ер тутмак.

Барып, месген тутам сизи, даглар, хей

Месген тутмуш гара дагың бурнунда,

Алының мүлкүнде, Иса орнунда.

Айры ерде месген тутды, юрт олды.

МЕСЕЛ (а. кс. эмса:л) – 1) мысал, меңзеш; 2) умумы бир када немуна хөкмүнде айдылан сөз; 3) гөчме маныла уланылан сөз; 4) өвүт-несихат хәсиетли кичиҗик хекая; 5) накыл, аталар сөзи.

Бу гадымдан болуп гелен меселдир,

Кирпи ёлар гидер гавун ягшысын.

МЕСҖИТ (а. месҗид, кс. меса:җид) مسجد – метҗит, мусулманларың йыгнанып намаз окаян ерлери; арамыча: мезгит.

Сәхер турды пыгамбер.

Месҗит ичре Билал бар.

Азанлар кесилип, месҗит япылып.

Месҗит кайсы, мәхрап кайсы билмедим.

МЕСИХ (а. Меси:х) مسيح – Иса пыгамбериң лакамы; **сер. Месиха**.

МЕСИХА (а. Меси:ха: ве Меси:х) – 1) Иса пыгамбериң (**сер.**) лакамы; 2) догручыл адам; көп сыяхат эдйән адам

Гудратыдан Месиханы яратды ол бипедер,

Отны Ыбрайым Халылга ләлезар этген керим.

МЕСКЕНЕТ (а.) مسكنت – 1) мисгинлик (**сер.**), пакырлык, гарыплык, гурпсузлык; бичәрелик; 2) эҗизлик, ёксузлык; 3) дургунлык, херекетсизлик.

Ерге берди мескенет, асманы деввар эйлемиш,

Мерт оланлар ышк ёлунда жанындан өтмек герек.

МЕСРУР (а. месру:р) مسرور – 1) шат, хошал; багтлы; 2) максада етен; шатлыга етишен; **дөвлете месрур** – байлыга шат болян.

Эй, ыкбалы бидар, дөвлете месрур,

Дөвлет вепасы ёк, нәге ятып сен.

МЕСТ (а., кс. места:н) مست – 1) серхош, кейпи көк, спиртли ичги ичип, пьян болан; 2) эсрән, эсрик; башы айланан; **мей-мест** – ичги ичип серхош болан.

Дөвлетиң гушуны гачырма дестден,

Ягшылык истеме аңламаз местден.

Мей-местми сен, я шейдамың нәме сен?

мести-хайран – 1) башы айланан серхош; 2) **гм.** өзүни йитирен.

Аклың алып, мести-хайран гетирди.

Мениң дек мести-хайран;

мести-шейда – серхош ве телбе, телбе болан серхош, акылыны йитирен серхош.

Болмушам мести-шейда,

Хезар пише, сед сөвда.

МЕСТАН (п. места:н, бс. мест) مستان – 1) серхошлар, местлер, пүянлар; 2) түркмен дилинде бирлик шекилинде хем уланылып, серхошлара мынасып диен маныларда гелйәр.

Магтымгулы местан хак жамын ичер.

Мейханада мей ичдим,

Местана гөзүм дүшди.

Магтымгулы ашык местан.

МЕСТАНА (п. места:не) مستانه – серхоша лайык бир суратда, серхошларча, серхоша мынасып.

Асасын сүйренип гелмиш Бухардан,

Хак ышкына мест-у местана гелди.

МЕСТИ-ХАЙРАН (п а. мест-е хайра:н) مست حیران – **сер. мест**.

МЕСТИ-ШЕЙДА (п. мест-е шейда:) مست شیدا – **сер. мест**.

МЕСХ (а.) مسخ – асыл кешбини үйтгедип, эрбет шекиле гиризмек; **месх кылмак** – бетгелшик этмек, асыл шекилини үйтгедип, эрбет шекилли этмек; **месхи-мелгун** – йүз кешби үйтгедилип нәлетленен.

Бирни кылды месхи-мелгун, суратын өзге кылып,

Шүкүр Алла, өзге кылмай, бирни хайван эйледи.

МЕСХИ-МЕЛГУН (а. месх-е мел'у:н) مسخ ملعون – **сер. месх**.

МЕТ (а. медд) مد – **сер. мед**.

МЕТАГ (а. мета:') – **сер. мата**.

Деряйы-уммана салды метага-карар, эй дост.

Иманым метагын апаран ёлда,

Рахзенлер гоймагыл ёлума менин.

МЕТАЛЫП (а. мета:либ, бс. матлап) مطالب – **сер. матлап**.

МЕТБЕХ (а. матбах) مطبخ – **сер. матбах**.

МЕФАТЫХ (а. мефа:ти:х, бс. мифта:х) مفاتح – **сер. мифтах**.

МЕХ (п.) مه - «мах» сөзүниң гысгалан формасы; ай; **сер. мах**.

МЕХВЕШ (п. мех-веш) مهوش – ай ялы, овадан, гөзел; **нуры-мехвеш** – ай ялы ягтылык.

Нуры-мехвеш болан гутлуг хабыбым,

Адың сердефтерде, левада белли.

МЕХТЕР (п. михтер) مهتر – 1) дереже, нышан я-да тәзе везипе алнанларың өйүне барян бушлукчы; 2) комиссар, полиция башлыгы, башлык; 3) атлара середйән.

Максат – бу сөзлерни кылгыл ыгтыбар,

Умдатыл-умара, мехтер, ынак бар.

МЕШАГЫЛ I (а. меша:'ыл, бс. маш'ал) مشاعل – **сер. машгал**.

МЕШАГЫЛ II (а. меша:гыл, бс. шогл) مشاغل – **сер. шугл**.

МЕШАХЫР (а. меша:хи:р, бс. мешху:р) مشاهر – **сер. мешхур**.

МЕШГУЛ (а. мешгу:л) مشغول - «шогл – иш» диен сөзден; ишли, бир ише уграшан; бир ише гүйменмеклик, бир ише гүмра болмаклык; **мешгул болмак** – 1) ишлемек, гүйменмек; 2) гызыкмак.

Гара ганлар ювтуп, хасратлар чекип,
Мала мешгул болуп, ятмагын гүмра.
Мешгул сен дүнйә ойнуна.

МЕШЕ (п. би:ше) بيشه – **сер. бише**.

МЕШРЕП (а. мешреб) مشرب – «шурб – ичмек» сөзүнден; 1) ичилйән ер; 2) тебигат; ички дүнйә; 3) гылык, хәсиет; 4) болуш; херекет; 5) адам ады; Орта Азияда мешхур болан шахыр Бабарахымың эдеби лакамы. Ол «Михди» ве «Зинде» лакамлары билен-де эсерлер дөредипдир. Онун ады кәбир чешмелерде Бабарахым я-да Абдырахым гөрнүшинде габат гелйәр. Мешребин өмри ве дөредижилик ишженлиги «Өзбек эдебиятынын тарыхында» (III жилт) мынасып орун алыпдыр. Шол китапда айдылышына гөрә, ол Наманганда (кәбир маглуматлара гөрә, Андыжанда) 1050-нжи хижри (1640-1641) йылында Белибаба диен гарып хүнәрмендиң машгаласында энеден боляр. Мешреп барадакы маглуматлар «Кыссайы-Мешреп Дивана» диен китапда долы берлипдир. Бу китап Орта Азияда гиң яйрапдыр. Бабарахым яшлыкда етим галяр, оны эжеси тербиелейәр. Ол Наманганда яшан Молла Базар ахун ады билен шөхратланан Хожа Убайдылла ишандан сапак аляр. Шу дөврүрде шахыр Гүндогар классыкы эдебияты, ылайта-да Хафызың, Сагдының дөредижилиги билен ичгин гызыкланяр.

Мешреп Орта Азияның, Хиндистаның, Овганыстаның көп ерлерине сыяхат эдйәр, алымлар билен душушяр, дүрли ылымлар билен танышяр. Шахыр 1673-нжи йылда Кашгардан Намангана өврүлип геленде, гарып дүшен гарры эжеси-де арадан чыкяр. Шонда шахыр:

Биновадыр мен бу баг ичре энемден айрылып,

Мен етим болдум, нетей, галды ганатым гайрылып, -

дийип языпдыр.

Мешреп өзүниң паш эдижи сада газаллары билен илат арасында улы абрая ээ боляр. Эмма онуң бу хили эсерлери хәким гатлага ве реакцион руханылара ярамаяр. Нетижеде, хәким гатлаклар Мешреби өзлериниң ганым душманы билип, оны ёк этмегиниң угруна чыкярлар, иң сонунда болса, 1123-нжи хижри (1711-1712) йылында Балх велаятының Кундуз шәхеринде руханыларың питвасы ве шәхер хәкими Махмыт бий Катаганың хөкми билен Мешреп шехит эдилйәр. Эдермен шахыр дара асылып өлдүрилйәр. Шейлеликде, эдил Мансур Халлач ве Ымадетдин Несими ялы өзүниң феодализм дөврүниң идеологиясына көп жәхтден гаршы болан дүнйәгарайшының пидасы боляр.

Мешребиң дөредижилик мирасы көп санлы газаллардан, мурапбаглардан, мүстезатлардан, мүламмаглардан ве башгалардан ыбарат. Ол бейик шахырлар Лутфы ве Новайы ялы сөз уссатларындан гөрелде алып, дүрли темада энчеме чепер эсерлер дөрелипдир. Шулар билен бирликде, Мешреп «Мебде-э-нур» («Ягтылык чешмеси») атлы бир китап хем языпдыр.

Мешребиң газаллары түркменлер арасында-да яйрапдыр, ылайта хем зикир чекиленде, онуң газалларындан («Молла Базар Дивана») айдыляр.

Мешреп аглар гөзлеринде яшы ёк,

Ол земиндир, гөвреси бар, башы ёк.

МЕШХЕТ (а. машхад) مشهد – **сер. Машат**.

МЕШХУР (а. мешху:р, кс. меша:хи:р) مشهور - «шөхрат» сөзүнден; шөхратлы, белли, атлы, абрайлы.

Агыр уруглыдыр хем бейик илли,

Көп йыгылса мешхур, әлеме белли.

МИВЕ (п. ми:ве) میوه – 1) иймиш, өсүмликлериң, агачларың берйән хасылы; 2) **гм.** нетиже, өнүм, бир ишиң берен нетижеси.

Бихасап мивели баглар,

Пынхан кылып сен багбаны.

МИЕССЕР (а. моессер) میسّر – аңсат, аңсатлык билен эле алнан; аңсат эдилен, тайяр эдилен, ыгтыярында гойлан.

Пелек сениң миессериң -

Ниче ерде дердесериң.

МИЗАН I (а. ми:за:н, кс. мева:зи:н) میزان – 1) йылдыз ады; 2) Эйран шемси (Гүн) айларының единжиси (гүйзүң башкы айы).

Гаррылык етишди мүң күлпет билен,

Мизан өтди, хазан гелди, гыш галды.

МИЗАН II (а. ми:за:н, кс. мевази:н) میزان – 1) өлчег, аграм, 2) терези; 3) **гм.** акыл, пәхим, аң, дүшүнже; 4) ахыръетде адамларың гүнәси ве согап ишлери чекилжек терези.

Эден ишлерин соралып,

Гүн гызар, мизан гурулып.

Салсалар мизана, Балкан дагы болмаздыр пәхен.

Мейданда гурулан мизан башыны,

Ысрафыл тутубан дурса герекдир.

МИЗАН ТЕРАЗУ (а-п. ми:за:н тера:зу:) میزان ترازو – **сер. теразу**.

«МИЗАНЫЛ-ОВЗАН» (а. ми:за:н ал-авза:н) «میزان الاوزان» – Алышир Новайының кысса билен язылан шыгыр дүзмек сунгатына дегишли эсеринин ады.

Захиретдин Бабур «Мизаныл-овзаны»

Гашларына барып, мен межнун болсам.

МИЗРАК (а. мизра:к, кс. меза:ры:к) مزراق – найза; узын саплы ве ужы сүйри демирли уруш гуралы.

Тә өлинчә гоч йигитден

Мизракдыр кеман гитмезмиш.

МИКАЙЫЛ (а. Ми:ка:и:л) ميكائيل – дини дүшүнжелере гөрә, гөйә адамлара гүнделик иймит-азыгыны етирйән худая якын перишделериң бири.

Микайыл. Ысрафыл, Эзрайыл атлыг,
Дөрдүнжиси бардыр Җебрайыл атлыг.

МИЛ (а. ми:л) ميل – 1) игне (иңне) ялы инче ве узын демир гурал; 2) гөзе сүрме чекмек үчин йөрите сүңкден я-да пил дишинден ясалан гурал; 3) яраның ичине сокулян медицина гуралы; **гөзе мил чекмек** – көр этмек.

Билермиң тамугның чекилен мили,
Хабар бер аслыны, пул сырат недир.

МИЛЕЛ (а., бс. миллет) ملل – **сер. миллет**.

МИЛЛЕТ (а., кс. милел) ملّت – 1) ёл, йөрелге; 2) шеригат, дин, «Куръанда» хем шу маныда гелйәр; 3) бир юртда яшап, гелип чыкышлары бир болан адамлар, халк.

Етмиш ики миллет гөмер өлүсин,
Сегпараз миллети ләши яндырар.
Хайван, ынсан шанында, аҗал бардыр.
Дечҗал дүнйә иненде башга миллет дин дөрәр.

МИМ (а. ми:м) م – арап-парс элипбийиниң йигрими секизинжи «м» харпы. Эбжет хасабында – 40.

«Мим» - мырадың истеюп аҗызлыгың ят эйлегил.
Хер киши хошхал олупдыр җим-у лам, мим атыга.

МИМАН (п. михма:н) مهمان//ميهمان – 1) гонак, бириниң өйүне вагтлайын гөрме-гөрше баран адам; 2) той-мейлисе чагырылан адам.

Яланчының болмаз анты-иманы,
Бир ак өе барсаң, алмаз миманы.

МИН РЕББИК (а. мин реббике) مِن رَبِّك – худайындан. Бу сөзлем эгер «мен реббик?» مَن رَبُّك дийлип окалса, онун манысы «худайың ким?» боляр.

Мүңкер-Некир гиргенде «мин реббик» дийип сорганда.

«Мин реббик!» дийип Мүңкер-Некир гелерлер.

МИНА (а. Мина:) منا//منی – Мекгәниң гүндогар тарапындакы дагларда болан бир ериң ады. Хажа гиденлер зүлжачжа (гурбан айы) айының секизинде шол ере барып чадыр (палатка) гурярлар, агшамдан эртире ченли шол ерде галярлар ве гурбанлык, даш атмак дәплерини ерине етирйәрлер. Минада үч саны гара даш бар, олара «җемрат» дийилйәр, зыярата баранлар шол дашлара тарап даш зыңярлар, хер гезек ели саны овнук даш зыңып. шу амалы үч гезек гайталаярлар, даш зыңылян вагтда болса «Леббейк, Аллахум, леббейк» диен сөзлери гайталаярлар. Даш зыңмак дәбине арапча «реми» رمی дийилйәр. Шундан соң гурбан айының (зүлхачжаның) онунда гурбанлык кесмек дәби ерине етирилйәр, шонуң билен-де хажы болмак процесси тамамланяр. Ыбрайым өз оглы Ысмайылы Минада гурбан этжек боланда, гөйә Аллатагала оңа бир гоч иберип, Ысмайылың дерегине шоны гурбанлык этмеги буйранмыш. Шондан соң хем хажа баранларың бир гоюн гурбанлык чалмак дәби галанмышын.

Ысмайыл гурбаның болды Минада,

Я, Ыбрайым – Халылулла хакы үчин.

МИНАРА (а. мена:ре, кө. мена:ир) منارة «нур» сөзүнден, 1) метжитлериң депесинде чыра якып гоймак ве азан айтмак үчин гурлан жай, сүтүн; 2) ягтылык җайы.

Кимлер дөвлет билен салды минара,

Минара үстүнде дүшүпдир пара.

Келте динден болмаз бейик минара

МИНЕВВЕР (а. моневвер) منور – **сер. мүневвер**

МИНЕЛ-ХАК (а. мин-ал-хакк) من الحق – худайдан, Алладан (сопуларың шыгарының бир бөлеги).

Лазым олды окымак, энел хак у минел хак,

Мей ичип мейханадан, местана болдум имди

МИНЕН (а., бс. миннет) منن – **сер. миннет**.

МИННЕТ (а., кс. минен) منّت – 1) ягшылык, ыхсан (**сер.**), керем (**сер.**); 2) эдилен ягшылыгың гадрыны билмеклик; 3) шүкүр, өвги; 4) гөрлен бир ягшылыга хошаллык билдирмек дуйгусы; 5) ийгенч, теене.

Ит зериң миннетин чекмез,
Аңламаза сөзүм якмаз.

МИР (а. ми:р) میر/امیر - «эмир» сөзүнин гысгалдылан формасы; хөкүмдар, башлык, ёлбашчы.

Намартдан мерт олмаз, мертден мир олур.

МИРАС (а. ми:ра:с, кс. мевари:с) میراث - «ирс» - ارث» сөзүнден, 1) өлен адамдан ызынлакылара галан мал, мүлк, байлык; 2) хер бир халкың гадымдан галан медени байлыгы.

Бу өлмек, айрылмак галыпдыр өңден,
Педер бизе мирас гойды бу дерди.
Бизе олардан мирасдыр,
Хер достуна дегип гечди.

МИРЕВВЕТ (а. мореввет) مروّت – **сер. мүреввет**.

МИРКҮЛАЛ (а-п. Ми:р кола:л) میر کلال – Сейит Эмир Кулал (XIV асыр) белли сопуларың бири. «Тухфатуз-зайырын» атлы суфизме дегишли китапда берилйән маглумата гөрә, ол Бухараның Сухар обасында өнүп-өсүпдир ве Хожа Бабаның иң оңат шәгиртлериниң бири болупдыр хем-де күйзегәрлик иши билен мешгулланыпдыр. Онуң дөрт оглы (Сейит Эмир Бурхан, Сейит Эмир Шах, Сейит Эмир Хемзе, Сейит Эмир Омар) ве бир йүз он дөрт шәгирди болан. Оларың иң зехинлилери: Бахаветдин Нагышбенди, шых Ядыгәр, Шемсетдин Кулал.

Дехистаның байрында,
Бады-сабаны гөрсем,
Бехаветдин, Миркулал,
Зенни Бабаны гөрсем

МИРЪАТ (а. миръа:т) مرآت – 1) айна, гөзги; 2) гөркезиш, гөркезме, **миръаты-хая** – хая айнасы, утанч айнасы.

Етмиш мүң йыл ошол мензилде галды,
Миръатыл-хаяга бир назар салды.
Мүъмүне миръатын мырада манзар.

МИРЪАТЫЛ-ХАЯ (а. миръа:т ал-хая:) مرآت الحيا – **сер. миръат**.

МИС (п. мис) مس – 1) гызгылт-сары реңкли юмшак метал, ондан юка сахыпалар-листлер ве нәзик симлер ясаляр; 2) **гм.** галп, ясама.

Алмаза күмүш мис гөрүнер,
Дула гырнак түйс гөрүнер.

МИСВӘК (а. мисва:к) مسواك – диш арассаланян гурал, диш чоткасы.

Ол мүбәрек голларыда хем аса, мисвәкни,
Ымматым дийгей мениң дек асы-у бибәкни.

МИСГИН (а. иски:н, кс. меса:кин) مسکین – 1) бичәре, пакры; гарып; гедай; 2) **гм.** дервүш.

Мисгин, Магтымгулы, якаң тутавер,
Хайр эйлейин, ал шерапдан ювтавер.
Магтымгулы, мисгинем, көңлүм өйи нәмагмур.

МИСЛИ, МИСИЛ (а. мисл-е, мисл) مثل – ялы, кимин, дек; меңзеш; **мисли-полат** – полат ялы.

Гөзи-неркес, бойы-шемшат,
Кирпиклери мисли-полат.
Мисли-гурбанлык соярлар өзүңни бинамаз чиркин.

МИФТАХ (а. мифта:х, кс. мефа:тих) مفتاح – ачар, гулпы ачян гурал, **эссабры мифтахыл-жан** – сабыр бехиштиң ачарыдыр

Эй әхли-дервүш, билгил,
«Эссабры мифтахыл-женан»

МИФТАХЫЛ-ЖЕНАН (а. мифта:х ал-жена:н) مفتاح الجنان – **сер. мифтах**.

МИХЕН (а., бс. михнет) محن – **сер. мәхнет**.

МИШЕ (п. би:ше) بیشه – **сер. бише**.

МОГЕЙЛАН (п. могы:ла:н) مغیلان – **сер. мугылан**.

МОЛЛА (а. молла:) ملا – аслы арапча «мавла» сөзүнден; 1) хожайынлык эеси; бейик казы; женап, ага; 2) сапак алан, окан, соватлы, ахун, алым; 3) долы, ылымдан долы; 4) дини ылым алан; 5) эе, хожайын, бир ише гатнашмага хакы болан адам.

Моллалар ахыръет сөзүн сөйләрлер,
Мүнкү олма, герчек ишдир, эйләрлер.
Даң атса моллалар чагырар азан,
Бозулмаздыр хергиз кысматда язан.

МОНЖУК مونجوق – 1) гымматлы овнук дашлардан, җәжеклен ве чүйшеден эдилип, гейиме, сача дакылян безег; 2) байдагың башына дакылян безег. Бу сөз шу гөрнүшде парс дилинде-де уланыляр.

Эшек монжугна бийр я-да акыга,
Бичәре чопанлар якут-лагл тапса.

МОСУЛ (а. мавсул) موصل – Ыракда Тигр дерясының гырасында ерлешйән бир шәхериң ады. Ол ерде небит магданлары көп.

Езт, Кирман, Шам, Мосул болардыр Багян,
Гайрасы хоррам хаты, Гыпжак Перени Җамыян.

МӨВЖИ-ДЕРЯ (а-п. мөвж-е деря:) موج دریا – **сер. мөвч**.

МӨВҖУДАТ (а. мавжу:да:т, бс. мавжу:д) موجودات – **сер. мөвжут**.

МӨВҖУТ (а. мавжу:д, кс. мавжу:да:т) موجود – бар зат, ярадылан, дөредилен; **мөвжуда гелмек** – ярадылмак, дөредилмек; дүнйә гелмек.

Әлем сунгуна мөвжут, мөвжуда гелен эшя.

Хамдына мөвжудат болупдыр эзбер.

МӨВЛА (а: мавла: кс. мава:ли:) مولا//مولی – 1) Аллатагала; 2) эе, хожайын, женап, ага, яран, дост, хемаят берижи; 3) бенде, гул; 4) азат эдилен гул; **я мөвла** эй худай! **мөвлана** – бизиң агамыз, бизиң женабымыз, бизиң яшулымыз (кәбир бейик алымлара, шахырлара ве шыхлара берилйән титул. Мес.: Мөвлана Желалетдин Румы, Мөвлана Җамы ве б.).

Җепа урма өзүң, чагыр мөвланы.

Сеждеден сер ёлмаз, айдар, я мөвла!

Ярганат дийр: «Я мөвла!...

Сакла пынхан ичинде».

МӨВЛА ҖАМЫ (а-п. Мавла: Җа:ми:) مولا جامی – **сер. Җамы**.

Шыхы-Сагыт, Мөвла Җамы,

Ол еди солтан ичинде.

МӨВЛАМ (а-т. мавла:-м) مولام – 1) эе; Алла, худай; 2) женап, ага, хожайын, яран, арка дурян; дост; хемаят берижи; 3) гул, бенде; азат эдилен гул. Сөзүң аслы: мөвла-м, ягны мениң Аллам, мениң женабым... болуп, түркмен дилинде шу гөрнүшде хем мөвла – худай... манысында уланыляр.

Магтымгулы, мөвлам жандан якындыр.

Мөвлам назар салса, дөвлет яр олар,

Гам сенден совулар, дердиң дуːр олар,

Ялңыз мөвлам өзи галса герекдир.

МӨВЛАНА (а. мавла:-на:) مولانا - «мөвла» ве «на – бизиң» диен сөзлерден; **сер. мөвла**.

МӨВСҮМ (а. мевсим, кс. мева:сим) موسم – 1) хер бир залын вагты ве заманы; 2) йылың белли бир вагты, пасыл.

Мөвсүм гүли солар, гурыр, өчер сен.

Гүлүң мөвсүми дек дөвран тапылмаз.

Бир гүн өтер йигитлигиң мөвсүми.

МӨВТ (а. мавт, кс. эмва:т) موت - өлүм, өлме, арадан чыкма, мерг (**сер.**); **мөвт болмак** - өлмек, арадан чыкмак.

Мундан «мен» дийген адам мөвт агусын ичер бир гүн.

Дүнйә гелен гидежекдир мөвт болуп.

Ахыр мөвт-у губур, бу бош хыялы нейлерем.

МӨВЧ (а. мевж, кс. эмва:ж) موج – толкун, гом; **мөвжи-деря** – деңиз толкуны; **мөвч урмак** – толгунмак, ынжалыксызланмак.

Көңлүмиң дерясы мөвч уруп гайнар.

Деря гирдим, мөвже дүшдүм:

Гөйә бир нәхең сен мөвжи-деряя.

Йүрегим мөвч урды, долуп-дашмадым.

МӨЙ-МӨҖЕК (мөй-мө:жек) موی موجک – 1) ики саны йыртыҗы хайваның ады; 2) **гм.** йыртыҗы хәсиетли; хапа, нәпәк, китүвли.

Сопулык эсвабы хошдур, гей, ичиңни сап эдип,

Болса мөй-мөҗек ичим, бу эсги шалы нейлерем.

МӨХРИ-СҮЛЕЙМАН (а. мохр-е Солейма:н) مهر سلیمان – **сер. Сүлейман**.

МӨХҮМ (а. мохим) مهم – 1) кын иш, әхмиетли иш; улы иш; 2) важып, герек.

Бахыла уграмаң, гүлер йүз бермәң,

Мөхүм битирмәге кипаят ягшы.

МӨХҮР (а. мохр) مهر – 1) йүзүне бир адамың я-да эдараның ады газылып язылан металдан я-да ластикден ясалан тагма, печать, ол хатларың, шертнамаларың ашагына гол чекиленде голуң (подписиң) дерегине уланыляр; 2) агзы япык кисе; **мөхри-Сүлейман** – роваята гөрә, Сүлейман пыгамбериң мөхүринин ичиндәки бири-биринин ичинден гечен ики саны учбурчлыгың шекили.

Пыгамбер, патыша, халыфа болуп,

Голуна мөхр алып, несихат кылды.

Хер ким өз адына мөхүр газдырар.

Соң элинде мөхри-Сүлейман гелер.

МУАЗЗЕМ (а. мо'аззем) معظم – **сер. мугаззем**.

МУАП (а. моа:ф) معاف - «авф - عفو» сөзүнден; багышланылан, гүнәси гечилен, авф эдилен.

Эдиллейи аның көңүл тутганың муап,

Намарда мерт олан киши ил болмаз.

МУБАРЫЗ (а. мо'ба:риз) مبارز – урушужы, сөвешижи, сөвешжең, уруш үчин мейдана чыкан.

Мубарызлар тутабилмез өзүни,

Пил хем дурар багласалар гыл биле.

МУВАШШАХ (а. мовашшех) موشح – 1) безелен, безегли, оваданланан; 2) хер бейдиниң я-да мирагының (сетириниң) илкинжи харплары жемлененде, бир шахсың адыны я-да белли накылы эмеле гетирйән шыгыр, ол эсер көпленч газал формасында боляр. Муңа Андалыбың «Перизады» газалында «Хожаныяз жан» диен адың, Сейитназар Сейдиниң «Пыркатын» ве «Местнайы» атлы газалларында «Сапар жан» ве «Гайыпныяз жан» диен атларың мувашшах шекилинде гетирилишини гөркезмек болар; 3) шыгыр дүзмеклигиң бир формасы. Мунда шыгрың эсасыны бентлериң илкинжи ики сетири тутяр, соң өзара капыялашян бирнәче мисрат гелйәр, иң соңра болса, илкинжи бейдиң капыясы гайталаняр. Мувашшахың дүрли-дүрли гөрнүшлери бар. Магтымгулының шу формада язан «Мензәр хөкүмли» эсеринден бир мысал:

Көңүллер көшгүнде хыялың ханы,

Өвлады-хүңкәре меңзәр хөкүмли.

Ашык чекер наланы,

Яда салар ләләни,

Ерде бешер патышаны,

Худайымың халаны,

Гамзаң гаракчысы салар таланы,

Кирпигиң ок, гашың яйдыр чекимли.

Бейлеки бентлери-де шу формада довам эдйәр.

МУГАЗЗЕМ (а. мо’аззем) معظم – 1) бейик, улы; ири; улалан, улы хасапланан; 2) тагзымлы; улы әхмиетли.

Билмедим не бахр, ердир, не мугаззем дагыдыр,

Алды көнлүм, гитди аклым, тен мыдам нәчагыдыр.

МУГАЛЛАК (а. мо’аллак, кс. мо’аллака:т) معلّق – **сер. магаллак**.

МУГАЛЛЫМ (а. мо’аллим) معلّم - «ылым» сөзүнден; ылым өвредижи, билим берижи, таглым берижи, өвредижи.

Ол не гөвхер, болсун аның беяны,

Я мугаллым, бизе мундан хабар бер.

МУГҖУЗ (а. мо’җиз, мо’җизе, кс. мо’җиза:т) معجز//معجزه – 1) гең галдырян, хайран галдырян; 2) адам гүйжүнден дашары, гөйә пыгамберлер тарапындан гөркезилйән я-да эдилйән гең иш, керамат; 3) тәсин, аҗайып иш; 4) гең галдырыҗы, хайран галдырыҗы; **мугҗуз гөрмек** – гең ве хайран галдырыҗы бир зады гөрмек.

Патыша бир мугҗуз гөрди дүйшүнде.

Каны Муса Келим, мугҗуз асасы.

Яжуч-Мәжуч дийрлер бир мугҗуз гопар.

МУГҖУЗА (а. мо’җизе, кс. мо’җиза:т) معجزه – мугҗуз сөзүниң женский роды; **сер. мугҗуз**.

МУГҖУЗАТ (а. мо’җиза:т, бс. мо’җизе) معجزات – **сер. мугҗыза** ве **мугҗуз**. Бу сөз көплүк санда болса-да, түркмен дилинде бирлик хөкмүнде уланыляр.

Гудрат билен дөрән нуры-ылахы,

Шейле мугҗузатлар мундан гечипдир.

МУГРАБАТ (а. мо’раба:т, бс. мо’раб) معربات – **сер. муърабат**.

МУГТ (п. мофт) مفت – 1) пулсуз, зәхметсиз ве дерексиз эле алнан зат; пешгеш; 2) **гм.** арзан, гыммат дәл, өрән арзан.

Бир мисгин телмурып, йыглап гараса,

Баха гурма, мугт бергин малыңны.

МУГТАБЕР (а. мо'табер) معتبر – 1) әхтибарлы, ыгтыбарлы; хорматлы; 2) сөзи гечйән; кабул эдилен; 3) ынамлы, ынанчлы, ынаныланн.

Ятса кервен яман ерде,

Сердар мугтаберлик эйләр.

МУГТАКЫТ (а. мо'такыд) معتقد – ынанчлы; ыгтыярлы; иманлы, бир пикире, идея ынанян адам, бир пикире, идея ынанжы болан адам.

Гердиши шанына галан мугтакытлардан ягын,

Гуллугында Гүн хыжалат ичре галмыш хем земин.

МУГЫЛАН (п. могы:ла:н) مغيلان – бир хили тикенли агажың ады, тикенлери илки гөк, соң гараляр. Бу сөзүң аслы арап дилинде «умгылан» болуп, манысы-да «дөвлериң эжеси» диймекдир.

Эшк гөзден рован олды,

Гөйә дегмиш мугылан.

МУГЫР (а. мокыр) مقر – **сер. мукыр**.

МУДДАГА (а. модда'а:) مدعا/مدعی – 1) дава эдилен зат, дава себәп бола зат; 2) талап, ислег; максат, мырат; дилег; 3) исленен, арзув эдилен.

Хажатым сенден рова болмас эрсе, гер, муддага.

Я реб, ол бир бивепаның чох муддагасыр көңүл.

МУЖДА (п. можда) مژده – бушлук, хош хабар, сөвүнч.

«Сүрейи-ыкра» саңа мужда гелтүрди Жебрайыл,

Ол Хатыжа тапмайын имана гелтүрди мейил.

МУЖЕЛЛА (а. можелла:) مجلا - «жела» - парлаклык, ялдыравуклык сөзүнден; парладылан, ялдырадылан; парлак; **гм.** айдың, ачык.

Хер исмиң бир сыпат ле,

Мен талыба мужелла.

МУЗЕ (п. му:зе) موزه - әдик, чызма, узын гончлы аякгап. Арапча «мавзаж», көплүк саны-да «мава:зи:ж» боляр.

Көңүл турар, «Хув!» дийр суйы-семага,

Эл үзсем дийр, көвүш, музе, пешимден.

МУЗТ (п. мозд) مزد – зәхмет хакы, кирей, иш хакы.

Болар ахыръет музды,

Бихасаб-у, бишумар.

МУЗТАР (а. мозтарр) مضطر – межбур болан, алачсыз, бичәре, хайран галан, алжыраң; **музтар кылмак** – бичәре этмек, хайран этмек, алжыратмак.

Ки айган сөзлеридир шәхд-у шекер,

Кыямат гүнде, я реб, кылма музтар.

МУЙ (п. му:й) مو/موی – гыл; сач, зүлп; **думмуй** – гыл гуврук.

Хер муйы бир тире меңзәр.

Думмуң чыкып сейрана,

Гезер мейдан ичинде.

МУКАДДАР (а. мокаддер) مقدّر – **сер. мукатдар**.

МУКАДДЕС (а. мокаддес) مقدّس – 1) пәк, мүбәрек, айыпдан пәк; 2) таква.

Мукаддес шәхриң дивары

Мухаммет ле маграч ашды.

МУКАМ (а. мака:м) مقام – 1) бир ерде ерлешмек, орун тутмак, ынжалмак; 2) хең, сазың тоны, саз; **хезар мукамлы** – мүң дүрли хең эдйән, мүң хили овазлы.

Хезар мукамлы билбил,

Бейик баглар галмазлар.

МУКАРРАБИН (а. мокарраби:н, бс. мокарраб) مقرّبين – **сер. мукаррап.**

МУКАРРАП (а. мокарраб, кс. мокарраби:н) مقرّب – якын, гарындаш, бир улы адамың янында абрая ээ болуп, шоңа якын адам, бириниң якын гарындашы.

Чүн мукаррап баргах болган чү Микайыл хакы.

Бу мукарраплар беси бабэхредир бу зовкдан.

МУКАСАТ (а мока:са:т) مقاسات – 1) азап чекмек, хорлук чекмек, азаба дөз гелмек; 2) бехиштде бир чешме ады.

Мукасат диерлер – ажап булагдыр,

Хефтайыл эбвабын ашыклар ачды.

МУКАТДЕР (а. мокаддер) مقدر – язгыт; дини дүшүнже боюнча Аллатагала тарапындан гөйә адамың маңлайына язылян зат, тәлей; несибе; **мукатдар эйлемек** – маңлайына язмак.

Рызкына кепилдир Алла, мукатдер.

Кимге табшырмакны эйләп мукатдар,

Өз көңлүнге шейхни бержа эйледи.

Рызк бир мукатдардыр шах-у гедага.

МУКАТЫЛ (а. мока:тил) مقاتل – 1) урушыжы, урушян; 2) гөрешйән; горайжы; 3) эсгер, солдат.

Мукатыл этмеди тешвүш,

Алы билен салды дөвүш.

МУКДАР (а. мыкда:р, кс. мака:ди:р) مقدار – 1) сан, өлчег, бир задың бир бөлеги; 2) бөлек, парча; 3) гадыр-гыммат, әхтибар.

Хер кимиң не мукдар болса ыхласы,

Шол мукдар ачыкдыр хакың дергасы.

Гүнде йүз мүң гөч хем болса ол дүнйә,

Ол мукдар бу дүнйә гелен-де бардыр.

МУКЫМ (а. мокы:м) مقيم – 1) ерлешен, жайлашан; 2) отурымлы, бир ерде месген тутан, отурымлы болан; **мукым болмак** – 1) ерлешмек, месген тутмак.

Мысапыр сен, мукым ишин гурар сен.

Мукым ишни тутан мыхмана назар эйле.

Бир көшеде болсам мукым.

МУКЫР (а. мокырр) مقر - «карар» сөзүнден; ыкрар эдйән, боюн алян, догрусыны боюн алян, хакыкаты ыкрар эдйән; инкәр этмейән.

Исхак айдар: «Пакыр мен,

Гуллумга мукыр мен».

МУМ (п. му:м) موم – 1) бал эредиленде галян сары реңкли мадда, ол гыздырыланда юмшаяр; 2) бал арысының дөредйән сары реңкли маддасы, шондан ары өзи үчин өйҗүк ясаяр; 3) **гм.** юмшак; **агзы мумлы** – геплемезек, гүрлемезек, аз геплейән.

Чешмелер хөшк болды, дашлар мум болды.

Оба ужундан бардым өй сорашмага,

Я лалдыр, я агзы мумлы чыкыпдыр.

МУМЛЫ (п-т. му:м-лы) موملی – **сер. мум**.

МУМТАЗ (а. момта:з) ممتاز – тапавутлы, сайлантгы, артыкмач; сайланан; **мумтаз кылмак (этмек)** – сайламак, тапавутлы этмек.

Әхли-дүнйә җүмлесиден өзүңи мумтаз кыл,

Тә саңа гам харманы харвар болмасдан бурун.

МУНАДА (а. мона:да) منادی – 1) «нида» сөзүнден; жар, чагырма, гыгырма; 2) җарчы; **мунада кылмак** - җар чекмек, ыглан этмек.

Шепагатхах ресул мунада кылса,

Магтымгулы дийип сораг етишсе.

МУНАҖАТ (а. мона:җа:т) مناجات – **сер. мынаҗат**.

МУНАКГАШ (а. монаккаш) منقش – нагышланан, безелен, нагышлы, безегли; дүрли реңклер билен безелен.

Мунакгаш сыпатлы заты-җемалы,

Мысалыдыр җеннет хүйри дилбериң.

МУНАПЫК (а. мона:фык) منافق – **сер. мынапык**.

МУНДАГ (мунда:г) موندٓاغ – аслы: мунуң дек, шунуң ялы, мунуң ялы.

Мундаг мурда жесетге махалдыр тапмак нежат.

Магтымгулы, билдиң, мундаг замандыр,

Хәлә суды болса, соңра зыяндыр.

МУНЗЕР (а. монзир) منذر – 1) догры ёла салмак үчин горкузмак; 2) Мухаммет пыгамберин атларының бири, чүнки ол хезрет-де капырлары довзах азабындан горкузыпдыр; 3) арапларың лахмылар я-да маназыра атландырылян династияларындан болан бәш саны хөкүмдарың ады. Биринжи Мунзер – биринжи Нугманың оглы (1039/40-1080/81), ол Бәхрам Гүврүң дөвүрдеши болан. Икинжи Мунзер – биринжи Мунзериң оглы (1099/10-1106/7). Үчүнжи Мунзер – бу Бени-лахм хөкүмдарларының иң мешхуры болупдыр (1120/21-1159). Дөрдүнжи Мунзер – Кабус ибн Мунзериң оглы (1176/7-1184/5). Бәшинжи Мунзер - үчүнжи Нугманың оглы (1230/1-1234/5); 4) «Кысасыл-энбияда» гөркезилен Сүлейманың душушан гарынжаларының патышасының ады.

Мурлар мүлки-Мунзере гелсе бихет, бигаят,

Муса дур голун ачып, Иса окып кырк аят.

МУНТАХА (а. монтаха:) منتهى//منتها – 1) соңа етен; анрыбашы; ахыркы; 2) соң дережә етен; 3) соң, ахыр; 4) кәмиллешдирен.

Жебрайылның орнуны мен мунтахада гөрдүм-ә.

Каматы серви-туба,

Калды, өзи мунтаха.

МУНУС (а. му:нис) مونس - «унс» сөзүнден; 1) ыснышан, үнсүң алшан, үлпет; сыпайы; 2) ёлдаш, дост, гүррүңдеш; 3) ынсандан гачмаян; алчак; **мунус болмак** - өвренишмек, ысնышмак; дост болмак.

Мунус болар, дилиң билсең вагшының,

Хакын нәхак эйлемегин гоңшының.

МУНЧАКЛЫ دونجقلى – шу дережеде, шейле, шейле чаклы, шу чаклы. Бу сөзүң «мунчаллы» диен варианты хем душ гелйәр.

Гел, көңүл, сабыр эйлегил, мунчаклы ода дүшме.

Аз билип, көп сөзлейип, гач чешмесини ишме.

МУНДАШ موڭداش – 1) дертдеш, гайгыдаш, дерди бир, гам-гуссасы бирмеңзеш; 2) дуйгудашлык билдирйән, дертдешлик эдйән.

Алымларың мундашы, акылларың ёлдашы,

Азыз жаның голдашы бир гүндәки бәш намаз.

МУҢЛУГ موڭلوغ – **сер. муңлы**.

МУҢЛЫ موڭلى – гайгылы, гамлы, гуссалы, хесретли; дертли; классыкы эдебиятда «муңлуг» формасы-да габат гелйәр; **муңлы болмак** – гайгылы болмак.

Хич ким муңлы болуп, галмасын гарып.

Муңлы болар мырадына етмеен.

МУР (п. му:р ве му:рче) مور//مورچه – гарынжа; **мур-у мар** – гарынжа ве йылан; **мур-у малах** – 1) гарынжа ве чекиртге; 2) **гм.** өрән көп, уммасыз.

Ынсан бир мур, йыгып үйшир бу жая.

Ёлдаш болсаң диле дүшмез мур биле.

Бишелер ичре арслан хер йыртыжы деррендениң,

Ер йүзүнде херне бар, мур-у мар жүнбендениң.

МУР ВЕ СҮЛЕЙМАН (п-а. му:р ве Солейма:н) مور و سليمان – **сер. Сүлейман ве мур**.

МУР МӘЛИГИ (п-а-т. му:р ма:лики) مور مالكى//مور ملكى – гарынжаларың патышасы. «Кысасыл-энбияда» онуң ады Манзара منظره дийлип айдыляр. Ол Сүлейман билен душушыпдыр; сер.: **Сүлейман ве мур**.

Мур мәлиги Манзара гелсе бихет, бигаят,

Муса дур голун ачып, Иса окып йүз аят.

МУР-У МАР (п. му:р ве ма:р) مور و مار – **сер. мур**.

МУР-У МЕЛЕХ (п. му:р ве малах) مور ملخ – **сер. мур**.

МУРАССАГ (а. морасса’) مرصّع – 1) гымматбаха дашлар билен безелен, гөвхер билен зынатланан; 2) шыгырда ики бентдәки сөзлериң хер бир жәхтден бири-бирине мензеш ве хеңдеш болуп

гелши; **мурассаг халгат** – гымматбаха дашлар билен безелен халат, гейим.

Кимлери ша эйлейип, берди мурассаг тәч аңа,

Кимлери пакр-у пенада эйледи мәтәч аңа.

Мурассаг халгатлар, нәзик хүллелер.

МУРАССАГ ХАЛГАТ (а. морасса' хал'ат) مرصّع خلعت – **сер. халгат ве мурассаг**.

МУРГ (п. морг, кс. морга:н) مرغ – гуш; товук, хер бир учян жанавар; **мургы-зеррин** – тылла гуш; тылла товук, тылла реңкләки гуш.

Ол мургы-зеррин накыш,

Асманлара уруп баш...;

мургы-сәхер – даңдан сайраян гуш, билбил.

Гөйә мургы-сәхердир, шеб сухан эйләр агаз.

Мургларда бу гыргыдан

Жахан ичре аман бармы?!

МУРГЗАР (п. мергза:р) مرغزار – **сер. мергзар**.

МУРДА (п. морде, кс. мордега:н) مرده - өли, өлен; жансыз, жаны чыкан; **мурда жесет** - өли жесет, жаны чыкан беден.

Мундаг мурда жесетге махалдыр тапмак нежат;

мурдайы-сад сал – йүз йыл бәри өлен, йүз йыл өң өлен.

Мурдайы-сад сал исем жана гелер мен;

мурда болмак - өлмек, өли болмак.

Галынмаз, зинде болмаз, хут мурда болан көңлүм.

Жаны тенден айырсаң, бир мурда гулуң болдум.

Не хастаям, не бимар, не мурдаям, не зинде.

Мурда дек узанып, ятыжы болма.

МУРДА ЖЕСЕТ (п-а. морде жесед) مرده جسد – **сер. жесет** ве **мурда**.

МУРДАЙЫ-САД САЛ (п. морде-йе сад са:л) مرده صد سال – **сер. мурда** ве **сад II**.

МУРДАР (п. морда:р) مردار – 1) пис, эрбет, нәпәк; нежис; 2) харам өлен мал; өли; өлен хайваның ләши; **мурдар өлен** – харам өлен.

Хер тилки бир шир дек гүрләр
Мурдар өлен ләш үстүне.
Мурдар болар ичен ашың, нас атаң.

МУРСАЛ (а. морсал, кс. морсали:н) مرسل – 1) иберилен, гөндерилен, ёлланан; 2) пыгамбер, ресул (**сер.**); дини дүшүнжелере гөрә, гөйә асмандан инен китабы болан пыгамбер; китабы болмадык пыгамбере «неби» дийилйәр.

Ниче мурсал гечди, ниче мүң неби.

Магтымгулының кәбир гошгусында мурсал «небилериң» хатарында гелйәр, оларың саны «небилер» ялы үч йүз он үч мүң дийлип гетирилипдир.

Үч йүз он үч мурсал, галмады бири,
Каны Асыф, Сүлейманың везири.

МУРСАЛЫН (а. морсали:н, бс. морсал) مرسلین – **сер. мурсал**.

МУРТ مورت – эркек адамларың ёкаркы додакларының үстүнден өсйән иримчик түй; **мурт товламак – гм.** хайбат атмак.

Муртун товлап, хер ян тартар,
Хайбаты пеленден артар.

МУРТАЗА (а. Мортеза:) مرتضی – 1) сайланан, халанан; 2) хезрет Алының лакамларының бири.

Ки месжитде олтурмышды,
Бир гүн Муртеза Алы.

МУРТАТ (а. мортадд) مرتد – 1) динден йүз дөндерен, динден чыкан; 2) ыслам дининден йүз дөндерип, башга дине гирен.

Местде акыл болмаз, муртатда иман...
Арслан болуп, эл гөтермез шаныңдан.

МУРЧА (п. му:рче) مورچه – **сер. мур**.

МУСА (а. Му:са:) موسى – Бени-Ысрайыл (еврейлер) пыгамберлеринден бири. Ол Нух ве Ыбрайым пыгамберден соң асманы китабы болан (улул-азм) үчүнжи пыгамбердир. Муса Ымранын оглы хем-де Лавы ибн Якубың неслиндендир. Олар Юсубың заманындан Мүсүрде яшапдырлар. Мусаның дөврүнде сибтилер (еврейлер) Мүсүрде пес хала дүшүпдирлер, гыбтылар (мүсүрлилер) оларың үстүнден агалык сүрүпдирлер. Адың неслинден болан Мүсүр Пыргауны-хөкүмдары улы гүйже эе болупдыр. Ол Юсубың, Якубың ве Эйюбың пыгамбер боландыкларыны билйәнлиги үчин, худайдан ве пыгамберлерден горкупдыр, диңе өзүни хеммелерден бейик хасаплапдыр. Гүнлерде бир гүн улы бутхананың гележекден хабар берйән руханылары Пыргауна йүзленип, шейле диййәрлер: «Биз йылдызларың херекетинден ве бутларың пышырдысындан шу гүнден тә бир йыла ченли аралыкда еврейлериң арасындан бир огланың дүнйә инжекдигини андык. Ол оглан улы бир шеригат дөретжек ве еврейлере-де улы гудрат бержек, сени болса хеләк этжек». Бу хабара Пыргаун газапланяр ве еврейлериң тәзе доган чагаларының эркек гөбеклисини өлдүрип, диңе гызларыны галдырмага буйрук берйәр. Шол пурсатларда бир гүн Мусаның эжеси Юкабудың бургусы тутяр, гөбегене чагырярлар, тиз вагтдан Муса дүнйә инйәр, онуң маңлайындан бир нур пейда болуп, гөбегенәниң эндамыны лерзана гетирйәр. Бу чаганың догланыны гизлин саклаярлар, чүнки Пыргаунын ичалылары мыдама тәзе дүнйә инен чагаларың гөзлегинде гезйәрлер. Үч ай геченден соң Аллатагала Мусаның эжесине: «Бир сандык ясат, чаганы шоңа сал-да Нил дерясында акдырып гойбер» дийип ылхам эдйәр. Ол хем бу ылхам-буйругы ерине етирйәр. Мусаның уясы сандыгың ызына дүшүп гидйәр. Нил дерясы Пыргаунын көшгүниң гапдал янындан гечйән экен. Сандыгы сувдан чыкарып көшге элтйәрлер. Пыргаунын аялы Асыяның гөзи чага дүшенде, биыгтыяр онуң йүрегинде шол чага

сөйги дөрейәр, эринден оны перзентлиге кабул эдип алмагыны сораяр, чүнки оларың чагалары ёк экен, галыберсе-де, Асыя гизлинликде худая уйян экен ве чагалы болмаклыгы арзув эдйән экен.

Шейлеликде, чага Пыргауның көшгүнде тербиеленип улаляр, эдермен йигит болуп етишйәр. Аллатагала оңа ылым ве хикмет өвредйәр ве пыгамберлик везипесине тайярлаяр. Пыргауның зулумы йыл-йылдан артяр, еврейлериң ягдайы хас песе дүшйәр. Муса залымлара гаршы гөрешмеклиги йүрегине дүвйәр. Бир гүн ол Менеф шәхерине баряр, гөрсе, көчелериң биринде ики саны адам уршуп дуран экен. Оларың бири еврей (сибти), бейлекиси гыбты (мүсүрли) ве көшге якын адамларың бири экен. Еврей адамың гөзи Муса дүшенде, ялбарып, ондан көмек сораяр. Муса-да оны горамак максады билен мүсүрлиниң келлесине бир юмрук уряр, төтәнден шол юмрук зерарлы хем мүсүрли өлйәр. Соң бу хабар көшге барып етйәр. Нетижеде, Муса гачып, Хыҗаз билен Шамың аралыгында ерлешйән Медъен шәхерине гидйәр, секиз гүнден соң шол ере барып етйәр. Муса бир гуйының башында Шугайбың (**сер.**) гызларыны гөрйәр, олара гоюн якмага көмек эдйәр. Соң Шугайп билен душушяр, онуң гызына өйленйәр, он йыл шоуң янында галып, гоюн бакяр. Ахырсоңунда Муса Мүсүре гайтмакчы боляр. Шугайп оңа өз хасасыны ве энчеме мал берйәр. Муса өз гелни ве яранлары билен бирликде Шугайпдан пата алып гүнорта тарап ёла дүшйәр, бирнәче вагтдан Тур дагына барып етйәр. Шол ерде улы тупан туряр, гараңкылык боляр. Муса ёлы йитирип, сергездан боляр, эмма Аллатагаланың гудраты оны халас эдйәр.

Муса ёл агтарып, дүрли тарапа йүз урян махалында Тур дагы тарапындан гөрүнйән бир ода гөзи дүшйәр, шоңа тарап гидйәр. Барып гөрсе, шол мүбәрек ерде бир агач, онуң шахалары әлеме нур сачяр. Дурмуш Мусаны шатлык билен гаршы аляр. Шол пурсатда: «Эй Муса, мен ер йүзүндәки ынсанларың худайыдырын!» диен

нида (сес) эшидилйәр. Шундан соң Мусаның пыгамберлиги башланяр. Худай ене-де ондан «элиндәки нәме» дийип сораяр. Муса ол сорагың сырыны аңман: «Бу мениң хасам» дийип җогап берйәр. Худайың эмри билен Муса хасаны ере ташлаяр, ол илки йылан, соң аждарха өврүлйәр. Муса горкуп гачяр. Аллатагала: «Горкма, мениң дергәхимде пыгамберлер горкмалы дәлдирлер» дийййәр. Шол пурсатда худай оңа ене бир мөҗүзе билдирйәр, элини этегиниң астына салмагы буюряр. Хачан-да Муса эли чыкаранда эли ап-ак болуп, ондан нур пейда боляр, ол нур болса дүрли кеселлери беҗерип билйәр. Шу ики мөҗүзе аркалы Муса Пыргауның гаршысына гөрешмеклиги пугта йүрегине дүвйәр. Ол арзувына етйәр, худай билен гүрлешйәр. Мүсүре барып Пыргауны худая уймаклыга чагыряр, өзүниң пыгамбердигини ыглан эдйәр. Доганы Харуны гөрүп, оны өзүне көмекчи эдип аляр. Муса Мүсүр җадыгөйлерини, гуррандазларыны өз мөҗүзлери аркалы еңйәр. Нетиҗеде Пыргаун Мусаны өлдүрмеклиги йүрегине дүвйәр. Муса болса еврейлери Мүсүрден чыкарып, алып гитмеги ниет эдинйәр. Бир гиҗе гизлинликде ёла дүшйәрлер. Эртеси муны эшиден Пыргаун өз гошунлары билен оларың ызындан ковяр, олара голайлашяр. Еврейлер галагоплы ягдая дүшйәрлер, Мусадан харай сораярлар. Олар Гызыл деңзиң кенарына барып етйәрлер, шондан нәдип гечҗеклерини билмейәрлер. Шол алҗыраңңы ягдайда Аллатагала Муса «Хасаңы деңзе зың!» дийип вахй иберйәр. Ол-да хасасыны деңзе зыңяр, деңзиң ортасындан ёл ачыляр, олар саг-саламат деңизден гечйәрлер. Пыргауның гошунлары деңзиң ортасына геленлеринде сув җошуп, оларың хеммеси хеләк боляр. Муса худайың буйругы билен отуз гүнләп өз беденини пәк саклап, соң Сина дагларындакы Турун депесине чыкып, даш сахыпаларына язылан «Төвратың» аятларыны худайдан алып гелйәр, онуң билен гүрлешйәр. Хер ничик болса-да, еврейлериң көпүси Мусаның табшырыкларыны ерине етирмән, мал-байлык топламага көп үнс

берйәрлер. Хатда Мусаның доган огланы Карун кырк өйи долдурып дуран генжи-хазына ээ боляр. Эмма шонда-да өз малындан зекат бермәге гысганяр, Мусаны болса кемсидйәр. Нетижеде Муса оны нәлетлейәр, худай ери ырандыряр, Каруны ер ювудяр, ол палчыгың астына чүмүп ёк боляр.

Муса, дини роваятлара гөрә, бизиң эрамыздан 1571 (кәбир маглуматлара гөрә, 1600) йыл өң Рамсес икинжинин патышалык эден (Пыргаун болан) дөврүнде Мүсүрде Менфис шәхеринде энеден боляр. Ол өлүми якынлан махалы Юша' ибн Нуны өз халыпасы эдип беллейәр. Бир йүз йигрими йыл яшандан соң Муса Сина дагларының иң бейик депеси болан Тура чыкяр, шол ерде екеликде арадан чыкяр. Габры худайдан башга хич киме белли дәл дийилйәр. Муса Хызыр билен душушяр, ондан көп затлар өвренйәр. Оларың душушыгы барадакы роваят мешхурдыр.

Муса Аллатагала билен сөзлешени себәпли, оңа «Килим» ве «Келимулла» лакамлары берлипдир. Мусаның ады барада үч хили пикир бар: 1) Ол сув билен гөк отуң ичинден чыкарыланы үчин, оңа Муса, ягны «сув ве гөк» дийлип ат гойлупдыр; 2) ыбрыларың пикириче, Муса сөзүниң аслы Муша болмалы. Муша диймек ыбры дилинде «ёкары гөтерилен, ёкары чыкарылан» диймек болмалы. Муса сувдан чыкарыланы үчин, Пыргауның гызы оңа шейле ат дакыпдыр; 3) Муса сөзи сирия дилинде ики саны «му – табыт» ве «са – сув» диен сөзлерден эмеле гелен ат хасапланяр. Муса барада язылан дүрли китаплар болуп, оларда башга-да хер хили чакламалар орта атыляр. Мусаның ады «Куръаның» 34 сүресинде агзаляр (мес.: «Бакара», «Энгам», «Немил», «Кысас», «Меръем», «Гафыр», «Аграф», «Фуркан» ве башгалар) ве ол хакда маглумат берилйәр. Дини роваятлара гөрә, гөйә Муса өз элинде пис кеселини дөредип, ене-де өзи аҗайып суратда оны бежермеги башаранмыш. Мусаның «ак эли» («Еди-бейза») – гудратың хем дабараның ве шөхратың синоними ве символы хасапланяр, онуң башга-да

кераматлары болупдыр дийилйәр. Соңкы дөвүрде австриялы еврей алым Фурувид Мусаның шахсыети, гелип чыкышы ве адлы барада йөрите китап языпдыр.

Не айыпдыр, не хата, бакды гоюн Муса Келим.
Хак билен раз айдышан Муса Келимулла каны?
Зекеря пыгамбер, я Хызыр, Ыляс,
Ковус, Кыяс, Муса, Ымран, шыпа бер!

МУСА АСАСЫ (а-т. Му:са: аса:сы) موسی عاصی – ровайтлара гөрә, Муса пыгамберин кераматлы хасасы, таягы. Гөйә, ол Мусаның ислеги боюнча йылана өврүленмишин; **сер. Муса**.

Бирниче Межнун киби чәки-гирибан онда бар,
Даянар Муса асасы – мары гөрдүм шондадыр.

МУСА КЕЛИМ (а. Му:са: Кели:м) موسی کلیم – Муса пыгамбер; **сер. Муса**.

Каны Муса Келим, мугжуз асасы,
Гәхи көпрүк, гәхи йылан гечипдир.

МУСА КЕЛИМУЛЛА (а. Му:са: Кели:м-Алла:х) موسی کلیم الله – **сер. Муса**.

Ниче мүң пыгамбер ол Муса Келимулла киби.

МУСА КӘЗИМ (а. Му:са: Ка:зим) موسی کاظم – **сер. ымам Кәзим**.

МУСАВВАР (а. мосаввар) مصوّر – **сер. мүсеввер**.

МУСАЛЛАТ (а. мосаллат) مسلّط – 1) хөкүм сүрйән; енен, басып алан; хөкүмли; 2) белленип гойлан, бириниң үстүнден хөкүм сүрен.

Авы-зәхер, шәхди-шекер, түрпе баллар онда бар,
Ол ёвуз махшар мусаллат галмагаллар ондадыр.
Пәхм эдин, хер ерде бир пәли азан,
Ёвуз мусаллата сезевар болар.

МУСАХЫП (а. моса:хиб) مصاحب - «сөхбет» сөзүнден; 1) гүррүндеш, сөхбетдеш; 2) ёлдаш, йүрекдеш, дост, яр; 3) бир улы адамың янында болян адам;

мусахып дерт - дерт билен өвренишен.

Гарыбам, ашыгам, мусахып дердем,

Гөрдүгим ят эдип йыгларын хер дем.

МУСАХЫП ДЕРТ (а-п. моса:хиб дерд) مصاحب درد – **сер. мусахып**.

МУСТАГАН (а. моста'а:н) مستعان – 1) көмек исленен, ярдам соралан; 2) худай, Алла; **рызкайы-мустаган** – худайың разычылыг.

Бу хаятың ичре хасыл кыл рызайы-мустаган,

Хер непес тә ах-у аташ яр болмасдан бурун.

МУСТАГРАК (а. мостаграк) مستغرق - «гарк» сөзүнден; 1) гарк болан, чүмен; 2) хер бир зада чуң пикир берен, чуң пикире батан.

Гер дийселер күф олар, эшя сенден халыдыр,

Мензил сенден мустаграк, мекан сенден бихабар.

МУСТАПА (а. Мостафа:) مصطفی – 1) сайланан, сайланып тутулан, сечилип алнан; 2) Мухаммет пыгамбериң лакамларының бири; 3) эркек адамың ады.

Ухут урушында ол Мустапаның,

Ики диши шехит болан гүнлер хей!

Мустапага инди варак,

Мүңкүр болан – динден ырак.

МУСТЕҖАП (а. мостежа:б) مستجاب – ислеги кабул болан, хайышы я-да талабы кабул эдилен; **мустеҗап этмек** – кабул этмек, ислеги кабул этмек; **мустеҗабетдагва** – догасы Алла тарапындан кабул болан; **сер. мустеҗип**.

МУСТЕҖИП (а. мостежи:б) مستجیب – хайышы кабул болан, ислеги кабул болан, талабы кабул болан, дилегине етен; **мустеҗип этмек** - кабул этмек, ерине етирмек, дилегини кабул этмек.

Кыл дога, Магтымгулы, этсин доганны мустеҗип,

Таңла кылган ишлерим ызхар болмасдан бурун.

МУСУЛМАН (а-п. мосалма:н) مسلمان – аслы арап дилиндәки مسلم «мослим» сөзүнден; 1) ыслам динини кабул эден, ыслам динине уйян адам; 2) **гм.** догры, рас; гарындысы ёк; пәк, арасса; 3) диндар, таква. Бу сөз аслында арапча «мослим» сөзүниң парс дилиниң көплүк сан аламаты болан «ан» гошулмасыны кабул эден сөз, ягны «мослиман» сөзи болмалы. Ол соң өзгерип, бирлик сан манывы аңладян сөзе өврүлипдир, гайтадан ене-де «ан» гошулмасыны кабул эдип «мосилманан» (мусулманлар) шекилинде уланылыпдыр.

Мусулманлар гылыч гойса бир-бирне,
Дөвлет дөнүп, динлер ногсана гелгей.
Мусулман гардашлар, дөнмәң бу ёлдан,
Сыратдан гечерлер, инчедир гылдан.

МУСУЛМАНАН (а. мосалма:на:н) مسلمانان – **сер. мусулман**.

МУСХАП (а. мосхаф) مصحف – **сер. мусхаф**.

МУСХАФ (а. мосхаф, кс. меса:хиф) مصحف – 1) сахыпалардан дүзүлип язылан зат, китап; жилт; кодекс; 2) «Куръан», келамылла.

Ок у:р болсаң, ок ур небсиң гөзүне,
Гара, чын гөз биле мусхаф йүзүне.

МУСЫЖА (п. му:си:че) موسیچه – **сер. мусыча**.

МУСЫЧА (п. му:си:че) موسیچه – гумры, кепдери; дүз кепдерә меңзеш, йөне ондан кичирәжик гушуң ады.

Мусыча дийр: «Гитер мен»,
Гелдим, билдим - өтер мен.

МУТДАСЫЛ (а. моттасил) متصل – **сер. муттасыл**.

МУТЛАК (а.) – 1) шертсиз, бир зат билен чәкленмедик; азат; 2) асла, хергиз, хич; абсолют; 3) диңе, ялңыз, еке-тәк; 4) хемме, чәксиз; **кәпири-мутлак** – дүйпден кәпир, асла кәпир.

Чыкардым башдан имди дүнйә хөвесин мутлак.
Бичәредир сүйтхор, бирниче акмак,

Ол иш биле болар кәпири-мутлак.

МУТТАСЫЛ (а. моттасил) متصل – 1) баглы, багланан, битишик, битишен; 2) хемише, мыдама; ызыгидерли.

Муттасыл эшким акып,

Гоймаз гөрерге бакып.

МУТЫГ (а. моты:') مطیع – 1) боюн эген, табын болан, баш эген; 2) бириниң хөкми астында болан, табын; 3) баш гөтермән дынч яшаян; **мутыг олмак** – боюн эгмек, табын болмак; **мутыг этмек** – боюн эгдирмек, табын этмек; **мутыг олды җүмле әлем** – хемме дүнйә оңа боюн эгди.

Мутыг олды җүмле әлем,

Шейле сахып заман олды.

Эмриңе мутыг эт Эйран земини.

Мутыг болуп, худа эмрин тутмаян.

МУФТ (п. мофт) مفت – 1) мугт, пулсуз, дерексиз; пешгеш; 2) **гм.** өрән арзан, гыммат дәл.

Яны бирле тапса ярагы, аты,

Ене дийр ки муфт, түкенмез нан болса.

МУХАММЕДИ (а. мохеммеди:) محمدی – Мухаммет пыгамбере ынанян, Мухаммедиң динине уйян, мусулман.

Эй везир, эй патыша,

Мунда мухаммеди бар.

МУХАММЕТ (а. Мохаммед) محمد – 1) өвүлен; хошгылык, көп санлы оңат гылык-хәсиети болан адам; 2) мусулманларың пыгамбери Мухаммет ибн Абдылла. Онуң бейлеки лакамлары: Мухаммет ал-Мустапа; Ахмет; Абулкасым. Ол пыгамберлериң ин соңкусы хасапланяр. Мухаммет Абдылла ибн Абдылмуталлыбың оглы, эҗеси Вәхбиң гызы Әменедир (آمنه). Ол 571-572-нжи йылларда, Ануширван Адылың патышалыгының кырк биринжи йылында Мекгеде доглуп, 632-633-нжи йылларда-да Мединеде арадан чыкыпдыр. Какасы ол дүнйә инмезинден өң өлйәр, бирнәче

йыл соң эжеси-де вепат боляр. Секиз яшындан башлап, какасының доганы Абу Талыбың элинде тербиеленйәр, яшлыкдан йити зехинли ве гөрнүкли шахсыете эе боляр. Он ики яшында агасы билен билеликде сөвда үчин Шамата (Сирия) гидйәр, ёлда бир кервенсарайда Бухайра атлы бир христиан руханысы оны гөрүп, гелжекде онуң пыгамбер болжакдыгыны Абу Талыба бушлаяр. Мухаммет 20-26 яшларындака илкинжи гезек Хатыжа диен 43 яшлы бай дул аяла өйленйәр. Шондан соң көп вагтлар Хара дагына чыкып, ыбадата мешгул боляр. Мухаммет 47 яшында өзүни пыгамбер дийип ыглан эдйәр. Шондан 13 йыл геченден соң 622-нжи йылда Мекгеден Мединә гөчмәге межбур боляр, энчеме гезек урушлар эдйәр. Хатыжа өленден соң бир вагтың өзүнде Мухаммедиң 15 никалы, 11 саны-да гырнак аялы болупдыр. Ол өз дөврүниң хорматлы адамлары болан Абу Бекриң гызына (Айша), Омары гызына (Хафса) ве башгалара өйленипдир. Мухаммет өленден соң, гырнакларындан башга ызында докуз саны никалы аялы галыпдыр. Онуң дини китабының ады «Куръандыр». Мухаммедиң дөврүнде ыслам дини диңе Арабыстан ярымадасының кәбир еринде яйрапдыр. Соң, ылайта-да, икинжи халыфа Омарың заманында көп ере яйрапдыр: **Мухаммет умматы** – Мухаммеде уйянлар.

Мүнер аны Ахмет ибни Абдылла,
Гелди зыбаныма сөзи бырагың.
Мухаммет умматы малсыз болмасын,
Малсыз болсаң, доган-гардаш ят болар.

МУХАММЕТ БАГЫР (а. Мохаммед Ба:кыр) محمد باقر – **сер. ымам Багыр**.

Хумаюн дагыдыр ахыр бинасы,
Мухаммет Багыра багышла бизни.

МУХАММЕТ ТАГЫ (а. Мохаммед Такы:) محمد تقی – **сер. ымам Такы**.

МУХАММЕТСАПА (а. Мохаммед-са:фа:) محمّد صفا – Магтымгулының доганларының бири, Дөвлетмәммет Азадының огулларының бири. Бу ат гысгалдылып – Мәмметсапа шекилинде-де уланыляр.

Мәмметсапа гитди көмек бермәге,

Узаданлар гелди, булар гелмеди.

МУХАННЕС (а. моханнес) – 1) горкак, намарт, бинамыс; 2) аял хәсиетли эркек, гермафродит (р.).

Муханнесиң болмаз намысы-ары.

Бир мерт ягшы муханнесиң йүзүнден.

МУХАПБЕТ (а. махаббет) محبّت – 1) достлук, сөйги, мәхир, говы гөрме, леззетли зада болан мейил; 2) суфизмде худая болан гызгын сөйги; **мухапбет этмек** - сөйги билдирмек; ягшылык этмек.

Нош эдипдир мухапбетиң гандындан.

Мухапбет чырагы өчебашлады.

Өңки геленлере мухапбет этдиң,

Соңкы геленлере этмедиң, дүнйә!

МУХАСЕМ (а. моха:сим) – **сер. мухасым**.

МУХАСЫМ (а. моха:сим) مخاصم – 1) душманчылык эдйән; урушян; өзара душманчылыгы болан ики адам я-да шоларың бири; 2) өзара дава, жедел эдйән ики тарап я-да шоларың бири.

Нобат Хасан атлы йигиде етди,

Мухасым гоймайын, рыза эйледи.

МУХЛУС (а. мохлис) مخلص – 1) достлугы, ынанжы я-да ыбадаты пәк ве түйс йүрекден болан адам; 2) ыхлас эдйән; догручыл адам.

Мүңкүр билмез, мухлусларың шеки ёк,

Пыгамбер дестидир – дести атамың.

МУХЛӘК (а. мохлик) مهلک - «хеләк» сөзүнден; өлдүрижи, хеләк эдижи. Сөзүң шейле гөчүрилиши нәдогры.

Гөргүси хер бир аламат хер хачан мухләк олар,

Тапмайын хергиз алач, бичәре болган наскеш.

МУХТАР (а. мохта:р) مختار – 1) ыгтыярлы, эркин; 2) автоном; 3) сайланан; **Ахмеди-Мухтар** – Мухаммет пыгамберин лакамы, ыгтыярлы Мухаммет.

Билерми сен ниже ёлдур салынды,
Кайсы ёлдур мухтар болды, билинди.

МУХТАРАМ (а. мохтарам) محترم – хорматлы, хормата мынасып; хормат эдилен; абрайлы, сылаглы.

Сенин ишин керемдир,
Голларын мухтарамдыр,
Энбия-у өвлүйәлер барчасындан мухтарам.

МУХТАСАР (а. мохтесер) مختصر – 1) гысга, гысга кесилен, гысгалдылан, гин дәл; 2) азажык, гысгажык.

Гараз сөз мухтасар, женнети гөрдүм, ягшы жай эркен,
Дамагым бар иди сөзләрге, ләкин кән гөрдүм.

МУХТАСЫП (а. мохтасиб) محتسب – 1) санаян, хасаплаян; 2) хәким, горайжы; 3) дерневчи, барлагчы, контролёр, инспектор; **мухтасыплар афзалы** – дини хәкимлерин ин оңады.

Омары-Хаттабы-адыл, мухтасыплар афзалы.

МУХТЕРЕМ (а. мохтарам) – **сер. мухтарам**.

МУХУББЕТ (а. махаббет) محبت – **сер. мухапбет**.

МУШ (п. му:ш) موش – сычан.

Гүрбе муш голунда есире дөнсе,
Зен гөвхере, якут зеңе өврүлсе.

МУШАКГАТ I (а. машаккат, кс. машакка:т) مشقت – 1) кынчылык, мәхнет, зәхмет, азап, эзъет; 2) зәхметли иш, кын иш. **мушакгат тартмак** –азап гөрмек.

Эренлер ёлунда тартып мушакгат,
«Шыпа бер, ресул!» дийп, седаг етишсе.
Мшакгатдыр тенде жан тапылмаса.
Я ярадан, бир яр бергил,

Көп мушакгат дегди жана.

МУШАКГАТ II (а. машакка:т, бс. машаккат) **مشقات** – **сер. мушакгат**.

МУШТ (п. мошт) **مشت** – 1) юмрук; 2) гысым, пенже; **мушты-хәк** – бир гымы топрак.

Мушты-хәке жан бердиң, бир зинде гулуң болдум.

Жаны тенден айырсаң, бир мурда гулуң болдум.

Магтымгулы, паш эйлегил сөзүңни,

Пелек мушты-хәк этмейин гөзүңни.

МУШТАК (а. мошта:к) **مشتاق** - «шовк» сөзүнден; мейилли, хөвесли, арзувлы, арзув эден; **муштак болмак** – арзувда болмак, хөвес этмек.

Валла, гөрмәге муштакдыр,

Бег-де, хан-да, гул-да сени!

Муштак болды көллер Човдур хан үчин.

Якын көңүл биле муштакам, бенде.

МУШТЫ-ХӘК (п. мошт-е ха:к) **مشت خاک** – **сер. мушт**.

МУЪАЗЗЕМ (а. мо'аззем) **معظّم** – **сер. мугаззем**.

МУЪРАБАТ (а. мо'раба:т, бс. мо'раб) **معربات** – 1) әшгәр, ачык, айдын, дүшнүкли, аян; 2) херекет кабул эдйән сөзлер; ахыры херекетлер билен үйтгейән атлар.

Ага-беглер, әлем үзре муъребат,

Герек сынасында оды йигидиң.

МУЭЗЗИН (а. моэззин) **مؤذن** - «азан» сөзүнден; азанчы, азан чекйән, намаз вагтыны ыглан этмек үчин азан чекмәге борчлы адам.

Ымамлары сүрер, муэззин идер,

Йүзлери ай кимин болар, яранлар.

МҮБТЕЛА (а. мобтела:) **مبتلا** - «бела» сөзүнден; 1) дучар, гирифтар (**сер.**); бела душмаклык, агыр ягдая дүшмеклик, бир зада

учрамаклык; 2) **гм.** ашык; душан, саташан; **мүбтела кылмак** – дучар этмек, агыр ягдая салмак.

Эя достлар, пелек җебри,
Башымны мүбтела кылды.
Серишдәң кем болса, ышкың ишинден,
Бар, хабар ал гөрен мүбтелалардан.

МҮБӘРЕК (а. моба:рек) مبارك - «берекет» сөзүнден: 1) берекетли, угурлы, хайырлы, гутлы; боллугы болан; 2) эзиз, хорматлы; мукаддес; **мүбәрек җемал** – мукаддес йүз, хорматлы адамың йүз кешби.

Мүбәрек җемалың, билгил не болды?
Голларының хәкин не ерден алды?;

мүбәрек энжүмен – хайырлы йыгнак, хорматлы йыгнак.

Лутф эдип бергил, худа, ягшылар ичре ватан,
Тә дүзей бир дем алар бирле мүбәрек энжүмен.

МҮВЕКГЕЛ (а. мовеккел) موكّل – векил болнан, бири тарапындан векил белленилен, бир иш табшырылан адам, бир иши боюн алан адам.

Аркадан гелсе мүвекгел, жайыдыр довзах сакар,
Бинамазлар чар тарапга делмурып хер ян бакар.

МҮДЕПБИР (а. модеббир) مدبّر – хер ишиң ахырыны ойланып, өңүнден чәре агтарян; ишиң хер бир тарапыны оңат ойланян.

Еди вели яран болуп мүдепбир.

МҮҖЕВҮР (а. можа:вир) مجاور – 1) гоңшы; 2) дини дүшүнже боюнча, кераматлы хасапланян мазарың сакчысы ве шол ерде ыбадат эдйән адам.

Ярысы мелекден, ярысы җындан,
Мүжевүрсиз болмаз үсти атамың.

МҮҖЕРРЕТ (а можерред) مجرّد – 1) яланач 2) екe, ялңыз; саллах.

Хейвере нәкес загыпдан,

Өтсең мүҗеррет ягшыдыр.

МҮҖТЕХИТ (а. можтехид) مجتهد - «җәхд» сөзүнден; 1) тагалла эдйән; 2) шеригат ылмы боюнча иң ёкары дережә етип, «Куръан» ве хадыслардан дини меселелере дегишли җогап тапмагы башарян руханы алым.

Мүҗтехит сөзүне амал болмады,

Мынапыклар ярадан билмеди.

МҮЗНҮБИН (а. мозниби:н, бс. мозниб) مذنبين – **сер. мүзнүп**.

МҮЗНҮП (а. мозниб, кс. мозниби:н) مذنب – гүнәкәр, гүнәли, языклы; **шафыгыл-мүзнүбин** – гүнәкәрлере арка дуруҗы.

Я шафыгыл-мүзнүбин дийип, ят эдер мен хер сәхер,

Гудратыдан Месиханы яратды ол бипедер.

МҮЙН (мү:йн) موين – утанч, хая, айып; **мүйнли** – утанчлы айыплы, языклы.

Мүйнли болар хак эмрини тутмаян...

Гөзүн дикер, киши ашына зар болар.

МҮЙНЛИ (мү:йнли) موينلى – **сер. мүйн**.

МҮКЕММЕЛ (а. мокеммел) مكمّل – кәмил, кәмиллешен, етишен; долы; **пири-мүкеммел** – кәмил пир.

Магтымгулы, ишим ахы-зарыдыр,

Бир мүкеммел әриң хырыдарыдыр.

Кырк мүң мүриди хем бар эрди кәмил,

Өзи бир ишандыр – пири-мүкеммел.

МҮКЕРРЕР (а. мокеррер) مكرّر – 1) гайталанма; гайталанан, гайталанян; гайталап; 2) шыгырда бир сөзүң бирнәче гезек гайталанмагы.

Кимге табшырмакны эйләп мүкеррер,

Өз көңлүнге шейхни берҗа эйледи.

МҮЛЕВВЕС (а. молеввес) ملوّث – 1) хапа, булашан, пис (мораль тайдан); 2) тертипсиз, гарышык.

Мен ажыз-у бетнефс ле,
Мүлеввес мен йүз гат ле.

МҮЛК (а молк, кс. эмла:к) ملک – 1) эелик эдилйән зат (ср. сув, өй ве ш.м.); 2) юрт, үлке; **мүлки-мөвла** – худайың мүлки; **мүлки-җахан** – дүнйә байлыгы.

Эй, үлкеси абат, мүлкүне магрур,
Мүлкүң бакасы ёк, нәге ятып сен?
Мүлки-җахан тутдурмаз, эйлесең мүң серишде.
Бу дүнйә мүлкүнде мүлки-мөвлая,
Не капырдыр, мүңкүр болар, яранлар.

МҮЛКИ-ҖАХАН (а-п. молк-е җаха:н) ملک جهان – **сер. мүлк**

МҮЛКИ-МӨВЛА (а. молк-е мавла:) ملک مولا – **сер. мүлк**

МҮНБЕР (а. минбер, кс. мена:бир) منبر – вагыз-несихат эдйәниң үстүне чыкып отурян басганчаклы улы күрсүси; йөрите отургыч (гүррүң берйән шонуң үстүнде отуряр).

Вагыз чыкды мүнбере,
Халка несихат бере.
Мәхрабы-йүзүң мүнбер.

МҮНЕВВЕР (а. моневвер) منوّر – нурлы, ялкымлы, ышыклы, ягтылыклы; **мүневвер кылмак** – ягтыландырмак; **хусны мүневвер** – гөзеллиги ялкымлы.

Җахан болды мүневвер,
Дүрри-галтаным гелди.
Асмандан нур ягса, мүневвер болар.
Махы-табан эрди, хусны мүневвер.

МҮНЕЧҖИМ (а. монежжим) منجّم – 1) астроном, йылдызлар барадакы ылмың уссады; 2) йылдызлара гарап пал атян адам; астролог (р.).

Мүнечҗимлер бары үйшүп гашында,
Хер кайсы бир тагбыр айтды, яранлар!

МҮНМЕК مولمك//مینمك – улаг үстүне чыкып отурмак; бир задың үстүне ёкары чыкмак.

Гарыплар ат мүнүп, депсе – эшекдир,
Дөвлетлилер эшек мүнсе, ат болар.

МҮҢКЕР-НЕКИР (а. Монкер Неки:р) منکر نکیر – мусулманларың дүшүнжесине гөрә, габырда өлүден сораг эдйән ики саны перишдәниң атлары.

Ол Мүңкер-у Некирлер дурмадылар бир заман,
Шол ерде реббим гөрүп, догры мекана гелдим.
Мүңкер-Некир дар габырда,
Сораг, совал кылмак хакдыр.

МҮҢКҮР (а. монкир) منکر – инкәр эдижи; бетгүман, ыкрар этмейән, кабул ве тассык этмейән; ынанмаян; имансыз.

Муъмүн болан мүңкүр болмаз сөзүме,
Хер ким мүңкүрдир ол әре,
Кәфири-бигүман олды.
Мүңкүри мүршүт билип, ялганны ыкрар билдилер.

МҮРЕВВЕТ (а. моравват) مروّت – 1) жомартлык, ягшылык, ынсап; 2) мертлик, ынсаныет.

Я, мүревветли шахым,
Умыдым, кыблагәхим.
Кимселере бехишт мүреввет кылдың.
Не мүревветден эсер бар, не адалатдан нышан.

МҮРЕТДЕП (а. мораттаб) مرتّب – 1) тертибе салнан, дүзедилен; 2) гурлан, дөредилен; 3) белленен, махсус; 4) ызыгидерли, ызлы-ызына.

Бир нагмакәри-ю жан кешвер бозды сыпахы,
Шергына галам язды мүретдеп ки сыяхы.

МҮРЕТТЕБ (а. мораттаб) مرتّب – **сер. мүреттеп**.

МҮРЕТТЕП (а. мораттаб) – **сер. мүретдеп**.

МҮРИТ (а. мори:д) مرید – 1) шәгирт, соны, суфизм таглыматының ёлбашчысына гол берен ве ондан шол таглыматы өвренйән шәгирт; 2) мүршүде (**сер.**) эерйән адам.

Бойны ёгынларны мүрит тутунды,

Ялан сөз иманын алды, яранлар!

Мүрит хызмат этмез пире,

Замана ахыр боланда.

Кырк мүң мүриди хем бар эрди кәмил.

МҮРЧЕ (п. му:рче) مورچه – **сер. мур** ве **мурча**.

МҮРШҮТ (а. моршид) مرشد – 1) ёлбашчы, ёл гөркезижи, рухы ёлбашчы, догры ёл гөркезижи; 2) пир, суфизм таглыматының ёлбашчысы, шых; 3) **гм.** гафлатдан (**сер.**) ояндыран, гөзүни ачан.

Кыркында тоба эйләп, бир мүршүде гол бийр сен.

Мүңкүри мүршүт билип, ялганны ыкрар билдилер.

Танла ол товпыклы гуллар мүршүдине далдадыр.

Бир мүршүт этегин тутсам, агласам.

Ышк одуна жаны-жисмим дагласам.

МҮСЕВВЕР (а. мосаввар) مصوّر - «сурат» сөзүнден; 1) тесвирленен, сураталар ве шекиллер билен безелен; чекилен сурат. Бу сөзүң «мүсеввир» диен формасы «сурат чекижи, художник» диен маныны берйәр; 2) бехишт.

Ичинде дөрт арык, мүсеввер ады,

Эбабил эсхабы-филге говушды.

МҮСЛҮМ (а. мослим) مسلم – **сер. мусулман**.

МҮСТЕЖАП (а. мостежа:б) مستجاب – **сер. мустежап**.

МҮСТЕЖИП (а. мостежи:б) – **сер. мустежип**.

МҮСҮР (а. Миср) مصر – Египет, Африканың демиргазык гүндогарында ерлешйән бир юрт, улы Нил дерясы шонуң ортасындан гечйәр, пайтагты Кайыр (Кахыра) шәхеридир. Мүсүр 1953-нжи йылда патышалык хәкимиети йыкып, республика болды. Мүсүр дүнйәниң иң гадымы медениетли юртларыныңбири

хасапланяр, онуң алты мүң йыллык медениет тарыхы бар. Гадымы Мүсүр шаларына Пыргаун дийлипдир. Мүсүриң илкинжи пыргауны бизиң эрамыздан такмынан бәш мүң йыл озал хөкүм сүрүп гечипдир.

Магтымгулы айдар, әлем бакылды,
Пелек сени Мүсре алды, чекилди.
Хер кимиң өзүне Мүсүрдир жайы.
Оглудыр Мүсүр солтаны.

МҮСХЕФ (а. мосхаф) مصحف – **сер. мусхаф**.

МҮФЛИС (а. мофлис) مفلس – 1) гарып, бичәре, песе дүшен, голы дар; 2) сөвдада зыян чекип, гарып галан.

Аррык, мүфлис, гарып болан оңалар...
Ажап гуш салмалы авлахлары бар.

МҮФТИ (а. мофти:) مفتی - «фитва:» сөзүнден; шеригат ве дини канун эсасында гөркезме берйән руханы адам, питива берйән, шеригат меселелерине ёлбашчылык эдйән адам, дини хөкүмлери беян эдйән руханы.

Мүфтүлер мал алып, ровaят берер.
Нәхак пулны алар, хакны көйдүрер.
Бир пул үчин мүфти берер ровaят.
Молла, мүфти хака дога окашып.

МҮХЛҮК (а. мохлик) مهلک – **сер. мухләк**.

МҮШГИЛ (а. мошгил, кс. мошгила:т) مشکل – кын, четин, ансат дәл, агыр, кынчылыклы; **мүшгил этмек** – кынлашдырмак.

Мүшгил сапар болар өлүм сапары,
Вехими чох болар, көпдүр хатары.
Дүшмүшем бир мүшгиле, сен-сен бу ише чәресаз.
Өзи мүшгил эдер асан ишини.

МҮШГИЛГҮША (а-п. мошгил-гоша:) مشکل گشا – кын иши башарян, кын иши битирип билйән, кын меселәни чөзүп билйән.

Сен бир мүшгилгүша сен, кырк мүң алтын боржум бар.

Агайы-мүшгилгүшат, ол эмири-мүъмүнин.

МҮШГИЛГҮШАТ (а-п. мошгил-гоша:д) مشکل گشاد – **сер. мүшгилгүша**.

МҮШГИН (п. мишги:н я-да мошги:н) مشکین – 1) мүшк ялы; 2) гара ренк; 3) мүшк ысыны берйэн; **мүшгин анбар кэкил** – мүшк ялы гара реңкли ве анбар ысыны берйэн кэкил.

Бакмадымы Ай нэзенин, гүлгүн йүз үзре сүнбүле,
Магрур олма бейле тиле ким мүшгин анбар кэкиле.

МҮШГҮЛ (п. мошгил) مشکل – **сер. мүшгил**.

МҮЩДЕРИ (а. моштери:) مشتری – **сер. мүштери**.

МҮШК (п. мошг я-да мишг) مشک – кейигиң белли бир тохумының гөбегинден алынян гара ренкли ве якымлы ыслы мадда, мускус (р.).

Мелеклер мүшк иле анбар сачдылар,
Я мүшкми сен, я кокунар анбармың.

МҮШРҮКИН (а. мошрики:н, бс. мошрик) مشرکین – **сер. мүшрүк**.

МҮШРҮК (а. мошрик, кс. мошрики:н) مشرک - «ширк» сөзүнден; худая шэрик бар дийип ынанян, көпхудайлы, бутпараз, капыр.

Керб-у белалар тартдылар мүшрүклериден ким алар.

МҮШТЕРИ (а. моштери:) مشتری – 1) хырыдар, сатын алыжы, клиент (р.); 2) йылдыз ады (Юпитер). Мүштери ве Зөхре – зердушт динине бири-бирине ашык болан ики саны худай хасапланяр.

Мүштери гапыл отурмыш, бент болубан сөзлер.
Багтым мүштерисине гурдур базар, эй дост!

МҮЪМҮН (а. моъмин, кс. моъмини:н ве моъмина:н) مؤمن – 1) иман гетирен, дине ынанян, ыслам динине ве Мухаммет пыгамбере боюн эгйэн; 2) догручыл, ынамлы; **эмири-мүъмүнин** – 1) ысламын гөрнүкли халыфалары; 2) хезрет Алының лакамы.

Жаханда бар ишден яман

Бир мүъмүниң азарыдыр.

Мүъмүн болан мүңкүр болмаз сөзүме.

Жандан дийдим: «Я Алы!», тапылды Шахы-мердан,

Агайы-мүшгилгүшат, ол эмири-мүъмүнан.

МҮЪМҮНАН (а. моъмина:н, бс. мүъмүн) مؤمنان – **сер. мүъмүн**.

Эйлемесин хер мүъмунан махрум догадан, я реб.

МҮЪМҮНИН (а. моъмини:н, бс. моъмин) مؤمنين – **сер. мүъмүн**.

МҮЪМҮНУН (а. моъмину:н, бс. моъмин) مؤمنون – мүъмүнлер, иман гетиренлер, дине ынанянлар; догручыллар.

Болды капыр сет саңа исми-мукаррабың мүъмүнун,

Ики дүнйә болды хошнут рахматың гөргеч ресул.

МЫГМАР (а. ми'ма:р) معمار – архитектор, гурлушык ишине ёлбашчылык эдйән инжинер.

Манжаныкга багланып, бир аташ ичре окланан,

Кәбе бинят эйлеген мыгмары гөрдүм – шондадыр.

МЫДАМ, МЫДАМА (а. модам) مدام//مداما - «довам» сөзүнден; 1) хемише, ызыгидерли, бакы, үзнүксиз; 2) шерап, мей; 3) хемише ягян ягыш.

Магтымгулы мыдама дога кылар дергаха,

Сайыл мен, махрум этме дергахыңдан, я худай!

Мыдам олуп жуенде,

Тил сениң үчин налан.

МЫДАР (а. меда:р) مدار – 1) гүзеран, яшайыш, гүн гечирме, 2) төверегине айланылян нокат; 3) **гм.** себәп; **мыдар эйлемек** – гүн гечирмек; ылалашмак; яшамак.

Васлың умудына бир дем ыгтыбарым галмаз-а,

Болмаса умыды-васлың, хич мыдарым галмаз-а.

Рефт-у амед кыл, мыдар эйле,

Сөвеш этме шир биләни.

МЫҖАБАТ (мыжа:бат) مجابت – ялан төхмет, шылтак.

Ишанлары хер гапыда тапылар,

Моллалара ёк мыжабат япылар.

МЫЗЛАМА (а. мазлыма) مظلمه – **сер. мазлыма**.

МЫЗРАК (а. мизра:к) مزراق – **сер. мизрак**.

МЫЛАЙЫМ (а. мола:йим) ملایم – 1) уйгун, мувапык; 2) юмшак, арам, юваш; хоштап.

Эгер сен хем болсаң нерм-у ылайым,

Сен мылайым болсаң, гулуң болайын.

МЫЛАЙЫМЗАДА (а-п. мола:йим-за:де) ملایم زاده – мылайым адамдан доган, юваш ве юмшак гылыклы адамдан доглан.

Эдепли, эрканлы, мылайымзада.

Тә өлинчәң биле йөресин гелер.

МЫЛАКАТ (а. мола:ка:т) ملاقات – гөрүшме; танышма, бирлешме; **мылакатлы** – гөршен, говшан; хош гылыклы.

Мылакатлы, ширин диллли, хош сөзли,

Ол перилер кә йигиде душ гелер.

МЫЛАКАТЛЫ (а-т. мола:ка:тлы) ملاقاتلی – **сер. мылакат**.

МЫЛТЫК ملتیق – арапчасы: бундукы:я – түпең.

Ажал отдур, тен мылтыкдыр, жан – гүлле.

Рызк дәридир, аташ дегсе, гөчер сен.

МЫНАҖАТ (а. мона:җа:т) مناجات – 1) худая дога этме; бирине өз ич сырыны дөкме; худая йүзленип дога окама; 2) худая йүзленип язылан шыгыр; **мынажат кылмак** – худая йүзленип гижелерине дога окамак.

Ол Ыбрайым пыгамбер, барды Аллага дада,

Хака кылды мынажат, тилинде сенасы дөрт.

Тур, хакын дергахына мынажат кыл, гол гөтер,

Хызыр дога эйлейип, Ыляс этсе мынажат.

МЫНАПЫК (а. мона:фык, кс. мона:фыкы:н) منافق – 1) ики йүзли (адам); айдян сөзи билен эдйән иши башга; 2) яранжаң, ара

бозужы; шугул; 3) яландан мусулман болуп, аслында оңа гаршы херекет эдйән.

Мынапык залымны шол гүн якарлар.

Мынапыгың көңли сахт сеңистандан.

МЫНАПЫКЫН (а. мона:фыкы:н, бс. мона:фык) منافقين – **сер. мынапык**.

МЫНАСЫП (а. мона:сиб) مناسب – гелшикли, ярашыклы, лайык, тай болан.

Пакыра мынасып сабр-у канагат,

Байлар ярашыгы хайр-у сахават.

«Менем» диен гоч йигиде,

Бир мынасып яр герекдир.

МЫНАФЫК (а. мона:фык, кс. мона:фыкы:н) منافق – **сер. мынапык**.

Эренлер жем болуп, базар этдилер,

Мынафыклар туруп хезер этдилер.

Мынафыклар ярадыны билмеди.

МЫРАТ (а. мора:д) مراد – 1) максат, ислег, арзув; исленен; йүреге дүвлен; 2) хайыш, матлап.

Хакдан хажат диләп, мырадын исләп,

Гөзүм ол ёллара бакып барадыр.

Муңлы болар мырадына етмеен.

МЫРДАР (п. морда:р) مردار – **сер. мурдар**.

МЫРРЫХ (а. мирри:х) مرّیخ – Ерден кичирәк болан бир йылдызың ады. Парс дилинде она Бәхрам дийилйәр. Мифологияда ол уршуң худайы хасапланяр.

Ай-Гүн батып, гөкде Мыррых гөрүнди

Мыррых мени бент эйлейир гөзлесем, дост йүзлере.

МЫСАЛ (а. миса:л, кс. эмселе) مثال – 1) ялы, кимин, дек; 2) меңзеш; 3) өлчег, мукдар; 4) перман, хөкүм.

Муъмүниң кинеси – кетен роймалы,

Гураянча болар эрмиш мысалы.

МЫСАПЫР (а. моса:фир, кс. моса:фири:н) مسافر – 1) ёлагчы, сыяхат эдйэн, сапар эдйэн; 2) ёла гиденде биринин өйүне мыхман болян; 3) **гм.** пакыр, бичәре; голдавсыз; **мысапырлык** - ёлагчылыкда болуп хорлук чекме.

Ят иллерде мысапырлык чекенден,

Урса, сөксе, хорласа-да ил ягшы.

Жыда дүшүп ил-юрдумдан,

Мысапыр эйледиң мени.

МЫСАПЫРЛЫК (а-т. моса:фир-лык) مسافر لیق – **сер. мысапыр**.

МЫСАХЫП (а. моса:хиб) – **сер. мусахып**.

МЫСГАЛ (а. мисга:л, кс. меса:гы:л) مثقال – 1) чекилйэн өлчег; 2) такмынан 4,64 грамма барабар болан өлчег аграмы; 3) **гм.** өрән аз мукдар; 4) йигрими дөрт нохуда барабар аграм.

Теммәки дийп, хер ишиге ёртар сен.

Чала овуп, үч мысгалдан тартар сен.

МЫХ (п. мы:х) میخ - чүй, ики тахтаны бири-бирине какмак үчин уланылян демирден ясалан ужы йити метал.

Даглар ериң мыхыдыр,

Депе өзүн даг саяр.

МЫХМАН (п. михма:н) مهمان – гонак, биринин өйүне вагтлайынча гелйэн адам, оңа гүлер йүз билен гарап, хызмат эдилйэр.

Мерт чыкар мыхмана гүлер йүз билен,

Намарт өзүн гизләр, мыхман ёлукса.

МӘЖҮМ (а. ме'жу:н, кс. ма'а:жи:н) معجون – гарылан, гатылан; гарышык дерман, бирнәче дерманы гарып ясалан дерман.

Йүз шербетден мәжүм эдип гатылан,

Гара гашы ак йүзүнде чекилен.

МӘКӘМ I (а. мохкем) محکم – берк, гаты, пугта; **мәкәм болмак** – пугталанмак.

Мелгун шейтан кимин безәп, даш өрме,

Соңра мәкәм болар, йыкабилмез сен.

МӘКӘМ II (а. Мокем) محکم – Мәкәм бай. Магтымгулының дөврүнде яшан гысганч байың ады.

Мәхнет билен мал җемг эден Мәкәм бай,

Хайрың оввал болса, гөндер өзүңден!

МӘЛЕЙ-МӘЛЕЙ مالای-مالای – мәләп-мәләп; ызыгидерли мәләп; ызыгидерли мәлейән халда; «мә» эдип, ызыгидерли сесленйән халда.

Бир җерен алдырса, элден овлагын,...

Мәлей-мәлей, ызламайын болармы?

МӘЛЕМЕК (мә:лемек) مالمک - «мә» эдип сесленмек (гоюн, гечи ве ш.м. хакында).

Ак гөвсүн бийр җерен деңиз елине,

Мәлейир газалы, чөли Гүргениң.

МӘЛИГИ-МАХЛУК (а. ма:лик-е махлу:к) مالک مخلوق – **сер. мәлик**.

МӘЛИК (а. ма:лик) مالک - «мүлк» сөзүнден; 1) эе, эелик эдйән; 2) эелән, эле алан; 3) **гм.** хөкүмдар, патыша; худай, Алла; **мәлиги-махлук** – ярадылан затларың эеси, худай.

Кайсы мәлик дүнйәден огулсыз өтди гитди?

Ол нә хелей бир агшам әрини ютды гитди?

Мәлиги-махлук херне,

Ким етди сунгуң сырна.

МӘЛИК АЖДАР (а. Малик Эштер) مالک اشتر – мәлик ибн Харыс Нахайы. Онуң лакамы Эштердир. Хезрет Алының яранларындан бири, арап шахыры ве серкердеси, Җемел ве сиффейн урушларына гатнашыпдыр. Хезрет Османың гаршысына болан дилдүвшүге гатнашанларың бири. 37-нжи хижри (657-658)

йылында хезрет Алының тарапындан Мүсүриң хәкимлигине белленйәр. Эмма Мүсүре барып етмәнкә, оңа зәхер берип өлдүрйәрлер.

Асмандан инипдир земине апат,
Иса, Мәти, Мәлик Аждар гөрүнмез.

МӘЛИК ТҮЧЖАР (а. Ма:лик тоджа:р) مالک تجار – Юсубы сатын алып, Кенгана әкиден сөвдагәриң ады.

Мәлик түчжар алып барды Кенгана,
Хабар тапды бакы он төрт дивана.

МӘЛИМ (а. ма'лу:м, кс. ма'лу:ма:т) معلوم – белли, әшгәр, маглум (**сер.**) билнен.

Диймәң, бизе мәлим дәлдир бу дүнйә.
Мәлим болмаз, депе недир, дүз недир.

МӘММЕТСАПА (а. Мохаммад-сафа:) محمّد صفا – **сер. Мухамметсапа**.

МӘРЕКЕ (а. ма'реке) معرکه – 1) уруш мейданы, арена (р.); 2) йыгнак, көпчүлик, көпчүлигиң йыгнан ери.

Мәрекеде айдан сөзүң җай тутмаз,
Диңлемезлер, айдан сөзүң мат болар.
Гарып аяк ялаң, кендир гушакдыр,
Бир мәрекә барса, орны ашакдыр.

МӘСИЛ (а. мохассил) محصّل – **сер. масыл**.

МӘТИ (а. Мехди:) مهدی – Абулкасым Мухаммет ибн ал-Хасан ал-Эсгери шайыларың он икинҗи ымамы. Онуң Мәхди, Хочжат, Ымам ал-Мунтазар, Сахып аз-заман, Ымам Асыр, Ымам Гайып диен лакамлары бар. Дини ровайтлара гөрә, гөйә ол халкдан гайып болуп гезип йөренмиш ве ахырзаман якынланда енеде гелҗекмиш ве дүнйәде адалатлы яшайыш дөретҗекмиш; **сер. Сахыпзаман**.

Иса билен Мәти гелип, өтенсоң,
Ысрафыл бир сайха кылар, яранлар.

Мәти ерден чыкар, Иса асмандан.

Иса, Мәти, Лукман аңмаз дерманым.

МӘТӘЧ (а. мохта:ж) محتاج – гарып, пакыр, ёксул, хаҗаты болан, мадды тайдан хорлук чекйән, гарып яшаян, **мәтәч болмак** – герекли болмак, бир зада хаҗатлы болмак; **мәтәч эйлемек** – баглы этмек, зерур этмек, гарашлы этмек.

Биревни шах эдер, берер көп ровач,

Бирничелер йыглар, бир пула мәтәч.

Мәтәҗе нан берсем, элде зерим ёк.

Сен мени намарда мәтәч эйлеме.

МӘХДИ (а. Мехди:) مهدی – **сер. Мәти**.

Таңры менем дийип эдер далашы,

Мәхди аның биле кылур сөвеши.

МӘХДИЕ (а. Мехди:йе) مهدیه – фатымы халыфаларынын энчеме вагтлап пайтагты болан шәхер, хәзирки Тунусың портларының бири. Оны фатымы династиясының илкинжи халыфасы Убайдылла ал-Мәхди (909-934) салдырыпдыр. X асыр географик чешмеси болан «Худудәлем» атлы китапда (982-983-нжи йылларда язылан) гөркезилишине гөрә, Мәхдие өз вагтында «улы ве ныгматлы шәхер болупдыр, онда тәҗирлер-сөвдагәрлер көп болупдыр» (178 с.). Кәбир чешмелерде ымам Мухаммет Мәхди шол ерде болмалы дийилйәр.

Самаркант тагтында гурлан яйлара,

Мәхдие дек хелфисиз серпайлара.

МӘХЕК (а. мехек) محک – тылланың хилини барламак үчин уланылян гара даш, шоны гызыла сүртсең, онуң хакыкы я-да галпдыгыны аныклаяр.

Диңле сөзүм, нер зарбыны нер таныр,

Хар бакан хар таныр, мәхек зер таныр.

Сыр саклаян мәхек даш,

Зер янында беллидир.

МӘХҖУР (а. мехжу:р) مهجور – 1) айра дүшен, терк эдилен, ташланан; 2) узаклашан, узакда галан; унудылан; **мәхҗур болмак** – айра дүшмек.

Етер тарпатыл-айнда мәхҗур болуп дүшен ду:р,

Бетгылык бирле болдум җахан ичинде мешхур.

МӘХЗ (а. махз) محض – сада, гатышыксыз, халыс, сап.

Бу дүнйә мәхзи бир, мүъмүнлере күлпетсара эркен,

Нечүн әхли бу гүн эртеси гөрсе геда эркен.

МӘХИР (п. михр) مهر – сөйги, достлук, мухапбет; хамраклык; **мәхр-у вепа** – сөйги ве вадада тапылма.

Айдарлар: хак эрмиш мәхр-у вепалы,

Шол сөзүнден хергиз гайдыҗы болма.

Зәхрин шыпа сансам, салмаз мәхрини.

МӘХНЕТ (а. михнет, кс. михен) محنت – 1) зәхмет, эзъет, азар; 2) дерт, гайгы, гам; 3) бела, апат; мусыбат; сынаг; **дарел-мәхнет** – гайгы-гам өйи.

Гидер гайгы, галмаз мәхнет.

Гиҗе мәхнет тартып китап гөрмеди.

Өмрүңни бада берме, сен бу дарел-мәхнетде.

Саклагыл гайгыдан, гамдан, мәхнетден,

Халы кылма дүнйәликден, дөвлетден.

МӘХРАП (а. михра:б) محراب – 1) метҗитде ымамың дуруп намаз окаян ери; 2) **гм.** сөйгүлиниң гашлары.

Арка бермиш мәхраба,

Йүзүн бермиш китаба.

Эй зүлпи-сачың анбар,

Мәхрабы-йүзүн мүнбер.

Метҗит кайсы, мәхрап кайсы билмедим.

МӘХРЕМ (а. мехрем) محرم - «харам» сөзүнден; 1) якын адам, якын гарындаш; әр-аял болмаклык харам болан машгала члени; 2) шеригат боюнча ругсат эдилмейән зат; 3) бириниң гизлин

сырларыны ве хусусы ягдайыны билйән адам; 4) сыр, гизлин, хер бир адама айдылмаян сөз; антоними: нәмәхрем (**сер.**).

Ниче мәхрем биновалар тапдылар андан нова,
Меныг эден адна мени багтым сыяхыдыр көңүл.

МӘХРИБАН (п. михр-ба:н) مهربان – мәхирли; рехимли, сөйгүли; мухапбетли.

Эшит адам, доган илден –
Гайры мәхрибан юрт болмаз.
Гитди сабрым-такатым, ол мәхрибандан айрыпдыр.

МӘХТАП (п. мехта:б ве ма:хта: б) – **сер. махтап**.

Сен гөйә мәхтап сен, эсхабың ахтар.

МӘХТЕР (п. михтер) مهتر – **сер. мехтер**.

МӘХТӘЧ (а. мохта:ж) محتاج – мәтәч, гарып, ёксул, пакыр, **мәхтәч этмек** – эл гарама этмек, мәтәч этмек.

Дерман болмаз алаҗа,
Зат бермезлер мәхтәҗе.
Я, ярадан, этме намарда мәтәч,
Дилегим душ этме залыма менин.

МӘХУЗ (а. ма’ху:з, кс. ма’ху:за:т) ماخوذ - «ахз – алмак» диен сөзден; 1) алнан, кабул эдилен, эле гетирилен; 2) җогапкәрлиге чекилен; 3) алнып салгыланылан; айдылан; **мәхуз этмек** – алмак; җогапкәрчилиге чекмек.

Ислесе нары-сакар, ымматларын мәхуз эдер,
Деп ола нары-җәхеннем хайбатың гөргеч ресул.

МӘХУЗАТ (а. ма’ху:за:т, бс. ма’ху:з) ماخوذات – **сер. мәхуз**.

МӘХФИЛ (а. махфил, кс. маха:фил) محفل – йыгнак, йыгнанышык, йыгнанылян ер, топланылян ер; 2) йыгнанан топар, мейлис, жемгыет; 3) метжитде хөкүмдар үчин махсус ер.

Ол ашагы Гәвгаладыр, гайрасы от мәхфили,
Ёкарсы шәхри-зенан Кантак сарайдыр ол, бели.

МӘШЕ (п. би:ше) بيشه – **сер. бише**.

Мәшелери шир-пеленли

Гүл, гүгүзар новча биленли.

МӘЪВА (а. меъва:) ماوا//ماوى – юрт, месген, мекан, өй, жай, гачалга, өвзар; синоними: мензил (**сер.**).

Меншейи-белада мензил-у мәъва.

Ахыръет мәъвасыны ыхсан иле абат кыл.

МӘЪЖУН (а. ме'жу:н) معجون – **сер. мәжүм**.

МӘЪМЕН (а. меъмен) مأمن - «эмн – дынчлык» диен сөзден; дынчлык ер, эмн ер, гачып аталга, гачып барар ялы дынч ер, ховпсуз ер.

Бир назар сал, мәъменден гечип, өз ахвалына,

Ач гөзүң, ыбрат биле, топрага долмасдан бурун.

Гутлуг энфасы биле рефг эйлегей мен мәъмен.

МӘЪМУН (а. Меъму:н) مامون – Абдылла. Харун ар-Решидиң оглы. Апбасыларың единжи халыфасы. Доганы Эмин 198-нжи хижри (813-814) йылында Марыда өлдүриленден соң халыфа боляр. Онуң эжеси эйранлы экен, шоңа гөрә, эйранлы Фазл ибн Сәхли везир беллейәр. Мәъмун 218-нжи хижри (833) йылында арадан чыкыпдыр.

Абубекир ган йыглап Фарсда галса,

Алы, Мәъмун, Абисдама (?) дең болса.

МӘЪХУЗ (а. ма'ху:з) مأخوذ – **сер. мәхуз**.

МӘЪЮС (а. меъю:с) مايوس – гөвни чөкгүн, умытсыз, пессимист; **мәъюс болмак** – гөвни чөкгүн болмак, умытсыз болмак.

Бакы өмрүңни ки, сарп эт, мердүми-пәхмиде бол,

Макдамыда баш гоюп, мәъюсы-мердүмдиде бол!

- Н -

НАБИНА (п. на:-би:на:) نابینا – көр, гөзи батыл, гөречден махрум адам; **набина этмек** – көр этмек, гөречден махрум этмек.

Иллалла таңрының ол мугжузатын,

Якупны набина этди, яранлар.

НАБУТ (п. на:-бу:д) نابود - ёк этме, ёк болма; арадан чыкмаклк, ёк болмаклык; **набут этмек** - ёк этмек; **набут болмак** - ёк болмак.

Ве я дестур бергил ки, юталы,

Анын жисмини хем набут этели.

НАВ (п-т. нав) ناو – 1) гэми; гайык; улы гэми; 2) хер бир узын ве ичи бош зат.

Абы-товпык ювдуп жеседим навун.

Ол гызың бойнуда хамыла галды,

Шейх гызы өлдүрип, даш навга салды.

НАГАМАТ (а. нагама:т, бс. нагме) نغمات – **сер. нагма**.

НАГАРА (а. накка:ре) نقاره – 1) деп чалян; 2) деп, ланңара.

Гопуз алып, бейик нагара чалдырсам,

Я реб, хабар билеринми, яр, сенден!

НАГЛЕЙН (а. на'л-ейн, бс. на'л) نعلین - «на'л – нагл» сөзүнин икилик саныны билдирйэн сөз; 1) бир жүбүт аякгап; 2) руханыларың геййэн бир хили өкжесиз көвши.

Хэки-наглейнин зыяйы-чешми аршы-агзамын.

Наглейни арша тэчдир,

Ады элеме пачдыр.

Ики наглейни аршын келлесинде тэжи-агладыр.

НАГМА (а. нагме, кс. нагама:т) نغمه – оваз, хен, айдым; **нагма окымак** – сайрамак, хен этмек.

Гөйә мургы-сәхердир, шеб сухан эйләр агаз,

Баг ичре билбил олуп, окыр нагма хезар саз.

Хезар мүң нагмасы, йүз мүң мукамы.

НАГМАГӘР (а-п. нагма-гер) نغمه گر – айдымчы, айдым айдян; сазанда.

Бир нагмагәри ниче новалар чалып етди,

Межнуны гөрүң, чәки-гирибан болуп өтди.

НАГРА (а. на'ре) نعره – гыкылык, гыгырма, хайкырма, гаты сес, галмагал; **награ чекмек (тартмак)** – гыкылык этмек, хайкырмак, гаты сес чыкармак.

Зар эйлейип чекен ахым наградыр.

Кырк ашык награ чекип, урган шугла одуны.

Магтымгулы, хабар бер, ол ким, деряга гирди?

Хер дем награ чекенде, деряны тупан кылды?

НАГТ (а. накд. кс. ноку:д) نقد – 1) пул, зикге, гызыл-күмүш пул; 2) пулдан ыбарат болан байлык; 3) бар, бар болан зат; халыс, сап, арасса; 4) тайяр, хәзир; 5) оңады эрбетден сайламак, танкыт; антоними: несъе.

Дөрт мүң алтын зер нагды,

Чеп гойнуна бир агды.

НАГУЗЫ-БИЛЛА (а. на'уз-о билла:х) نعوذ بالله – худая сыгынярын, худая пеналаярын, худая пена! Худая сыгындык.

Берген аклын алып, нагузы-билла,

Мал-у мүлкүн, тагтын тарач этмесин.

НАГЫШ (а. накш, кс. ноку:ш) نقش – 1) безег, зынат; 2) сурат, картина; 3) сурат чекме; 4) роль; 5) багт; **нагыш этмек** – сурат чекмек, беземек.

Көңлүмге гелен нагышлар гөзлерге пейда болса гер,

Гошулсалар көп наданлар, кәмил болуп, мердан чыкар.

НАГЫШБЕНДИ (а-п. накш-бенди:) نقشبندی – 1) Бахаветдинин лакамы; 2) суфизмде шонуң ёлбашчылык эден

угрунының ады. Бу угруң ёлбашчыларына (шыхларына) Бахаветдин Нагышбендиден өң Хажаган (Хожалар) дийлипдир; **сер. Бахаветдин**.

НАДАН (п. на-:да:н) نادان - «на, не» - ёклугы аңладян гошулма; «дан» - «данестен – билмек» ишлигиниң хәзирки заман көки; акмак, билимсиз, хич зат билмейән; соватсыз, ылымсыз.

Яманың зыяны илине етер,

Наданың пейдасы өзүне дегмез.

НАЖЫП (а. нажи:б, кс. ножаба:) نجیب – **сер. нужеба**.

НАЗАР I (а.) نظر – гөз, гөреч; 2) ой, пикир, гарайыш.

Ким бар сөзлешерге барып назарна.

Назарым етишгеч шол төрт мердана.

НАЗАР II (а.) نظر – гарайыш, серетме, бакма, гөзлеме; **назар кылмак (салмак, эйлемек)** – бакмак, серетмек, гарамак, гөзлемек.

Ол ярадан кылмаз назар.

Тен капасга гирифтар, гел, жана назар эйле.

Гудратыдан деря кылды,

Хайбат бирлен назар салды.

НАЗАРГӘХ (а-п. назар-га:х) نظرگاه – 1) середилйән ер, гөрүлйән; 2) дүнйәгарайыш, гарайыш, нукдайназар.

Ант бир деря – гирсе чыкмаз хер бенде,

Назаргәх бар хер мүъмүниң көңлүнде.

НАЗЗАРА (а. назза:ре) نظّاره – томашачылар, бир зала середйән адамлар; 2) дүрби.

Кычгырып перят эдер, зәхрини салгай душманы,

Нейлейин шейб довзаха наззара болган наскеш.

НАЗЫЛ (а. на:зил) نازل – инме; ашак дүшме; гелме; иберилме; **назыл болмак** – инмек, ашак дүшмек, иберилмек.

Я ресулы-әлемейн, я сейииди хайрыл-бешер,

Ким сениң шаныңа назыл болды ол шаккыл-камар.

НАЗЫР (а. на:зир) ناظر – середйән, гараян, гөзлейән; үстүнден середйән; **назыр болмак** – гарамак; үстүнден серетмек.

Сен гөрмесең, ол-ха саңа назырдыр.

Утангын, эйменгин, гойгун бу иши!

НАЙ (п. ней) نی – 1) үфленип чалынян саз гуралы, түйдүк; 2) гаргы, гамыш.

Чең шовкундан ол нигәр не налага дүшди най.

Сурайы чилимниң найы гөзел сен.

НАЙБАДАЙ نایبادای – Соңудагында бир гечелгәниң ады.

Хатарланшып кервен етер,

Найбадайдыр ёлуң сениң.

НАЙЗАБАЗ (п. найзе-ба:з) نیزه باز – найза билен ойнаян, найза билен урушян; найзалы эсгер.

Үч мүң найзабазы бардыр нөкерден,

Төрт мүң пилдары бар гала йыкардан.

НАЙЫП (а. на:иб, кс. новва:б) نایب – 1) орунбасар, башга бириниң орнуна шонуң ишини ерине етирйән адам; 2) яран; көмекчи; ёлдаш; 3) лейтенант.

Таңры пыгамбер сөзүнден бихабардыр пирлер,

Пасыкны казы билип, найыпны солтан дийрлер.

НАЙШЕКЕР (п. ней-шекер) نیشکر – шекерчиңрик, гант, шекер алынян чиңрик; **сер. нейшекер**.

Сәхра гамышындан найшекер олмаз.

НАЙЫНСАП (п-а. на:-энса:ф) نا انصاف – ынсапсыз, адалатсыз, биэнсап.

Сүйтхор найынсаплар халал тылланы,

Харам пейдасына беришин гөрүң.

НАКЫЛ (а. накл) نقل – 1) бир ерден башга ере гечирме, дашама; 2) гөчме, өйүни чалшырма; 3) хекаят, роваят; 4) агыздан-агза я-да китаплар аркалы довам эдип гелен парасатлы сөз; 5) терҗиме.

Ата-баба айдар, шейле накылдыр,

«Сөзлемән отурмак, билсең, накылдыр».

НАКЫП (а. накы:б, кс. нокаба:) نقيب – 1) ковум башлыгы, бир тайпаның ёлбашчысы, аксакал; 2) **сер. нукаба**.

Үч йүз алтмыш алты эрен хер бири,

Хер гүнүне бири накып отурмыш.

НАЛА (п. на:ле) ناله – агы, эңреме; ах чекме, иңңилди, зарынлама; **нала дүшмек (чекмек)** – иңңилдемек, ах чекмек; **нала-гирян** – зарынлап аглаян, зарын агы; **нала яймак** – агыны әшгәр этмек.

Ол адам оглуның имес баласы,

Гулагын дындармаз ашык наласы.

Чең шовкундан ол нигәр не налага дүшди най.

Эдер мен нала-гирян.

Аглайыр билбил мыдам, әлемге яйып наласын.

НАЛАН (п. на:ла:н) نالان – 1) нала чекйән, эңрейән, зарынлаян, ах чекйән; 2) нала чекип, зарынлаян халда, ах чекип; **наланан** – нала чекйәнлер, эңрейәнлер.

Мыдам олуп жуенде,

Тил сениң үчин налан.

НАЛАЧ (п-а. на:-'ала:ч) ناعلاج – алачсыз, чәресиз, чыкгынсыз ягдайда болма; алач тапмаян.

Бинамаз бенդәни гөр, довзахдадыр налачны,

Бинамаз йүзи гара, дергәхиде мәтәчни.

НАЛЫШ (п. на:лиш) نالش – агы, иңңилди, аглама, пыган, нала, ах, эңреме; **налыш кылмак (этмек)** – агы билен йүз тутмак, агламак, эңремек; **налышлы** – налыш эдйән, аглаян, эңрейән.

Дога кылып сәхер вагты,

Налыш кылсам гушлар биле.

Налыш этсем, арзым етмез ол худа,

Дергәхинден тиләр налышлы гуллар.

НАМ (п. на:м) نام – ат; биринин я-да бир задың атландырылян ады; **нам-нышан** – ат-сор, ыз, аламат.

Бак, олардан не нам галды, не нышан,

«Пырагы» дийип чагырай сен мен намым.

НАМ-НЫШАН (п. на:м-ныша:н) نام و نشان – ат ве аламат, ады-соры, ыз, галан ыз, аламат; **сер. нам**.

Нам-нышан ёкды ерден,

Асмандан, женнетден, хүйрден.

Хич биринин нам-у нышаны болмаз.

НАМА (п. на:ме) نامه – хат, язгы, депдер; салам хаты; **намайы-агмал** – көне дүшүнже боюнча, гөйә хер бир адамың ягшы-яман эден ишлеринин жеми язылян язгы депдери; **нама сыях** – 1) гара депдер, язгысы гара; 2) **гм.** гүнәкәр адам.

Галам алып, наманы гөндердигим билмезмиң?

Кайда баргай мен, мени-шермендейи-нама сыях.

НАМА СЫЯХ (п. на:ме сия:х) نامه سیاه – **сер. нама**.

НАМАЗ (п. нама:з) نماز – 1) чокунма, боюн эгме; 2) мусулманларың худая боюн сүнйәндиклерини билдирмек үчин гүнде бәш вагт эглип-галып ерине етирйән ыбадатлары, шонда йөрите аятлар ве догалар-да окаляр; **намазы-пейшин** - өйле намазы; **намазы-хуфтен** – яссы намазы, ятылжак вагты окалян намаз; **намазы-дигер** – гелжекки намаз, икинди намазы; **намазы-шам** – агшам намазы; **намазы-бамдат** – ертир намазы.

Сәхер чагы бир мәхраба саташып,

Намаз кайсы, азан кайсы, билмедим.

Пейшини окасаң, үзерсиң карзың.

Төрт парзың окасаң, намаз дигерде.

Хуфтенни терк этсең, довзахда якар,

Намазы-шам делмурып, йүзүңе бакар.

Эртири окасаң намазы-бамдат.

НАМАЗХОН (п. нама:з-ха:н) نماز خوان - «намаз» ве «ханден» - окамак ишлигиниң хәзирки заман көки болан «хан» диен сөзлерден дүзүлен; намаз окаян, диндар, динчи, таква.

Намазхон дервүшлер, дөвлетли байлар,
Пелегиң гердиши кечдир, яранлар.

НАМАЗЫ-ДИГЕР (п. нама:з-е ди:гер) نماز دیگر – **сер. намаз**.

НАМАЗЫ-ПЕЙШИН (п. нама:з-е пи:ши:н) نماز پیشین – **сер. намаз**.

НАМАЗЫ-ХУФТАН (п. нама:з-е хофтен) نماز خفتن – **сер. намаз**.

НАМАЗЫ-ШАМ (п. нама:з-е ша:м) نماز شام – **сер. намаз**.

НАМАРТ (п. на-:мерд) نام مرد – 1) бигайрат; горкак, муханнес (**сер.**); 2) ынсапсыз, ынсаныетсиз, пес (адам); нәкес (**сер.**).

Эй яранлар, мерт йигитден мерт дөрәр,
Хачан турды намарт оглы мерт олды.
Намарт душман гөрсе, гуссадан өлер.

НАМАХРУМ (п-а. на:-махру:м) نا محروم – махрум дәл, умытсыз дәл.

Бир гүн чыкар сен намахрум,
Гезме хош канагат биле.

НАМДАР (п. на:м-да:р) نامدار – парс дилиндәки «нам» - «ат» ве «да:штен – бир затлы болмак» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлигинден ясалан сыпат; мешхур, атлы, белли, абрайлы.

Бири Зенни Баба, ол-да намдардыр ...
«Максадың не болса алгыл!» дийдилер.

НАМУТ (п. на:-оми:д) نا امید – умытсыз, тамасыз; **сер. новмыт**.

Намут галдың, гер шейтана ёл берсең.
Мертден дилег эден намут өврүлмез.

НАМЫРАТ (п-а. на:-мора:д) نامراد – махрум, максатмырадына етмедик.

Ол кимседир зелалатын жошдурды,

Мырат элде экен, намырат недир?

НАМЫС (а. на:му:с, кс. нева:ми:с) ناموس – аслы грекче болмалы; 2) канун, нызам, дүзгүн; 2) эдеп, пәклик, асыллылык; 3) ар, утанч, хая, шерим; гайрат.

Магтымгулы, геч намысдан, арыңдан,
Эл гөтергил бу вепасыз кәринден.

НАН (п. на:н) نان - чөрек; **нан-у немек** - чөрек-дуз; **нан-у аш** - чөрек ве аш, суп.

Берен наның сая болса герекдир.
Тутгул, ягын билгил, нан-у ашымдан.
Ак сүйт эмдиң, улалдың, хей аглар сен нан герек.

НАН-У АШ (п. на:н ве аш) نان و آش – **сер. нан**.

НАН-У НЕМЕК (на:н ве немек) نان و نمک – **сер. нан**.

НАНЫГ (а. на:фи') نافع – пейдалы, бәхбитли, хайырлы.

Шергың җахана шайыг,
Хөкмүң әлеме напыг.

НАР (а. на:р) نار – от (огонь); **нар чекмек** – от чекмек, ода сезевар болмак, ода учрамак.

Сүйтхорлары, гыбаткеши нар чекер.
Дашдан бишдим, ичден көйдүм, көз болдум,
Ки нар кайсы, кебап кайсы, билмедим.
Айдадыр Магтымгулы, бу бендәге нардыр чилим.

НАРД (п. нерд) نرد – **сер. нерд**.

НАРОВ (п. на:рева:, на:рев) نارو – 1) нәрза, писинт этмедик; 2) харам; 3) хиле, пирим; **наров этмек** – нәрза этмек, йыкмак.

Көңлүм наров этме, кылма терхосы,
Бир сапар ишидир, гойбер, Азадым.

НАРЫНЧ (п. на:ренж) نارنج – 1) апелсине (пыртыкала) меңзеш бир сорт мивәниң ады, ол өрән сувлы, эмма туршы боляр, арапча турунч хем дийилйәр; 2) шол мивәниң ачык гызыл реңкиниң ады.

Нарынжы, турунжы, леймун алмалар.

Ол ким иди дүнйәде Гулзум дерядан гечди?

Ол ким иди нарынчда ажап гүлзара дүшди?

НАС (а. на:с) ناس - «ынсан» сөзүниң көплүк саны я-да көплүк маныны аңладян ат; ынсанлар, халк, илат; умум; адамлар; **эййүханнас** – эй адамлар.

Гелиң бир тедбир эйләң, бу дерде эййүханнас,

Дыза чөкүп, дем урса, Иса, Хызыр хем Ыляс.

НАСРЫ-САЙЯР (а. Наср-е Сайя:р) نصر سیار – Наср ибн Сайяр, арап серкерделериниң бири. Мерван икинжиниң халыфлык эден дөврүнде Хорасаның хәкими болупдыр. Абу Мүслүм гозгалаң турзандан соң, өлүм ховпундан горкуп гачыпдыр. Гачып баршына 130-нжи хижри (747-748) йылына голай Сава шәхеринде арадан чыкыпдыр.

Насры-Сайяр, Мерван Хекем дөврүнде ...

Зейнел-абыдине багышла бизни.

НАСЫР (а. нас:сир, кс. энса:р) ناصر – көмек берижи, көмек эдижи, ярдам берйән, ярдамчы, көмек эдйән; яр; дост. Нешир эдилен «Вепат бар» гошгусында бу сөзүң манысы тексте терс гелйәр. Ол нәдогры окалан болмагы мүмкин; аслында «ка:сыр» (сакланыжы, сакланян, гусур эдйән диен маныда) болмагы хас әхтималдыр.

Яман ишден хемме насыр (?) болуңлар,

Сораг бар-у совал бар-у хайхат бар.

НАТУВАН (п. на:тева:н) ناتوان – гүйчсүз, кувватсыз; яравсыз, эҗиз; хор, бичәре; кесел, нәхош.

Агзасына шикес гелип, саргарып,

Нәкувват, натуван, налач этмесин.

Ышкы бирлен хәкистер болган бу натувана мен.

НАФЕРҖАМ (п. на:ферҗа:м) نافرجام – 1) ахыры ярамаз, соңы эрбет, ишиниң соңы эрбет адам; 2) бихуда, пейдасыз; бетгелшик.

Геллебан арбаба дөнүп болмуш арбаплар эмир,

Шахлара ёкдур итагат, или наферҗам олур.

НАФЕЬ (а. на:фи') نافع – **сер. напыг, нафыг**.

НАФЫГ (а. на:фи') – **сер. напыг**.

НАФЫЗ (а. на:физ) نافذ – 1) дилип гечйән, ичинден гечйән; 2) тәсир эдйән, динленйән.

Шергың җахана шайыг,

Хөкмүң әлеме нафыз.

НАХАН (п. ниха:н) نهان – гизлин, япылгы, үсти өртүлги, яшрын; **нахан олмак** – 1) гизленмек; арадан чыкмак.

Ер йүзүне яйылып, йөрирлер нахан пейда,

Бу бестедахан гушлар кыларлар зыбан пейда.

НАХАЯТ (а. ниха:ет, кс. ниха:я:т) نهایت – соң, ахыр, гутаран ери, хер бир задын гутарян ери.

Дүнйәниң ишине ёкдур нахаят,

Билменем, якынмы ахырзамана.

НАЧАР (п. на:ча:р) ناچار – 1) налач; межбур; чәреси ёк, чәресиз; 2) бичәре; 3) хәзирки заман түркмен дилинде аял, зенан манысында уланыляр.

Намартлар хем муханнеслер – начарлар,

Дузун ийип, ишиң болса гачарлар.

Тире тофрак астыда начар болмаздан бурун.

НАШАЙЫСТА (п. на:ша:йисте) ناشایسته – лайык дәл, мынасып дәл; эрбет, ярамаз; **нашайыста агмал** – ярамаз ишлер, мынасып дәл амаллар.

Нашайыста агмалым, гөйә гадам урар көр,

Мегер эйәм истесе, болгай нуры-ала-нур.

НАШАТ (п. на:ша:д) ناشاد – **сер. нәшат**.

Дийр: «Кылмагын нашат сен,

Эйле башым азат сен.

НАШТА (п. на:шта:) ناشتا//ناشته – 1) ач, эртирден зат иймедик адам; 2) эртирлик нахар; 3) ажөзе.

Хош темизли бег оглунын наштасын,

Сыгыр ятагында кылмак ярашмаз.

НАШЫ (п. на:ши:) ناشی – 1) тежрибесиз, тәзе ише башлан, өз ишинде энтек уссатлык дережесине етмедик; 2) надан билимсиз.

Магтымгулы, чөлде гезен нашыны,

Билик сорма, көп сүрди дийп яшыны.

Хер нашыдан керем чыкмаз.

Иш салышсаң нашы билен,

Дага-даша атар гидер.

НАЬЛЕЙН (а. на'лейн) نعلین – **сер. наглейн**.

НЕ ЖҮРЕ نه جوره – нәхили, нәтүйсли.

Не жүре замандыр, недир хыялы.

НЕ ХЕТ (п-а. не-хедд) نه حد – **сер. хет**.

НЕБАТ (а. неба:т, кс. неба:та:т) نبات - өсүмлик, от; агач.

Ерден чыкан небатлар,

Гызыл гүллер, гөк отлар.

Нейсансыз, небатсыз ниче язлар бар.

НЕБАТАТ (а. неба:та:т, бс. неба:т) نباتات – **сер. небат**.

НЕБИ (а. неби:, кс. энбия:) نبی – пыгамбер, Аллатагала тарапындан гелйән хабары халка етирйән адам, ялавач; «ресулдан» тапавуды: ресул китабы болан пыгамбере айдыляр. Эмма небиниң китабы болмаяр.

Ниче мурсал гечди, ниче мүң неби.

Арзув эйләп гечмиш өңки небилер.

НЕБИС (а. нефс, кс. нофу:с) نفس – 1) рух, жан; яшайыш; 2) ынсандакы хайваны хөвес, мадды зада болан тебигы мейил; 3) тен, жесет, ынсан шахсыети, хер задын хакыкаты.

Шеригат угрунда догры йөрмеди,

Небис үчин имансыз өте башлады.

НЕБИУЛЛА (а неби:-алла:х) نبی الله – 1) Алланың пыгамбери, Алланың хабар етирйәни; 2) Нух пыгамбериң лакамы.

Әлеми гарк этди аның догасы,

Достуң Нухы-Небиулла хакы үчин!

Он ики ымам, еди вели, чилтенлер,

Хызыр-Ыляс небиулла хакы үчин.

НЕБҮВВЕТ (а. небоввет) نبوت – пыгамберлик, пыгамберлиге белленмеклик.

Эй шехеншахы-небүввет, магданы-жуд-у керем.

НЕВЕ (п.) نوه – агтык, оглуң я-да гызың чагасы.

Огул дөвлетини бермән эеси,

Ызында бир нышан ёкдур невеси.

НЕДА (а. нида:) ندا – **сер. нида**.

НЕДАМАТ (а. неда:мет) ندامت - өкүнч, пушман; гынанч; **эшки-недамат** - өкүнч гөзяшы; **ахы-недамат** - өкүнч ахы-наласы.

Гусса биле дәне-дәне гөзүнден,

Эшки-недаматың аканча болмаз.

Чүн ёвуз ахы-недамат кыл-у каллар ондадыр.

НЕДЕРМИШ ندرمیش – аслы не эдермиш; нәме эдйән экен, нәме эдйән экен; «этмек» ишлигиниң хекая өтен заман формасындан ясалан ишлик.

Имди гелдик, мүъмүн гуллар недермиш,

Кайсы ишде, кайсы ёлдан гидермиш.

НЕДИР نه دیر – нәмедир?

Ашык, беян эйле, кайсы шежерден,

Хем жанлы, хем жансыз доган зат недир?

НЕЖАТ (а. нежа:т) نجات – гутулма, халас болма, **нежат тапмак** – гутулмак, халас болмак; дынмак; **нежат бермек (этмек)** – гутармак, халас этмек, бошатмак.

Акыбет берди нежаты, Мүсүрде хан эйледи.

Мундаг мурда жесетге махалдыр тапмак нежат.

НЕЖД (а. кс. энжа:д) نجد – 1) гиң ве бейик ер, бейик ердәки юрт; 2) Сауд Арабыстанында бирнәче гиң гумлук мейданы өз ичине алян велаятың ады; 3) шол ерде болан бир дагың ады.

Нежд дагында гөзел Межнун ышкында,

Янар отлы Лейли болуп галып мен.

Нежд дагына чыкар болсак.

НЕЖЕФ (а.) نجف – Ырак республикасының шәхерлеринден бири. Евфрат (Фурат) дерясының гүнбатар тарапында ерлешйәр. Дини ылымларың мөхүм меркезлеринден биридир. Хезрет Алының мазары шол ерде ерлешйәр.

Шам, Нежефде, Мекге, Дымышк илинде...

Я реб, хабар билеринми, яр, сенден.

НЕЖИМ (а. нежм, кс. энжом ве ножу:м) نجم – **сер. энжүм**.

НЕЖИП (а. нежи:б, кс. ножеба:) نجيب – **сер. нужеба**.

НЕЖИС (а. нежис, кс. энжа:с) نجس – хапа, арасса дәл, нәпәк; эрбет, ярамаз.

Бурнундан акса нежис, хер дем хусулы-кәм эдер,

Билмес өзи дүнйә зерре, сыратын бетнам эдер.

НЕЖМИТДИН КҮБРА (а. Нежм-ад-ди:н Кобра:) نجم الدين كبرى – шых Нежмитдин Абулженап Ахмет ибн Омар ибн Мухаммет ибн Абдылла сопы Хывакы Хорезми XII-XIII асырларың сопы-пирлериң арасындан етишен иң гөрнүкли шахсыетлериң бири. Онуң мешхур ады шых Нежмитдин Күбрадыр. 540-нжы хижри (1145-1146) йылында Хорезмде энеден болуп, 618-нжи (1221-1222) йылда хем шол ерде монголларың йөриш эден вагтында өлдүрилипдир. Ол үч саны улы алымың элинде окапдыр. Яшлыкда Исгендерие шәхерине гидип, хадыс айтмаклыга шол ериң алымларындан ругсат аляр. Ол улы алым болуп етишйәр, энчеме акылдарың ве шахырың уссады ве халыпасы боляр. Шу жәхтден оны X-XI асырларда гечен Абусагыт Абулхайыр билен денешдирмек мүмкин. Онуң гол астында көп сопулар тербиеленендиги үчин он

«Шыхы-велитераш» («Вели ясаян шых») диен лакам галыпдыр. Нежмитдин илки дини ылымлары ве хадысы (**сер.**) өвренйәр. Соң Тебризде Баба Феречден, Дизфулда Шых Ысмайыл Касрыдан ве башга-да энчеме алымлардан сапак аляр. Иң соңунда Хорезме өврүлип гелйәр ве медреседе сапак берип башлаяр. Нежмитдиниң бирнәче шәгирди болупдыр. Оларың кәбири: Шых Междитдин Багдады, Баба Кемал Хужанды, Шых Нежмитдин Разы ве б. Нежмитдин суфизме дегишли бирнәче эсер галдырыпдыр. Меселем, «Меназыл-ас-сайыран». Нежмитдине халк арасында «Шых Кебир» («Бейик шых») хем дийлипдир. Онуң мазары Көнеүргенчде ерлешйәр.

НЕЗАР (п. неза:р) نزار – 1) аррык, хор; гүйчсүз, гуҗурсыз; 2) ягсыз эт; **зар-у незар** – бичәре ве хор, аррык ве халдан дүшен; **сер. зар**.

Ким олар памал кылгайлар сени зар-у незар.

Ягшылык хемрах кыл, бу дем голуңда ыгтыяр.

НЕЗИР (а. незр, кс. нозу:р) نذر – 1) худайёлы, худайың ёлунда бир зат бермеклик ве берилйән зат; 2) әхт, пейман, шерт; 3) дога; **незир этмек** – худай ёлунда бир зат бермеги әхт этмек.

Шых боланлар незр үстүнде урушып.

Гол гөтердим, дурдум пыяза, незре,

Дийдим: «Ругсат болса, айдайын совал»

Дурдулар ныяза, незре.

НЕЙ (п.) نی – 1) гаргы, гамыш, сувлы ве батлак ерлерде өсйән дик ве шахаларының ичи бош өсүмлик. Ол җайларың үстүни басырмак ве бойра (**сер.**) докамак үчин пейдаланыляр; 2) үфленип чалынян саз гуралы; **сер. най**.

Нем дүшмесе гөкден, ер ней гөтермез.

НЕЙКӘРЕ (т-п. не-ка:ре) نه کاره – нәхили ишде, нәхили ишдәки адам, нәкәрдәки адам.

Хич билмес мен ки, мен әлем эра нейкәре мен,

Я Небиулла, тараххум эйле, вежхи гара мен.

НЕЙЛЕГҮҢ نیله کونک - нәдерсиң, нәхили болар, ничикдир.

Нейлегүңдир габр азабындан етишсе нары-нар.

Гелселер азада жисмиңни иймекге мур-у мар.

НЕЙЛЕЙИН نیله ین - «не эйләйин, нейләйин» сөзүниң гысгалдылан формасы; нәме эдейин, нәме эйләйин.

Хакдан өзге чәре ёклур, не кылай мен, нейлейин.

Ганатым ёк, учабилмен, нейләйин.

НЕЙЛЕРЕМ نیلارم – нәдерин, нәме эдерин.

Әхли-хал болсам, диер мен: «Өзге халы нейлерем»,

Бу совулмаз дерди-ю галмагалы нейлерем.

НЕЙЛӘЙИН (нейлә:йин) نیلاین – **сер. нейлейин**.

НЕЙСАН (а. нейса:н) نیسان – аслы сирия дилинден. Грек айларының единжиси. Сирия календарының бәшинжи айы (апрель); язың икинжи айы. Адат боюнча шол айда көп ягыш ягяр; яз айы; **эбри-нейсан** – язкы ягышлы булут.

Нейсансыз, небатсыз ниче язлар бар,

Хошлук билен гечен гышына дегмез.

НЕЙШЕКЕР (п.) نیشکر – шекер чиңрик, шекер гамшы, шекер эдилйән гамыш.

Көңлүм истәр арш үстүнде хаята,

Сәхра гамышындан нейшекер олмаз.

НЕКИР (а. Неки:р) نکیر – **сер. Мүңкер-Некир**.

НЕМ (п.) نم – 1) ызгар; дамжа, өл; чыг; 2) **гм.** гөзяш; **нем акдырмак** – гөзяш дөкмек.

Гел, эй достум, чекме гайгы-гамы сен.

Акдырмагыл гөзлериңден неми сен.

Нем дүшмесе гөкден, ер ней гөтермез.

НЕМА (п. нема:) نما – 1) парс дилинде «немуден» («гөркезмек») ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги 2) гөркезижи, гөркезйән; **ашретнема** – айшы-эшрет гөркезижи.

Гөрнүшиң ашретнема, гөркүң үчин көңлүм гудаз,

Гысга ыкбалым голы, дост, дамени-васпың дераз!

НЕМАЙЫШ (п. нема:йиш) نمایش – 1) гөрнүш, ялкым, шөхле; 2) оюн; 3) гөркезмек («немуден» ишлигинден ясалан ат ишлиги); **немайыш бермек** – ялкым бермек, шөхле бермек.

Гиже-ю гүндизге берип немайыш,

Хуршыт иле махы-табан яратды.

НЕМАЯН (п. нема:я:н) نمایان - әшгәр, гөрнүп дуран, гөрүнйән, мәлим; **немаян этмек (эйлемек)** – гөркезмек, әшгәр этмек, мәлим этмек.

НЕМНӘК (п. немна:к) نمناک – 1) чыглы, немли, зейли; 2) **гм.** гөзяшлы; **диде немнәк** – гөзи яшлы.

Асманың йүзүнден дөксе бу немнәк.

Кейпи-хал билген кишиниң дидеси немнәк олар.

НЕМРУТ (а. Немру:д) نمرود – гадым дөврүде Вавилонда (Бабылда) хәкимлик эден ве мешхур Вавилон галасыны салдыран легендар патыша, Нухуң небересинден. Ол өзүни худай дийип ыглан эдйәр. Роваята гөрә, Ыбрайым пыгамбер адамлары бутпаразлыкдан эл чекмеклиге чагыранда, оны Немрут ода ташлаяр, эмма от гүлзара өврүлйәр.

Немрут хака ок ташлады,

Шетдат бир женнет башлады.

Немрут отны аңа кадыр гүлүстан эйледи.

НЕП (п. неф') نفع – пейда, бәхбит, газанч; **неп алмаян** - пейда алмаян, пейдаланмаян.

Неп алмаян киши сөзден, өвүтден,

Даянылга болмаз гуры сөвүтден.

НЕПЕС (а. нефес, кс. энфа:с) نفس – 1) дем, дем алыш, хованы ичиңе чекип, дашары чыкарма; 2) гөч ачып юмасы салым.

Аслың овуч гумдур, дем бир непесдир.

Хер непесде нефси-нас бирле болмасдыр ки каш.

Тэ непес тендедир, тенде җан бардыр.

НЕР (п.) نر//نیر – 1) эркек; 2) **гм.** башы дик, хич кимден миннет чекмейән; 3) инер (арвана билен буградан болан эркек дүе).

Төвекгел нер эрер, эндише – мая.

Иман билен барсаң, нер тек болар сен.

НЕРГЕС (п.) نرگس – 1) сары япраклы овадан гүл (бу гүлүң гунчалары гөзе меңзеш боланы үчин, ол эдебиятда көпленч мензетме ёлы билен гөз манысында хем уланыляр); 2) гөзелиң гөзи; **нергес гөз** – нергес ялы гөз.

Гара гумдан долар бу нергес гөзлер,

Гөзи неркес, бойы шемшат,

Кирпиклери мисли полат.

НЕРД (п.) نرد – мешхур ойнуң ады. Онуң эсбаплары бир тагта, отуз чөп ве ики кубикден (та:с я-да зари) ыбарат. Оңа «тагта нерд», хәзирки дөврүрде «нард» хем дийилйәр.

Гәвдәр оглы доңуз билен ит ойнар,

Бег баласы садранч ойнар, нерт ойнар.

Бир бай оглуның элинде,

Садранч ойнап, нерд иңңилдәр.

НЕРДИБАН (п. нердиба:н) نردبان – басганчак, мердуван, агачдан эдилен басганчак.

Мелеклер нердибандыр, земин саясына мәтәч,

Ики наглейн аршың келлесинде тәҗи-агладыр.

НЕРДУВАН (п. нердиба:н) نردبان – **сер. нердибан**.

Чарх олды нердуваным,

Гөк пая-пая дөнди.

НЕРИМ (п. нерм) نرم – юмшак, мылайым, гөвни ачык; **нерм-у мылайым** – юмшак ве мылайым, юмшак ве мынасып.

Эгер сен хем болсаң, нерм-у мылайым,

Сен мылайым болсаң, гулуң болайым.

НЕРКЕС (п. нергес) نرگس – **сер. нергес**.

НЕРМ-У МЫЛАЙЫМ (а-п. нерм ве мола:йим) نرم و ملایم – **сер. нерим**.

НЕРТ (п. нерд) نرد – **сер. нерд**.

НЕСЕП (а. несеб, кс. энса:б) نسب – асыл, гелип чыкыш; якынлык, гарындашлык; **асыл-несеп** – гелип чыкыш, ата-баба.

Несепге ынаныл, галма амалдан.

Хожа, сейит, патша – соралмаз несеп.

НЕСИБЕ (а. неси:бе) نصیبه//نصیب – 1) пай, кысмат; 2) багт, ыкбал; 3) миессер, худай тарапындан берлен зат.

Хер ере барсаңыз, несибәңиз бар.

Бир парча гамы-дөвран болмуш аның несиби.

НЕСИЛ (а. несл) نسل – 1) перзент; машгала, зүрят; 2) ата-баба бир машгаладан болан ковум-гарындашлар, аркаба-арка гелйән гарындашлык.

Адам несли дәлдир мегер,

Хүйри-гулман башын эгер.

НЕСИМИ (а. Неси:ми:) نسیمی – Сейит Ымаметдин. Асыл ады Алы, какасының ады Сейит Мухаммет. Түрки дилде дөрән эдебиятың иң гөрнүкли векиллериниң бири. Несими такмынан 1369-1370-нжи йылларда Шамахыда, башга бир маглумата гөрә, Багдадың Несим этрабында догуляр ве 1417-нжи йылда реакцион ыслам руханыларының питвасы боюнча дериси сойлуп өлдүрилйәр. Түрки дилдәки эдебиятың ве халк дөредижилигиниң тарыхында Несими мертлигиң, дурнуклылыгың ве гахрыманчылыгың символы хөкмүнде шөхрат газаныпдыр.

Несиминиң өлдүрилиши хакда тезкирелерде шейле маглумат берилйәр: Халап (Алеппо) шәхеринде шәгиртлеринден бири онуң:

Хакби:н назари: ба:ед та:ру:йе мера:би:нед,

Чешми: ке бовед ходби:н, кей ру:йе хода: би:нед.

(Мениң йүзүми гөрмек үчин хакыкаты гөрйән бир гөз герек,

Дине өзүни гөрйән (улумсы) гөз худайың йүзүни нәхили гөрүп билсин) –

диен сетирлер билен башланян газалыны белент сес билен окаяр экен. Муны эшиденлер «Бу газал киминки?» дийип сораярлар. Ол йигит: «Өзүмиңки» дийип жогап берйәр. Шол вагтын өзүнде хәким ол йигиди тутмаклыгы буюряр. Йигит асылжак болуп, дар агажың ашагында дурка, Несими барып: «Ол газал мениңки!» диййәр. Нетижеде, йигиди бошадып, Несимини союп өлдүрйәрлер, жеседини дервезеден асып гойярлар.

Несими түркмен классыкы эдебиятында-да дегишли орун алмага мынасыпдыр.

Несими дек союп мени, сеглере шам кылар имди.

Несимини дабанындан сойдулар.

НЕСИП (а. неси:б) نصیب – 1) пай, үлеш; хер киме етйән пай, бөлек, кысмат; 2) Алланың такдыры билен белленен зат; талей; багт; 3) миессер; **несип этмек** – миессер этмек, кысмат этмек, енеде **сер. несибе**.

Несип этсе, алты аршын бийз биле.

Бир парча гам дөвраны, болмуш аның несиби.

Ир-гич етер хер бендәниң несиби.

НЕСИХАТ (а. неси:хат, кс. неса:йих) نصیحت - өвүт, пент, маслахат.

Бир гуйруксыз итдир, гачгыл,

Несихат ёкмаян әрден!

НЕСИХАТГӨЙ (а-п. неси:хат-гу:й) نصیحتگوی – несихат берижи, несихат айдыжы, өвүт-несихат эдйән. «Несихат» (арапча) ве парс дилиндәки «гофтен» (айтмак) сөзүниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «гу:й» сөзүнден.

Кейик дей гачар, бармаз несихатгөй алымга,

Серкешлигин субхана мешхур этди әлемге.

НЕСНЕ نسنه – зат, бир зат; хич бир зат.

Чох неснелер гелер-гечер гөзүме,
Бу дүнйәни беди-беткәр харап эйләр.

НЕСУХ (а. несу:х) نصوح – пәк, халыс, догры, түйс йүрекден ерине етирилен; **сер. тоба несух**.

Халык-а, бихуда өмрүм бада гечди, билмедим,
Алмадым тоба несух, зулмат ярагын кылмадым.

НЕТЕМ? نتم – нәме эдейин? «Этмек» ишлигиниң буйрук формада гелип, «не» гөркезме чалышмасы билен гелши.

Ган йыгларам шам-у сәхер, нетем Юсуп дие-дие,
Мен Якубам, ахы-зары чекем Юсуп дие-дие.

НЕФАГА (а. нефака, кс. нефака:т) نفقه – 1) яшайыш үчин герек болан пул, харажат, аял-оглан-ушагың яшамагы үчин герек харажат; 2) етиме я-да талак берлен аяла берилйән пул, алимент.

Патышалар ришвет дийип дем урса,
Пакырлара гүн-нефага хал олар.

НЕФАКАТ (а. нефека:т) نفقات – **сер. нефага**.

НЕФГ (а. неф') نفع – **сер. нефыг**.

НЕФЕС (а., кс. энфа:с) نفس – **сер. непес**.

НЕФРЕТ (а.) نفرت – 1) йигренч; халамазлык; 2) үркүп гачма, горкма; тисгинме; бизар болма; **нефрет эйлемек (этмек)** – йигренмек; тисгинмек.

Бир гүн габрың гөрүп, нефрет эйләр сен,
Дүнйәниң ашратын нечүн тиләр сен.

НЕФС (а.) نفس – **сер. небис**.

НЕФСИ-ХОВА (а. нефс-е хава:) نفس هوا – ынсаны ярамаз ишлере итеклейән хайваны хөвес, адамы эрбет кейпи-сапа хөвеслендирйән мейил.

Хер ише майыл этдиң нефси-ховада бизни.
Яранлар, ёлдаш болдум нефси-хова залымга.
Герче бу Магтымгулыдыр майылы-нефси-хова.

НЕФЫГ (а. неф', кс. мена:фи') نفع – неп, пейда, хайыр, бәхбит, газанч, гирдежи; **нефыг ёкдур** – пейда ёкдур; **сер. неп**.

Нефыг ёкдур саңа масевалладан,
Кимсе гүнин, кимсе ятып барадыр.

НЕХАЯТ (а. ниха:ет) نهایت – **сер. нахаят**.

НЕХЕҢ (п. нехенг) نهنگ – **сер. нәхең**.

НЕЧЖАР (а. нежжа:р) نجار – агач уссасы, плотник (р.).

Өз деврүнде Нух пыгамбер,
Нечжар ишин тутуп гечди.

НЕЧҮН نه اوچین//اُچون - «нәме үчин», «не үчин» сөзүниң гысгалдылан формасы.

Нечүн билиңни гучмадым, мен тапып дүзден сени,
Истерем хакдан, говушдыргай маңа тизден сени.
Магтымгулы, нечүн гапыл йөрер сен.

НЕШИР (а. нешр) نشر – 1) яйратма, яйма; чыкарма (мес. китап, макала); 2) кыяматда хемме ынсанларың дирелмеси; **хашр-у нешир** – кыямат гүни өлүлериң йыгнанып дагымаклары.

Хашыр-нешир болса, аларлар хасап.
Магшарың нешири янлыг тен-жан киби болушмак.

НИГАРАН (п. нигера:н) نگران - «нигери:стен – серетмек» ишлигинден; 1) середйән, гөрйән; 2) гөзи ёлда; гайгылы; интизар чекйән; 3) горкы, ховсала; **ашыкы-нигаран** – интизар чекйән ашык, гарашян ашык.

Шейх ол нәзениниң жемалын гөрүп,
Аңа шейх ашыкы-нигаран болуп.

НИГЕХДАР (п. нигехда:р) نگهدار//نگاهدار – саклайжы, горайжы, сакчы, горап саклаян; **нигехдар болмак** – горайжы болмак, горап сакламак.

Йүзүм ёкдур айдарга халымны, мен шермисар,
Сен болмасаң нигехдар, кимдир маңа медеткәр.

НИГӘР (п. нига:р) نگار – 1) сурат, нагыш; 2) гөзел, сөйгүли, яр; 3) гыз ады.

Көйүңни истәп, эй, нигәр, мен бармышам ёлдан-ёла,
Бердим ки совт-у намыңны жан бирле хер голдан-гола.
Чең шовкундан ол нигәр не налага дүшди най.

НИДА (а. нида:) ندا – 1) сес, оваз, гыкылык, чагырыш; ахынала гатышыклы сес; йүзленме; 2) дога; **нида кылмак** - чагырмак, гыгырмак, гыгырып чагырмак.

Ол шахы-Дүлдүл сувар,
Нида кылды Ганбары.

НИДА КЫЛМАК (а-т. нида: кылмак) ندا قیلمق – **сер. нида**.

НИҖЕ نیجه – нәхили, нәтүйсли.

Дийдим: «Я реб, кетхудалык ниҗедир?»,
Дийди: «Хепде-ашрет, гайгы галан сал».

НИК (п. ни:к) نیک – ягшы, оңат, говы, якымлы; **ник-у бет** – оңат ве эрбет ягшылык ве яманлык, ягшы-яман.

Бир ныгматдан егдир саглык мазасы,
Бар гуллукдан никдир хакың рызасы.

НИКАТ (а. ника:т, бс. нокте) نکات – **сер. нүкте**.

НИЛ (а. Ни:л) نیل – 1) аслы санскрит дилинден алнан. Хиндистан ялы ыссы юртларда битйән көп йыллык өсүмлик, шонуң шахаларындан мавы реңкли мадда алыняр, шоңа «нил» дийилйәр; 2) демиргазык-гүндогар Африкадакы мешхур деря. Ол дүнйәниң иң узын деряларындан бири хасапланяр. Онуң узынлыгы еди мүң километре голай. Нил ики шахадан ыбарат, олардан башга-да бирнәче овнук шахалары бар. Нилиң кәбир еринде гәми хем йөрейәр. Нилиң кенарында ёлбарс, пил, вагшы сыгыр ялы хайванлар яшаяр, сувунда болса крокодил, сув аты ялы хайванлар бар. Мүсүр илатының яшайшы гадымдан бәри Ниле баглы боланы себәпли, мүсүрлилер оны мукаддес хасаплапдырлар, хер йыл иң гөзел гызлардан бирини гурбан эдип, оңа ташлапдырлар. Нилиң

ады еди мүң йыл мундан өңки язгыларда габат гелйәндиги айдыляр. Иңлислер 1880-нжи йылда отуз йыл дерңевден соң Нилиң гөзбашыны тапыпдырлар.

Түркменлер, багласак бир ере били,
Гурударыс Гулзумы, деряйы-Нили,
Теке, юмут, гөклең, языр, алили,
Бир дөвлете гуллук этсек бәшимиз.

НИМ (п. ни:м) نیم – ярым, ярты, ики бөлүнен задын бир бөлеги.

НИМ ЗҮРЯТ (п-а. ни:м зорри:я:т) نیم ذریات – ярым перзент, майып перзент. Магтымгулы шу сетир гошгусында Сүлейман пыгамбериң өлши ве майып чагасының боландыгыны ятлаяр. «Куръанда» ве роваятларда айдылышына гөрә, Сүлейман пыгамбер өленден бир йыл гечენден соң билинйәр (**сер. Сүлейман**). Онуң докуз йүз аялы болупдыр, эмма оңа екеже майып чага несип эдипдир.

Кимдир - өлүп, бир йылдан соң билинди,
Докуз йүзден доган ним зүрят недир?

НИСАР (а. ниса:р) نثار – 1) сачма, сепме, сачыш; 2) гурбан, пида; 3) тойда сечилйән пул; 4) сачыжы, сачян; **нисар этмек (кылмак)** – сачмак, сепмек; гурбан этмек, пида этмек, багышламак.

Магтымгулы айдар, тенде бу жаның,
Ёлунда нисар эт Шахы-мерданың.
Бенделерге рехметин хер дем нисар этген керим,
Кылмышам бихет нисары.

НИСБЕТ (а.) نسبت – дегишлилик; дегишли, йөңкемеклик, багланышык; **нисбет этмек** – дегишли этмек, багланышдырмак, йөңкемек.

Эзрайылны бендәге
Нисбет этген Алладыр.

НИСБ (а. нисф) نصف – **сер. ысф, нисф** ве **ним**.

НИСТ (п. ни:ст) نیست - ёк, ёклук, ёк болан. «Бар» диен маныны берйән «хәст» сөзүниң антоними; **нист болмак** - ёк болмак; **нист этмек** - ёк этмек.

Шеригат нист болар, бет иш сет болар.

Ыкбалың нист эдер догры гелмези.

Ничелер бар йигитликде нист олар.

НИСТЕР (п. ни:ст-тер) نیست تر - ёграк; дүйпден ёк болмаклык. «Нист - ёк» ве парс дилинде сыпат дережесини аңладян «тер – рак-рәк» гошулма билен дүзүлен сөз; **болганың ягшы нистер** - ёк боланың оңадрак.

Пикир эйләң, ким бардыр эйәмден өзге достер,

Бенделикде болмасаң, болганың ягшы нистер.

НИСТЛИК (п-т. ни:ст-лик) نیست لیک - ёклук; ёк болмаклык.

Ёклуга яндырып, менликден сагын,

Эшкимден суварсам нистлигиң багын.

НИСФ (а.) نصف – **сер. нысф ве ним**.

НИСЯН (а. нися:н) نسیان – унутма, ятдан чыкарма, дүйпден унутма; **нисян этмек** – унутмак, ятдан чыкармак.

Суратым нисяндадыр, истиханым хәк ола.

Тә олынча рузы-магшар, ахы-зарым галмаз-а.

НИФРЕТ (а. нефрет) نفرت – **сер. нефрет**.

НИЧИК نیچیک – ненең, нәхили; нәдип.

Бизи бейле ничик терк эдесиң бар?

Бу ёл бихудадыр, бир гидесиң бар.

Өз халың ничикдир, бир пикир эйле.

НИШАПУР (п. Ни:ша:пу:р) نیشابور – Эйраның Хорасан велаятында бир мәхелләниң (шәхристаның) ве онуң меркези шәхериниң ады. Ол Машадың гүнбатар тарапында ерлешйәр. Бу шәхер тарыхы ве гадымы медени меркезлериң бири хасапланяр. Онуң тарыхы ядыгәрликлери: Феридетдин Аттарың мазары, Омар Хайямың ве Кемал-ул-мүлкүң мазарлары ве б.

Нишапур гадымы шәхерлериң биридир. Оны сасанид патышасы Шапур биринжи салдырыпдыр диен маглумат бар. XI асырда Нишапур селжукларың пайтагты болупдыр. Монголларың хүжүминде дүйпден вейран эдилипдир. «Худудыл-алемиң» (X асыр) авторы «Нишапур Хорасаның иң улы шәхери, ини-бойы бир ферсең» (**сер.**) дийип язяр. «Сувуның көпүси чешмеден, онда йүк ве пагта көп, он үч обаны ве дөрт ханлыгы өз ичине аляр» дийип беллейәр. «Ферхенги-Решиди» атлы сөзлүкде бу сөзүң аслы «Нех шапур» болупдыр, ягны «Шапурың шәхери» дийип белленйәр, чүнки «нех» сөзи гадымы парс дилинде (форс-е гадым) шәхер диймеги анладяр. Соңабака ол сөз Нешапур, Нишапур шекилине өврүлйәр. Бу барада шахыр Насыр Хусров-да бир шыгрында ятлапдыр. Бу ат Нишавур шекилинде хем габат гелйәр.

Хуруш эйләп турса Мавур,
Пермана гелер Нишавур.

НИШЕ (не и:ше) نه ایشه – не ише, нәме ише, нәхили ише.

Сен бу дерди явутмаздың өзүне,
Оввалы герек дәл нише дүшүп сен.

НИШӘСТ (п. нишест) نشست – 1) отурыш, отурма; 2) йыгнак; 3) тербие, отурыш-туруш дәби; **нишәст бермек** – тербие бермек.

Гутгарып мундан мени, бергил өз элгинде нишәст,
Те ки билим тобасына зүннар болмасдан бурун.

НИЯЗ (п. ния:з) نیاز – **сер. ныяз**.

Хака эйлейип нияз,
Дийди: «Эя, чәресаз!».

НОБАТ (а. навбат) نوبت – гезек, кере, сапар, ёла, очередь (р.).

Бу нобат көплерден гечип галандыр.
Бу нобат чохлардан гелип гидендир.

НОВ (п. нев) نو – тәзе, тер, хер бир задың тәзеси.

Хазан дегди, нов гунчаны ёлдурды.

НОВА (п. нева:) نوا – 1) сес, оваз; хең; 2) байлык, гурп; пейда; хайыр; **нова чалмак** – хең этмек, саз чалмак; **бинова** – гурпсуз, гарып.

Ниче мәхрем биновалар тапдылар андан нова,

Бир нагмакәри ниче новалар чалып, өтди,

Межнуны гөрүң, чәки-гирибан болуп өтди.

НОВАЙЫ (п. Нева:и:) نوائی – **сер. Алышир Новайы**.

НОВАЛЫ (п-т. нева:-лы) نوالی – барлы, гурплы, байлыклы.

Новалы бинова болар.

НОВБАХАР (п. нев-баха:р) نو بهار – ала яз, тәзе яз, язың тәзе башланан вагты; **эбри-новбахар** – ала язың булуды; (адатча ол көп ягышлы боляр).

Новбахар паслында саба ел гөзләр.

Гөзүмден яш гидерди мисли эбри-новбахар.

НОВВАП (а. новва:б, бс. на:иб) نوّاب – **сер. найып**.

НОВЖУВАН (п. нев-жева:н) نو جوان – етгинжек, тәзе йигитлик яшына етен, йигдекче.

Даглар, буйсанмагыл дашдан беркиңе,

Новжуван, даянма йүзде гөркүңе.

НОВМЫТ (п-а. новми:д) نومید//نا امید - «на:оми:д» сөзүниң гысгалан формасы; умытсыз, тамасыз; **сер. намут**.

Новмыт этме шепагатдан, рахметден,

Дерманда гоймагыл, я зүлжелалым.

Новмыт экен назарым,

Гөрди ки хелалан.

НОВРУЗ I (п. нев-ру:з) نوروز – тәзе гүн. Эйранлыларың тәзе йылының биринжи гүни (гиже-гүндизиң деңлешйән гүни). Бизиң хәзирки календарымыз боюнча 21-22-нжи марта габат гелйәр. Эйранда Новруз гүни байрам эдилйәр. Бу байрам өрән гадымы дөврүден бәри (ысламдан хем өң) довам эдип гелйәр. Гадым эйямларда Новруз яз айларында белленилмән, томусда 22-нжи

июнда белленилер экен. Новруз байрамы башга-да энчеме халк тарапындан тутуляр.

Гелди Новруз, жүмлейи-әлем гүлүстандыр бу гүн.

Дийлиң: «Өтсүн гыш, тапар мен тәзе Новруздан сени».

Гелсе Новруз әлеме, реӊ кылар жахан пейда.

НОВРУЗ II (п. Нев-ру:з) نوروز – парс-тәжик шахыры Хажу Кирманының ве өзбек шахыры Лутфының «Гүл ве Новруз» (**сер.**) атлы поэмасының баш гахрыманы.

Ашык Новруз Гүлбахары,

Сөвен дек сөвмүшем сени.

НОВХА (а. невхе) نوحه – агы, эӊреме, мөӊңүрме, зарын аглама, нала; товуш, өлә аглама; **новха дүзмек (багламак)** – аглап айтмак үчин гошгы дүзмек, элегия язмак. Муңа Сейди хожаның «Гоша пудагым» дессанындакы новхалары гөркезмек болар;

новхагер – новха эдйән, товуш эдйән, өлә гошгы аркалы аглаян.

От дей гызгын демир дүшек орнуна,

Новхагерниң башы дегер бурнуна.

НОВХАГЕР (а-п.невхе-гер) نوحه گر – **сер. новха**.

НОВЧА (п. невче) نوچه – яш йигит, улы пәлваның элинде тербиеленен яш пәлван.

Гүлгүзар, новча билеңли.

Пелек новча гүллер ёлар.

НОВШИРВАН АДЫЛ (п-а. Невши:рва:н А:дил) نوشیروان عادل – Эйраның сасанид династиясының 21-нжи патышасы. Онуң ады Хусров болуп, Ануширван (я-да Новширван) хем лакамыдыр. Араплар оңа Кесра (хөкүмдар) диййәрлер. Какасы Кубат өленден соң, 531-нжи йылда патыша боляр. Бу патыша дәп боюнча адалатлылыгың символы хөкмүнде суратландырыляр. Гүндогар хронологлары онуң адыны «Адыл» эпитети билен тутярлар. Ол өз какасының деврүнде дөрән мездекилери көп гыряр, оларың

байлардан, феодаллардан алан малларыны ызына гайтарып берйәр. Пайтагты Тисфун шәхери боляр. 540-нжы йылда римлилери еңйәр. Емени-де басып аляр. Алымлара хормат гойяр. Гундышапур (Җүндишапур) шәхеринде медицина мекдебини ачяр, ол соң университетете өврүлйәр. «Келиле ве Димне» китабы шонуң дөврүнде пехлеви дилине терҗиме эдилйәр. Мухаммет пыгамбер шонуң дөврүнде дүнйә инипдир. Ол 579-нжы йылда Тисфунда арадан чыкыпдыр.

Новширван вагты дек җахан яйылсын.
Җемшид-у Исгендер, каны Новширван?
Хай-хай бу не такатды-ю тоты шекеристан,
Новширван Адыл, Хатамы-Тай, Рүстеми-дестан.

НОГСАН (а. нокса:н) نقصان – зелел, зыян; кемчилик, етмезчилик; азлык, азалма; ёклук; **ногсан етмек** – зыян етмек.

Өтер дүнйә үчин өмрүңни сатма,
Бу ногсаның дүйби гөрнүп дуруптыр.
Иманыңа ногсан етер зыяндан.
Мусулманлар гылыч урса бир-бире,
Дөвлет дөнүп, динлер ногсана гелгей.

НОШ (п. ну:ш) نوش – 1) ичиш, ичме; 2) тагамлы, датлы, сүйҗи; **нош этмек (кылмак)** – ичмек, җана синдирмек; датмак.

Магтымгулы, нош этдим гам бадасын ики тас.
Нош эдипдир мухапбетиң гандындан.
Бир кәсе мей ичип, җана нош олды.

НӨКЕР (п. навкер) نوکر – 1) хызматкәр, гулам, бенде; 2) хан-беглерин гарамагында гуллук эден адам.

Үч мүң найзабазы бардыр нөкерден...,
Душманың намарды, мерди билинмез.

НУҖЕБА (а. ножеба:, бс. нежи:б) نجبا – 1) асыллылар, пәклер, хаялылар, намыслылар, асылзадалар; 2) өвлүйәлериң бир

топары, оларың саны кырк. Олара «рижалы-гайб» хем дийилйәр; **сер. өвлүйә**. Булар хакда Дөвлетмәммет Азадының кәбир эсеринде хем маглумат берилйәр.

Атлары нужеба, өзлери чилтен,

Арбагында мыдам окып отырмыш.

НУЗУЛ (а. нозу:л) نزول – инме, дүшме, гонма; дурма; ашак инмек; ёла гидиленде бир ерде дүшлемек; **нузул олмак** – инмек, гелмек, гелип дүшмек, гелип говушмак.

Хакдан нузул олды Мусага «Төврат»,

«Инжил» васпын Иса эйледи исбат.

НУКАБА (а. нокаба:, бс. накы:б) نقبا – 1) ковум башлыклары, бир тайпаның башлыгы я-да векили; 2) сопучылыгың иң улы пирлери ве ёлбашчылары, оларың саны үч йүз адам. Олара «эбрар» хем дийилйәр; **сер. өвлүйә**.

Единжи гурувхы нукаба, билиң,

Үч йүз әрдир, сөзе бир гулак салың.

Нукаба дийрлер, үч йүз эрен уграшды.

НУКСАН (а. нокса:н) نقصان – **сер. ногсан**.

Ахыр нуксан гелер дүнйә судундан.

НУН (а. ну:н) ن – 1) арап-парс элипбийиниң йигрими докузынжы «н» харпы. Эбжет хасабында – 50, 2) **гм.** бүкүк, бүкүлен. Гүндогар классык шахырлары тарапындан сөйгүлиниң эңеги «нун» харпына, эңекдәки чукуржык-да «нунуң» нокадына меңзедилипдир.

«Мим» - мырадың истейип ажызлыгын ят эйлегил,

«Нун» - нуры-рахматындан чын умыт этмек герек.

«Мим» - мен магны аңланга, «нун» - ныгматың бес дәлми.

НУНБАЙЫЛ (а. Ну:нба:йыл) نونبایل – көне дүшүнҗә гөрә, дөрдүнжи гат асманың перишделериниң иң улусы; **сер. Магун**.

НУР (а. ну:р, кс. энва:р) نور – ягтылык, ышык, шөхле, ялкым; парлаклык; гүнеш; айдыңлык; шан, шөхрат.

Нуруң инип, ер йүзүне сачылсын;

нуры-айн – 1) гөзүң ягтылыгы; 2) иң сөйгүли шахс, огул-гыз, перзент, чага; сөйүлйән, иң говы гөрүлйән (огул-гыз).

Хезрети-Якубың нуры-айныны,

Гуллар хожасыга элтди, яранлар.

Чешми-чырагымдыр, нуры-айнымдыр;

нурлы-ала-нур – 1) нур үстүне нур, ягтылык үстүне ягтылык; 2) **гм.** гүлала-гүллүк, алла-нәме, аҗайып, өрән оңат, ол хас-да говы.

Мегерем, эйәм истесе, болгай нуры-ала-нур,

Етер тарпатыл-айнда мәхҗур болуп дүшен ду:р;

нуры-диде – 1) гөзүң нуры, гөрежиң ягтылыгы; 2) **гм.** гөз гуванжы; иң сөйүлйән, иң говы гөрүлйән (чага, перзент); экиз.

Нуры-дидәм ягтысы, гөзүм агы, гарасы;

нуры-тежелли – ягтылык өвүшгини; **сер. тежелли.**

Кылды аңа хак рахмет,

Нуры-тежелли гудрат;

нуры-ылахы – Алланың нуры, худай өвүшгини.

Гудрат билен дөрән нуры-ылахы,

Шейле мугжузатлар мундан гечипдир;

нуры-энвер – хас ягты нур.

Көңүл гөзги кимин нуры-энвердир,

Дүнйә еди башлы ялмавуз мардыр.

НУРАНА (ну:ра:не) نورانه//نورانى – 1) нурлы, шөхлели; 2) кешби хормата мынасып, шанлы; мүбәрек гөрнүшли.

Узын бой, хош сакал, йүзи нурана,

Шоңа дучар болсаң, ишиң ёл алар.

НУРАТА (а-т. Ну:р-ата) نورآتا – хәзирки Өзбегистаның Бухара велаятында бир ериң ады. Шол ерде түркменлер хем яшаяр.

Нурата, Баба Дарган,

Дегреси деря, горган.

НУРБАЙЫЛ (а. Ну:рбайыл) نوربائيل – көне дүшүнжелере гөрэ, еди гат асманың перишделериниң иң улусы, кэбир чешмелерде «Турайыл» дийил йэр; **сер. Ажап**.

НУРБАТ (норбат) نوربت – **харай, аман**.

Яманлык эйлеен гелер,

«Нурбат!» дийп, амана, гөклең!

Атарман, чапарман алгыр йигиде,

Ери гелсе аман-нурбат ягшыдыр.

Ярлыгы йөриген нурбатсыз беглер.

НУРЛАНМАК (а-т. ну:р-ланмак) نورلانمق – ягтыланмак; ачылмак.

Бехишт бина көшгүнден,

Гөз нурланар мүшкүнден.

НУРЫ-АЙН (а. ну:р-е айн) نور عين – **сер. нур**.

НУРЫ-АЛА-НУР (а. ну:рен ала: ну:р) نور على نور - **сер. нур**.

НУРЫ-ДИДЕ (а-п. ну:р-е ди:де) نور دیده//نور چشم - **сер. нур**.

НУРЫ-ТЕЖЕЛЛИ (а. ну:р-е тежелли) نور تجلی – **сер. тежелли**.

НУРЫ-ЧЕШИМ (а-п. ну:р-е чешм) نور چشم - **сер. нуры-диде**.

НУРЫ-ЫЛАХЫ (а. ну:р-е ила:хи:) نور الهی - **сер. нур**.

НУРЫ-ЭНВЕР (а. ну:р-е энвер) نور انور - **сер. нур**.

НУСРАТ (а. носрат) نصرات – 1) ярдам, көмек, ярдам этме, көмек этме; 2) еңиш, үстүнлик, еңмеклик, үстүнлик газанмаклык;

дести-нусрат – көмек эли, ярдам эли, ярдам бермек эли;

фатхы-нусрат – еңиш көмеги.

Дүшди бир хошлук жахана нусратың гөргеч ресул.

Кадыр Алла, дөкгүн нусрат барыны.

Лутф эдибан, бергеч ол Мусага фатхы-нусраты.

Галмады мазлумлара дести-нусратдан нышан.

НУФУС (а. нофу:с, бс. нефс) نفوس – **сер. небис**.

НУХ (a. Ну:х) نوح – гадымы ехуды (еврей) пыгамберлеринден бири, оңа икинжи Адам хем дийилйәр. Нух Самың, Хамың ве Яфесиң какасыдыр. Ол агач уссачылык кәри билен мешгул болуп, элли яшында өзүни пыгамбер дийип ыглан эдйәр. Эмма халк көпчүлиги онуң сөзүне ынанманлыгы себәпли, гөйә худайың эмри боюнча, машгаласыны хем-де оңа иман гетирен адамлары ве әхли хайванлардан бир жүбтини алып, өз ясан гәмисине саланмыш. Нух гәмә мүненден соң, кырк гиже-гүндиз ягыш ягяр, бүтин ер йүзүни сув аляр. Ер йүзүндәки адамларың ве хайванларың хеммеси сува гарк болуп, хеләк болярлар. Соңра Нухуң гәмиси Арарат (Жуды) дагының этегине барып етйәр, тупан ятяр, сув чекилйәр, гәминиң ичиндәки адамлар, хайванлар ере чыкярлар. Роваята гөрә, дүнйәдәки хемме ынсанлар Нухуң неслинден дөрәнмиш. Нух узак вагт өмүр сүрйәр, роваятлара гөрә, ол докуз йүз элли йыл өз ковумының арасында галяр, йүз элли яшында пыгамбер белленйәр. Нухуң лакамы Небиулладыр. «Төвратың» роваятларына гөрә, онуң үчүнжи оглы Яфесиң несли Европа юртларына гидип, инди-европа халкларыны эмеле гетирйәрлер. Азия ковумлары Сама ве гараягыз ковумлар болса Хама дегишлидирлер.

Нухуң ады «Куръаның» йигрими секиз сүресинде агзаляр. Онуң башдан гечиренлери барада «Аграф», «Хувт», «Мүъминун», «Шуара», «Камар» ве «Нух» сүрелеринде көпрәк маглумат берилйәр; **Нухы-неби** – Нух пыгамбер.

Нух пыгамбер, назар эйле бир непес.
Сорсаң, хабар берер Нухдан.
Өз дөврүнде Нух пыгамбер,
Нечжар ишин тутуп гечди.
Мегер голдар Нухы-неби.

НУШАХ (п. Ну:шах) نوشه – Эйраның Хорасан велаятында бир ериң ады. Онуң башга атлары Хабушан, Гучан, Кушан болмагы әхтимал.

Сапар эдип барсак Нушах мүлкүне,

Көңүл ислэни дек яйлахлары бар.

НҮКТЕ (а. нокте, кс. ника:т) نکته – 1) йити маңылы сөз, чуң манулы сөз; йити маны, ажайып сөз; **нүктейи-товхыт иле** - «ла илаха иллаллах» (**сер.**) диен чуң маңылы сөзи айтмак билен.

Укдайы-лебден гирех ач нүктейи-товхыт иле,

Гөз ачып, саңа дилин херзе гүлмесден бурун.

НҮКТЕЙИ-ТОВХЫТ (а. нокте-йе тавхи:д) نکتهٔ توحید – **сер. нүкте ве товхыт**.

НЫГАМ (а. ны'ам, бс. ны'мат) نعم – **сер. ныгмат**.

НЫГМАТ (а. ны'мат, кс. ны'ам) نعمت – 1) оңат яшайыш үчин герек-ярак затлар; тагам; хер дүрли иймит; 2) ягшылык; кейпи-сапа.

Түкенмез ныгматы бардыр бехишдиң.

Элван ныгмат ийип, ал-яшыл гейип.

НЫЗАМ (а. низа:м) نظام – дүзгүн, тертип; канун, када; усул; **ныэам тапмак** – дүзгүне гирмек, тертибе гирмек; **ныэам бермек** – дүзгүне салмак, кадалашдырмак.

Әлем аның сөзүнден тапды ныэам-у карар.

Ныэам бердиң серхетлере хат биле.

Көпелсе, хер илиң сери-серкары,

Ныэамы бозулып, вейрана гелгей.

НЫЗАМЫ I (а. Низа:ми:) نظامی – Абу Мухаммет Ыляс ибн Юсуп Гүндогарың бейик шахырларының бири. Такмынан 1141-нжи йылда Генже шәхеринде доглуп, 1209-нжы йылда-да шол ерде арадан чыкыпдыр. Ол эсерлерини парс дилинде языпдыр. Азербайжан эдебиятының классыгы хем хасапланяр. Эсасы эсерлери: «Хамса» ве лирики шыгырлардан ыбаратдыр. «Хамса» гирйән поэмалар: «Хусров-Ширин», «Еди гөзел», «Лейли-Межнун», «Исгендернама». Соңкы поэма ики бөлүмден дуряр: «Шерефнама» ве «Ыкбалнама», «Сырлар хазынасы».

Абу Сагыт, Омар Хайям, Хемеданы,

Фирдөвси, Нызамы Хафыз перваны.

НЫЗАМЫ II (а. Низа:ми:) نظامی – Магтымгулының «Юсуп дие-дие» диен газалына тахмыс язан бир нәбелли шахырың тахаллусы. Тахмысың соңкы бенди шейле:

Сорса Нызамы дүнйәде аңшырар ягшы сөзүден,

Тапмай күшат ынҗытды дил талыг иле йылдызыдан,

Гөрсе вепаларны мундаг хер ким туруп өз-өзүнден,

«Магтымгулы дост йүзүден, дурмаз, акар яш гөзүден,

Билбил олуп, яр сөзүден окам Юсуп дие-дие».

НЫКАП (а. ника:б) نقاب – 1) перде, йүзе тутулян перде, йүз өртгүси; 2) яшмак; перенҗе; **ныкаплы** – йүзи пердели.

Ныкабың йүзе салан,

Йүз гөрсетип җан алан.

Эгни ак редалы, яшыл ныкаплы.

НЫРХ (п.) نرخ – баха, гымат, хөкүмет тарапындан хер бир зада белленен баха.

Билмәне хич, билен кишә нырхы көп.

Заман өтер, нырх чөврүлер.

Таныр сен шол заман душ гелен нырхы.

НЫСАР (а. ниса:р) نثار – **сер. нисар**.

НЫСФ (а.) نصف – ярты, хер бир задың яры, ярысы.

Хак яры ак болур, бир нысфы гарар,

Гара йүзли белли бииман гелер.

НЫШАН (п. ниша:н) نشان – 1) белги, аламат; максат; 2) сөз биригмесинде геленде «дуран, ерлешен, галан, дегилен, гөркезен, дөреден» маныларда хем гелйәр. 3) гөркезилен хызмат үчин берилйән көпленч гызыл, күмүш я-да башга металдан ясалан белги.

Бак: олардан не нам галды, не нышан.

Еди гүнден соңра аның җайындан,

Он гүнден әлеме бу нышан гелер.

НЫШАНА (п. ниша:не) نشانه — 1) аламат,белги, белгилик; ядыгәрлик; 2) максат; ок атмак үчин гоюлян белги; **нышанайы-кыямат** — ахырзаманың аламаты.

Бир пул үчин мүфти берер ровaят,

Бил, бу ишлер — нышанайы-кыямат.

НЫШАНАЙЫ-КЫЯМАТ (п-а. ниша:не-йе кыя:мет) نشانه قیامت — **сер. нышана**.

НЫХАН (п. ниха:н) نهان — **сер. нахан**.

НЫЯЗ (п. ния:з) نیاز — 1) хажат, хайыш, мейил; 2) дервүшлериң совгады; 3) ялбарма, дилеме, өтүнч; умыт; 4) мәтәчлик, бир хажаты битирмек үчин берилйән незир (**сер.**); **ныяза дурмак** — дога этмек, ялбармак, дилег этмек.

Гол гөтердим, дурдум ныяза, незре,

Дийдим: «Ругсат болса, айдайын совал.

Дурдулар ныяза, незре.

Ялан сөзләп, илден алар ныязын.

Хер гүвшеде ныяз окун гизлегин.

НӘАЛАЧ (п-а. на:-ала:ж) ناعلاج — нәлач, алачсыз; чәресиз; дермансыз.

Кимлер чәре тапмаз, өтер нәалач,

Хер киме йүз элем гояр бу дүнйә.

НӘГАДЫР (п-а. на:-кадр) ناقدر — гадырсыз, гадыр билмейән, этибарсыз, гадыр-гымматсыз.

Гадыр биленден даш этме,

Нәгадыра ёлдаш этме.

НӘГЕХ (п. на:гех) ناگه - «нәгәх» (**сер.**) сөзүниң гысгалдылан формасы; **сер. нәгәх**.

НӘГЕХАН (п. на:геха:н) ناگهان — төтәнден, бирден, бирденкә, дуйдансызлыкда.

Нәгехан үч әре назарым дүшди.

Чыкды гапа нәгехан, гелди бир сайыл дучар.

Нәгехан улрады айралык дагы.

Нәгехан гелдилер үшбу мекана.

НӘГӘ (п. на:га:х) ناگاه – 1) бирден, бирденкә, төтәнден; 2) бимахалчак, бихабар; **сер. нәгәх**.

Халк андан болуп әгә, кабул этдилер нәге.

НӘГӘХ (а. на:га:х) – сер. бинәгәх, нәгехан, нәгә.

Нәгәх худайым эл тутар,

«Эссабры мифтахыл-женан».

НӘДЕЖЕК (нә:-дежек) ناده جک - «этмек» ишлигиниң мәлим гелжек заман сораг формасы; нәме этжек сен? нәме эдерсиң?

Ажал саңа этсе гүзер,

Хабарың бер, нәдежек сен?

НӘЗ (п. на:з) ناز – 1) өзүңи халатмак үчин эдилйән ясама херекет; керешме, ышва (**сер.**); 2) ныгмат (**сер.**), болчулык, кейпи-сапа.

Мурассаг халгалар, нәзик хүллелер,

Түкенмез ныгматы, нәзи бехишдиң.

НӘЗЕНИН (п. на:зени:н) نازنین – 1) нәзли; гөзел, сөйгүли; гелин-гыз; 2) нәз эдйән; 3) таныш, белли, ашна.

Дүнйә гөрки нәзенинлер, не жанлар,

Дул гөзүне гарры нәзенин болар.

НӘЗИГӘР (п. на:з-га:р) نازگار – нәзли диен маныда уланылыпдыр. Бу сөз ясама, тосланып тапылан, диңе капыя ясамак үчин тосланыпдыр; парс ве түрки диллерде шейле сөз ёк. Ол диңе Магтымгулының ады билен язылан ве соңкы дөвре дегишли болан бир язгыда габат гелйәр.

Пелек, гөрүң базыгәрдир,

Базы билен рузыгәрдир,

Пери мекан, нәзигәрдир,

Сөзлегил, зыбаның галды.

НӘЗИК (п. на:зок) نازک – инче, юка; **нәзик бил** – инче бил.

Голуң урдун нәхак гөзде силлере,

Кырк гамчыдан буйруп нәзик биллере.

НӘЗИК БИЛ (п-т. на:зок би:л) نازك بيل – **сер. нәзик**.

НӘЗПЕРВЕР (п. на:з-первер) – нәз билен тербиеленен, ләлик, нәзини чекип улалдылан; болелинликде улалан.

Нетей, Магтымгулы, өтди жахандан көп суханверлер,

Гучуп хәки-мезеллет, ятдылар ким нәзперверлер.

НӘКАБЫЛ (п-а. на:-ка:бил) ناقابل – лайык дәл, мынасып дәл; нәлайык; укыпсыз.

Өзүм халка нәкабыл, ыкбалым кеч, багтым шор,

Нәшайыста агмалым, гөйә гадам урар көр.

НӘКЕС (п. на:-кес) ناکس – адамкәрлиги ёк, пес адам, выждансыз, ынсапсыз, ярамаз адам; намарт; муханнес (**сер.**).

Акылсыз, нәкес болмасын.

Харамыдыр харамзада, нәкесдир.

Кишини кемсиден өзи нәкесдир.

НӘКУВВАТ (п-а. на:-ковват) ناقوت – кувватсыз, гүйчсүз, гурпсуз.

Агзасына шикес гелип, саргарып,

Нәкувват, натуван, налач этмесин.

НӘЛЕТ (а. ла'нет) لعنت – **сер. лагнат**.

НӘМАГМУР (п-а. на:ма'му:р) نامعمور – абат дәл, вейран, харап.

Магтымгулы, мисгинем, көңлүм өйи нәмагмур.

Сөзге якын бенде мен, хайрым кем, шерим зур.

НӘМӘХРЕМ (п-а. на:-мехрем) نامحرم – ят, кесеки, машгала үчин кесеки адам.

Нәмәхрем гөрен гөзлериң,

Шол гыбат эден сөзлериң.

Бивепадыр, нәмәхреми гөзлеме.

НӘПЕРМАН (п. на:-ферма:н) نافرمان – боюн эгмейән, буйругы ерине етирмейән; башына гиден, топалаң турузян.

Я Мухаммет Мустапа, сиз барчага пушт-у пенах,

Нефси-нәперман голуда кылмышам дайым гүнәх.

НӘПИСИНТ (п. на:-песенд) ناپسند – халанмаян, ярамаз, гелшиксиз, бет, говы гөрүлмейән иш.

Нәписинт иш чыкмаз андан хич сөзде,

Якын-у ядыны билер бир гөзде.

НӘРСЕ, НЕРСЕ نارسه//نرسه – зат, предмет, бир зат, арапчасы «шей».

Ол не гөздүр, кирпиги ёк, гашы ёк?

Гөзлүлерден ягшы нәрселер гөрмүш?

Җахан гурып, нәрсе галмаз иймәге.

НӘСАЗ (п. на:-са:з) ناساز – 1) гаршы, терс, тертип-дүзгүне гаршы; 2) гелшиксиз, тагашыксыз, бап дәл, уймаз.

Магтымгулы, нәсазлара душ болуп,

Хожаның, сейидиң йөрүшин гөрүң.

НӘТУВАН (п. на:-тева:н) ناتوان – **сер. натуван**.

НӘУМЫТ (п-а. на:-оми:д) نا امید – **сер. намут, новмыт**.

НӘХАК (п-а. на:-хак) ناحق – нәдогры, нәдүрүст, хак дәл, хакыкат дәл, догры дәл.

Мүфтүлер мал алып, роваят берер,

Нәхак пулны алар, хакны көйдүрер.

НӘХЕҢ (п. нехенг) نهنگ – 1) балыклар топарындан болан улы деңиз хайваны, кит, акула; крокодил (р); 2) **гм.** улы, әпет. Ләхен шекилинде-де габат гелйәр.

Даглардан кувватлы, деря хайбатлы,

Өтгүр алмаз дишли, нәхең сыпатлы.

Хумаюн дагында ширлериң шахы,

Гөйә бир нехең сен мөвҗи-деряя.

НӘХИР (а. нехр, кс. энха:р) نهر – деря, чай, арык; **дашгын нәхир** - жошян деря.

Өтмек мүшгил болар дашгын нәхирден,
Миннетли аш ажы болар зәхерден.

НӘХЙ (а. нехй) نهى - өңүни алма гадаган этме, япма; **нәхй кылмак (этмек)** – гадаган этмек, өңүни алмак; **нахй-е мункер** – **сер. эмри-магруф**.

Эй яранлар, нәхй кылмышдыр аны бизге ахат,
Пикир эдип, зикр эйледи ким, халк эра абдыссамат.

НӘХОШ (п. на:-хош) ناخوش – 1) сыркав, кесел; гөвни хош дәл; 2) бетгелшик; халанмаян.

Улы иллер нәхош болды,
Хак, узатгыл ол Лукманы.

НӘЧАГ (п-т. на:-ча:г) ناچاغ – нәсаг, кейпи көк дәл, мөвсүминде дәл.

Алды көңлүм, гитди аклым, тен мыдам нәчагдыр,
Кадды-каматы белент, зибая ашык болмушам.

НӘЧАГЛАМАК (п-т. на:-ча:гламак) ناچاغلامق – нәсагламак, нәхошламак.

Ягы гөренде, намартлар
Нәчаглап, оврат гөрүнер.

НӘШАЙЫСТА (п. на:-ша:йисте) ناشايسته – **сер. нашайыста**.

НӘШАТ (п. на:ша:д) ناشاد – шат дәл, хошал дәл; гайгылы, гуссалы, тукат.

Магтымгулы, бимырадам,
Иллер хошдур, мен нәшадам.

- О -

ОВАЗ (п. а:ва:з) آواز – 1) сес; 2) нагма, хең, айдым; **оваз урмак** – сес этмек; **эбирлер оваз уруп** – булутлар сес эдип, гөк гүррүлдәп; 3) **сер. аваз**.

Эбирлер оваз уруп, даг кылар думан пейда.

Ол кимдир, яланач гарып отурмыш,

Овазсыз әлеме сөзүн етирмиш.

ОВАЗА (п. а:ва:зе) آوازه – 1) дабара, шан, шөхрат; 2) сес, нагма, хең, айдым; 3) **сер. аваз ве аваза**.

Овазаң Чын-Мачын, даглар ашасы,

Сени гөренлериң аклы чашасы.

Овазасы дүшүп Рум-у Еменге,

Мүсүр, Шам-у Хиндистан-у Декенге.

ОВВАЛ (а. аввал) اول – 1) илки, илкинжи, биринжи; 2) гечмиш, эсги, гадымы.

Оввал алдап бийр сен балы, дүнйә хей!

Оввалдан соң динләң ашык сөзүни,

Билип болмаз гүн-ай, гиже-гүндизни.

ОВВАЛАН (а. аввален) اولاً – 1) биринжиден, биринжи дережеде, биринжи болуп; иң биринжи, иң илки.

Оввалан яратды Адам атаны,

Аңа жүбт эйледи Хова энәни.

ОВГАН (п. афга:н) افغان – 1) Орта Азия, Эйран ве Хиндистан аралыгында яшаян бир мусулман халк; 2) шол халкың юрды болан Овганыстан. Бу сөзүң арапча көплүк саны «афа:гана» боляр.

Доган көңүлдеш сырдашлар,

Эйран, Туран, Овган ащды.

ОВКАТ (а. авка:т, бс. вакт) اوقات – 1) вагтлар, заманлар, дөвүрлер; 2) нахар, иймиш; **овкат сүрмек** – вагт гечирмек, гүн гөрмек.

Хер биринин бардыр йүз-мүң хыялы,
Овкат сүрүп, гөрдүжеги хал болар.

ОВЛАК آولاق – гечиниң, кейигиң алты айлыга ченли чагасы.

Бир жерен алдырса элден овлагын,
Мәлей-мәлей ызламайын болармы?

ОВМАК آومق – овратмак, бир зады овкалап мынжыратмак, оврадып күл этмек; овкалап юмшатмак.

Теммәки дийп, хер ишиге ёртар сен,
Чала овуп, үч мысгалдан тартар сен.

ОВРАК (а. авра:к, бс. варак) اوراق – **сер. варак**.

ОВРАТ I (а. аврат) عورت – 1) адам эндамының уят ерлери, ынсаның утанян иши; 2) аял.

Ягы гөренде, намартлар,
Нәчаглап, оврат гөрүнер.

ОВРАТ II (а. авра:д, бс. вирд) اوراد – **сер. вирт**.

ОВСАП (а. авса:ф, бс. васф) اوصاف – **сер. васп**.

ОВСУН (п. эфсу:н) افسون – 1) жады, жадылама; 2) дога, жадыгөйлериң ве азайымхонларын жадыгөйлик эдйән вагтында айдян сөзлери; 3) гөз баглама; 4) мекир, пирим, хиле; **овсун урмак (атмак, окамак)** – 1) гөз багламак, жадыламак; 2) **гм.** хайбат атмак.

Овсун уруп, көп товланды.
Овсун окап, ара гелмез эм билен.
Овсун уруп, хүтхүтни индердигим билмезмин.
Даг-дерелер лерзан урар,
Овсун атып, сил биләни.

ОВТАН (а. авта:н, бс. ватан) اوطان – **сер. ватан**.

ОВТАТ (а. авта:д, бс. ватад) اوتاد – 1) чүйлер, мыхлар; 2) велилер, пирлер; суфизм таглыматына гөрә, дүнйәниң дөрт-

тарапында дөрт саны улы пир бармыш, олар дүнйәниң диреги хасапланяр, шолара «овтат» дийилйәр. Оларың бири өлсе, орунбасарлары оларың орнуны тутярмыш. Шулар аркалы Аллатагала гөйә дүнйәниң дөрт күнжүни горап саклаярмыш. «Кешшафда» гөркезилишине гөрә, гүндогардакы овтадың ады Абдырахман, гүнбатардакы Абдылвудут, гүнортадакы Абдырахым ве демиргазыкдакы хем Абдылкудусдыр. Булар дөрт сүтүн боланлары үчин, олара «овтат» дийилйәр. Кәбириниң айтмагына гөрә, гүнбатардакының ады Абдылъалым, гүндогардакы – Абдылхай, демиргазыкдакы – Абдылмурит ве гүнортадакының ады-да Абдылкадыр болмалы.

Ене овтат дийрлер төрт кимерсе бар,
Дүнйәниң төрт күнжүн чекип отырмыш.

ОВУЧ اویج – гысым, бир гысым, бир элиң аясының гысыландакы бошлугы.

Аслың овуч гумдур, дем бир непесдир,
Өзүңе бир долан, ишиң эбесдир.

ОГШАМАК اوخشامق – меңземек, меңзеш болмак.

Ябандакы сувсуз арыга огшар,
Хер кимиң сахават-хайры болмаса.

ОЗАН اوزان – багшы, сазанда, халк шахыры.

Дөвлет иле гелер болса,
Башдан – бурун озан гелер.

ОЙ (о:й) اوی – 1) пикир, аң; 2) оюк, чукур, оюк ер, чукур ер, пес ер; **ой кылмак** – пикир этмек.

Эй мусулманлар, халал дийп, кылмаңыз хич оюны.
Пелек гоймаз бу гездигиң сарайда,
Гурт биле кой мыдар этмез бир ойда.

ОЙЛУК اویلوق – Гызылетрек этрабында ериң ады. Кә аламлар «Өйлүк» шекилинде-де айдярлар; **сер. Өйлүк**.

Ойлукда ййланы гурсак,

Ат чапдырып, байрак берсек.

ОЙМАК اویمق – көвмек, оюк этмек, чуканак этмек.

Нижелериң гөрер гөзүн ойдулар,

Нижелер маймын дек дурса герекдир.

ОЙНАМАК اوینامق – 1) гымылдамак, херекет этмек; 2) оюн билен мешгулланмак; 3) оюнда бир ролы ерине етирмек.

Хер тарапдан чүлке-чүлке, булут ойнар, салар көлге,

Он ики даг, еди жүлге сөкем Юсуп дие-дие.

ОЙНАХ اویناخ – 1) ойнаг, оюн этме, оюн; 2) оюн эдилйән ер, дүрли оюн эдилйән ер.

Сейран этсек гунчасына, гүлүне,

Бакжасында билбил ойнахлары бар.

ОЙНАШ اویناش – аял билен канунсыз яшаян эркек я-да эркек билен никасыз яшаян аял.

Худа буйругындан айрылан жуван,

Ойнашындан харам көле гетирмиш.

ОК اوق – 1) яй билен атылян ужы сүйри демирден эдилен инче ве гысга гурал, тир; 2) кәбир залың узын бөлеги. Меселем, арабаның окы, машының окы; 3) **гм. ок яйдан чыкмак** – иш ишден гечмек.

Гелсе, аклым дагыдар, гитсе, карарым ёк мениң.

Гамзасы ок, гашлары ол яя ашык болмушам.

Ажал гоймуш ок гөзүни кирише,

Билип болмаз нәвагт жана эрише.

ОКАМ اوقام - «окамак» ишлигинден; окайын. Ишлигиң буйрук формасының биринжи йөнкемесиниң бирлик санында гелен гөрнүши, маны жәхтден ислег аңладяр.

Магтымгулы дост йүзүнден, дурмаз, акар яш гөзүнден,

Билбил болуп, яр сөзүнден окам Юсуп дие-дие.

ОЛ НЕ МАХЛУК اول نه مخلوق – шахыр «Үчи өвлатдан» диен гошгусында булуды гөз өңүнде тутуп, шейле язяр:

Ол не махлук, гөк-пелеге гонарлар,

Гәхи инип, ер йүзүнде дынарлар?

Бу ерде Магтымгулы асманда дуран булутлары, оларың кәхалатда үмүр ве ягыш гөрнүшине өврүлип, ере якынлашяндыгыны я-да ягыш болуп ере дүшйәндигини гөз өңүнде тутяр.

ОЛАК (т.) **اولاق** - «олмак» ишлигиниң хәзирки-гелҗек заман формасының биринҗи йөңкемесиниң көплүк саны (ол-ак); олайлың, болмаклы, болмак.

Биз ислəрдик олак яран,

Несип бизи салды хайран.

ОЛАСЫ **اولاسی** – боляр; **вагт оласы** – кәвагт боляр.

Вагт оласы, бир ел дүшер сериме,

Хыял хүҗүм эйләп, җошы яндырар.

ОЛМАЙ **اولمای** - «олмак-болмак» ишлигинден ясалан ортак ишлигиниң ёклук формасының гадымы гөрнүши; болман; **олмая гирян** – гирян болман, агламан.

Магтымгулы, хер заман, нейләйин олмай гирян,

Пикир лайына батдым, чыкабилмес мен бир ян.

ОЛМАК **اولمق** – болмак; **лазым олмак** – герек болмак.

Сөз биле ичин ачып, кабз олуп долан көңлүм

Лазым олды окымак айнал-хак-у минел-хак.

ОЛМУШ **اولمیش** - «олмак-болмак» ишлигинден ясалан ортак ишлигиң гадымы формасы; болупдыр.

Пашмагы тәч олмуш гөк келлесине,

Я Мухаммет – ресулулла хакы үчин!

ОЛТУРМАК **اولتورمق** - «отурмак» сөзүниң көне формасы; отурмак, бир ерде ерлешмек.

Олтурыпдык, гелди ики пирзада,

Гөзүнден яш акар, дили догада

Олтурып тагзым кылды:

«Салам алейк, я Алы!».

ОЛУМ اولیم – деряның япы-ашакрак ери, деряның мал якылян я-да сув алынян япырак кенары.

Голун саллап, марал габак перилер,

Инер олумындан дәли Гүргенин.

ОЛУНМАК اولونمق – болмак, болмаклык. «Олмак» ишлигиниң гайдым дережеси.

Малыңа, мүлкүңе магрур олунма,

Эй, ёк ерден гелен гитди бу рая.

ОМАР (а. ’Омар) عمر – Омар ибн Хаттап икинҗи халыфа (634-644). Ол Абубекирден соң 13-нҗи хиҗри (634-635) йылында халыфа белленйәр. Онун атлы гызы Мухаммет пыгамбериң аялларының бири болупдыр. Ол Эйраның көп ерини басып аляр. 19-20-нҗи хиҗри (640-641) йылларда Эмр Асың ёлбашчылыгында Мүсүри-де боюн эгдирйәр. Мухаммет пыгамбериң Мекгеден Мединә хиҗрет эденде (гөчен) йылыны мусулманларың тарыхының башланышы дийип ыглан эдйәр. Омар Күвфе, Басра ялы тәзе шәхерлери гурдуряр. Ол өрән сада, утанҗаң, песпәл адам болупдыр. Гиҗелерине метҗитлериң эйванында гарыплар билен биле отурыптурупдыр. Донуның бирнәче ямасы болупдыр, дөвлет хазынасындан пул алмандыр. Онуң «Фарук» («Адалатлы, догры билен нәдогрыны сайгарып билйән») диен лакамы болупдыр. Омар 23-нҗи хиҗри (643-644) йылында он йыл алты ай секиз гүн халыфлык эден соң, элли бәш яшында эртир намазы вагтында Фируз (Абулүълү) атлы бир эйранлы тарапындан өлдүрилйәр.

Я Давут, я Җирҗис, Ыбрайым Халыл,

Эбабекир, Омар, Осман, шыпа бер!

ОМАР ХАЙЯМ (а. ’Омар Хайя:м) عمر خیام – Гыясетдин Абдулфатх Омар ибн Ыбрахым парс-тәҗик шахыры, языҗы, математик, астраном ве философ. Ол такмынан 1048-нҗи йылда Нишапурда доглуп, 527-нҗи хиҗри (1132-1133) йылың

төверегинде-де арадан чыкыпдыр. Селжук солтаны Желалетдин Мелек ша, онуң оглы Солтан Санжар хем-де селжукларын мешхур везири Нызамыл-мүлк лагы билен бир дөврде яшапдыр. Хорасаның дүрли ерлерине, Балха, Мара, Испыхана, Баглада сыяхат эдипдир, хажа барып гелипдир, өз дөврүнин хемме ылымларындан хабарлы болупдыр. Мелек шаның табшырыгы боюнча Эйраның көне календарыны такыклап, реформа гечирипдир. Ол «Таквымы-Желалы» ады билен беллидир. Йөне бу календарь уланылман галыпдыр. Хайям «Новрузнама» атлы китап хем языпдыр. Онуң ылмы-философик эсерлери арап, парс диллеринде языпыпдыр. Оларың бирнәчеси рус, француз ве бейлеки диллере-де терҗиме эдилипдир. Хайям өз дөврүнде мешхур алым хөкмүнде таналса-да, соңабака ол өзүниң аҗайып рубагылары аркалы улы шөхрата эе болупдыр. Ол рубагылар дүнйәниң көп диллерине терҗиме эдилди.

Омар Хайяма дөрт йүз чемеси рубагы дегишли дийилсе-де, улы алымлар олардан диңе йүзе голайыны (кәбири диңе алтмыш алтысыны) Хайямыңкы хасаплаярлар. Рубагылар дүрли темалара дегишли болуп, оларың мазмуны айры-айры алымлар тарапындан дүрлүче дүшүндирилипдир. Рубагыларың эсасы темасы философик меселелере дегишлидир: ынсаның ярадылышы барада ойланмалар, шахсыет азатлыгы, адалатсызлыга гаршы протест, шу дүнйәниң хөзирине чагырмак, көнечиллиги, дини мөвхуматы паш этмек ве ш.м.

Омар Хайямың прогрессив пикирлери түркмен классык шахырларына-да охайлы тәсир эдипдир. Магтымгулы онуң кәбир шыгрыны түркмен дилине гечирипдир (Сер.: З.Б.Мухаммедова, С. М. Ахаллы. Магтымгулының окан китаплары барадакы меселе хакында. «Махтумкули. Юбилейный сборник». Ашхабад, 1961, с.149).

Абу Сагыт, Омар Хайям, Хемеданы,

Фирдөвси, Нызамы, Хафыз перваны (?).

ОМИН (а. а:ми:н) آمین – **сер. амин**.

ОМР (а. ’омр) عمر – **сер. өмүр**.

ОН БӘШ АЯЛ (т-а. он бә:ш ая:л) اون باش عیال – Магтымгулы «Үчи өвлатдан» атлы гошгусында тебигат хадысаларындан бирнәчесини гөз өңүнде тутуп, шейле язяр:

Не он бәш аялдыр, артмаз перзенди,
Ол он бәш аялын үчи өвлатдан;
Үчи экиз, ол дөрт эрер пейвенди.
Ол не жумаг эйләр, не чыкар ятдан.

Биринжи ве икинжи сетирлерден гөрнүшине гөрә, «он бәш аял» дийилйән зат үч ве он ики затдан ыбарат болмалы, чүнки икинжи сетирде шол «он бәш аялын» үчүси өвлатдан дийилйәр. Шу үч өвлат дийилйәни гадымы Гүндогар ылмында «мевалили-селаса» атландырылян тебигатда болан үч саны «жемат, небат ве хайваны» (жансыз, херекет этмейән затлары, өсүмликлери ве хайванлары) аңладяр. Он бәшин галан он икиси болса, йылың он ики айыны билдирйәр. «Ол дөрт эрер пейвенди» диймек бири-бирине баглы (пейвент) болан дөрт паслы, «үчи экиз» диймек-де хер пасылың бири-бирине меңзеш мукдарда болан үч айыны аңладяр, чүнки хер пасыл үч айдан ыбарат боляр. «Не жумаг эйләр» дийилйәни болса, шол пасылларың хич хачан бири-бирине гошулмаяндыгыны, хер хайсының өзүне махсус орнуның, айратынлыгының бардыгыны билдирйәр. Мунуң шейледигини гошгының «Мыдам сейре гезер ол гөрт деңи-душ» диен сетир билен башланян үчүнжи бенди-де ачык субут эдйәр. Шуна гөрә, ёкаркы бенди арап элипбийи билен багланышдырмага эдилйән кәбир сынанышыклар лайык геленок, берилйән дүшүндиришлер-де ынандырыжы дәл (Серет: М. Көсәев. Эдебият тарыхының кәбир меселелери, Түркменистан дөвлет неширяты, Ашгабат, 1963, 169 с.).

Шу гошгы барада ене-де бир зады йөрите ныгтамак герек. Ол-да болса, шу чака ченли шахырың нешир эдилен йыгындыларында шол гошгудакы «Үчи экиз ол дөрт эрер пейвенди» сетиринин ялңышлык билен «Үчи экиз он дөрт эрер перзенди» шекилинде нәдогры берлип геленлигидир.

ОН ИКИ ЫМАМ اون ایکی امام – Хезрет Алы ве онуң несилинден болан он ики адам. Шайыларың ынанжына гөрә, Мухаммет пыгамберден соң шолар онуң ызыны довам этдирмелимиш. Оларың атларыны Магтымгулы «Багышла бизни» диен гошгусында бирин-бирин санап гечипдир. Он ики ымамың атлары: 1) Хезрет Алы; 2) Алының оглы ымам Хасан; 3) Алының икинжи оглы ымам Хусайын; 4) ымам Хусайын билен Шәхрбанудан доглан ымам Алы Зейнал-абыдын; 5) Алының оглы ымам Мухаммет (лакамы ымам Мухаммет Бакыр); 6) ымам Мухаммет Бакырың оглы ымам Җапар Садык; 7) ымам Җапарың оглы ымам Муса Кәзим; 8) ымам Муса Кәзимиң оглы Абулхасан Алы (лакамы Рыза); 9) ымам Рызаның оглы Мухамметтакы (лакамы Җевад); 10) ымам Мухамметтакының оглы Алы Накы; 11) ымам Алы Накының оглы Хасан Эскери; 12) ымам Хасан Эскеринин оглы Абулкасым Мухаммет (лакмалары: Мәхди, Хучжат, ымам Гайып ве б.).

Он ики ымам, еди вели, чилтенлер,
Хызыр-Ыляс небиулла хакы үчин.

ОН СЕКИЗ МЕКАН (т-а.) اون سکز مکان – дини дүшүнҗелере гөрә, ахырзаман якынланда Ериң йүзүндәки хемме затлар ёк болжакмыш. Шонда дине он секиз мекан галҗакмыш. Шолар ашакдакылардан ыбаратдыр: секиз бехишт (**сер.**); еди довзах (**сер.**); арш-күрс; ловх-калам.

Замана якын геленде,
Ери, гөги сув аланда,
Алладан гайры өленде,

Он секиз мекан гитмезмиш.

ОН СЕКИЗ МҮҢ ӘЛЕМ اون سکز مونگ عالم – көне дүшүнже боюнча, бүтин әлем алты мүң хили хайвандан, алты мүң хили өсүмликден ве алты мүң хили жематдан (**сер.**) (жисимден) ыбарат болупдыр.

Он секиз мүң дийлер күлли-әлеми.

Он секиз мүң әлем әхлин бар эден реббим желил.

ОҢ اونگ – шовлы, хайырлы, пейдалы, угруна.

Ыкбаллынын угран иши оң гөрнер,

Дүнйә йүзи эле гирсе, тең гөрнер.

ОРАЗ ХАН اوراز خان – XVIII асырда яшап, Магтымгулы билен сораг-жогап айдышан шахыр. Бу ат соңкы дөвүрде тапылып, Магтымгула йөнкелйән бир гошгула габат гелйәр.

Бизден салам болсун ол Ораз хана.

Тагт үстүнде кимсе ровач отурмыш.

ОРАЗМЕҢЛИ اوراز منگلی – Магтымгулының дөвүрдеши болан бир шахырың ады. Магтымгулы билен гошгы айдышып, гүйч сынанышыпдыр.

Бизден салам Оразмеңли шахыра,

Мусулман-капырың пархы кимдедир.

ОРДА (п. орду:) اردو – гошун, бир топар эсгер; герек болан хемме шай-яраг билен бир ере иберилйән гошун бөлеги; дөвлет гошуны; 2) Чингиз хандан соңкы бөлүнен хәкимиетлериң ады: Гызыл орда, Ак орда ве ш.м. **орда башы** – гошун башлыгы.

Орда башы болмак аира кын болар,

Парча гейсе гыз оглана сын болар

Дагдан ашын гызылбашың ордасы.

ОРНАШМАК اورناشمق – ерлешмек, орун алмак; отурымлы болмак, ымыклы ерлешмек.

Бир мензилдир, үч гүн ийип-иченсоң,

Орнашып, гинренип, билиң ачансоң.

ОРРАМСЫ اوررامسی – бозук, азгын, ахлак тайдан бозук адам.

Оррамсында болан харамхор беглер,

Юрды бир янындан йыка башлады.

ОРТА اورته – ара, аралык; меркез; **орта ёлда** – барылжак ёлуң орталыгында, орта арада; аралыкда.

Орта ёлда дәне дөкүп,

Тор чекипдир дашымыза.

ОРУС (р. ру:с) روس – халк ве юрт ады.

Булгарның шәхерни ол орус алар,

Орусы дечжал билен нар харап эйләр.

ОСАЛ اوصال – 1) ахмал, мүмкин; 2) безме, бизар, мелал, сус; гайгы, гам.

Дерт башдан ашадыр, ишим осалдыр.

Ширин жан риштеси тенде осалдыр.

ОСМАН (а. 'Осма:н) عثمان – Аффаның оглы, курайш кабыласының яшулуларындан бири. Ол 23-нжи хижри (643-644) йылында Омар өлдүриленден соң халыфа боляр. Мухаммет пыгамберин Рукъя ве Уммы-Күлсүм атлы ики гызына өйленендиги үчин, оңа «Зүннурейн» («Ики нуруң эеси») диен лакам берлипдир. Ол сегсен яшында халыфа болупдыр. Онуң дөврүнде Тунис, Кипр. Хорасаның ве Теберистаның бир бөлеги мусулманларың элине гечйәр. Османың гошунлары Хиндистана барып етйәр. Эмма Осман дөвлет хазынасының пулларыны көпленч өз гарындашларына пайланы ве улы везипелери-де шолара табшыраны үчин, халк оңа гаршы чыкяр. Нетижеде топалаң туряр. Мединеде оны кырк гүнләп өйүнде габавда саклаярлар. Ахырда он ики йыл халыфлык эденден соң, оны өлдүрйәрлер (655-756-нжи йылларда). Осман «Куръаның» хәзирки вагта етен вариантыны топлапдыр

Багд эз ан Османы-Зүннурейн, андан соң Алы.

Хем такы Осман, Алының аклыны хайран эдип.

ОТАГ اوتاغ//اوتاق – яшалян жайдакы бир там; өй, там, комната (р.). Бу сөз парс дилинде ота:к шекилинде уланыляр

Он не хандыр, секиз эрмиш отагы,
Отагының ичиниң ашы нәдендир?

ОТУЗ ЭНБИЯ (т-а. отуз энбия:) اوتوز انبیا – отуз пыгамбер. Шоларың йигрими секизиниң ады «Куръанда» гелйәр: Адам, Идрис, Нух, Ыбрайым, Ысмайыл, Исхак, Якуп, Юсуп, Юнус, Иса, Муса, Мухаммет ве б.

Ол отуз энбия, ол отуз эсхап,
Барысы шулардыр, билгил, диййдилер.

ОТУРГАН اوتورغان - «отурмак» ишлигинден ясалан орта ишлигиң гадымы формасы; отуран.

Йүз мүң дервүш сына даглап отурган,
Риязатда билин баглап отурган.

ОТУРМАК اوتورمق – 1) ики дызыны эпип, бир ерде орнашмак; 2) белли бир ягдайда болмак; 3) бир зат билен мешгул болмак.

Риязатда билин баглап отурган,
Ниче ерде гөрсең аглап отурган.

ОФСУС (Офсу:с) افسوس – **сер. Аксус**.

ОХ اوخ – ок, тир, яйың окы.

Хер кирпигиң ох олды.

ОШОЛ اوشول – шол, ол.

Ниче эйям ошол мензилде галды,
Пәхим эйлейип сөзле, ниче иш кылды.

ОЮЛМАК (о:юлмак) اویولمق – 1) ой болмак, чукур болмак; 2) дешилмек, дешик эмеле гелмек 3) **гм.** айрылмак, чекилмек.

Йыгламакдан Якуп гөзи оюлды,
Ады белли, арап тилли сөвдүгим.
Бир намардың көп миннетли ашындан,
Эл узатма, оюлавер дашындан.

ОЯГ اویاغ – оя, укуда дәл.

Сыдк илен тиллериме тоба иберсең,

Сәхер диделерим ояг етишсе.

ОЯНДЫРМАК اویاندیرمق – 1) укудан турузмак, оярмак; 2) **гм.** аң-дүшүнжели этмек.

Бикәр гоймай өмүр тагты,

Ояндырсак уймуш багты.

ОЯНМАК اویانمق – 1) укудан турмак; укы гачмак; 2) **гм.** эгә болмак, дүшүнмек, хабарлы болмак, дүшүнип башламак; **хабы-гафлатдан оянмак** – наданлыкдан чыкмак, бихабарлык укусындан турмак.

Оян, габы-гафлатдан, ажалсыз өлен көңлүм,

Умыт үзүп дүнйәден, дергәхден дилен көңлүм.

Ыкбалың оянса, дөвлет яр болса,

Дага азы урсаң, диши сындырар.

- Ө -

ӨВЖ (а. авж) اوج – **сер. өвүч**.

ӨВЛА (а. эвла:) اولی – 1) говы, онат, артыкмач; 2) хас лайык, хас мынасып.

Күллүсинден яды-Алла өвладыр,
Кимсе шейтан сөзүн битип барадыр.
Сени истән гедаларга зекаты-хуснунда өвладыр.

ӨВЛАДЫ-ХҮҢКӘР (а-п. эвла:д-е хода: вендига:р) اولاد خداوندگار – **сер. өвлат**.

ӨВЛАТ (а. эвла:д, бс. велед) اولاد - чагалар, огул-гыз, перзентлер; несил; **өвлады-хүңкәр** – хәкимиң чагалары, хөкүмдарын огул-гызы.

Гыз-гөзелден махбуп истәр хем өвлат.
Өвлады-хүңкәре меңзәр хөкүмли.
Дүнйә душман дурур, гапыл адамзат,
Мал биле өвлады ягыдыр-ягы.

ӨВЛҮЙӘ (а. эвлия:, бс. вели:) اولیاء – 1) достлар, көмекчилер; 2) Аллатагала якын адамлар, кераматлы адамлар; 3) суфизм таглыматы боюнча, пыгамберлерден соң худая иң якын адамлар. «Куръанда» хемме иман гетирен адамлар хем өвлүйә атландырыляр. Өвлүйәлериң етен дережесине йөнекей адамлар етип билмейәрлер. Олар худайын ынанан адамлары боланы үчин, йөнекей адамлар оларын хал-ягдайындан, ишинден хабардар болмалы дәл. Шоңа гөрә, олар худайын хөкмүни гизлин аңлатмалар аркалы беян эдйәрлер. Өвлүйәлер керамат гөркезмели дәл, эгер төтәнден йүзе чыкайса, оны гизлин сакламалы.

Өвлүйәлер бирнәче топара бөлүнйәр: актап, эфрат, овтат, будела, нужеба, нукаба. Замахшарынын (1074-1144) «Эл-кешшаф» (2 жилт, 1454 с.) атлы китабында хем-де «Кешфул-мәхжупда» ве

Сейит Жафар Сежжадынын «Мусталахат-е урафа» диен китабында берилйән маглуматлара гөрә, өвлүйәлерин кырк мүни гизлинликде гезип, бири-бирини танамаярлар. Олардан үч йүзи «ахяр» атландырыляр. Кырк санысына болса «абдал» дийилйәр. Едиси «эбрар», дөрдүси «овтат» ве ене үчүси «накып» атландырыляр. Өвлүйәлерин иң улусы «кутб» ве «говс» атландырыляр. Бу ады тутулан өвлүйәлерин хеммеси бири-бирлерини танаярлар. Кәбир чешмелерде гөркезилишине гөрә, «эфрат» - үч, «овтат» - дөрт саны болмалы. Олар дүнйәнин дөрт сүтүни хасапланяр. «Будела» - еди саны, олара «умена» хем дийилйәр. «Нужеба» - кырк саны, олара «рижайыл-гайп» хем дийилйәр. «Нукаба» - үч йүз саны, олара «эбрар» хем дийилйәр. Магтымгулының «Чыкып отурмыш» гошгусы йөрите өвлүйәлере багышланып язылыпдыр. Шонда өвлүйәлер топарының көпүсинин атлары тутуляр. Магтымгулы «Атамың» диен шыгрында атасыны «чилтенлер», «абдаллар», «нукаба», «нужеба» ве «будала-хефтенлер» хатарында гоюпдыр.

Өвлүйәлер хакда Дөвлетмәммет Азадының «Хекаят» поэмасында хем-де онуң автографы болан голязмада (парс дилинде) (Түркменбашы адындакы Түркменистан Милли голязмалар институты, голязмалар хазынасы, № 546, 645 сах.) хем гызыклы маглуматлар берлипдир. Шол эсериң «Рижайыл-гайп» диен бөлүминде шейле дийилйәр:

Үч йүз элли дагы этмиш өвлүйә,
Ким беян этмиш хадысы-Мустапа.
Гайп эренлердир булар, эй, ёл эри,
Ким рижалыл-гайп дийрлер анлары.
Үч йүзе абтал болмушдыр лакап,
Кырк хем абдал имиш, эй, динталап,
Дийдилер сайях эрур еди киши,
Имди овтат эрур дагы бәши.
Үчүси актап эрур, билгил якын,

Бири говсы-азымы-руйы-земин...
Үч халыфа орнуда бу үч киши,
Бейле эрмиш өвлүйәлерниң иши...
Говсы-агзам тутса гер хак буйругын,
Жанешин эйләр үч актапның бирин.
Бәш овтадың бирин актап бил,
Единиң бирин овтат эйлегил.
Үшбу сайях орнуна оввал әри,
Бил, гелур ол кырк абдалның бири.
Имди абдалның ерине бу махал,
Үч йүзүң бирин эйләрлер бедел.
Имди аммайы-халк бир бихтери,
Гурбы бар эрсе болур үч бириси.
Бу сыпатдыр өвлүйәлер халаты,
Хак тагала хикмети хем гудраты.

Өвлүйәлер барада Азадының автографында парс дилинде шыгыр билен берлен маглумат ашакдакылардан ыбаратдыр:

Си:сад-о пенжа:х-о шеш тен эз эвлия:э ру:зга:р,
Да:имен хестенде-о небу:д з'ин адад ха:ли жаха:н
Си:сад абта:л әст, чихил абда:л, сайа:х әст хәфт,
Пенж овта:д эст, се акта:б, ди:гер говс да:н.

(Түркменбашы адындакы Түркменистан Милли голязмалар институты, голязмалар хазынасы, инв. № 546, 645 сах.).

(«Дүнйәдәки өвлүйәлериң үч йүз алтмышы,
Мыдама бардырлар, шу сандан дүнйә бош дәлдир,
Үч йүз-абтал, кырк-абдал, сайях-едидир.
Бәш-овтат, актап-үч, бейлекиси-де говсдур»).

Гөршүмиз ялы, өвлүйәлерин саны кә халатда айры-айры чешмелерде аз-кем тапавутланяр. Мухаммет ымматындан илкинжи кутб хезрет Абабекир Сытдык, ахыркы кутб болса хезрет ымам Мәхди (Мәти) хасапланяр. Шу икисиниң арасында кутблук

дережеси хич хачан айрылмалы дәл. Кутб бир болмалы. «Тенбихил-ахаван фи ма' рыфат-е Махдумгулы ишан» атлы китапда язылышына гөрә, кутбдан ашакдакы макам (орун) овтатдыр. Овтат дөрт болмалы. Онлан ашакдакы макам ахярдыр, олар еди болмалы. Олардан соңкы макам будаладыр. Оларың саны кыркдыр. Булардан соңкы макам нужабадыр, оларың саны етмиш болмалы. Олардан соң нукабалыр, оларың саны үч йүз болмалы. Эгер нукабадан бири өлсе, сада адамлардан бирини шонуң ерине беллейәрлер. Эгер нужабадан бири өлсе, нукабадан бирини шонуң орнуна гойярлар. Эгер будаланың бири өлсе, нужабадан бирини шонуң орнуна беллейәрлер. Эгер ахярың бири өлсе, онуң орнуна будаладан бирини гойярлар. Эгер овтадың бири ёгалса, онуң орнуна ахярдан бирини беллейәрлер. Эгер говс я-да кутб өлсе, онуң орнуна овтадың бири белленйәр.

Магтымгулы «Чыкып отурмыш» диен гошгусында:

Булар мени этди өзлерне хемрах,
Янык багрым яшын дөкүп отурмыш, -

дийип, өзүниң үч йүз нукаба макамындадыгыны ятладяр (10 сах.).

Ёкарда Хиндистаны,
Аркада Түркүстаны,
Өвлүйәлер умманы,
Ол Румустаны гөрсем.
Говс әре барабар бир кимсе ёкдур...
Актап бир мензилдир, манзары хакдыр

ӨВМЕК اومك – магтамак, тарыпламак, өвгүсини етирмек, тарып этмек.

Ил ичинде өзүң өвер,
Ел думаны башдан агар.

ӨВРАТ (а. авра:д, бс. вирд) اوراد – **сер. вирт**.

ӨВРҮЛМЕК اوریلمک – 1) доланмак, ызына гайтмак, ызына айланмак, гайдып гелмек; 2) башга гөрнүше гечмек.

Пелек, сениң бу дөвлетли герданың,

Бизиң сары өврүлмезми, гелмезми?!

ӨВСЕР اوسر – түви, ужук ялы дәнелери арассаламак үчин уланылян гиң ве ялпак гап, ол агачдан ясаляр.

Хәким болсаң, халкы гүн киби чойгун,

Акарда сув, я өвсерде ел болгун.

ӨВТАТ (а. авта:д, бс. ватад) اوتاد – **сер. овтат**

ӨВҮРМЕК اویرمک – 1) ызына гайтармак; доламак; 2) бир гөрнүшден башга гөрнүше гечирмек, тәзе гөрнүше салмак; **йүз өвүрмек** - йүз дөндермек; гитмек.

Йүз өвүрди мундан бирниче мертлер,

Бирничелер бал дийип, батмыш белая.

ӨВҮТ اویت//اوگوت – несихат, пент, вагыз; **өвүт этмек** – несихат этмек.

Гел, көңүл, мен саңа өвүт берейин.

Магтымгулы өвүт эдер,

Аңлан гулагында гидер.

ӨВҮЧ (а. авж) اوج - ёкары, белентлик; бир залың ин ёкары ери, иң ёкары дережеси; иң ёкары нокат; **өвүч алмак** - ёкарланмак, гүйчленмек.

Өсдүкче өвч алар дүнйәнин ели,

Мухапбет өвжүнден яр бир гел дийсе.

Не агыр сарпадыр кайсы өвүчде.

Йигитлик өвжүнде хениз хыялым.

ӨВЧ (а. авж) اوج – **сер. өвүч**

ӨГҮТ اوگوت – **сер. өвүт**

ӨДЕНМЕК (ө:денмек) اودنمک – 1) берилмек, ерине етирилмек; 2) дереги берилмек; 3) лайык болмак, мынасып болмак.

Яранлар, бармыдыр бу дерде чәре,

Өртенип, өденип гезмели болдум.

ӨЗГЕ اوزگه – башга, айры.

Хакдан өзге чәре ёкдур, не кылай мен, нейлейин.

Гөгерсе дырнаклар, аларса гөзлер,

Имандан өзгеси хичдир, яранлар.

ӨЙ اوی – 1) яшалян жай; 2) көне дөврүде яшалан гара өй; 3) **гм.** яш; **отуз өй** – отуз яш.

Имди аяк басдың отуз өйүне,

Гөзяшы сачылар чагдыр, бу чаглар.

ӨЙЛЕНМЕК اویلنمك – 1) өйли-ишикли болмак; 2) машгала эдинмек, аял алмак, дурмуш гурмак.

Йигит халың гаррылыга,

Салайын дийсен, өйленгил.

ӨЙЛҮК اویلك – Гызылетрек этрабында бир ериң ады. Бу сөзи кәбир адам «ойлук» шекилинде хем уланярлар; **сер. Ойлук**.

Өйлүкде яйланы гурсак,

Ат чапдырып, байрак берсек.

ӨЙЛӘН (өйлә:н) اویلان – гүнортан, өйле вагты.

Гердиши кеч габха пелек элинден,

Эртири шат болан өйлән гүлмели.

ӨЛ (ө:л) اول – гуры сөзүнин антоними (терси, гаршысы), чыг, ызгарлы, немли. гуры дәл. Бу сөз Магтымгулының диванларында «хәл» шекилинде-де габат гелйәр.

Бу гүн орагыны алар элине,

Өл-гуры дадламай, бичип барадыр.

ӨЛЕН اولن – арадан чыкан, мерхум болан, вепат болан, жаны чыкан.

Хер сөзүм бир дүрдүр гадрын билене,

Делалатдыр дога этмек өлене.

ӨЛЕН اولنگ - 1) отлук мейдан, чеменлик ер; 2) түркмен халк шахырана дөредижилигинин бир жанры: айдымын бир формасы, ол дөрт сетирли боляр; **өлеңлик** – отлук, чеменлик ер; мейдан

Иллери бар диңли-диңли,
Совук сувлы тер өлеңли.
Гудрат билен бир өлеңлик көл болса.
Гүн дүшмеен тер өлеңли.

ӨЛЕҢЛИК اولنگ لیک – **сер. өлең**.

ӨЛИ اولی – 1) өлен, жансыз, дири дәл 2) мейит, жесет, өленин жеседи, ләш.

Етмиш ики миллет гөмер өлүсин,
Сегпараз миллети ләши яндырар.

ӨЛМЕК اؤلمک – арадан чыкмак, жаны чыкмак, вепат болмак, дүнйәден өтмек, мерхум болмак, ёгалмак.

Ынансаң саңа имандыр,
Өлмек хак, дирелмек хакдыр.

ӨЛҮМ اولیم - ёгалыш, вепат болуш, арадан чыкма; **гм.** ажал, зәхер.

Өлүм зулмун адам бойнуна гойсаң,
Горкусындан саралмазмы, солмазмы?!

ӨЛЧЕРМЕК اولچرمک – 1) янян оды хас оңат янар ялы гозгашдырмак, чала янян оды гүйчли янар ялы этмек; 2) кесгитлемек, билмек, өлчегини кесгитлемек; 3) **гм.** 1) ойланып гөрмек; 2) гошгамак; артдырмак.

Ёлда ёлуклырды чешми-жадыны.
Өлчердим, эл чойдум ышкың одуны.

ӨМРИ-ТЕБАХ (а-п. ’омр-е теба:х) عمر تباه – **сер. өмүр** ве **тебах**.

ӨМҮР (а. ’омр) عمر – яшайыш, яш, яшайыш дөври, хаят (**сер.**); **өмри-тебах** – бихуда өмүр, бидерек гечен яшайыш.

Умыдым хасыл олмаз бу өмри-тебахымдан,

Жан көйди жесет ичре бу аташы-ахымдан.

ӨҢИ-АРДЫ اونکی آردی – башы-аягы. өңи-ызы, башы-ахыры.

Ёмут, гөклең тәсип эдип гөзүнден,

Чыкды гошун, өңи-арды билинмез.

ӨПҮШ اۋپوش - «өпмек» ишлигинден ясалан ишлик ады; өпмеклик, огшамаклык.

Дүнйә зендир, көп ойнашлы эри бир,

Бир өпүшде этиң, ганың сорубийр.

ӨРЕ (ө:ре) اوره – 1) мейдан; 2) жыкырың сүтүни; 3) өйүң, чатманың сүтүни.

Йыгын гөрки, ёв гүнүниң өреси,

Үшбу гара ери гучды дийдилер.

ӨРТЕМЕК اورته مک – 1) якмак, яндырмак, көйдүрмек; биширмек; 2) азап чекдирмек, хорламак, якмак.

Өртеме ышк одуна мундан зыяда бизни!

Мен пакырны өртәп дуран назарда.

ӨРТЕНМЕК اورتنمک – 1) янмак, көймек, бишмек; 2) гынанмак, янып-бишмек; жаныңы якмак; хорланмак.

Ояндым, өртендим, туташдым, яндым.

Көйдүм, бишдим, яр-достлар, өртендим, эда болдум.

ӨРТҮНЖЕ اۋرتونجه - өртүк, үсте өртүлйән зат; дүшек; ёрган-дүшек.

Ятса ер болды дүшек, өртүнжеси парча килим,

Еди йыл бакды Шугайп гойнуны Муса-Келим.

ӨСМЕК اوسمک – 1) дүшмек, херекет этмек, ел дүшмек; 2) гөгерип баш алмак; 3) кәмиллешмек, гүйчленмек, гиңелмек, яйбаңланмак.

Паныны бакы билдиң ел дей өсдүң, йүвүрдиң,

Достуңа аз барышдын, душмана йүз чөвүрдиң.

Ярың ели өсди, өзи гизленди,

Умыт элин герди, шунча гөзленди.

ӨТГЕРМЕК اوتكرمك – гечирмек, өтүрмек; вагты гечирмек.

Йигитлик эсериң өтгердим зая.

ӨТГҮР اوتكور – 1) йити, кесгир; 2) **гм.** тәсирли, дегерли, йити маны (сөз хакда).

Даглардан кувватлы, деря хайбатлы,

Өтгүр алмаз дишли, нәхен сыпатлы.

ӨТЕН, ӨТГЕН اوتن//اوتكن – гечен; өнки; өң болуп гечен; озалкы; өң гечен.

Өмрүңе алданма, өтене янма,

Малына гуванма, мүлке даянма.

ӨТМЕК اوتمك – 1) гечмек, гечип гитмек, бириниң я-да бир задың гапдалындан гечип гитмек; 2) озуп гечмек; 3) гечмек (вагт хакда); 4) **гм.** тәсир этмек, кесмек (сөз хакда); 5) гечмек (харыт, мал хакда); 6) багышламак (гүнәни).

Дүнйәниң дүйби өтмекдир,

Мырат – мунда иш битмекдир.

Ягшы гүнлер мүң йыл гечсе аз гөрнер,

Яман гүнлер аз хем болса өтмез хич.

Ёл үстүнде өлсем, ёла атсалар,

Разы мен үстүмден басып өтселер.

ӨТҮРМЕК اوتيرمك – 1) гечирмек, гечирип гойбермек; 2) гечирмек, вагт гечирмек; **яланчыны хасрат билен өтүрмек** – дүнйәни гайгы билен гечирмек.

Яланчыны хасрат билен өтүрмәң,

Бир пасыл дөврандыр, өтди, яранлар!

Дөвлерни бент эдип, дине гетирен,

Сүре-сүре, бу дүнйәден өтүрен.

ӨХДЕ (а. охде) عهده – 1) хөтде, сөз берме, бир иши үстүңе алма; боюн алма; 2) везипе, борч, бир адамың ерине етирмәге межбур болан иши; 3) жогапкәрлик; **өхдесинден гелмек** – хөтде гелмек, башармак.

Магтымгулы айдар, бир зат билмезем,
Ишлер бардыр, өхдесинден гелмезем

ӨХДЕСИНДЕН ГЕЛМЕК (а-т өхдесинден гелмек) عهده سیندن گلمک – **сер. өхде**.

ӨЧМЕК اوچمک – 1) сөнмек, янмазлык; 2) херекетден галмак, дурмак; 3) гөрүнмез болмак; 4) гутармак, тамам болмак.

Ничәниң машгалы тәзеден янар,
Ничәниң чырагы өчүп барадыр.

ӨЧҮРМЕК اوچیرمک – сөндүрмек, янгының өңүни алмак; 2) ятырмак, дурузмак; 3) бозмак, айырмак.

Гелип, эли биле одум өчүрсин,
Ёгса сөнмез баран биле, буз биле.

- П -

ПА, ПАЙ (п. па:, па:й) پا//پای – 1) аяк, ынсаның ве хайваның беден агзаларындан бири; 2) гадам; 3) бир задың гырасы ве ашагы; **пай астына дүшмек** – аяк ашагында галмак; **пайы-бент** – 1) баглы, гирифтар; аягы баглы; 2) душак, аяк багы; **пайы-бент олмак** – баглы болмак гирифтар болмак, дучар болмак

Яр ёлунда гадам гойсаң,
Пай орнуна сер биләни.

Пайы-бент олдум о гүн гам хайлының дустасына.

Пай астына дүшди намысым, арым.

Етип гелдим кәмиллигиң пайындан.

ПАБЕНТ (п. па:бенд) پا بند//پای بند – **сер. па**.

ПАДЫВАН (п. па:де-ба:н) پاده بان - «пада» - сүри, мал сүрүси; йылкы; өри, өри мейданы. «Бан» (ван) – саклайжы, горайжы; эе диен манызы аңладян послелог. **Падыван** – 1) чопан, сүрүни горап саклаян; 2) сакчы, гаравул.

Гошун серенжамын, ил серишдесин,
Падыван оглуна билмек ярашмаз.

ПАЕКИ (п. па:еки:) پایکی – 1) пыяда, улагсыз; 2) ёртавул; хызматкәр; нөкер; «пакар» хем дийилйәр

Рейис болан паекиден пул алар,
Бермесе, бойныга гыл аркан салар.

ПАЕНДЕ (п. па:енде) پاینده – 1) хемишелик, довамлы, эбеди, бакы; 2) беркарар, мыдамалык.

Билбил паенде арзувлар,
Тәзе гунча, гүл-де сени.

ПАЖЫР (а. фа:жир) فاجر - «фожу:р» сөзүнден. 1) азгын, азан, ёлдан чыкан, пыссы-пыжурлык эдйән адам, бозук; 2) гүнәкәр, зына эдйән адам.

Алымларың сөзи пенди-несихат,

Пасык, пажырларга көп болма үлпет.

ПАЗЫЛ I (а. фазл) فضل – 1) билим, ылым; талант, укып; 2) берим; жомартлык; артыклык; сахылык; 3) бир задың галындысы.

Пазлы билен барча ишим битирип,

Хүйр-у гулман ичре фераг етишсе.

Пазлың биле, я субхан,

Гүнәхим гүзешт эйле.

ПАЗЫЛ II (а. фа:зил, кс. (фозала:) فاضل – ылымлы, билимли, дана, акыллы, ылымда башгалардан артыкмач адам.

ПАЙБЕСТ (п. па:й-бест) پای بست//پا بست – 1) баглы, гирифтар; 2) бирине я-да бир зада хөвеси болан; 3) жайың фундаменти

Чүнки эйләпдир хова зынжыры бирле пайбест

ПАЙЛАШМАК (па:йлашмак) پایلاشمق – 1) бөлүшмек, бирнәче бөлеге бөлүп, өзара үлешмек; 2) **гм.** дуйгудашлык билдирмек, гынанжына шәрик болмак.

Пайлашарлар халал-харам йыгнаныны.

Сен азабын чеке-чеке гидер сен.

ПАЙМАЛ (п. па:й-ма:л) پایمال//پامال – аяк астына дүшен, аяк астына алнан; депеленен; песе дүшен, хорланан, зебун болан; **паймал болмак** – аяк астына дүшмек. депеленмек; **паймал этмек** – аяк астына алмак, хорламак, песе дүшүрмек.

Андан оввал гам мени паймал эдип алмалыдыр.

Өмрүм паймалымдыр, жаным нисарын

Небс иле шейтанын паймалы болдум,

Эйәм, сен лутф эдип, гутаргыл ондан

ПАЙЫ-БЕНТ (п. па:й-бенд) پای بند – **сер. па**.

ПАЙЫ-БЕСТ (п. па:й-бест) پای بست – 1) гирифтар, баглы, бир ише я-да бир зада хөвеси бар адам; 2) жайың эсасы, фундаменти.

Вех, ки кылмышдыр мени жам жахалат эсрү мест.

Чүнки эйләпдир хова зынжыры бирле пайы-бест.

ПАЙЫ-ДЕСТ (п. па:й ве дест) پای و دست – аяк ве әл.

Сынаг болмаз әр дашындан.

Не пайы-дест гылгын айтмаз

ПАЙЫЗ I (п. па:и:з) پائیز – гүйз, томусдан сонкы, гышдан өңки пасыл, **пайзы-хак** – хакыкат гүйзи; **гм.** хакыкы дүнйә, шу дүнйә.

Сагй кыл, алгыл бахар-у пайызы-хаклан бир семер.

Багы-рыхлатдан нахалың берги солмасдан бурун.

ПАЙЫЗ II (а. фа:из) فائز، فایض – 1) долы, пүре-пүр; 2) багтлы; 3) көмек берижи, 4) сахы, эли ачык, 5) еңен, үстүнлик газанан, еңижи.

Йыгылды дервүшлер, гелди пайызлар.

Ол не билбил, окайыр пайыз гилер семада?

Хемрахының билбилидир, пайыз гидер семада.

ПАЙЫЗ III (а. файз) فیض – 1) боллук, нығмат, мерхемет; пейда, неп; 2) ылым, билим; 3) көп зат; көп сув.

ПАКР (а. факр) فقر – 1) ёксузлык; дервүшлик; эли ларлык пакырлык, гарыплык; 2) хакыкатын тарапыны чалып, махрумчылык чекмек; хакыкат үчин махрумчылык чекмек; 3) пула, мала дәл-де, худая мәтәчлик чекмек. Меселем, «эл-факр-о фахри:» диен хадысда гелши ялы. Онун манысы: «Менин худая мәтәчлигим, оны истемегим менин буйсанжымдыр»; **пакр әхли** – дервүшлер, ёксузлар, гарыплар.

Баглайып бөхтан иле, пакр әхлине тагсырлар,

Кимлери пакр-у пенада эйледи мәтәч аңа.

ПАКР ӘХЛИ (а. факр эхли) فقر اهلی – **сер. пакр**.

ПАКЫР (а. факы:р, кс. фокара:) فقیر – 1) гарып, ёксул; 2) суфизмде худая мәтәчлик, мала, мүлке дәл; дурмушда сада яшаян адам, **пакырлык** – худайың хатырына махрумчылык чекмеклик.

Көңүл гушы перваз эдер пакырың.

Истесе, деӊ-душлар баша алтын тәч,

Пакырлык мүлкүнден маӊа бергил пач.

ПАКЫРЛЫК (а-т. факы:р-лык) **فقیر لیق** – **сер. пакыр**.

ПАЛ (а. фа:л) **فال** – 1) угур, оӊат тәлей, хош багт; 2) багт ве тәлейи билмек үчин кәбир геӊ серишделере йүз тутмак (мес., китап ачмак, монжук ташламак ве ш.м.).

Магтымгулы, галат болды бу паллар,

Дерт зыят дүшүпдир, зебундыр халлар.

ПАЛАН (п. па:ла:ң) **پالان** – йүӊден я-да самандан долдурып бежерилен йүк чекйән хайванларыӊ аркасына атылан гашсыз юмшак бир хили эер; **паланлы** - үстүне палан атылан.

Паланлы гатыр дек болуп шанына,

Бугра боюн мөйлер сокса герекдир.

ПАЛУДА (п. па:лу:да) **پالوده** – түрк дилинде палузе **پالوزه** ве арапча фалузеж **فالودج** шекилинде уланыляр. Вермишель ялы инчежик эдилен крахмала (**نشاسته**) сироп (**شیره**) я-да шекерли сув ве оврадылан буз я-да гар гошуп тайярланан совук ичги-шербет. Крахмалыӊ шол инчежик йүп шекилли гөрнүши өрән юмшажык ве еӊилжек боланы үчин, пере-елеге меӊзедилипдир. Бу ичги доӊдурма сатылян ерлерде сатыляр.

Магтымгулы бу сөзи «Дашы сындырар» диен гошгусында гетирип, шейле язяр:

Ыкбалыӊ оянса, дөвлет яр болса,

Дага азы урсаӊ, дашы сындырар,

Тәлейиӊ терс гелсе, багтыӊ шор болса,

Палуданыӊ пери диши сындырар.

Шахырыӊ 1992-нжи йылда нешир эдилен биринжи жилтинде бу сетириӊ «Палуда» диен аш диши сындырар» шекилинде берилмеги хем әлчег, хем-де маны жәхетден хакыката терс гелйәр, чүнки «палуда» диен аш ёк.

Магтымгулының шу сетирлерини Гүндогарың бейик классык языжы-шахыры Сагдының ашакдакы бейди билен деңешдирмек өрән гызыклыдыр. Ол шейле язяр:

Бахт эгер я:ры дәхед
хашха:ш сендан мишкенед,
Верне яры недәхед
палуда дендан мишкенед
(Ыкбалың яр болса, хашхашың
саманы-да демири
сындырар-дөвер,
Эгер багтың көмек бермесе,
палуда-да диши
сындырар дөвер).

Магтымгулы Сагдының биринжи сетирини гошгусының икинжи бендиниң ахыркы сетиринде «Хашхашың саманы башы сындырар» шекилинде гетирипдир. Шейлеликде, ики бейик шахырың икисиниң-де «палуда» сөзүни бир маныда уланандыкларыны гөрмек боляр.

ПАМАЛ (п. па:ма:л) پامال – **сер. паймал**.

ПАНЫ (а. фа:на:) فانی – 1) хемишелик дәл, вагтлайын, довамсыз, ёк болуп гидйән; 2) дини дүшүнже боюнча шу дүнйә; антоними: бакы.

Бу дүнйә паныдыр, тутмаз бинаны.
Магтымгулы, дүнйә паныдыр, паны.
Кимлер диер: дүнйә яланчы, паны.

ПАРА I (п. па:ре) پاره – 1) йыртык ийрик, ярык; 2) бөлек; топар; парча; 3) сан; **пара этмек** – йыртмак, даргатмак; бөлмек.

Назар кылса, пара эдер дашлары,
Бирничәге агу эдер ашлары;

пара болмак - йыртылмак, ярылмак, бөлүнмек.

Йүрек-багрым болды пара.

Истиханым алтмыш пара этдилер;

пара-пара – бөлек-бөлек, тике-тике.

Бу мениң йүрегим пара-парадыр.

Еди йылдыз гардашы, Айың, Гүнүң парасы.

ПАРА II (п. па:ре) پاره – 1) пул; 2) бир иши ерине етирмек үчин берилйән пул; пара.

Пыгамбер орнунда отуран казы,

Пара үчин элин ача башлады.

ПАРА-ПАРА (п. па:ре-па:ре) پاره پاره – **сер. пара I**.

ПАРАЙЫЗ (а. фера:из, бс. фарз) فرایض – **сер. парз**.

ПАРАЛАМАК (п-т. па:раламак) پارالامق – пара этмек (**сер.**), бөлмек, ярмак; йыртмак, тике-тике этмек.

Магтымгулы, илден-иле аралар,

Хижран тыгы билен багрым паралар.

ПАРАСАТ (а. фера:сет) فراست – акыллылык, билимлилик, кесгирлик, пэхимлилик, йитилик, узакдан гөрүжилик.

Парасат кыл, бакып акла,

Гоч йигидиң сөзүн хакла.

ПАРАХАТ (а. фера:гат) فراغت – арап дилинде ынжалыксызлык, ховсалалылык, парс дилинде болса асудалык, рахатлык, ишден соң рахат болмаклык.

Парахат ятырдым небсими беслэп.

Йөрир кервен, чекилер гөч,

Ятып сен парахат биле.

ПАРЗ (а. фарз, кс. фара:из) فرض – 1) ерине етирилмеги хөкманы зат; дини дүшүнже боюнча, хөкманы ерине етирилйэн иш; 2) чаклама; **парзы-важып** – дин боюнча хөкманы ерине етирилйэн ишлер.

Кыямат гүн гүвэмиз –

Сүннет билен парз дәлми?

Ягшылар ызында йөрсем довамат,

Парзы-важып, терк этмесем хем сүннет.

ПАРЗЫ-ВАЖЫП (а. фарз ве ва:җиб) فرض و واجب – **сер. парз**.

ПАРРАН (п. перра:н) پرّان - «пераниден, перандан – учурмак, зыңмак» ишлигинден; 1) учуп, ок ялы учуп гечип; 2) учян, бөкйән, учуҗы, учян халда; атылан (ок).

Деңим-душум, досты-яран,

Пелек багрым йүзди парран.

ПАРС (п. Парс, Фарс) پارس//فارس – 1) Эйраның гадымы ады; 2) эйранлыларың көпчүликлейин геплейән дили; 4) парс миллетинден болан адам.

Айдыяр Магтымгулы, сен-сен җаханың кәкили,

Дине салган Парс иле Эйраны сен-сен, эй пери.

Парса чөкен дөвлет сизе өврүлер,

Инди бу дүнйәниң мейли сизиндир.

ПАРСАҢ (п. ферсеңг) فرسنگ – **сер. парсах**.

ПАРСАХ (а. фарсах) فرسخ – парс дилиндәки «ферсеңг» сөзүнден алнан сөз; алты километре барабар узынлык өлчеги; агач, мензил (мес., үч агач ёл, ики мензил ёл).

Дүлдүле бир парсах галган Алыдыр.

Юрды болар ялы парсахлары бар.

ПАРХ (а. фарк) فرق – 1) тапавут, айратынлык, үйтгешиклик; 2) айырма, айрылык; сечме, сайлама.

Бу ёлда парх этмез беглер, солтанлар,

Я гайыплар догры ёла элтенлер.

Пархыны аңламай. харам иер сен.

Хич пархы ёк сенде мердиң, намардың.

ПАРЧА I (п. па:рче) پارچه – 1) нахдан я-да йүңден докалан зат; 2) мата; 3) аял-гызларың гейим-гежими үчин элде докалян йүпек матаның бир гөрнүши.

Парча гейсе, гыз оглана сын болар.

Кимлер дүйпден галлачдыр,

Ким парча, халы гөзләр.

ПАРЧА II (п. па:рче) پارچه – бөлек, бир бүтеви затдан кесилип алнан бөлек, тике; топар.

Гуллук етиргил жанындан,

Аяма парча нанындан.

Ятса ер болды дүшек өртүнжеси парча килим.

ПАРЫГ (а. фа:рыг) فارغ – 1) асуда болан, рахат болан; дынч, асуда; бош, азат; 2) ишден эл чекен; арам; **парыг болмак** – асуда болмак, рахат болмак, ишден эл чекмек.

Магтымгулы, адың дөнди Пырага,

Парыг болуп, чек өзүңни гырага.

ПАСЫК (а. фа:сык) فاسق – бозук, азгын, ёлдан чыкан, пыссы-пыжурлык эдйән, гүнәкәр.

Таңры, пыгамбер сөзүнден бихабардыр пирлер,

Пасыкны казы билип, залымны найып дийрлер.

ПАСЫЛ (а. фасл, кс. фосу:л) فصل – 1) йылың дөртден бир бөлеги; мөвсүм; заман; 2) китабың бир бөлеги; 3) айырмак, кесмек; 4) ики сүңкүң биригйән ери: **чахар пасыл** – дөрт пасыл.

Хеңңам узын, өмүр – аз,

Чахар пасла башдыр яз.

Йигитлик паслыны гыша етирдим.

Бир пасыл даврандыр, өтди яранлар.

ПАТА (а. фа:тихе) – **сер. патыха**

ПАТМА (а. Фа:тиме) فاطمه – Мухаммет пыгамбериң гызы, лакамы Зәхра, ене бир лакамы Салыкайы-Кубрадыр. Она уммул-эимме хем дийилйәр, эжеси – Хатыжа. Бир ровайата гөрә, Мухаммет пыгамбер болмазындан бәш йыл өң, башга бир ровайата гөрә бәш йыл соң йигриминжи жумады-эс-саны айында Мекгеде доглуп, какасы өленден етмиш гүн геченден соң, 633-нжи йылын жумады-эс-саны айының үчүнде-де арадан чыкыпдыр. Ровайатлара гөрә, Патма узак яшамандыр, онуң 16-18 яшандыгы кабир

чешмелерде айдыляр. Патма 9 яшында хезрет Ала дурмуша чыкыпдыр. Шондан Хасан ве Хусайын атлы ики оглы хем-де Зейнеп ве Уммы-Күлсүм атлы ики саны гызы болупдыр. Патма Мединеде арадан чыкыпдыр; **Патмайы-Зәхра** — йүзи ак, парлак Патма.

Бир хат бардыр ол Патманың сачында.

Хасан, Хусайн диниң энвери, махы,

Каны Патма-Зәхра хүйрлериң шахы.

Таңла магшарда гөрерсиз Патманың гөзяшыны.

ПАТМАЙЫ-ЗӘХРА (а. Фа:тиме-йи Захра:) **فاطمه زهراء — сер. Патма**.

Патмайы-Зәхрадыр аның энеси.

ПАТЫХА (а. фа:тихе) **فاتحه** — 1) башлангыч, хер задын башы; 2) «Куръаның» биринжи сүресиниң ады: «Ал-хамд»; 3) дога, алкыш; 4) **гм.** баш башланыш; карар. Түркмен дилинде уланылян «пата» сөзүниң аслы шундандыр; **пата бермек** — дога окап ругсат бермек, өлени ятлап дога окамак.

Алкышы-патыха дога билен эр,

Мазлумга сүтемлик эдижи болма.

«Омин!» дий, тур, оглум, пата берели.

«Бу оглана пата бериң!» - дийди сап.

ПАХР (а. фахр) **فخر** — буйсанма, буйсанч; гуванма, гуванч; шөхрат; бегенч; өз малына, байлыгына я-да доган-гарындашың малына, везипесине буйсанма; **пахр кылмак (этмек)** — буйсанмак, улумсылык билен гуванмак; **пахры-җахан (әлем)** — дүнйәниң гуванҗы (Мухаммет пыгамбериң ве хезрет Алының эпитети).

Хоҗалар пахр эдер асыл-затына.

Каны хак хабыбы ол пахры-җахан.

Я, Мустапа, пахры-җахан шыпа бер!

ПАХРЫ-ҖАХАН (а-п. фахр-е җаха:н) **فخر جهان — сер. пахр**.

ПАШ (п. фа:ш) فاش – бу сөзүң аслы «фаши» болуп, арап дилинден алныпдыр ве парс дилине гечипдир; әшгәр, мәлим, аян; ййран, **паш эйлемек (этмек, кылмак)** - әшгәр этмек, мәлим этмек, үстүни ачмак; **паша дүшмек** - әшгәр болмак, аян болмак; йайрамак; **паш олмак** - әшгәр болмак, аян болмак, ачылмак.

Паш эйлерем, бир сөзүм бар диймәге,
Сырың дестан эйләп, паша дүшүп сен.
Магтымгулы, сырын гизле,
Хер намарда паш олмасын.

ПАШМАК پاشمق – аякгап, көвүш, аяга гейилйән.

Пакыр дийп, пашмагна элим ураным,
Депрененде, дөвден демли чыкыпдыр.

ПАЯ (п. па:йе) پایه – 1) дүйп, эсас, дирег, бинят, фундамент; 2) мертебе, дереже, везипе; 3) басганчак, пилле.

Ер дирегги, гөк паясы,
Дервүшлериң догасыдыр.

ПАЯ-ПАЯ (п. пайе-па:йе) پایه پایه – дереже-дереже, пилле-пилле, басганчак-басганчак.

Гелен нөкериндир, гелмеен авун,
Бейиклик зинесин гал пая-пая.
Чарх олды нердиваным,
Гөк пая-пая дөнди.

ПАЯН (п. па:я:н) پایان – 1) соң, ахыр; ыз; 2) уч, кенар, гыра; **бипаян** – соңсуз; көп, зыят; **паян бермек** – ахырына ченли етмек, бакы болмак, **паянына чыкмак** – соңуна етмек.

Йүз йыл окап паянына,
Не Зал-у не Лукман чыкар,
Ялан дүнйә паян берендир киме?
Агалар, дүнйәниң паяны болмаз.

ПАЯНА (п. па:я:не) پایانه – 1) соң, ахыр, ыз; 2) уч, кенар; ярымаданың деңзе етйән соңкы нокады.

Суруд-у седа бирле, жахан йүзи абатдыр,
Олма суруда магрур, паянасы бибатдыр.

ПЕДЕР (п.) پدر – кака, ата, дәде.

Ясхана дийп, йыглап гечди педериң.
Педер бизе мирас гойды бу дерди.
Педерим Азады өтди, галмады кәбәм энем.
Кими якар болды педер, гардашы.

ПЕЗАЙЫХ (а. феза:йих, бс. феза:хет) فضایح – **сер. пезихат**.

ПЕЗИХАТ (а. фези:хет, феза:йих) فضیحت – 1) рысвалык, шерменделик; песлик, ярамазлык, эрбетчилик; габахатлык, айып.

Йыл-йылдан пезихат артар эйяма,
Хакың өзи гетирмесе энжама.

ПЕЙ (п.) پی – 1) ыз, арка; 2) аяк; 3) жайың дүйби, эсасы, жайың фундаменти; 4) дамар, нерв.

Арыфлар янында дүнйә пейинден,
Аваралык эйләп билмек ярашмаз.
Пыгамбер пейсиздир, Сүлейман сүңксүз.

ПЕЙВЕНТ (п. пейвенд) پیوند – 1) баглы, багланышыклы, бирлешен, бирлешип дуран; 2) ики задың бирикмеги; 3) баг (йүп); 4) сапма; **пейвент этмек** – бирикдирмек, сапмак.

Үчи экиз, ол дөрт эрер пейвенди,
Ол не жумаг эйләр, не чыкар ятдан.
Гел, акыл доландыр инди,
Йүрек пейвенди, жан бенди.

ПЕЙВЕСТ (п.) پیوست – 1) багланан, япышдырылан, бирикдирилен, баглы, бириген; 2) гошмача, хемра; **пейвест кылмак** – багламак, бирикдирмек; **пейвест олмак** – гошулмак, бирикдирмек; **пейвест олмак** – гошулмак, бирикмек.

Абдаллардыр чын пейвести атамын.
Көңлүм хак пейвестидир.

ПЕЙДА I (п. пейда:) پیدا – 1) гөрнүп дуран, әшгәр, мәлим, аян; **пейда кылмак (этмек)** – тапмак.

Хыружа гелип, әлем, кыларлар пыган пейда.

Җошар сен, хер сөзи пейда эдер сен.

Даг кылар думан пейда.

Бижанлар жана гелип,

Эдерлер дахан пейда.

ПЕЙДА II (а. фа:иде) فائده – хайыр, газанч, неп.

Яманың зыяны илине етер,

Наданың пейдасы өзүне дегмез.

ПЕЙКЕР (п.) پیکر – 1) беден, тен, эндам; форма, фигура; сурат, образ; 2) хейкел, скулүптура; **пери-пейкер** – пери гөрнүшли, пери шекилли, пери йүзли; пери эндамл.

Бир пери пынхан отурмыш, «Гелме!» дийип нәз эйлейир,

Ол пери-пейкер сыпатлыг яры гөрдүм шондадыр.

ПЕЙМАН (п. пейма:н) پیمان - әхт, шертнама, шерт, карар; бириниң башга бири билен карар гоймагы; вада; **пейман долмак** – **гм.** өмүр гутармак.

Рузы-эзел рухуң, ягын, шол әхди, шол пейманыдыр.

Пейман долмай, гелсек такат етмеен.

Ол не кимсе өтендир әхт иле пейманы дөрт?

ПЕЙМАНА (п. пейма:не) پیمانه – 1) кәсе, пыяла, өлчег габы; 2) **гм.** аҗал; 3) шерап гуюлян кәсе, рюмка; **пейманасы долмак** – **гм.** өлмек, өмри тамам болмак.

Өмрүң ахыр болуп, долса пеймана.

Тоба җамын нош кыл, ол пеймана долмасдан бурун.

ПЕЙРЕВ (п.) پیرو – эериҗи, довам этдириҗи; тарапдар; **пейреви** – бирине эермек, бириниң ызындан гитмек.

Пейревинде Каф шак-шак-у бу серинде лүълүъи,

Ол ашыгы Гәвгаладыр, гайрасы от мәхфили.

ПЕЙШИН (п. пи:ши:н) پیشین – **сер. пишин**.

ПЕЛЕК (а. фелек, кс. эфла:к) فلک – 1) асман, гк, әлем; 2) багт, ыкбал, тәлей; 3) **гм.** дүнйә.

Серимизде сөвда гуран,

Гөзел хакың пелегидир.

Чүн пелек салды мени ол гүн пена топрагына.

Пелек бу пикирден пушмана гелгей.

ПЕЛЕҢ (п. пеленг) پلنگ – 1) ёлбарс, леопард (р.); 2) **гм.** батыр.

Дагларың арсланы, бабры, пелеңи,

Муш биле денелер пил-пеше жеңи.

ПЕЛИТ (п. пели:д) پلید – хапа, нежис, нәпәк; пес, пис.

Ол пелитлер кылмагай эрди урушның адыны.

Нейге пикр этмес ошол ким бу пелитниң затыга.

ПЕЛЛЕ (п. пилле) پله – басганчак; дереже; иң ёкары дереже; **арш пеллеси** – асманың иң ёкары ери, иң белент нокады; пелле-пелле – дереже-дереже.

Лув йылында дүшди маграч гулласына,

Бырағ мүнүп чыкды арш пеллесине.

Хакыкатда ёла гирен дервүшлер,

Пелле-пелле сидре биле күрс чыкар.

ПЕЛЛЕ-ПЕЛЛЕ (п. пилле-пилле) پله پله – **сер. пелле**.

ПЕЛПЕЛЛЕМЕК پل پللمک – 1) ховада ганат какып дурмак, ганат герип дурмак; 2) галгамак, елкилдемек; 3) пырланмак ола-көзе дүшмек.

Лачынлар пелпеллэп галар асмана,

Харам өлен порсы ләшден айрылса.

ПЕЛТЕ (а. фети:ле) فتیله//فتیل – 1) чыра, шем ве ш.м. ышык берижи абзалларда янян өрүлен лента я-да пагтадан ишилип эдилен йүп; 2) дермана батырылып, яра сокулян пагта йүпи.

Өмрүң шугла урса, йүрек ягыңдыр,

Яг түкенер пелтәң янар, өчер сен.

ПЕЛӘКЕТ (а. фела:кет) فلاکت – бетбагтлык, бичәрелик, апат, мусыбат, улы бела.

Дүнйәйи-пеләкет элиден дат иле бидат,

Сен түйс ки, алдагужы җилвегери-перизат.

ПЕНА I (п. пена:х) پناه – 1) гораг, даянч, гачып аталга, гачалга, букалга; 2) сыгынма, даянма; **пена гетирмек** – гачалга сорамак.

Худаның пенасында

Гезердим сәхралары.

Рехрөв идим, манда болуп отурдым,

Кереминңе сыгнып, пена гетирдим.

ПЕНА II (а. фена:) فنا – 1) ёклук, ёк болмаклык, зовал тапмак, йитип гитмеклик; 2) суфизмде адамың мыдамалык дәл «өзүниң» худая бирлешмеги; **пена кылмак** - ёк этмек.

Пенада гөревер бакалык ишиң.

Хазан бады пена кылды.

Чүн пелек салды мени ол гүн пена топрагына.

ПЕНАХ (п. пена:х) پناه – **сер. пена**.

Хакдан гайры хич ерде пенахым ёк, пуштум ёк.

Пакырлар пенахы яман гүнлерде.

ПЕНЖЕ (п.) پنجه – 1) ынсанда эл аясы билен бәш бармагың җеми; 2) йыртыжы хайванларың өң аякларынын бармаклары билен дырнаклары; 3) **гм.** гүйч, кувват.

Гулатының саясында яшынчаң,

Бүргүт пенжесинде галан ягшыдыр.

ПЕНҖИРЕ (п.) پنجره - әпишге, хова гечмек үчин диварда эдилйән дөртбурч шекилли дилик, дешик.

О нәмедир, пенҗиресиз бинадыр?..

О габырдыр, пенҗиресиз бинадыр.

ПЕНТ (п. пенд) پند - өвүт, несихат; **пент тутмак** - өвүт кабул этмек.

Алгыл пендим, акмак киши,

Өзүне кылма кәйиши.

Тут пендим, не иш гөрер сен.

Гулак тутмаз затларын пендинден.

ПЕНЧ (п. пенж) پنج – бәш (сан), бәш зат; **пенч вагт намаз** – мусулманларың хер гиже-гүндизде ерине етирйән бәш вагт намазы (**сер.**).

Пенч вагт намазы сен ягшы окы,

Аташы-довзахын одуны сөндир.

ПЕР (п.) پر – 1) елек; ганат, гуш ганаты; 2) учужы, учян.

Түй дөкүлер, ганат гырлар, пер гидер.

Каза гахра мүнди – перин сындырса.

ПЕР-У БАЛ (п. пер-о ба:л) پروبال – **сер. бал**.

ПЕРАГАТ (а. фера:гат) فراغت – **сер. парахат**.

ПЕРВА (п. перва:) پروا – **сер. первай**.

ПЕРВАЗ (п. перва:з) پرواز – учма, учуш, учмаклык; **перваз эйлемек (урмак, этмек)** – учмак, асмана галмак, ганат какмак.

Перваз эйләп, сейран этдим дүнйәни.

Көңүл гушы перваз урар пакырың.

Бу дөвран ичре көңүл гушлары эйләр перваз.

ПЕРВАЙ (п. перва:) پروا//پروای – 1) алада; 2) горкы; 3) сабыр, карар; үнс; **первай этмек** – горкы этмек, горкмак; алада этмек.

Магтымгулы, гезип хер тай,

Этмедиң жаханда первай.

ПЕРВАНА (п. перва:не) پروانه – 1) кебелек; 2) ругсат; 3) буйрук, пропуск (р.).

Ышк аташына дүшдүм, первана болдум имди.

Янып первана дек хер дем.

Билмейин атмыш өзүн ышк одуга первана дек.

ПЕРВЕР (п.) پرور - «перверден» - тербиелемек, беслемек – ишлигинден; 1) беслейжи, көмек берижи; 2) тербие эдйән, етишдирйән; **шахы-первер** – көмек берижи шах.

Әлемге шахы-первер,
Болды умматга сервер.

ПЕРВЕРДИГӘР (п. первердига:р) پروردگار – 1) тербиелейжи, тербие берижи; 2) худайың атларындан бири.

Первердигәр өзи пакыра пена.
Сөзүм диңле, первердигәр.
Не азмайыш эйләр достуна первердигәр.

ПЕРДА (п. ферда:) فردا – **сер. ферда**.

ПЕРДЕ (п.) پرده – 1) гапа я-да эпишгә асылян өртги; 2) бир ери айырмак ве гөрүнмесиз этмек үчин асылян мата; 3) йүзе тутулян өртги; ныкап (**сер.**); **гм.** намыс; хая.

Иң ички пердеси нурдан,
Ресулалла – шолар болды.

ПЕРЕҢ (п. Ференг) فرنگ – 1) Франция; 2) Европа; 3) европалы.

Рум, Переңболса мүлкүң,
Хениз «аздыр», кән герек.
Хүтхүт кимин Перенден Чын-Мачына бардыгым.
Бурнун Харамейнде тутар,
Гуйругы Перенден өтер.

ПЕРЗЕНТ (п. ферзенд) فرزند - чага, зүрят, несил, огул-гыз.

Хер кишиниң өз перзенди
Өзүне жемаллы гөрнер.
Перзент бентдир, аял-душак,
Йүке верзишкәр боз эшек,
Болайын дийсең, өйленгин.

ПЕРИ (п. пери:) پری – эртекилерде айдылышына гөрә, өрән овадан гыз шекилинде болуп, перищделер ялы ганаты болан

махлук, жын; 2) гөзел, сөйгүли; овадан аяллар шоңа мензедилйәр; **пери-пейкер** – пери йүзли, пери гөрнүшли.

Пери-пейкер, серви-азат.

Сейр эден токуз пелек асманы сен-сен, эй пери.

ПЕРИ-ПЕЙКЕР (п. пери:-пейкер) پری پیکر – **сер. пейкер** ве **пери**.

ПЕРИДУН (п. Фери:ду:н) فریدون – Эйран ровайтларына гөрә, Эйраның Пишдады династиясының алтынжы патышасы. Ол Атбиниң оглы ве Тәхмурысың неслиндендир. Хачан-да халк демирчи Кәвәниң ёлбашчылыгы астында гозгалаң турзуп, Заххак атлы залым патышаны тагтдан дүшүренлеринден соң, Перидун онуң ерине патыша боляр ве бәш йүз йыллап адалатлылык билен патышалык эдйәр, Заххакы болса, Демавент дагында зындан эдип саклаяр. Перидун өз юрдуны огуллары Иреч, Селм ве Туруң арасында пайлашдыряр. Селме Румы (Кичи Азияны), Тура Тураны ве Ирежe-де Эйраны берйәр. Иреч бейлеки доганларындан кичи боланы себәпли, Селм билен Тур оңа гөриплик эдйәрлер (какалары оңа Эйраны берени үчин) хем-де оны тутуп өлдүрйәрлер. Иреч өлдүрилен соң, онуң аялы бир гыз догуряр, адына Махаферид гойярлар. Ол гыз улаланда, Перидун оны өз доганының оглы Пешене дурмуша чыкаряр. Ондан бир огул дүнйә инйәр, оңа Менучихр ат дакярлар. Менучихр улаланда, Перидун оны Ирежиң арыны алмага өжүкдирйәр. Ол-да уршуп, Селм билен Туры өлдүрйәр. Шондан соң Перидун патышалыгы бүтинлей Менучихре табшыряр, өзи болса аз вагтдан соң арадан чыкяр. Перидундан соң Туруң огуллары (туранылар) билен Ирежиң (эйранылар) огулларының арасында узак йыллар уруш довам эдйәр. Туранлыларың сердары Эфрасыяп, эйранлыларыңкы болса Рүстем боляр. Бу урушлар барада Фирдөвсиниң «Шанамасында» гиңден гүррүң берлипдир.

Дүнйәни дөрт бөлен ханы Перидун?

Перидунның перт ыкбалы сизиңдир.

ПЕРИЗАТ (п. пери:-за:д) پریزاد – 1) периден болан, периден доглан; пери чагасы; 2) өрән гөзел чага.

Межнун Лейли перизады,

Сөен дек сөймүшем сени.

Дүнйәйи-пеләкет элиден дат иле бидат,

Сен түйс ки, алдагужы жилвегери-перизат.

ПЕРИШ (п. ферш) فرش – **сер. перш**.

ПЕРИШАН (п. пери:ша:н) پریشان – 1) дагынык, дагадылан, тертипсиз, булашык, чашгын; 2) эрбет, ярамаз; гамгын.

Магтымгулы, голы баглы, перишан.

Хатырың йүз-мүң перишан, кетхудалык гайгысы.

Көңлүм перишандыр, сәхвим дераздыр.

ПЕРИШДЕ (п. фериште) فرشته – 1) дини дүшүнже боюнча, өрән овадан ве хош гылыклы асманда болуп, гөрүнмейән махлук; мелек; 2) **гм.** иң гөзел ве мылайым тебигатлы; 3) **гм.** бигүнә.

Гоч йигиде медет берсе перишде,

Чар тарапындан болар серишде.

ПЕРМАН (п-а. ферма:н, кс. фера:ми:н) فرمان – буйрук, эмир, хөкүм, приказ, указ (р.); **перман бермек** – буйрук бермек; **перман болмак** – буйрук болмак.

Хакдан етишсе перман,

Не чәре бар, не дерман.

Магтымгулы, перман болды Алладан.

Тил перман бермеди жовап этмәге.

ПЕРМАНБЕРДАР (п. ферма:н-борда:р) فرمانبردار – боюн, боюн эген, бириниң буйругына боюн эгйән адам.

Эмриңе перманбердар,

Эрз-у сема, мафиха.

ПЕРРАН (п. перра:н) پرّان – **сер. парран**.

ПЕРРАЧ (а. ферра:ш) فراش – 1) дүшек дүшейән, хызматкәр; 2) нөкер, хөкүмет нөкери, суд ишгәри; 3) сүпүрижи, жай сүпүрижи.

Хан эйләп ил перражыны,

Бошадып сен аждарыны.

ПЕРРЕНДЕ (п. перенде) پرنده – учужы, учян гуш; **перренделер** – гушлар.

Не гуш галар, не гуртлар,

Перренделер галмазлар.

ПЕРСЕҢ (п. ферсенг) فرسنگ – **сер. парсах**.

ПЕРТӨВ (п. пертев) پرتو – нур, ышык, шөхле, парлаклык, ягтылык, ялкым.

Земин, асман, гарб-у шарк пертөвинде гердандыр,

Заманыя сен гердан, заман сенден бихабар.

ПЕРТҮВ (п. пертев) پرتو – **сер. пертөв**.

ПЕРХАР (п. Ферха:р) فرخار – 1) гадым дөврүрде Хытай билен Кашгарың аралыгында Түркүстанда болан бир велаятың ве шәхериң ады. Ол ерин илатының гөрмегей боланлыгы хем-де бутханаларының көп боланлыгы себәпли, онуң ады роваятларда көп душ гелйәр. Бу шәхериң овадан гөзеллери шахырларың үнсүни өзүне чекипдир. Шонуң үчин бу сөз «овадан, гөрмегей» диен маныда хем уланылыпдыр; 2) бутхана. Проф. Минорский бу ери Мавераннәхриң Талыган диен еринде дийип белләпдир.

Шәхри-Перхар, Карс, Тифлис, Рум, Багдат, Сифлиян...

Төрт тарыкың жемг олан умманы сен-сен, эй пери.

ПЕРХАТ (п. Фарха:д) فرهاد – роваятлара гөрә, Хусров Первизиң дөврүнде Ширин атлы овадан гыза ашык болан архитекторың (даш кесижи уссаның) ады. Хусров Первиз онуң ышкындан әгә боланда, оны Бисутүн дагыны газып, сув чекмәге межбур эдйәр. Бу роваят эсасында көп чепер эсерлер дөрәпдир: **сер. Ширин, «Ширин-Перхат», «Перхат-Ширин»**.

Лейли Межнунындан, Ширин, Перхатдан,

Вамык Узрасындан айрылмадымы?

«ПЕРХАТ-ШИРИН» (п. Ферха:д ве Ши:ри:н) فرهاد و شیرین – я-да «Хусров-Ширин» - Гүндогарда мешхур болан эпики поэма. Онуң дүрли версиялары Якын ве Орта Гүндогар хем-де Кичи Азия халкларының фольклорында ве язув эдебиятында габат гелйәр. Поэманың баш гахрыманлары ысламдан өңки дөврүрде яшан тарыхы шахслар. 1180-81-нжи йылда Нызамы «Перхат-Ширин» поэмасыны языпдыр. 1484-нжи йылда Новайы-да шу темада өз «Перхат-Ширин» поэмасыны язяр. Шу темада азербайжан шахыры Самат Вургун «Перхат-Ширин» драмасыны, түрк шахыры Назым Хикмет-де «Сөйги хакда легенда» драмасыны дөредипдирлер; **сер. «Ширин-Перхат»**.

Дамыганда йөрген уссат Новайы,

«Чар диваны», «Перхат-Ширин» зибайы.

ПЕРХАШ (п. перха:ш) پرخاش – 1) говга, женжел, дава; газап билен бирине гатырганма; 2) уруш, сөвеш. **Ферхаш** гөрнүшинде хем габат гелйәр.

Ким кылур мен халк эра йүз мүң каш-у перхашны,

Бер маңа товфык, улус азар болмасдан бурун.

ПЕРЧ (а. ферж) فرج – **сер. ферч.**

ПЕРШ (а. ферш) فرش – 1) язма, яйма, хер бир яйылян зат; 2) дүшек (халы, палас, кече ве ш.м.); дүшеме, серме; 3) **гм.** ериң йүзи; **арш ве перш** – асман ве ериң йүзи.

Арш, перш олмуш тежелли чүн мунуң дек шовкдан.

Гызылдан гайрылмыш перши, ишиги.

ПЕРЯТ (п. феря:д) فریاد – 1) гыкылык, галмагал; дат-бидат; пыган; көмек сораян сес; 3) шикаят, зейренч. **Перят кылмак** – гыгырмак; пыган этмек, көмек сорап дат-бидат этмек; **ахы-перят** – ах чекип шикаят этме, ах чекип зейренме.

Магтымгулы кылды перят.

Хич кимсе эшитмез ахы-перяды.

ПЕСАКАТ (а. феса:кат) فساقت – худайын буйругындан чыкмак; хакыкат ёлундан чыкмак; ярамаз ишлер этмек, пыссы-пыжурлык этмек (бу сөз шу формада аз душяр).

Йыл-йылдан песакат артар эйяма,

Хакың өзи гетирмесе энжама.

ПЕСИХАТ (а. феси:хат) فصیحت//فصاحت - чепер сөзлүлик, дилиң кадасына лайык геплемеклик. Бу сөз эсасан «песахат» гөрнүшинде уланыляр.

Мен дийдим бирниче пенди-несихат,

Билсең несихатдыр, ёгса песихат.

ПЕСТ (п.) پست – 1) ашак; кичи; бичәре, пес; 2) яман, пес, нежис; 3) юваш, юваш сес.

Бирин пест эйледи, бирин сербелент,

Бирин пакыр эйләп, бирин дөвлетмент.

ПЕСТЕР (п. пест- тер) پست تر – ики саны «пест» ве сыпатың артыкмачлык дережесини аңладян «тер» гошулмасындан эмеле гелен сөз; 1) ашаграк; бичәрерәк, кичирәк, песрәк; 2) иң яман, иң эрбет, иң ярамаз.

Гөрмедим гүн астында хергиз өзүмден пестер,

Аташа лайык болмаз эда болган хәкистер.

ПЕТХ (а. фатх, кс. фоту:х) فتح – 1) ачма, ачмаклык, ачыш; 2) еңиш, еңмеклик; 3) башлама, баш, башлангыч; **петх кылмак** – еңмек, еңип алмак; **петх-у нусрат** – еңиш ве көмек, ачыш ве ярдам.

Лутф эдибан бергеч ол Мусага петхи-нусраты,

Дине дагват эйлегеч, Фыргавның артып ширкети.

ПЕТХ СЕРДАР (а-п. Фатх серда:р) فتح سردار – **сер. Фетх сердар**.

ПЕТХАЛЫ (а. Фатх Али) فتح علی – **сер. Феталы**.

ПЕХЕҢ (п. па:хенг) پاهنگ//پارسنگ – **сер. пәхен**.

ПЕШ پش – селле, ахун-моллаларың келлелерине оранян маталары.

Пир болуп, пеш орап, бетпэл сег оглы.

«Куръан» гөрмей гезен пирлер ач галар,

Или унудып сери пещден айрылса.

ПЕШАВАР (п. Пи:ша:вер) پیشاور – **сер. Пишавар**.

ПЕШГЕШ (п. пи:ш-кеш) پیشکش – асыл сөзме-сөз манысы өңе чекме; совгат, сылаг, серпай.

Кайдадыр укба ёлыга тахыр этген пешгешиң,

Дийген ол дем ах уруп, эфгара болган наскеш.

ПЕШЕ (п.) پشه - чыбын, ынсаны ве хайваны чокян кичижик ганатлы мөжек, чиркей.

Пеше туруп, дава кылар пил биле.

Пеше хачан деӊ болупдыр,

Уграшанда пил билэни.

ПЕЯМ (п. пея:м) پیام – **сер. пыгамбер**.

ПИДА (а. фида:) فدا – гурбан, бир адамың, задың я-да идеологияның угрунда жандан гечмеклик, өзүңи гурбан этмеклик; 2) өзүңи я-да башга бирини бошатмак үчин берилйэн пул; есири азат этмек үчин төленйэн зат, пул; **пида болмак** – гурбан болмак; **пида этмек (кылмак)** – гурбан этмек; **жан пида** - жаныны гурбан эдйэн, жандан гечен.

Жевахырындан жыдаларга, көйүнде жан пидаларга.

Ажыз жаның пида кыл, саясында бир мердиң.

Ниче гуллар хак ёлунда эйледи жанын пида.

Ымамлар ёлунда жаны пидаям.

ПИКИР (а. фикр, кс. эфка:р) فکر – 1) ой, ойланма; аң; 2) акыл, зехин; дүшүнже, дүшүниш; 3) ниет, максат; 4) гелнен карар; ёл.

Пикир дерясына аклым гэмисин,

Батырмышам, чыка билмен, нейлэйин.

ПИЛ (а. фи:л, п. пи:л) پیل//فیل – гуры ерде яшаян иң улы хайванларың бири. Онуң узын бурны, такмынан бир метр

узынлыкда болан ики диши бар. Токайларда көпчүлик болуп яшар. өмри йүз элли йыла етйәр. Азия ве Африка юртларында яшаяр. Пил өрән акыллы хайван хасапланяр.

Дагларың арсланы, бабыр-пелени,
Бир гүни дең болар пил, пеше жени.

ПИЛДАР (п. фи:л-да:р) فیلدار – пил ве «даштен» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «дар» гошулмасындан эмеле гелен сөз; пилли гошун.

Үч мүң найзабазы бардыр нөкерден,
Төрт мүң пилдары бар гала йыкардан.

ПИЛКУС (пи:лку:с) فیلقوس – аслы грек сөзи. Филип II (бизиң эрамыздан такмынан 182-336 йыл өң), Македонияның патышасы, Исгендер Зүлкарнейниң атасы.

Үч йүз элли алты йыл әлемни гезсең,
Пилкус оглы шахы-Искендер биле.

ПИЛЛЕ (п.) پله – 1) **сер. пелле**; 2) вагт, мөхлет.

Һәли хем бир пилле, эй адам оглы.
Азап билен Мединәге гетирди,
Ёлда ядап, ниче пилле отурды.

ПИР (п. пи:р) پیر – 1) гарры, гожа, яшулы; 2) сопуларың ёлбашчысы, башлыгы; 3) суфизм таглыматының угурларының бирини дөреден я-да она ёлбашчылык эдйән сопы. Меселем, Бахаветдин Нагышбенди; **пири-зал** - өрән гарры, кемпир; **пири-мутан** – 1) мейханачы; 2) **гм.** мүршүт, ёлбашчы руханы, сопуларың дүшүнжесине гөрә, кәмил ынсан; **пири-мүкеммел** – кәмил пир, иң ёкары дережедәки пир; **пири-хедаят** - ёл гөркезйән пир.

Рүстем олан бир гүн пири-зал олар.
Эгер пир сен, эгер яш,
Кылма сырың халка паш.
Хер кем гүйчли болса, она «пир» дийрлер.
Кырк мүң мүриди хем бар эрди кәмил,

Өзи бир ишандыр – пири-мүкеммел.

Өзи ишан эрди – пири-хедаят.

ПИРДӨВС (а. фирдевс) فردوس – **сер. фирдөвс**.

ПИРДӨВСИ (а. Фирдевси:) فردوسی – **сер. Фирдөвси**.

ПИРЗАДА (п. пи:р-за:де) پیرزاده – 1) гаррыдан доглан, гаррыдан болан; 2) пирден болан, пир перзенди; сопуларын ёлбашчысының перзенди.

Олтурыпдык, гелди ики пирзада,

Гөзүнден яш акар, дили догада.

ПИРИ-ЗАЛ (п. пи:р-е за:л) پیرزال – **сер. пир**.

ПИРИ-МУГАН (п. пи:р-е мога:н) پیر مغان – **сер. пир**.

ПИРИ-МҮКЕММЕЛ (п-а. пи:р-е мокеммел) پیر مکمّل – **сер. пир**.

ПИРИ-ХЕДАЯТ (п-а. пи:р-е хида:ет) پیر هدایت – **сер. хедаят**.

ПИС I (пи:с) پیس – 1) хапа, хапыса, кирли, нәпәк; 2) айыплы.

Несихат эйләйин, диңләң, йигитлер,

Пис хатын башлаган тоя баш болмаң!

ПИС II (пи:с) پیس – хейвере кеселе дучар болан адам; эндамында ак менеклер дөрәп, сачы дүшйән нәхошлук.

ПИСАТ (а. феса:д) فساد – бозуклык, бозгакчылык; ёлсузлык; эрбетлик; тертипсизлик; 2) агзалалык; гарышыклык; топалаң; **гүнәхи-писат** – бозгакчылыгың гүнәси.

Пәллери бозулып, писат көпелер.

Гүнәхи-писады ягыдыр-ягы.

Бу писатлар ер йүзүнде геленде.

Замананың писат боланын сызып.

ПИСЕР (п.) پسر – огул; эркек оглан; перзент (огул); **писери-Якуп** – Якубың оглы.

Муханнасдан болур муханнас писер.

Он хажыян иши хуп,

Он бир писери-Якуп.

ПИСИНТ (п. песенд) پسند – 1) халама, халамаклык, ярамаклык; 2) кабул этме; сайлап тутма; 3) халаян, ислейән; **писинт этмек** – халамак; кабул этмек.

Гайта бедасыллар асылзадан,

Писинт этмей төре гечме башлады.

ПИССЕ ДАХАН (п. писте-даха:н) پسته دهان – агзы писсе ялы; писсә мензеш кичи ве гелшикли агыз.

Ажап писсе дахан ичинде

Дендан дүшер, гыммат гачар, дил гечер.

ПИТНЕ (а. фитне, кс. фитен) – 1) аздырма; булагайлык, бела, шер; 2) рысвалык; апат; гарышыклык, писат **(сер.)**; **питнейи-апат** – булагайлык дөредйән, ара бозян.

Ахырзаман олса, питнелер турса,

Залымлар яманлык межлисин гурса.

Гашлары питнейи-апат.

ПИТНЕЙИ-АПАТ (а. фитне-йе а:фет) فتنهٔ آفت – **сер. питне**.

ПИТРЕ (а. фитре) فطره – 1) ораза (ремезан) байрамында берилйән дини садака, адам башына берилйән садака; 2) ярадылыш; тебигат.

Эгер берсең роза-питре эдасын,

Магшарда гөрер сен рахат саясын.

ПИШ (п. пи:ш) پیش – 1) өң, өң ян, илери; 2) өнки, гечен, гечмиш. Бу сөз кә ерде шыгырда пише **(сер.)** манысында-да габат гелйәр; антоними: пес, пушт.

Пишиң Эйран болса, пуштуң Турандыр,

Дост ишине хошвагт, душман хайрандыр.

Ягшы ниет эйле, ягшы пиш эйле.

ПИШАВАР (п. Пи:ша:вер) پیشاور – Пакистанын демиргазык гүнбатарында ерлешйән бир тарыхы шәхерин ады. Ол Овганыстаның арачәгине якын. Пакистаның сөвда меркезлеринин бири.

Балхы богаз дерди, Пишавары даш,
Амман шәхриң деря, Басраны аташ ...
Хырат, Кандахары мар харап эйләр.

ПИШАНЫ (п. пи:ша:ни:) پیشانی – 1) маңлай, алын; 2) **гм.** тәлей, ыкбал.

Оввал-а хак эмриден авара болган наскеш,
Мейниниң пишанасы йүз пара болган наскеш.

ПИШВА (п. пи:шва:) پیشوا – 1) ёлбашчы; сердар, башлык; серкерде; ёл гөркезижи; 2) дини ёлбашчы, ымам.

Йыгладым, йыкылдым, тутдум элини,
Дөрт пишва билен хезрет Алыны.
Магтымгулы, тә пишва тапмай шыпа тапмас киши.
Тәки мен бир пишва тапдым шыпаны гөрдүм-ә.

ПИШЕ (п. пи:ше) پیشه – 1) кесп, кәр; 2) иш, амал; 3) адат, гылык, хүй-хәсиет; **пише эйлемек (этмек)** – иш этмек, бир кәри өзүңе сайлап алмак.

Ягшы ниет эйле, ягшы пише эйле,
Ягшыларың сөзүн җана нош эйле.
Бу дүнйә йүзүңе гүлүм-гүлүмдир,
Пишеси җепадыр, җебр-у зулумдыр.

ПИШЕДЕ (п-т. пи:ше-де) پیشه ده – 1) ишде, бир кәр, кесп билен мешгул адам.

Хер ким, гөрсем, бир пишеде,
Мениң көңлүм эндишеде.

ПИШЕКӘР (п. пи:ше-ка:р) پیشه کار//پیشکار – 1) бир ишиң эеси, бир сунгатың специалисти; 2) **гм.** хилегәр оюнчы; 3) середижи, бириниң ишлерини доландырян адам.

Эй пери, зүлпүң фери валла, сениң дей хуплара,
Айдадыр Магтымгулы, бес пишекәрем догрусы.

ПИШИН (п. пи:ши:н) پیشین – 1) өң, өңе дегишли; өңки, гечен, өң заман гечен, гадым; 2) өңден, овалдан; 3) өйлән намазы. өйлән намазың вагты.

Анда пишин йыглап айдар: «Не гүнәхим бар эрер?»

Бендәниң халы харапдыр, не кылар, өзи билер.

ПОЛАТ (п. фу:ла:д) پولاد//فولاد - өрән гаты бир металың ады, углеродың белли бир мукдарының демир билен бирлешдирилендеН эмеле гелен бир метал.

Ышкың аташыны сачып сен дүзе,

Җан полатдан болса, дөзмез бу көзе.

ПОРЗОР (п. пор-зу:р) پرزور – **сер. пурзур**.

ПОСА (п. бу:се) بوسه - өпүш, огшама, өпме, өпмеклик; **поса алмак** - өпмек, огшамак.

Сөзлеген сөзлери мисли бал кими,

Яңагындан поса аласың гелер.

ПОСТ (п. пу:ст) پوست – 1) дери, хам; 2) габык; 3) дереже, орун, везипе; 4) җесет, мейит.

Хозуң даш постуны, азергүвн гүли,

Сувуң сача чалсаң, гара рең болар.

Ерде хошвагт ятар посты атамың.

Хер поста чолашан галандар олмаз.

ПОТА (а-п. фу:та) فوته//فوطه – 1) яглык; билбаг; гушак; 2) пул ве гымматбаха затларың сакланян ери; 3) ишде ве хаммамда биле багланян йөрите билбаг; 4) селле; роймал; чаргат.

Хер базарда ровач болмак ислесең,

Ягшыларның потасында пул болгул.

Тә ки билим фотасы зүннар болмаздан бурун.

ПОШ (п. пу:ш) پوش – парс дилиндәки «пушиден – геймек» сөзүниң хәзирки заман дүйп ишлиги хем-де буйрук формасы; 1) гей; өрт, өртүн; геен, гейнен, геййән; өртен, япан; 3) гизленен, өртүлен; 4) эшик, гейим; **себзепош** – яшыл гейнен, яшыл өвүсүн

гөк өртүлен; **сефитпош** – ак гейнен, ак эшикли; **пош эйлемек** – япмак, өртмек, бассырмак, гизлемек.

Ол төрдүң бири бар, мыдам себзепош,
Келлеси буздандыр, аягы отдан.
Ики яшыл геймиш, бир сефитпошды,
Гөзүм гөрди, тилим гелмез первана.
Пош эйледим гөз-роюм.

ПОШАШ (п. пу:шиш) پوشش – гейим, өртги, **пошаш эйлемек** – гейдирмек, гейиндирмек.

Хинди кимин эгин-өртиң болмаса,
Патышалык пошаш чигне салдым тут!

ПӨВЗ (а. февз) فوز – 1) еңиш, үстүнлик, еңиш газанма; 2) багтлылык; халас болмаклык; бошамаклык; **пөвзүл-келам** - «Куръан».

Окыр мен, гөрер мен пөвзүл-келамы,
Манысыны сача билмен, нейләйин?!

ПӨВЗҮЛ-КЕЛАМ (а. февз-ал-кела:м) فوز الكلام – **сер. пөвз**.

ПӨВТ (а. февт) فوت – **сер. февт**.

Насы халалдыр дийп, бейле хыялын хам эдер,
Февт эдип ниче деремни, көңлүни арам эдер.

ПУЗУН (п. фозу:н) فزون – **сер. фузун**.

ПУКАРА (а. фокара:, бс. факы:р) فقراء – **сер. пакыр**.

Хатам Тайың өзи идим,
Нейлей, инди пукараям.

ПУЛ I (п. пу:л) پول – алув-сатувда нырхың өлчегини кесгитлейән дөвлет тарапындан дөредилен метал я-да кагыз белги; зикге.

Бедев бар, пул берсең, бахасы етмез,
Бардыр бедев, салан жулуңа дегмез.

ПУЛ II (п. пол) پل – көпри; гечелге; **пул-сырат** – дини дүшүнжелере гөрә, гөйә кыяматда довзахда үстүнден гечилмели гылдан-да инче болан көпринин ады.

Пул-сыратдан асы гуллар бир гадам ёл дек гечер.

Пул-сырат үстүнде окларлар сени.

ПУЛ-СЫРАТ (п-а. пол сыра:т) پل صراط – **сер. пул II**.

Пул-сырат үстүнде, хейхат гүнүнде,

Сопуларны кераматлы пир чекер.

ПУР (п. пор) پر – **сер. пүр**.

Әр йигит баласы бара пур болар.

ПУРЗУР (п. пор-зу:р) پرزور – 1) гүйчли, зоры көп, кувватлы; 2) эдермен, батыр.

Каны Сухрап, пурзур Рүстеми-дестан,

Агмалы, дөнмели, лолы бу дүнйә.

ПУРКАН (а. форка:н) فرقان – **сер. Фуркан**.

Гайыт яман ёлундан,

Гөрдүң Пуркан ичинде.

ПУРСАТ (а. форсат) فرصت – 1) бир иши ерине етирмәге мынасып вагт; нобат, аматлы вагт, мүмкинчилик; 2) өзгериш.

Гечер пурсат, өтер дөвран,

Гүйменевер тагат биле.

Хабар бийрмиз саңа пурсат жайындан.

Сегсен йыл пурсат ислә рин.

ПУРЯРЫ (п. Пу:р-я:ри:) پوریاری – **сер. Пәливан Пуряры** ве **Махмыт Пәливан**.

ПУСТ (п. пу:ст) پوست – **сер. пост**.

ПУСУЛ (а. фосу:л, бс. фасл) فصول – **сер. пасыл**.

ПУТА (п. фу:та) – **сер. пота**.

ПУЧ (п. пу:ч) پوچ – 1) бош, ичи бош, маңызсыз, ичи бош дәне я-да миве; «пук» хем дийилйәр; 2) бидерек, бихуда.

Ниче акды, дүнйә, сен дийип дерлер,

Барысы пуч болды, бош галды серлер.

ПУШ (п. пу:ш) پوش – **сер. пош**.

ПУШЕЙМАН (п. пеши:ма:н) پشیمان - өкүнч, өкүнме, эдилен ишиң нэдогрудыгына гөз етириленсоң өкүнмеклик; **сер. пушман**.

Гаррылыкның апатыдыр бу гахры-земистан,

Хер кимсе бир иш иле пушейман болуп өтди.

ПУШЕШ (п. пу:шеш) پوشش - «пу:ши:ден» ишлигинден; 1) бир задың үстүни бассырмак; 2) геййм, гейилйән зат, бир задың үстүни бассырян зат.

Эсги шалдан артык пушеш геймеди.

Патышалык пушеш чигне салдым тут!

Пушешим гам шалыдыр, мен дөнмүшем Перхат, хей.

ПУШМАН (п. пеши:ма:н) پشیمان - өкүнч, өкүнме; **сер. пушейман; пушман этмек (эйлемек)** - өкүнмек, өкүнчде болмак; **пушмана гелмек** - өкүнмек.

Пушманда мен эден-этмиш кәримден,

Биперваям болан-болмуш барымдан.

Аклым хайрандадыр, этмишем пушман.

Пелек бу пикирден пушмана гелгей.

ПУШТ (п. пошт) پشت – 1) арка, сырт; ыз, бир задың дашы; 2) **гм.** аркадаянч, ярдам бережи; яр, дост; 3) пена; **пушты-пенах** – аркадаянч; горайжы.

Хакдан гайры хич ерде пенахым ёк, пуштум ёк.

Кыл дута пуштуң амалдан, бирия сенжиде бол!

Лейк билмиш мен сени гүнден эра пушты-пенах.

ПУШТА (п. поште) پشته – 1) депе, белентлик; 2) йүк, даңы, бир арка; 3) топбак, топар.

Бу җахан бир пуштадыр,

Ким зинде, ким күштедир.

ПУШТАР-ПУШТ (п. пошт-дер-пошт) پشت در پشت – аркаба-арка, несилме-несил; ата-баба.

Хор галмасын пуштар-пуштум,
Беркарар дөвлет исләрин.

ПУШТЫ-ПЕНАХ (п. пошт ве пена:х) پشت و پناه – **сер. пушт**.

ПҮР (п. пор) پر – 1) долы; көп; 2) **гм.** акыллы; етишен, хушлы, акыллы-башлы; 3) гошма сыпатлар составында долулыгы ве көплүги анладян сөз.

Әр огул баласы бара пүр болар,
Гамчысы элинде, яман зор болар;

пүргам - өрән гамлы, көп гайгылы, гамы көп, йүреги гамдан долы.

Йүрегим пүргамдыр, гөзлерим гирян;

пүргүнәх – гүнәден долы, көп гүнәли, көп языклы.

Рахматыңны, эй худа-я, пүргүнәх умматга бер!

пүрзыя – нурдан долы, өрән ягты, хас рөвшен, хас ачык.

Ол чырагы-пүрзыя болган Мухаммет Мустапа;

пүрнем – гөзяшдан долы.

Калдым хам, гөзлерим пүрнем;

пүрхатар – хатардан долы, ховпдан долы, көп хатарлы.

Пүрхатар, ол ёл йырак, ышкың геран, кувватым аз;

пүрбар – көп мивели; **сер. бар I**.

ПҮР-ПУДАК (п-т. пор-пу:дак) پر بوداق – 1) агажың, өсүмлигиң көп пудагы, көп овнук шахалары; 2) пудакдан долы, көп пудаклы, көп шахалы.

Гаргышым дашлары мум дей эридер,
Пүр-пудак яйрадар алкыш кыланым.

ПҮРБАР (п. пор-ба:р) پربار – **сер. пүр**.

ПҮРГАМ (п-а. пор-гамм) پرغم – **сер. пүр**.

ПҮРГҮНӘХ (п. пор-гона:х) پر گناه – **сер. пүр**.

ПҮРЗЫЯ (п-а. пор-зия:) پرضیاء – **сер. пүр**.

ПҮРНЕМ (п. пор-нем) پرنم – **сер. пүр**.

ПҮРХАТАР (п-а. пор-хатар) پرخطر – **сер. пүр**.

ПЫГАМБЕР (п. пейгам-бер) پیغامبر – ики саны «пейгам» я-да «пеям» - хабар ве «борден» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «бер» - элт, әкит ве элтижи, әкидижи диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; 1) хабар элтйән, табшырыгы етирйән; 2) дини дүшүнҗелере гөрә, гөйә худай тарапындан хабар гетирип, онун табшырыкларыны ве буйрукларыны ер йүзүндәки халклара етирйән адам; 3) ресул **(сер.)**, неби **(сер.)**.

Хакың ресулы пыгамбер,

Хайбарда нәче урушды.

Зулум кылмак ярашмаз сен киби пыгамбере.

ПЫГАН (п. фега:н) فغان – ах-нала, дат-перят; агы; иңңилди; эй вай; **пыган эйлемек** – ах-нала чекмек, агламак, дат-перят этмек.

Билбил хүҗүм эйлән ховалы баглар,

Билбил сенден гечер, пыган эгленмез.

Магтымгулы пыган эйләр.

ПЫГЛЫ-ЗИШТ (а-п. фи'л-е зишт) فعل زشت – **сер. пыгыл, зишт**.

ПЫГЫЛ (а. фи'л, кс. эф'а:л) فعل – 1) иш; этмиш, пәл; 2) ишлик (грам.); **пыглы-зишт** – эрбет иш, ярамаз этмиш.

Пыглы-зиштинден янып хер дем пушейман эйлегил.

Галтышма кылдыгым пыглыма мениң.

Дар көңүл пыглыны тутуҗы болма.

ПЫҖУР (а. фоҗу:р) فجور – 1) гүнә, гүнә иш этме, хак ишден боюн товлама; 2) ялан сөзлеме; 3) зына **(сер.)** этме; синоними: пыск (фыск), көпленч «пыск-у пыжур» (пыссы-пыжурлык) гөрнүшинде габат гелйәр.

Эй яранлар, дүнйәде пыск-у пыжур ишим мениң,

Дембе-дем хасрат билен гөзден акар яшым мениң.

ПЫЗУН (п. фозу:н) فزون – **сер. фузун** ве **эфзун**.

ПЫНХАН (п. пинха:н) پنهان – гизлин, яшрын; огрын; **пынхан кылмак** – гизлемек; **пынхан сакламак** – гизлин сакламак, яшрын сакламак.

Иле айдып, өзи бирин тутмады,
Илден пынхан гүнә кылды, яранлар.
Барды пынхан-пынхан ширин сөзүмиз.
Паш эйле сырыңны, саклама пынхан.

ПЫРАГЫ (а. фера:гы:) فراغی – 1) асуда болма, рахат болма; хич бир ише мешгул болман рахатлык этме; 2) асудалык, рахатлык; 3) эл чекме; 4) эл чекен, дынан, рахат болан, бошан. 5) Магтымгулының эдеби лакамы.

Пырагы дийр, яман гүнлер онда бар.
Магтымгулы, адың дөнди Пырага.
Пырагы дийр, еди ыклым, чөл галар,
Не хан галар, не бег галар, гул галар.

ПЫРАК (а. фира:к) فراق – айралык, жыда дүшмеклик; сөйшенлериң, ашык-магшугың бири-бириндеи айрылмасы; **дерди-пырак** – айралык азабы.

Айралык ода салды, пырак турды, ел этди.
Өлүм асан эрер дост пыракындан.
Ган эдипдир пелек багрым пыракда.
Нәлер чекдим дерди-пырак.

ПЫРАУН (а. фир'авн, кс. фера:на) فرعون – 1) гадымы Мүсүр патышаларының умумы лакамы. Эйран шасы Кейхусров Мүсүри басып алмазындан өңки дөвүр Мүсүр шаларына «фыргаун» дийлипдир, халк олара чокуныпдыр. Фыргаунлардан отуз династия Мүсүрде хәкимлик эдипдир. Биринжиси Менс, иң соңкусы-да Беталыса. Ол 342-379-нжы йыллар бизиң эрамыздан өң гечипдир; 2) **гм.** улумсы, өрән гопбам адам.

Пыргаун, Хаман, Шетдат ниче капырлар.
Пыргаун-у Езит өтди, сүрүп Немруд-у Шетдат.

ПЫРКАТ (а. форкат) فرقت – айралык, жыда дүшмеклик; пырак **(сер.)**.

Башымдан гитмеди пыркат.

Айдяр Магтымгулы, бу пыркатың гөргеч ресул.

Пыркат, васлат, хер не ки – аслын эз худа билдим.

Шум пелекде ёк утанч, салды-ла пыркат хилесин!

ПЫСК (а. фыск) فسق – 1) бозгакчылык, ахлаксызлык; 2) гүнә ишлер; 3) худайың перманындан чыкма; эрбет ишлер этме; **пыскы-писат** – пыссы-пыжурлык, бозгаклык, эрбет ишлер.

Ничелер пыскы-писада кылдылар өмрүн эда,

Дүнйәге гелен гидер бай-у пакыр, шах-у геда.

ПЫСКЫ-ПИСАТ (а. фыск-о феса:д) فسق و فساد – **сер. пыск**.

ПЫШТ (п. пошт) پشت – **сер. пушт**.

Кичи намыслыдыр эл дегсе пышта,

Хич кес оңа кылмаз бир достлук ришде.

ПЫЯДА (п. пия:де) پیاده – 1) өз аягы билен йөрейән адам; 2) күшт ойнунда бир малың ады.

Өмрүң олсун бәш йүз йылдан зыяда,

Рекабында душман йөрсүң пыяда.

ПЫЯЛА (п. пия:ле) پیاله – кәсе, булгур, жам; шерап ичилйән кәсе.

Магтымгулы хакдан пыяла чексе,

Пыяла жош берип, хыяла чексе.

ПӘК (п. па:к) پاک – 1) темиз, арасса; 2) айыпсыз, сап, халыс, ногсансыз, хилесиз; 3) мукаддес, эзиз.

Гассал голун чызгайып, мейдими ювдулар пәк,

Агач ата мүндүрип, элтдилер ол суйы-хәк.

ПӘЛ (а. фи'л) فعل – 1) **сер. пыгыл**; 2) ниет, ислег; максат.

Кимлер гирди хак ёлуна,

Ягшылык дүшди пәлине.

Дембе-демден артды бу яман пәлим.

ПӘЛИВАН МАХМЫТ (п-а. Пехлева:н Махму:д) پهلوان محمود – сер. **Махмыт Пәливан**.

ПӘЛИВАН НУРЯРЫ (п. Пехлева:н Пу:ря:ри:) پهلوان پوریاری – сер. **Махмыт Пәливан**.

Шиблини, Межнуны алып гелмишем.

Пәливан Пуряры, Вейси галандар.

ПӘХЕҢ (п. па:хенг) پاهنگ//پارسنگ – терезиниң жамларының бирине бейлеки тарапы билен аграмы деңлешер ялы гоюлян гошмача даш; парс дилинде «па:рсеңг», «па:сеңг» ве «па:хеңг» хем дийилйәр.

Салсалар мизана, Балкан дагы болмаздыр пәхеҥ,

Айдадыр Магтымгулы әхдиң ялан, ёкдур вепаң.

ПӘХИМ (а. фехм) فهم – 1) дүшүнже, аң, билим; зехин; аңлайыш, аңлама; 2) ылым, билим; 3) дүшүнмеклик дуйгусы; **пәхим этмек (эйлемек)** – дүшүнмек, аңмак, гөз етирмек.

Кимсе пәхм этмез бу дердим, болмушам дерманда мен.

Пәхм эйлеен Магтымгулы сөзүни;

пәхми етмек – аңы етмек, акылы чатмак, дүшүнип билмек, баш чыкармак.

Акыл эриң пәхми етер бу сөзе,

Хажат эрмес хабар алмак уссатдан;

пәхми-шумар – санамаклык пәхми, санамаклык дүшүнжеси, санайыш башарныгы.

Пәхми-шумар иле кылып ыгтыяр,

Уссат болсаң, бизе мундан хабар бер!

ПӘХЛИВАН (п. пехлева:н) پهلوان – 1) гөреш тутян, гөрешижи, бөке, бил тутушян; 2) батыр, эдермен, сөвешжең; 3) гүйчли, гудратлы.

Ыслам үчин жан гынаган,

Ол Хемзе пәхливан каны?

ПӘХМИ-ШУМАР (а-п. фехм-е шома:р) فهم شمار – **сер. пәхим**.

ПӘХМИДЕ (п. фехми:де) فهمیده - «фехмиден – дүшүнмек» ишлигиниң ортак ишлик формасы; 1) дүшүнип, дүшүнен; 2) дүшүнҗели, аңлы, билимли, парасатлы, пайхаслы; дана; **мердүми-пәхмиде** – дүшүнҗели халк, пайхаслы адамлар, билимли адамлар; даналар.

Бакы өмрүңни ки сарп эт, мердүми-пәхмиде бол,
Макдамыда баш гоюп, мәъюсы-мердүм-диде бол.

- Р -

РАБАТ (а. риба:т) رباط – **сер. рибат**.

Бу рабатда бир динлэн ёк, окан ёк,

Башлы базар, бир гурулгы дүкан ёк.

РАВЫ (а. ра:ви:, кс. рова:т, парсча кс. ра:вия:н) راوی – ровaят эдижи, гүррүн берижи; хадысы (**сер.**) я-да башга бир тарыхы ваканы гүррүң берижи; биририниң сөзүни, гошгусыны айдып берйэн; гүррүңчи, ровaят эдйэн, ровaят айдып берйэн.

Хадысадан, равыдан бир сөз диейин,

Хайхат гүнден, зулмат гүнден аман хей.

РАВЫЛ (а. Ра:ви:л) روایل – **сер. Руйбил**.

РАГБАТ (а. рагбет) رغبت – 1) мейил, хөвес, ислег; арзув, хайыш; 2) истемек, говы гөрмек, оңат кабул этмек (бу сөз хэзирки заман түркмен дилинде «ровгат» шекилинде хем габат гелйэр); **рагбат кылмак** – мейил этмек, хөвесленмек; **рагбат ёк** – мейил ёк, хөвес ёк; гурп ёк.

Үч ичерге рагбат ёк, чүн жандан болдум халас,

Серимде сансыз сөвда, ичде васвасыл-ханнас.

РАГД (а. ра'д) رعد – гөк гүррүлдиси; йылдырым чакып, асмандан эшидилйэн сес. **Рагд-у барк** – гөк гүррүлдиси ве йылдырым.

Көпрүк өтерде алар,

Рагд дей өтерлер алар.

РАГД-У БАРК (а. ра'д ве барк) رعد و برق – **сер. рагд**.

РАГНА (а. ра'на:) رعناء – аслы арап дилинден «ар'ан» сөзүниң женский роды болуп, «акмак, надан, агзына геленини самрап, өзүне безег берип йөрен аял» манысында. Парс ве түркмен диллеринде «гөзел, овадан; узын бойлы; парлак, гелшикли; назик;

непис» маныларда уланыляр; **гүл рагна** – ярысы гызыл ве ярысы сары гүл, бу гүл шахырлар тарапындан көп өвлүпдир ве шыгырларда меңзетме хөкмүнде гетирилипдир.

Эй яранлар, бир йүзи гүл, ая ашык болмушам,

Барчалар максуды-гүл рагная ашык болмушам.

РАЗ (п. ра:з) راز – сыр, гизлин гүррүң, гизлин геп; гизлин зат; **раз айдышмак** – гизлин сырыңы айдып әшгәр этмек, икичәк геплешип, гизлин сырыңы ачмак.

Барып, раз айдышан Сина дагында,

Туры-Муса Келимулла хакы үчин.

Чөлде гезди раз айдышып халык биле.

РАЗДАР (п. ра:з-дар) رازدار – сыр саклаян, бириниң гизлин сырыны билип, хич киме айтмаян, сыры паш этмейән.

Разы-диллерни дийишген раздарың кайдадыр,

Пикир кыл, андаг саңа кирдар болмасдан бурун.

РАЗЛАШМАК (п. ра:з-лашмак) رازلاشمق – сыр айдышмак; дердинишмек.

Тоты гушлар разлашып,

Хак эмрини гөзлешип.

РАЗЫ (а. ра:зи:) راضی - «риза» сөзүнден; 1) ылалашан, ылалашян, разычылык берен; гаршы болмаян; 2) хошал, бегенчли.

Ёл үстүнде өлсем, ёла атсалар,

Разы мен үстүмден басып өтселер.

Ыря болды көпүң окан намазы,

Таңры хич биринден болмады разы.

РАЗЫК (а. ра:зык) رازق – 1) рысгал берижи, рызк берйән, гүнделик иймити берйән; 2) худайың бир ады.

А:ма, ха:са разык сен,

Кысмат этген Алла сен.

РАЙ (а. раъй, кс. а:ра:ъ) رای – 1) пикир, ой; ынанч, гарайыш; чәре; 2) гөрме, гөрүш; 3) мейил, ислег; 3) ёл, тәр; **райыны йыкмак**

(гайтармак) – айданыны этмезлик, биринин ислегини ерине етирмезлик; **рая салмак** - ёла салмак; мугыра гетирмек, элдеки этмек; **райына гитмек** – пикирине гитмек, айданыны этмек.

Шу гез ибермесең, көңлүм хош олмаз,
Райымыз гайтарма, гойбер, Азадым!
Пили рая салан адам,
Сени гурчук иесидир.
Небсе уйма, шейтан райына гитме.

РАЙГАН (п. ра:йга:н) رایگان – **сер. рейган**.

РАЙЫШ (п. а:ра:йиш) آرایش – 1) «арайыш» (**сер.**) сөзүнин гысгалдылан гөрнүши; безег, зынат; беземе; 2) түркмен дилинде ябың ики тарапына чыкарылан гум.

Перде тартып йүзлериме,
Райыш берип сөзлериме.

РАКС (а.) رقص – **сер. ракыс**.

РАКЫП I (а. ракы:б; кс. рокаба:) رقیب – 1) горайжы, сакчы, гаравул; 2) бәсдеш, конкурент; бир зада я-да бир шахса ашык болан ики адамың хер бири, чүнки оларың хер бири магшугы бейлекисинден гораяр, габаняр; 3) кесеки, ят; 4) душман; 5) хәзирки заман түркмен дилинде мәхирли; рехимли; **ракыбы-шерменде** – хаясыз бәсдеш, бихая душман.

Гардашы, доганы – ялңыз өзүдир,
Хич ёкдур ракыбы, яры дилбериң.
Ракып гоймаз догрулыбан гелмәге.
Хак гөтерсин арадан, шаед, ракыбы-шермендени.
Аралыкда бир шум ракыб бар болса.

РАКЫП II (а. ракы:б; кс. рокаба:) رقیب – суфизм таглыматы, он ики өвлүйәнин хер бирине шейле ат берилйәр; **сер. рукаба**.

РАКЫС (а. ракс) رقص – танс, оюн; ойнама; **ракыс этмек** – танс этмек; ойнамак.

Магтымгулы ол меканда мекс этди,

Шыхлар турды, йигитлер дей ракс этди.

РАМ (п. ра:м) رام – 1) арам, парахат; 2) боюн эгмеклик; боюн эген; табын болан; **рам олмак** – боюн болмак; **рам этмек** – көшешдирмек, арам этмек.

Дийдим: «Андан нефсим ниҗе рам олур?»,

Дийди ки: «Бир өлен иле гүвшмал».

«Фи» - ферагат вагт экен, нефсиңни рам этмек герек.

РАПЫГ (а. ра:фи') رافع – 1) ёкары гөтерен, ёкары галдыран; ёкары гөтерйән, ёкары галдырян; бейгелдиҗи; 2) бейик, белент; 3) адалат ислэп, арза-шикаят эдиҗи. Нешир эдилен вариантында «Рафе» гөрнүшде ялңыш берлипдир.

Земиниң рапыгы, гөгүң диреги,

Ловхул-махфузда хем семада белли.

РАПЫК (а. рафы:к, кс. рофака:) رفیق – 1) ёлдаш, хемра, гүррүңдеш; дост; 2) шахс ады.

Сөени сөй, сөене сен бол рапык,

Сөймедикден йырак эйле өзүңни.

РАСТ (п. ра:ст) راست – 1) гөни, догры; 2) чын; **раст кылмак** – догралтмак; **расттуй** – догры сөзли, догры айдян, догры сөзлейән.

Надан көңли ялган сөзе раст дийр.

Йигит болан растгу й герек, дүз герек.

РАСТГУЙ (п. ра:ст-гу:й) راستگوی – **сер. раст**.

РАСТЕР (п. ра:ст-тер) راست تر - «раст – догры», «тер» - парс дилинде артыкмачлыгы (рак, рэк) аңладян сыпат гошулмасы; догрурак, гөнүрэк; чына якынрак.

Гардашлар гулак берсе, айтсам сөзүм растер.

Не дервүш мен, не молла, не сопы эхли-дестар,

Гулак берсе достларым, дийсем, сөзүмни растер.

РАТКА (а. ратка:) رتقا – **сер. Ретка**.

РАФЫГ (а. ра:фи') رافع – **сер. рапыг**.

РАФЫК (а. рафы:к, кс. рофака:) رفیق – **сер. рапык**.

Рафык дәлми сөвер хемрасы болан?

Намыссыз йигитлер гүмана гелер.

РАХ (п. ра:х) راه – 1) ёл; ёда; 2) угур, йөрелге (гысгалан формасы «рех»); 3) меслек, усул, ресим; **рахы-раст** – догры ёл.

Истегил рахы-растны,

Гөнүлик бир терз дәлми?;

рахы-зулмат – гараңкылык ёлы; **рахы-зелал** – азашмаклык ёлы, азгынлык ёлы.

Рахы-зулмат болды рөвшен аятың гөргеч ресул.

Кимлери гүмрах кылып, берди аңа рахы-зелал.

Акыл эт җаханың рахын, рөвешин,

Ыгтыбар этмегин дүнйә дурушын.

РАХАТ (а. ра:хат) راحت – 1) дынч, асудалык, дынч алыш; 2) алҗырaңсызлык, арамлык.

Биакыллар хеңңам гурар,

Ашрет истәп рахат биле.

Җаның барлыгында хайыр газансаң,

Рахат ятҗак ериң - күммет ягшыдыр.

РАХБЕР (п. ра:х-бер) رهبر/راهبر - «рах - ёл» ве парс дилиндәки «борден - әкитмек» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги я-да буйрук формасы болан «бер - әкидиҗи» диен сөзлерден эмеле гошма ат; ёла әкидиҗи, ёлбашчы, башлык, баш тутан; ёл гөркезиҗи.

Гиҗелер, Магтымгулы, йөр, агтарып бир рахбер,

Гойма биёлдаш гадам, мензил узакдыр, ёл хатар.

РАХБИН (п. ра:х-би:н) راه بين - «рах - ёл» ве парс дилиндәки «диден – гөрмек» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги (я-да буйрук формасы) болан «бин – гөрүҗи, гөр» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; ёл гөрүҗи, ёлуны гөрйән; ёл гөркезиҗи.

Хайбар-у Хырат иле Леклахоры, Секваны сен,

Рахбин бу әлемниң солтаны сен-сен, эй пери.

РАХЗЕН (п. ра:х-зен) راهزن//رهزن - «рах - ёл» ве парс дилиндәки «зеден – урмак» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги (я-да буйрук формасы) болан «зен» сөзлеринден эмеле гелен гошма ат; ёл уружы, гаракчы, галтаман, ёл кесен, гысгалдылан формасы «рехзен» (**сер.**).

Иманым матагын апаран ёлда,
Рахзенлер гоймагыл ёлума мениң.

РАХМАН (а. рахма:н) رحمان – 1) мәхрибан, гечирижи, багышлайжы, рехимли, көп рехимли; 2) Аллатагаланың эпитетлериниң бири. Бу сөз رحمن гөрнүшинде хем языляр.

Рахым сен, рахман сен, керем кән сенде.
Рахман айдар: «Небс умыдын үзегой».

РАХМЕТ (а. рахмет) رحمت – 1) мәхрибанлык, мәхир, шепагат, берим, мерхемет, ягшылык этме, ыхсан (**сер.**); 2) юка йүреклилик; 3) Аллатагаланың өленлериң гүнәлерини багышламагы; 4) **гм.** пейдалы ягыш; **рахмет бахры** – мәхрибанлык деңзи, ягшылык деңзи, мерхемет деңзи; **Алла рахмет этсин** – худай ялкасын, худай рехим этсин.

Рахметиң ишиги аршдан ачылсын.
Хер ким алса хакдан рахмет.
«Алла рахмет этсин» дийип даргарлар.
«Ри» - рахмет бахрыдан ыхлас умыт тутмак герек.
Кылды аңа хак рахмет,
Нуры-тежелли гудрат.

РАХМЕТ БАХРЫ (а-т.) رحمت بحری – **сер. рахмет**.

РАХНЕМА (п. ра:х-нема:) راهنما – **сер. рехнема**.

РАХРӨВ (п. ра:х-рев) راهرو – 1) коридор; 2) **сер. рехрөв**.

РАХТ (п.) رخت – 1) гейим, эшик, эгин-эшик; 2) хер бир гейилйән зат; 3) өй эсбабы; ёла гидиленде герек-ярак затлар; **рахты-сафар** - ёла, сыяхата гидиленде герек затлар.

Гүлден пушеш ярашыпдыр,

Ажап рахт бойларыңа.

Баглабан рахты-сафар рыхлат чагы тайяр бол.

РАХТЫ-САФАР (п-а.) رخت سفر – **сер. рахт**.

РАХЫ-ЗЕЛАЛ (п-а. ра:х-е зела:л) راه ضلال – **сер. зелал** ве **рах**.

РАХЫ-ЗУЛМАТ (п-а. ра:х-е золмат) راه ظلمت – **сер. рах**.

РАХЫ-РАСТ (п. ра:х-ра:ст) راه راست – **сер. рах**.

РАХЫМ (а. рахы:м) رحیم – 1) рехим эдижи, мәхрибан, мерхеметли; 2) иң сахы, жомарт; 3) худайың эпитетлеринин бири; **рахымы-чәресаз** - чәре тапыжы Алла; алач эдижи худай.

Рахым сен, рахман сен, керем кән сенде.

Эй рахымы-чәресаз,

Гүнәхим гүзешт эйле.

РАХЫМЫ-ЧӘРЕСАЗ (а-п. рахы:м-е ча:ре-са:з) رحیم چاره ساز – **сер. рахым** ве **чәресаз**.

РАЯ САЛМАК (п-т. ра:я салмак) رایه سالمق//راهه سالمق – сер. рай.

Пили рая салан адам,

Сени гурчук песидир.

РЕБ (а. ребб, кс. арба:б) رب – 1) худай, Алла, таңры; 2) эе, хожайын, ага; **я реб** – эй Алла, эй худай.

Керем эйле, я реб, гудратлы субхан,

Я реб, хабар билеринми, яр, сенден.

РЕББАНЫ (а. ребба:ни:) ربانی – арапча «реб» **(сер.)** сөзүнден; Аллатагала дегишли, Алланыңкы; бар пикирини ве йүрегини худай билен багланышдыран адам. Кәбир чешмелерде бу сөз сирия (суряны) дилиндәки «реббан» сөзүнден алнан хасапланяр, манысыда шеригат ылмының уссады дийлип берилйәр. Ибн эл-Эсир ол сөзе «дин ылмының ымыклы алымы» я-да «амал эдйән алым» дийип дүшүндириш берипдир; **реббаны мелеклер** – худайың перишделери, Аллая дегишли перишделер.

Реббаны мелеклер гүрзүни тутмуш.

Терези гурулмыш, гүн нуры гитмиш.

РЕББЕНА (а. реббена:) ربّنا – худайымыз, эй Алламыз!

Хер зат окыр бир сена,

Отлар хем дийр: «Реббена!».

РЕББИ-АЛ-АГЛА (а. ребби-ал-а’ла:) ربّی الاعلی – менин бейик мертебели Аллам, мениң иң бейик худайым.

Эй, эмринден асман инди рукугга,

Сенасы субханы-ребби-ал-агла.

РЕББИЕЛ-АГЛА (а. ребби-ал-а’ла:) – **сер. ребби-ал-агла**.

РЕББИКҮМ (а. реббеком) ربّکم – сизиң худайыңыз; **элесту береббикүм** – мен сизиң худайыңыз дәлми? («Куръаның» 7-нжи сүресиниң 171-нжи аятындан бөлек).

Ёкдан бара гетирдиң, мен анда гулуң болдум,

Дийдиң: «Элесту береббикүм!» ол демде гулуң болдуң.

РЕББИЛ-ЫБАТ (а. ребб-эл-ыба:д) رب العباد – бенделериң худайы, ынсанларың Алласы.

Магтымгулы, чагыр реббил-ыбады,

Бу дүнйә, ахыръет бергил мырада.

РЕББИМ (а-т. ребби:м) ربّیم – мениң реббим, мениң Аллам, мениң худайым.

Амалсыз алымлар тиллерин чейнәр,

Аны реббим шейле кылса герекдир.

РЕБИ (а. реби: ’) ربیع – яз, яз паслы.

Реби гүл үстүнде ол перваналар,

Новбахар паслында саба ел гөзләр.

РЕДА (а. рида:ъ) رداء – дервүшлериң омузларына атян ве герек еринде намазлык ве ёрган дерегине уланян йүң матасы; 2) дон, руханыларың гейим үстүнден геййән доны; 3) суфизмде бир макамың единжи этапы; **ак реда** – ак дон.

Эгни ак редалы, яшыл ныкаплы,

Уграшды бир ажап әр бизим сары.

Ийгеним авы сандым, гейгеним реда билдим.

РЕЙ (п.) ری – Эйраның гадымы шәхерлериндөн бири. Онуң ады Авестада «Ракай» я-да «Рага», «Төвратда» «Ражис» шекилинде габат гелйәр. Греклер оңа «Рага» я-да «Рагайы» дийипдирлер. Ахаменидлер дөврүнде-де онуң ады «Ражис» болупдыр. 150 йыл бизиң эрамыздан өң бу шәхер биринжи Аршакың пайтагты болупдыр. Ыслам дөврүнде-де ол мөхүм шәхерлерден бири хаспаланыпдыр. Селжуклар көп вагт шол шәхерде болупдырлар. Тогрул бег шол ерде жайланыпдыр. Бу шәхериң кәбир харабалары хәзирки вагтда Тәхран билен Шаабдылъазымың аралыгында галыпдыр. Ол ерде бирнәче патышаның губуры ерлешйәр.

Күвфәни жөвенек, Рей шәхрин аб,

Рей үлкесин дилнип ер харап эйләр.

РЕЙГАН (п. ра:йга:н) رایگان – 1) мугт, бахасыз, пулсуз, пул төлемән алынян я-да пул алман берилйән зат; 2) бидерек, пуч.

Гайгы-гамда эзиз өмрүм солдурып,

Шум пелек азабым рейган эйледи.

РЕЙИС (а. реи:с, кс. роаса:) رئیس – башлык; сердар; ёлбашчы, ковум башлыгы ве ёлбашчы.

Рейис болан паекиден пул алар,

Бермесе, бойныга гыл аркан салар.

РЕЙХАН I (а. рейха:н, кс. рия:хи:н) ریحان – 1) гөм-гөк ве хошбой өсүмлик; 2) ийилйән гөк отуң бир хилиси; 3) гүл ады.

Гүл йүзүне первана мен, гайры рейхан истемен,

Ачылды земин ләлеси,

Үшбу дүнйә рейхан бу гүн.

РЕЙХАН II (а. рейха:н) ریحان – «Гөроглы» эпосының гахрыманларының бири.

Гөроглы Рейхана ничик ялбарды,

«Амандыр» диене диянат ягшы.

РЕКАП (а. рика:б) رکاب – **сер. рикап**.

РЕКЕГАТ (а. река'ат) ركعت – намаз окалан вагтда бир гезекэглип галмак.

Кылды ду рекагат намаз.

РЕМЕЗАН (а. ремеза:н) رمضان – арапларың камары (ай) айларының докузынжысы; ораза айы.

Йигрими төрт сагат он ики айда,

Ремезан диерлер айың ягшысын.

РЕМКА (а. Ремка:) رمكا – көне дүшүнжелер боюнча, еди гат ериң (**сер.**) биринжи гатының ады. Бу ерде он секиз мүң әлем ярадылыпдыр. Ол адамзадың жайы хасапланяр. Шу ерде едиыклым (**сер.**), еди дениз хем-де дөрт деря ярадылыпдыр. Денизлер: 1) Бакы; 2) Гулзум; 3) Чын; 4) Бахр; 5) Хурмуз; 6) Мухыт; 7) Умман. Дерялар: 1) Нил; 2) Фурат (Евфрат); 3) Жейхун (Амыдеря); 4) Сейхун (Сырдеря). Шу гат ериң ады кәбир чешмелерде «Зухка» шекилинде габат гелйәр. Бу гат ерде етмиш мүң перишде саклав бар.

Илки гат земиниң ады Ремкадыр,

Акым атлы ёвуз жайлар анда бар.

РЕНЖ-У ЭЛЕМ (п-а. реж ве элем) رنج و الم – **сер. ренч**.

РЕНЧ (п. ренж) رنج – азап, зәхмет, эзъет, азар; **ренжи азым** – азабы улы; **ренж-у элем** – азап ве гайгы.

Ренжи азым, рахатны көп, шейле бил,

Сөзлери хадысдыр, аяты делил.

Ренж-у элем чекдим, теним саргарды.

РЕҢ (п. ренг) رنگ – 1) хер бир задың гөзе гөрүнйән дашкы гөрнүши, меселем, гөк, ак, гара, гызыл, яшыл ве ш.м.; 2) **гм.** хиле, хокга, пирим; 3) **гм.** пейда, бәхбит; 4) азап, мәхнет, ренч (**сер.**) 5) сыр (краска); **реңги-сыя** – гара рең, гара сыр (краска); **реңңи-сурх** – гызыл реңк.

Пырагының дәли көнли,

Реңги-сыя сүнбүл истәр.

Реңңи-сурхуң солдурып, ганыңны берсең аз хениз.

РЕҢБЕ-РЕҢ (п. ренг-бе-ренг) رنگ برنگ – дүрли-дүрли, дүрли реңкде, дүрли реңкли; **реңбе-рең лыбас** – дүрли реңкли гейим.

Бахарда ачылан реңбе-рең гүллер.

Реңбе-рең бихасап гүллер ачылан.

Ачылмышдыр анда реңбе-рең гүллер.

РЕҢГИ-СЫЯ (п. ренг-е сия:х) رنگ سیاه – **сер. реңк**.

РЕҢҢИ-СУРХ (п. ренг-е сорх) رنگ سرخ – **сер. реңк**.

РЕСА (п. реса:) رسا - «ресиден – етмек, етишмек» ишлигинден; 1) етишйән; етерлик; 2) долы; битин; битеви; 3) Кәмил; 4) гаты (сес хакда); 5) пайхаслы; етишен.

Хакың өзи билен сөзлешен Муса,

Ол вагтда ёк иди аның дек реса.

РЕСИМ (а. ресм, кс. росу:м) رسم – 1) дәп, дессур, алат, дүзгүн; 2) нышан, аламат, эсер.

Гүндизиң пикирдир, ойдур агшамың,

Бу ресме гечирдим вагтын эйямың.

РЕСУЛ (а. ресу:л, кс. росол) رسول – 1) илчи, иберилен; бириниң саргыдыны башга бирине етирйән адам; 2) пыгамбер, худай тарапындан иберилен; **ресул умматы** - пыгамбере уйянлар.

Кәфирлер каст этди ресул җанына,

Ресул дога кылды дүнъе малына.

Эгер болаҗак сен ресул умматы.

Гол гөтерип, ресул аглар.

РЕСУЛ УММАТЫ (а-т. ресу:л омматы) رسول امتی – **сер. ресул**.

РЕСУЛАЛЛА (а. ресу:л Алла:х) رسول الله – худайың иберени, Алланың илчиси, худайың пыгамбери.

Пашмагы тәч олмуш гөк келлесине,

Я, Мухаммет – ресулалла хакы үчин.

Ресулалла айтды: «Я Шахы-мердан!».

РЕТКА (а. Ретка:) رتقا – көне дүшүнжелере гөрә, еди гат асманың бәшинжи гатының ады. Бу ат кәбир чешмеде ارقیا (Эркыя) гөрнүшинде гелйәр. Мунуң аслы гызыл алтындан ярадылыпдыр. Улы перишделериниң ады Сафтайыл, кәерде болса Астафайыл дийлип гөркезилипдир.

Бәшинжи гат гөги сорасаң менден,
Ады Ретка, аслы гызыл алтындан,
Перишдеси бардыр хораз сыпатлы,
Бейиклери бардыр Сафтайыл атлыг.

РЕФГ (а. реф') رفع – 1) галдырмак, ёкары гөтермек; галма; гөтерме; 2) айырмак, ызына гайтармак, арадан айырмак, ёк этмек; бес этмек; **рефг эйлемек (этмек)** - ёк этмек, айырмак, ызына гайтармак.

Ач гөзүң, ыбрат биле, топрага долмасдан бурун,
Гутлуг эфнасы биле рефг эйлегей мен мәъмен.

РЕФГА (а. Реф'а) رفعه – көне дүшүнжелере гөрә, еди гат асманың биринжи гатының ады. Бу ат кәбир чешмелерде رفیقا гөрнүшинде габат гелйәр. Ол Ай, Гүн, йылдызлар билен безелипдир; реңки гөк зүмеррет ялы. Онда көп санлы перишде бар, оларың иң улуларының бириниң ады Ысмайыл, бейлеки бири болса Рагт. Булар ве ягмырың векили хасапланяр. Биринжи асмандан икинжи асманың арасы бәш йүз йыллык ёлмуш.

Илки асман тутмуш ахтардан зынат,
Перишдеси бардыр сыгыр суратлыг.
Ады Рефга, аслы языл зүмеррет,
Бейиклери бардыр Ысмайыл атлыг.

РЕФНА (а. Рефна:) رفنا – гадымы дүшүнжелере гөрә, еди гат асманың алтынжы гатының ады. Бу ат кәбир чешмеде فنا (Фена) гөрнүшинде душ гелйәр. Мунуң аслы сары якутдан болмалы. Бу асмандакы перишделериң улулыгыны худайдан башга хич ким билмейәр, оларың хеммеси худайың газабындан горкуп, кыямата

ченли аглап йөрлермиш. Ол перишделериң ады Абайылдыр, кәбир чешмелерде болса Румайылдыр. Алтынжы гат асман билен единжи гат асманың аралыгы бәш йүз йыллык ёлдур.

Алтынжы гат гөги сөйлесем ятдан,

Ады Рефна, аслы сарыг якутдан.

РЕФРЕФ (а. рафраф) رفرف – 1) гушуң, гонмак үчин ганат какмагы; 2) нәзик ве непис овадан гейимлер; 3) язылян дүшек; сачак; 4) совук шемал; тиз өсйән ел; 5) Ысрафыл перишдәниң орны; 6) ат (конь), дини дүшүнже боюнча, гөйә, Мухаммет пыгамбериң асмана учан аты я-да сачагы. Ол, гөйә, илки бырағ мүнүп, соң асмандан гелен сачага (рефрефе) мүнүп учяр.

Бырағ аты мүнди, галды асмана,

Рефреф мүнүп, маграч ашан гүнлер хей!

Рефреф мүнүп, маграч ашды Мухаммет.

РЕФРЕФИЛ (а. рефрефи:л) رفرفیل – Ыракда бир галымы ериң ады.

Мекгеден кешт эйледиң шәхри-велаят кәни сени,

Рефрефил, Күвфе тарап, Басра, Халап, Ширваны сен.

РЕФТ (п.) رفت - «рефтен – гитмек» ишлигиниң өтен заман дүйп ишлиги; гитди; **рефт-амед** – гитди-гелди, гидим-гелим, барыш-гелиш; **рефт-амед кылмак** – барыш-гелиш этмек.

Рефт-амед кыл, мыдар эйле,

Сөвеш этме шир биләни.

РЕФТ-АМЕД (п. рефт ве а:мед) رفت و آمد – **сер. рефт**.

РЕФТАР (п. рефта:р) رفتار – гылык, хәсиет; тәр, херекет, амал этмеклик тәри, херекет эдиш тәри.

Йигит көңлүне сыгынан,

Атың гөрки рефтарыдыр.

Өзни билген үшбу дек рефтара болгай наскеш.

РЕФТАРА (п. рефта:р) – **сер. рефтар**.

РЕФЫГ I (а. реф') رفع – **сер. рефг**.

РЕФЫГ II (а. рефи: ') رفیع – 1) белент, ёкары, бейик; бейгелдилен, ёкары галдырылан; 2) белент мертебели, гадырлы, ёкары дережели; **рефыг-Алла** – Аллатагаланың ёкары дережә етирени.

«Рефыгы ким?» дийп, гахры гитмезмиш.

«Рефыг-Алла» дийип, ресул галдылар.

РЕФЫК (а. рафы:к, кс. рофака:) رفیق – **сер. рапык**.

РЕХ (п.) راه - «рах» (**сер.**) сөзүниң гысгалан формасы; ёл ёда; **сер. рах**.

РЕХБЕР (п. рех-бер) رهبر//راهبر - ёлбашчы, баштутан, башлык, ёл гөркезиҗи; **сер. рахбер**; **рахбери-рузы-җеза** – кыяматда ёлбашчылык эдиҗи.

Рехбери-рузы-җеза болган Мухаммет Мустапа.

Хакыкатың ёлуны рехберсиз гезмек олмаз,

Җемал истән ашыга гөрмейин гызмак олмаз.

РЕХЕМ (а. рехим, кс. эрха:м) رحم – 1) аялларың ятгысы, гарында чаганың ерлешйән ери; 2) гарындашлык, доган-гарындашлык; **силейи-рехем** – бирлешик, доган-гарындашларың багланышыгы, доган-гарындаш билен оңат гатнашык этме.

Ата билинден дүшдүм, эне рехемне гелдим,

Кырк-күвен (?) билен чыкып, бир зерре гана гелдим.

РЕХЗЕН (п. рех-зен) رهزن – **сер. рахзен**.

Бөлүп, рехзенлере пайламайынмы?

РЕХИМ (а. рахм) رحم – мәхрибанлык, юка йүреклилик, мерхемет, йүрек авамаклык; **рехим кылмак** – йүрек авамак, мерхемет этмек; **рехимсиз** – доңйүрек, замун.

Озал таңры рехим кылса,

Не тен, не җанда дерт болмаз.

Рехм эйлейип, ягмыр ягдыр, субханым.

Үстүмизде рехимсиз хан.

РЕХИМСИЗ (а. рахм-сиз) رحم سیز – арапча «рахм» ве түркменче ёклугы аңладян «сиз» сөзлеринден дүзүлен гошма сөз; **сер. рехим**.

РЕХМАНДА (п. рех-ма:нде, ра:х-ма:нде) ره مانده//راه مانده - ёлда галан, ядав, ядан; эжиз; хор-хомсы; **рехманда болмак** - ёлда галмак, эжиз дүшмек; ядамак.

Рехманда болуп махрум,

Галдым-ла мен вавейла.

РЕХНЕ (п.) رخنه – 1) дешик; гәдик; говак; жайрык; диварың жайрыгы; 2) **гм.** йыкык ве бозук ер; 3) **гм.** зыян, зелел; 4) **гм.** габыр.

Кыркдан өтер боланда, гитдим элли яшыма,

Гелди өлүм нышаны, рехне гирди дүйшүме.

РЕХНЕМА (п. рех-нема:, ра:х-нема:) رهنما - «рах - ёл» ве «немуден – гөркезмек» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлигинден (я-да буйрук формасындан) ясалан гошма сөз; ёл гөркезижи, ёл гөркезйән адам, белет; ёлбашчы; **рахнема (сер.)** гөрнүшде хем уланыляр.

Дин аның дини эрур, гүмрахлара рехнема.

Умматыга рехнема болган Мухаммет Мустапа.

РЕХНЕМУН (п. рех-немун) رهنمون - «рех» ве «немун» сөзлеринден дүзүлен гошма сөз; ёлбашчы, ёл гөркезижи, бирине ёл гөркезйән, белет, **сер. рехнема**.

Хем Абубекр-у Омар, Осман чү болгач рехнемун,

Болды капыр зит саңа исм мукаррабың мүъмүнин.

РЕХРӨВ (п. рехрев, ра:хрев) رهرو//راهرو - «рах - ёл» ве «рефтен – гитмек» ишлигиниң буйрук формасындан (я-да хәзирки заман дүйп ишлигинден) ясалан гошма сөз; ёлагчы, ёла гидйән.

Рехрөв идим, манда болуп отурдым,

Керемине сыгнып, пена гетирдим.

РЕШИТ (а. реши:д) رشيد – 1) догры ёла дүшен; дурнуклылык билен херекет эден; 2) етгинжек яшына етен; 3) батыр, эдермен; 4) адам ады.

Ол ким иди дүнйәде решит пирини гөрди,

Ол кимдир, өтендир хем тыг, хем бурраны дөрт.

РЕШК (п.) رشک – гөриплик, бахылчылык, гөрүбилмезлик, ичигаралык; бәдешлик; решк этмек – гөриплик этмек.

Решк эдип, ракыплар гечер дашына,

Токуш этсе ким башармаз ишине.

РИ (а. ра:) ر – арап-парс элипбийиниң он икинжи «р» харпы. Эбжет хасабында – 200. Бу харп кәмахал «лама» өврүлйәр. Мес.: сурах – сулах, дивар – дивал, чынар - чынал.

«Ри» - рахмет бахрыдан ыхлас умыт тутмак герек.

«Зал» - зумрайы-гүнәхе, «ри» - рехмиң мерхем эйләр.

РИБАТ (а. риба:т) رباط – 1) кервенсарай; мыхманхана; ёлда я-да чөлде ёлагчылара дүшелге үчин тайярланан жай; 2) пакыр-пукараларың яшамагы үчин салнан жай; 3) пугта бина; 4) багланышык; йүп, танап; **рибат япмак** – кервенсарай салмак.

Дүнйә бир көне рибат, илни кервен эйледи.

Мүңде бир рибат япынча,

Хакдан диле, өвлат галсын.

РИГ (п. ри:г) ریگ – **сер. рик**.

Гүмгүмиң ригине долмак ярашмаз.

РИЕТ (а.) رية - өйкен, ынсанда ве хайванда эсасы дем алыш органы.

Гөвсүң үзре гүрзи үзер риетиң,

Ажалың желлады каканча болмаз.

РИЖАЛЫ-ГАЙП (а. рижа:л-е гайб) رجال غیب – гөрүнмейән адамлар; **сер. нужеба**.

РИЗЕ (п. ри:зе) ریزه//ریز – овнук, овунжак, зерре (**сер.**), хер бир кичижик зат, гырынды, сачынды, майда, бөлежик.

Зер зовкун жан ховпы ризе терк этмиш,

Меншейи-бела-у мензили-мәьва.

РИК (п. ри:г) ریگ – овнук даш, чагыл; гум, чәге.

Сарагты мерг бозар, Мерви рик басар.

Риге гирсем-де, гуввас йүзер мен.

РИКАП (п. рика:б) رکاب - үзеңни; 2) атлы адамың яны, гапдалы.

Өмрүң олсун бәш йүз йылдан зыяда,

Рикабыңда душман йөрсүн пыяда.

Эренлер жем болуп, башың далдарлар,

Хызыр, Ыляс рикабыңыз елдәрлер.

РИСМАН (п. ри:сма:н) ریسمان – йүп, танап; баг, йүңден ишилип эдилен танап.

Ер астында месген тутан ол сырат,

Даглар кимин йүз мүң рисман дакарлар.

РИШ I (п. ри:ш)ریش – сакгал.

Өмрүм эдаланды, агарды ришим.

Уялмадың хакдан, агарды ришиң.

РИШ II (п. ри:ш)ریش – 1) яра, баш; 2) яраланан, яралы.

Адам вәхм этмез ришинден,

Горкар ятанда дүйшүнден.

РИШВЕТ (а.) رشوت – пара, парахорлук, нәхак иши хак этдирмек үчин дөвлет ишгәрине берилйән пул; **ришвет алмак** – пара алмак.

Патышалар ришвет дийип дем урса,

Пакырлара гүн-нефага хал олар.

Казылар хөкмүни рия эйледи,

Ришвет алып, йүзүн гара эйледи.

РИШДЕ (п. ришде) رشته – **сер. ришде**.

РИШТ رشت – 1) эндик, адат, гылык, хәсиет; 2) парс дилиндәки «риштен – эгирмек» ишлигиниң өтен заман дүйп ишлиги.

Гапыл галдым, яранлар, өз-өзүмден риштим ёк.

Хакдан гайры хич ерде пенахым ёк, пуштум ёк.

РИШТЕ (п.) رشته – 1) йүп, танап, баг; 2) унаш; 3) эгрилен ишилен; 4) **гм.** багланышык; 5) нәхошлугың ады, кесел ады.

Ширин җан риштеси тенде осалдыр.

Тов берилген ριште дей чырмашыбан чолашмак.

РИЯ (а. рия:) رياء – икийүзлүлик, гөзбоягчылык, өзүни яландан эрбет ишлерден сакланян эдип гөркезмек, өзүни яландан догручыл гөркезмек. Бу сөз «ыря ве рыя» шекилинде-де габат гелйәр.

Ужп, рия, кибир, хасат метагын,

Бөлүп, рехзенлере пайланмайынмы?

Кылганың күфүрдир, билгениң рия.

РИЯЗАТ (а. рия:зет) رياضت – 1) машк этме; небсиңи пәк этмек я-да бедениңи гүйчлендирмек максады билен кынчылыклара, зәхмете дөз гелмек; теркидүнйәлик; таквалык; пикирленмек, ыбадат этмек ве таквалык үчин халкдан дашлашып екеликде яшамак; 2) небсиң ислән айшы-эшретинден сакланып, өзүңи гынамаклык; аскетизм; берхиз тутмак.

Риязатда билин баглап отурган...

Ниче ерде бигам гүлен-де бардыр.

Эбабекир гечди риязат билен.

Риязатның йүкүни аркан-йүзин сал гөтер.

РИЯКӘР (а-п. рия:ка:р) رياكار – икийүзли, хилегәр, мекир, гөзбоягчылык эдйән.

Нас чекмеклик хас ямандыр, зына-ю гыбат-ялан,

Йүз делил, сед мекр иле риякәре болган наскеш.

РИЯХЫН (а. рия:хи:н, бс. рейха:н) رياحين – **сер. рейхан**

РОВА (п. рева:) روا – 1) «рефтен – гитмек» ишлигинден ясалан хәзирки заман ортак ишлиги; 2) лайык, мынасып; 3) ругсат берлен, ёл берлен; ёл берерли; мүмкин; 4) ярамлы, гелшикли; **рова гөрмек** – мынасып гөрмек, лайык гөрмек.

Гардашлары Юсуп дейин жанана,

Рова гөрмедилер жайың ягшысын;

рова кылмак – ерине етирмек, бержай этмек; дөзмек.

Хак эрер сен, бирлигиң чүн хажатым кылгыл рова;

рова болмак – кабул болмак, ерине етирмек.

Хажатым сенден рова болмас эрсе гер муддага;

рова эрмес – мынасып дәлдир, лайык дәлдир.

Хер бинамаз өлсе аңа хатмы-дога эрмес рова.

РОВАН I (п. рева:н) روان - «рефтен – гитмек, акмак» ишлигинден ясалан ортак ишлик; 1) гидйән; акян, акар, акыжы; 2) йөрейән, гезйән; **рова эйлемек (этмек)** – акдырмак.

Гөзде яшын рован эйләр.

Гөзде яшын рован этсин;

рован олмак – 1)312грамак, гитмек; 2) дөкүлмек, акмак.

Мекгеден чыкды бир гөзел,

Мединәге рован олды.

Эшк гөзден рован болды.

Пырагы, гөз орнундан йыглап ган рован олды;

тагты-рован – херекет эдйән тагт **гм.** табыт (гроб).

Гейимлерим союлды, тагты-рована гелдим.

РОВАН II (п. рева:н) روان - жан, рух.

РОВАНА (п. рева:не) روانه – гидйән, ёла дүшен; **рована этмек** – ибермек, ёла салмак.

Жебрайылдан вахй индерип рована,

Капырлара Шахы-мердан яратды.

РОВАЧ (а. рева:ж) رواج – 1) өтгүр, гечгинли (харыт); 2) йөргүр (базар); 3) яйрамаклык, йөргүнлилик; **ровач бермек** – ишини йөргүнли этмек.

Биревни шах эдер, берер көп ровач,
Бирничелер йыглар, бир пула мәтәч;

ровач тапмак – йөргүнли болмак; яйрамак.

Иши ровач тапар бет иш тутаның.
Хич ровач тапмадың сөзүң базарна;

ровач болмак – йөргүнли болмак.

Хер базарда ровач болмак ислесең.
Ишиң роважы ёкдур битмәге.

РОВАЯТ (а. рева:ет) روایت – 1) гүррүң; ваканы дүшүндирмеклик, халк арасында агза дүшен сөз; 2) хадыс (**сер.**); дессан; **роваят бермек** – хадысадан делили гетирмек.

Яранлар, айдайын тәзе хекаят,
Нусгаларда гөрдүм шейле роваят.
Бир пул үчин мүфти берер роваят,
Мүфтүлер мал алып, роваят берер.

РОЗ (п. ру:з) روز – 1) гүн, гүндиз; 2) вагт, заман; 3) Гүн догандан яшянча аралык вагт; **сер. руз**.

Розы-жеза ёлдаш аңа, бет ишлериң пушманыдыр.

РОЗА (п. ру:зе) روزه - «руз – гүн» сөзүнден; эртирден гүн яшянча иймек-ичмекден сакланмак; эсасан ремезан (**сер.**) айында роза тутуляр.

Бутпаразлар кылса роза, намазы.
Өмүр аз, дөвран дераз, не роза бар, не намаз.
Намаза уйдурмаз, роза, намазы.

РОЗУГӘР (п. ру:зга:р) روزگار – 1) яшайыш, дурмуш; 2) дүнйә, асыр, заман, вагт, пасыл, мөвсүм; **сер. рузгәр**; түрк дилинде ел, шемал манысында хем гелйәр.

Дүнйә бир кервенсарайдыр, өтди мундан субх-у шам.

Хер киме такдыры-кысмат розугәр этген керим.

Магтымгулы, ничик гечсе розугәр.

РОЗЫ (п. ру:зи:) روزی - «ру:з – гүн» сөзүнден; 1) гүнделик иймит; 2) рысгал, рызк, азык; 3) гөйә Аллатагала тарапындан хер бир ынсана берилйән гүнделик азык; **розы кылмак** – багышламак, пайламак.

Оввал демде аман, ахыр иманым,

Розы кылып, бизе берсе герекдир.

РОЙ (п. ру:й) روی – 1) йүз (лицо); 2) үст, бир задың үсти; **ройы-земин** – ериң йүзи; **гүл рой** – гүл йүзли; овадан, гөзел.

Агтарып тапмадым ройы-земини.

Роюң эрер шемси-камар, ол махы-табан истемен.

Гүл роюна гүнд янып, анча пыганым бар мениң.

РОЙЫ-ЗЕМИН (п. ру:й-е земи:н) روی زمین – **сер. рой**.

РӨВЕНДЕ (п. ревенде) رونده - «рефтен – гитмек» ишлигинин хал формасы; гидиҗи, гидйән; **рөвенде-ю аенде** – гидйән-гелйән.

Рөвенде-ю аенде,

Зыбан сени гүенде.

РӨВЕНДЕ-Ю АЕНДЕ (п. ревенде ве а:енде) رونده و آینده – **сер. рөвенде**.

РӨВШЕН (п. ревшен) روشن – 1) ягты, нурлы, парлак, янян, ягтылык салян; 2) ачык, әшгәр, айдың, аян; **рөвшен болмак** – ягтыланмак, ягты болмак.

Я чырагмың, я рөвшенмиң, нәме сен?

Рахы-зулмат болды рөвшен аятың гөргеч ресул.

Дүнйәде рөвшен гөзүң эндухгин болды башың.

РӨВҮШ (п. ревиш) روش – 1) ёл, йөрелге; метод, усул, тәр; 2) дәп, адат, ресим; гылык, хәсиет.

Акыл эт җаханың рахын, рөвүшин.

Эгер берҗай кылсаң үшбу рөвүшде.

РУ (п. ру:й) رو//روی – 1) йүз, адамың йүзи (лицо); 2) үст, бир задың үсти, бир задың даш тарапы; **сер. рой**; **вежи-руйы** – йүз кешби, йүз тарапы; **вежхи-руйы ваззыха** – йүз кешби айдын, йүзи ачык, йүзи ягты (адам).

Вежхи-руйы ваззыха,
Серви-рованым гелди;

руйы-земин – ериң йүзи.

Магтымгулы чекер ярың гамыны,
Гезип тапабилмез руйы-земини;

руйы-рия – икийүзлүлик, гөзбоягчылык кешби.

Такатың каны сениң руйы-риядан гайры;

руйы-сыя – йүзи гара, гара йүзли.

Гүнәден горкмаган руйы-сыядыр.

РУГСАТ (а. рохсат) رخصت – 1) арзанлык, еңиллик, аңсатлык; 2) хукук, хак, бир зат барада алнан я-да берлен ыгтыяр; эжаза.

Көңлүме еди төвр совал гечилди,
Дийдим: «Ругсат болса, гелсин зыбана».
Ругсат болмай, ача билмен, нейләйин?!

РУЗ (п. ру:з) روز – 1) гүн, гүндиз; 2) вагт, заман; Гүн догандан яшянча аралык вагт; **сер. роз**; **рузы-жеза** - жеза гүни, ахыръет, кыямат гүни.

Мүъмүнлериң музды рузы-жезадыр.
Гөзлериң рузы-жеза хунбар болмаслан бурун;

рузы-магшар – кыямат гүни, ахыръет.

Суратым нисяндадыр, истиханым хәк ола,
Тә олынча рузы-магшар, ахы-зарым галмаз-а;

рузы-эзел – башлангыжы болмадык гүн, оввалы болмадык заман, иң гадым дөвүр (дини дүшүнжелере гөрә, адамзат ярадылмазындан өңки дөвүр).

Рузы-эзелде яратды,
Ресул жеседине жаны.

Хер тенде ышк олмаса, рузы-эзел мематдыр;

рузы-шеб – гиже-гүндиз.

Эмриңе мутыг эт Эйран земини,

Рузы-шеб налышым будур худая.

РУЗА (п. ру:зе) روزه – **сер. роза**.

Руза тутмаз бенделерни хак жәхеннемде якар,

Сураты хынзыр сыпат нагшы беденлер андадыр.

РУЗУГӘР (п. ру:зга:р) روزگار – 1) яшайыш, дурмуш; 2) дүнйә; заман, асыр, вагт; пасыл, мөвсүм; **сер. розугәр**.

Рузугәр гечсе халалдан,

Арыфлар сөхбети герек.

Магтымгулы, ничик гечсе рузугәр,

Хака шүкүр эт, барма намарда, зынхар.

РУЗЫ (п. ру:зи:) روزی – 1) басым биринжи богна дүшүрилип окалса, «бир гүн, гүнлериң биринде» диен маныны берйәр. Эгер басым икинжи богна дүшсе, «рысгал, рыск, гүнделик иймит» диен маныны аңладяр; **рузы кылмак** – бермек; гүнделик нахарыны бермек, рыскыны етирмек.

Рузы кылып, бизге берсе герекдир.

Хызыр яшын рузы кылса гезмәге.

РУЗЫ-ЖЕЗА (п-а. ру:з-е жеза:) روز جزا – **сер. руз**.

РУЗЫ КЫЛМАК (п-т. ру:зи: кылмак) روزی قیلمق - **сер. рузы**.

РУЗЫ-МАГШАР (п-а. ру:з-е махшар) روز محشر - **сер. руз**.

РУЗЫ-ШЕБ (п. ру:з ве шеб) روز و شب - **сер. руз**.

РУЗЫ-ЭЗЕЛ (п-а. ру:з-е эзел) روز ازل - **сер. руз ве эзел**.

РУЙБИЛ (а. Ру:йби:л) روی بیل – Якуп пыгамбериң он ики оглуның бириниң ады. Юсубың доганларының бири. Бу ат Равыл шекилинде-де габат гелйәр.

Шемгун, Руйбил атлы ондур гардашы,

Юсупны бир чаха атды, яранлар.

РУИНТЕН (п. ру:и:н-тен) روئین تن – 1) «мис беден», эндамындан ок гечмейэн; 2) **гм.** гүйчли, зорлы; эденлек; 3) Фирдөвсиниң «Шанамасынын» гахрыманларындан бири болан Испендиярың лакамы.

Испендияр руинтен, Рүстем Залында,
Шам, Нежепде, Мекге, Дымышк илинде.

РУЙЫ-ЗЕМИН (п. ру:й-е земи:н) روی زمین – **сер. ру ве рой**.

РУЙЫ-РИЯ (п-а. ру:й-е рия:) روی ریا – **сер. ру**.

РУЙЫ-СУРХ (п. ру:й-е сорх) روی سرخ – **сер. сурх**.

РУЙЫ-СЫЯ (п. ру:й-е сия:х) روی سیاه – **сер. ру**.

РУКАБА (а. рокаба, бс. ракы:б) رقبا - өвлүйәлериң он ики улы пирине берлен ат; **сер. накып**.

Он ики эр бардыр – рукаба дийрлер,
Онки иши бойнуна дакып отурмыш.

РУКГА (а. рок'а) رقعه – 1) бийз мата; 2) кагыз; хат; арзы-хал, товакга, хайыш хаты; 3) еди гат асманың биринжи гатының ады.

Ады рукга, аслы яшы зүмеррет.
Бейиклери бардыр, Ысмайыл атлыг.

РУКН (а. рокн, кс. эрка:н) رکن – **сер. эркан**.

РУКУГ (а. року:') رکوع – 1) намаз окаланда дызы эпип эгилме; 2) кичи гөвүнлик үчин баш эгмек, тагзым этмек; **рукуга ийнмек** – баш эгмек, тагзым этмек.

Эй, эмриңден асман ийнди рукуга.
Кыл дута пуштуң рукугда жибхейи-жандан сүжүт.

РУМ (а. Ру:м) روم – 1) гадым дөврүрде Азияда, Европада ве Африкада көп ерлере хөкүм сүрен бейик императорлык. Италия-да онуң бир бөлеги хасапланыпдыр. Рум империясы 395-нжи йылда ики бөлеге: гүнбатар ве гүндогар Рума бөлүнйәр. Гүнбатар бөлеги 441-нжи йылда өзбашдаклыгыны элден берйәр ве бирнәче этраба бөлүнйәр. Гүндогар Рум Константинополда ве Кичи Азияда хем-де Африканың демиргазыгында хөкүм сүрүпдир, пайтагты

Константинопол (хәзирки Стамбул) болупдыр. Гүндогар бөлегини 1453-нжи йылда Солтан Мухаммет Фатых басып аляр ве Османлы империясына бирикдирйәр; 2) Рим шәхери; 3) Греция билен Византия берилйән умумы ат; 4) Анадолы ярымадасы; 5) Кичи Азия. Кәбир тарыхчыларың язмагына гөрә, Рум үлкесини илкинжи гезек Рум ибн Айс ибн Ысхак ибн Ыбрайым абат эдип, оңа өз адыны гоюпдыр, онда оңат жайлар салдырып, адалатлы канунлар, гөвнежай дүзгүн-нызамлар йөредипдир. Гечмишде Рум илаты көп санлы хем-де улы ат-абрая эе болан халк болупдыр. Олар көпленч ак йүзли ве гөрмегей болупдырлар. «Зенги» сөзүниң «гара» диен маныны берши ялы, «румы» диймек-де «ак» диймекдир. Гадым дөвүрде бу юрдуң илаты гүнпараз болупдыр, соң еврей, ондан соң болса христиан динини кабул эдипдир. Ыслам дини дөрәнде румлулар мусулман болупдырлар. Аббасы халыфалыгындан соң Румы селжуклар, соңра болса 691-нжи хижри (1291-1292) йылында Осман бег ибн Текин ибн Тугрул ол үлкәни басып аляр.

Рум, Переӊ болса мүлкүң,
Хениз «аздыр», кән герек.
Рум шәхерни эйләр сагыка харап.
Гүйжүң артар Рум зоры дек.

РУМ КАБАЛЫ (а-т. Ру:м каба:лы) روم قبالی – **сер. каба**.

РУМАЙЫЛ (а. Ру:ма:йыл) روماییل – көне дүшүнжелере гөрә, алтынжы гат асманың перишделериниң иң улусы; кәбир чешмелерде бу ат «Абайыл» гөрнүшинде гелйәр; **сер. Рефна**.

РУМУСТАН (а-п. Ру:миста:н) رومستان – 1) румлуларың яшаян ери, **сер. Рум** ве **Арзы-Румистан**; 2) **гм.** Желалетдин Румының мазары.

Магтымгулы, Румустана,
Чалды гылыч Хиндистана.
Өвлүйәлер уммасы,
Ол Румустаны гөрсем.

РУСИЕХ (п. ру:-сиех) روسیه – **сер. русыя**.

РУСУЛ (а. росол, бс. ресу:л) رسل – **сер. ресул**.

РУСУМ (а. росу:м, бс. ресм) رسوم – **сер. ресим**.

РУСЫЯ (п. ру:сия:х) روسیاه//روسیه – 1) йүзүгара, биабрай; рысва, уятлы, утанчлы; 2) **гм.** гүнәкәр, гүнәли; гысгалан формасы: русиех; **русыя болмак** – гүнәкәр болмак, йүзүгара болмак; **русыя-шерменде** – гүнәкәр ве утанчлы.

Русыя Магтымгулы, жамы-ажал ичсең герек.

Бир от болар етим малын иене,
Русыя-шерменде болар, яранлар.

Харамдан гач, кетхудалар,
Русыя болмасдан бурун.

РУСЫЯ-ШЕРМЕНДЕ (п. ру:сия:х шерменде) روسیاه شرمنده – **сер. русыя**.

РУТБА (а. ротбе, ротбет) رتبه – 1) дереже, орун, мертебе; 2) гадыр-гыммат; 3) хер бир дөвлет я-да ылмы ишгәре берилйән дереже; **васыл рутбасы** - говушмаклык дережеси.

«Вав» - васыл рутбасын бир гизли базар эйлемиш.

РУХ (а. ру:х, кс. арва:х) روح – 1) жан, рован; 2) вахй; худай буйругы; 3) перишде; **сер. арвах**.

Гусса билен сач-сакгалым агарды,
Не рухда шат, не көңүлде хош галды.

РУХСАР (п рохса:р) رخسار – йүз; яңак, кешп; сурат; **гүл рухсар** – гүл йүзли.

Арзув эйләп гүл рухсарың,
Гездим дагында эбрарың.

РУХУЛ-ЭМИН (а. ру:х ал-эми:н) روح الامین - Жебрайыл перишдәниң лакамы.

Рухул-эмин Жебрайыл хызмат эдер устаңа,
Лутуң шәхри зынадыр, бары гитди бербада.

РУХУЛЛА (а. ру:х-алла:х) روح الله – 1) худайың рухы; 2) хезрет Исаның лакамы.

Гудратың мешхурдыр Мерьем оглунда,
Я, реб, Иса беручулла хакы үчин!

РҮСТЕМ (а. Ростем) رستم – аслы Рутсте хем болса-да, Фирдевси оны «Шанама» эсеринде өлчеге догры гетирмек үчин Рүстем шекилинде уланыпдыр. Залың ве Рудабаның оглы. Эйраның ве энчеме Гүндогар халк роваятларының иң улы эпики гахрыманы, Кәбил эмири Самың агтыгы. Менучихриң патышалык эден дөврүнде дүнйә инипдир. Кейгубадың, Кейкавусың ве Кейхусровың дөврүнде туранлылар билен уршуп, көп эдерменликлер гөркезипдир. Фирдевсиниң «Шанамасының» баш гахрыманы. Рүстем доглан вагтында жуда улы боландыгы үчин энесиниң гарныны кесип, оны чыкармалы болупдыр. Энтек яш етгинжеккә, бир пили өлдүрипдир. Семенган патышасының Тәхмине атлы гызына өйленйәр, ондан Сухрап атлы огул боляр. Бәхменин патышалык эден дөврүнде Рүстемиң доганы Шугат онуң ёлунда гарым газып, ичини найза, ханжар билен долдурып, үстүни басырып гойяр. Рүстем шол ере геленде, гарымың ичине дүшйәр, шол ерден-де өз доганы Шугады ок билен атып өлдүрйәр, эмма өзи-де найзаларың ярасы зерарлы өлйәр. Рүстемиң эдерменлиги «Шанамада» гинден беян эдилипдир. Онуң «Тәхемтен» (эденлек, гүйчли) диен лакамы бар. Рүстем эдебиятда батырлыгың, эдерменлигиң символы хасапланяр.

Семенган шәхринде батыр Зал билен,
Дөв билен җең салан Рүстеми гөрдүм.
Керк бедевли, агыр гүрзли Рүстемиң,
Аҗал җылавындан тутды яранлар!

РҮСТЕМ-ДЕСТАН (п. Ростем-е Деста:н) رستم دستان – Дестаның, ягны Залың оглы Рүстем. Фирдевсиниң «Шанамасында»

айдылышына гөрә, Дестан адыны Рүстемиң атасы Зала гөйә Сымруг гушы беренмиш.

Рүстеми-Дестан кимин сөвеш кылдым мердана,
Кырка етенде өмрүм окып, «Куръана» гелдим.
Каны Сухрап, Бурзу, Рүстеми-Дестан,
Агмалы дөнмели, есер бу дүнйә.

РЫЗА I (а. риза:ъ) رضاء – 1) разылык; ылалашык; шатлык; 2) ислег, эрк, ыгтыяр; 3) Алла такдырына боюн болма. Бу сөз түркмен дилинде кә халатда «ырза» шекилинде хем гелйәр; **рызайы-мустаган** – худайың разычылыгы.

Бенде болсаң, гөзле хакың рызасын.
Бар гуллукдан никдир хакың рызасы.
Яратгандан етмиш еди ырза мен.
Бу хаятың ичре хасыл кыл рызайы-мустаган.

РЫЗА II (а. Риза:) رضا – **сер. ымам Рыза**.

РЫЗАЙЫ-МУСТАГАН (а. риза:йе моста'а:н) رضای مستعان – **сер. мустаган**.

РЫЗВАН (а. ризва:н) رضوان – 1) «Куръанда» айдылышына гөрә, бехишт багларының перишде сакчысы; бехиштиң гапысында отурян сакчы перишде; 2) бехишт; 3) шатлык; разычылык.

Бизден җовап болсун Дурды шахыра,
Җебрайыл гетирди, рызванлар бичди.
Эй женнет эра бир гүл,
Рызвана гөзүм дүшди.
Гуллукчы рызванлар, иниче шеллелер.

РЫЗК (а. ризк, кс эрза:к) رزق – 1) рысгал; гүнделик иймит, рыск; 2) гөйә, худай тарапындан хер бир адама берилйән гүнделик ныгмат; 3) иймит, азык; **рызк бермек** – иймит бермек; **рызкыны максум этмек** – худайың хер бир адама рыскыны пайлап бермек.

Халал рызк бер, кесп билдир,
Кимя атлыг от исләрин.

Гелжек рызка гам иймен.

Рызкыны максум эдип, тайяр эден реббим желили.

РЫКГАТ (а. рыккат) رقّت – 1) нэзиклик, юмшаклык, мэхрибанлык; ювкалык, инчелик; 2) **гм.** рехим, тэсирленме; тэсир.

Гойды мени йүз-мүң азара пыркат,

Гижэм узын болды, даң атмак рыкгат.

РЫСВА (п. росва:) رسوا – шерменде, масгара, биабрай, бетнам; габахат иши паш болуп, ил арасында масгара болан адам; **рысвайы-хас-у а:м олмак** – айратын хукуклыларың ве көпчүлик гарамаякларың янында масгара болмак, хеммелериң янында биабрай болмак; **рысва кылмак** – масгара этмек.

Әлемде мен дей рысва,

Болан бармы, яранлар!

Худа-я, кылма рысва, кереминден тилэр мен.

Ай долар, энжүм батар, рысвайы-хас-у а:м олур.

РЫСВАЙЫ-ХАС-У А:М ОЛМАК (п-а-т. рисва:йе ха:с ве а:м олмак) رسوای خاص و عام اولمق – **сер. рысва**.

РЫСМАН (п. ри:сма:н) – **сер. рисман**.

Рысманын берк эдип, лабыр салмаян,

Гирдаба уграшып хэзир болмаян.

РЫХЛАТ (а. рихлат) رحلت – 1) гөчме, гөчмек, бир ерден башга бир ере гитме; 2) ёла гитмек, херекет, сапар; builders; 3) өлүм, өлмек, арадан чыкмак, вепат болмак; **рыхлат кылмак (этмек)** – арадан чыкмак, өлмек; **багы-рыхлат** - өлүм багы; **рыхлат чагы** - өлүм вагты; **тири-рыхлат** - өлүм окы.

Багы-рыхлатдан нахалың берги солмасдан бурун.

Баглабан рахты-сафар рыхлат чагы тайяр бол.

Жүпбейи-жан тири-рыхлатдан сөкүлмесден бурун.

РЫХЛАТ КЫЛМАК (а-т. рихлат кылмак) رحلت قیلمق – **сер. рыхлат**.

РЫХЛАТ ЧАГЫ (а-т. рихлат ча:гы:) رحلت چاغی – **сер. рыхлат**.

РЫЯ (а. рия:) ریا – **сер. рия**. Бу сөз түркмен дилинде «ыря» шекилинде хем габат гелйәр.

Ишанлары ыря эйләр намазын,
Гафлатда өтүрер гыш биле язын.

РЫЯЗАТ (а. рия:зет) ریاضت – **сер. риязат**; **рыязат бары** – риязат (**сер.**) йүки.

Рыязат барыны небсим шүтүрне,
Ыхласа ийтдирип, хайламайынмы?

РЫЯЗАТ БАРЫ (а-п-т. рия: зет ба:ры) ریاضت باری – **сер. рыязат**.

РЫЯКӘРЕ (а-п. рия:ка:р) ریاکار – **сер. риякәр**.

РЫЯН МЕЛЕК ریان ملک - «Юсуп-Зүлейха» дессанында гөркезилйән Кенганың патышасының ады.

Патышаның ады Рыян Мелекди,
Везириниң ады Азыз Герекди.

РӘХНЕТ رهنت – эшрет, леззет, маза, рахатлык, дынчлык.

Биревге берипдир гайгы-гам мәхнет,
Өмрүнде бир заман гөрмеди рәхнет.

- С -

САБА I (а. саба:) صبا – гүндогардан өсйән ювашжа шемал; якымлы шемал, салкын шемал, мылайым шемал; **бады-саба** – салкын шемал, эртир ирден өсйән салкын шемал, даң шемалы.

Сабалар гелер уммандан.

Бады-саба гелер болды.

САБА II (а. саба:х) صباح – даң, эртир, гүнүң башланян вагты, даң вагты, сәхер.

Магтымгулы, хер сәхерден, сабадан,

Халы галма бу налышдан, догадан.

Хер киши зор иле мал алса бу гүн, бергей саба.

САБА III (а. саба:') صباء – яшлык, чагалык, огланлык.

САБАХ (а. саба:х) صباح – **сер. саба II**.

САБЫ (а. сабий:) صبی - чага, оглан, эркек оглан; бала.

Ниче балыг гечди, ниче сабылар.

Аз бахая сатды ниче сабылар.

САБЫК (а. са:бык) سابق - өң, өңки, овалкы, озалкы, гечен, болуп гечен; **дөври-сабык** - өңки дөвүр, гечен дөвүр, өңки заман.

Дөври-сабыкда өтенлер, яр, жемалың, чүн эмин.

«Хи» - хабыбың нуруны сабык имкан эйледи.

САБЫР I (а. сабр) صبر – 1) чыдам, чыдамаклык; баша дүшен агыр ягдая чыдам этме; гарашма, даянма; сакланма; 2) суфизмиң биринжи макамының бәшинжи этапы; **сабыр кылмак (этмек)** - чыдамак; гарашмак; даянмак; **сабырлы** - чыдамлы, гарашып билйән; **эс-сабры мифтахыл-женан** – сабыр, чыдамлылык женнетиң ачарыдыр.

Ямана сабыр кыл, ягша шүкүр эйле.

Йүрегим сабырдан, гитди карардан.

Сабырлы гул дура-бара шат болар.

Эс-сабры мифтахыл-женан.

САБЫР II (а. са:бир) صابر – сабырлы, сабыр эдйән, чыдамлы, чыдам эдйән, дөзйән, дөзүмли; **Эйюбы-сабыр** – сабырлы Эйюп, чыдамлы Эйюп.

Эйюбы-сабыр белалар тартды гуртның захмыдан.

САБЫРЛЫ (а-т. сабрлы) صبرلی – **сер. сабыр I**.

САВ, САВА (са:в, са:ве) صاو//صاوه – 1) хабар, билдириш; 2) бушлук, хош хабар, бегенчли хабар; **савчы** – хош хабар айдыжы, бушлукчы, гелин эдинмек үчин гызың эне-атасына сөз айдян алам.

Хүтхүт айдар: «Илчием,

Сүлеймана савчыям».

САВЧЫ (са:вчы) ساوچی//صاوچی – **сер. сав**.

САВЫМАК (савы:мак) ساویمق – 1) совук болмак, гызгыны гитмек; 2) совук алмак; 3) **гм.** ара ачылмак; унутмак; сөйгүси айрылмак.

Дура-дура досты савыр,

Гарып галан барсыз эрден.

САГ I صاغ – сагдын, дири, жанлы, саглыгы оңат, нәхош дал, гургун, гурат.

Магтымгулы, йигитлик бир яз гөрнер.

Жаны сага мыдам сөхбет-саз гөрнер.

САГ II صاغ – солуң терс тарапы, чепиң гаршысы; антоними: сол, чеп.

Саг элинде бардыр Муса хасасы,

Сол элинде мөхри-Сүлейман гелер.

САГАДАТ (а. са'а:дет) سعادت – багт, мүбәреклик; багтыярлык, хошбагтлык; багтлылык; **сагадатлы** – багтлы, багтыяр, хошбагт.

Худа берсе, сагадатлы бир перзент,

Гаррыган чагында яш эдер сени.

Эгер болсаң, бир үлкәниң патышахы,

Оввал башдан бир сагадат герекдир.

САГАДАТЛЫ (а-т. са'а:дет-лы) سعادتلی – **сер. сагадат**.

САГАЛМАК ساغالمق – саг болмак, сагдын болмак, гурат болмак, даянмак, сыркавлыкдан гутулмак.

Ери саздыр, хасса болан сагалар,

Аррык, мүфлис, гарып болан оңалар.

САГАТЫ (а-п. са:'ати:) ساعتی – бир сагат, еке сагат, бирже сагат.

Эйлемез сен сагаты эндишейи-рузы-жеза,

Галгусы херниче тутсаң, досты бол дарел-пена.

САГДАК صاغداق – ок салынян торба, окдан.

Ол не агач алтмыш ики пудагы,

Кырк секиз гөз окуң он ики сагдагы.

САГДЫ (а. Са'ди:) سعدی – Муслихетдин Абу Мухаммет Абдылла ибн Мүшрифетдин Сагды парс-тәжик эдебиятының ин гөрнүкли векиллериниң бири. Ол 1203-1210-нжы йылларын аралыгында Ширазда доглуп, 1292-нжи йылда-да шол ерде арадан чыкыпдыр. Сагды руханы машгаласындан болупдыр. Яшлыкда Багдада гидип, «Ызамые» медресесинде ылым алыпдыр. Илкинжи чешмелерде айдылышына гөрә, Сагды көп юртлара, шол санда Ырага, Шама, Хыжаза, Хиндистана, Түркүстана, Кичи Азия, Бейтил-мукаддесе хем-де демиргазык Африка сыяхат эдипдир, он төрт гезек Мекгә зыярат эдипдир. Шу сыяхатларда көп халкларын, дүрли гатлакларың дурмушы билен таншып, улы тежрибе топлапдыр. Көп кынчылыклары-да башдан гечирипдир. Отуз йыллап сыяхат эденден соң, Атабек Абу Бекир ибн Сагд Зеңгиниң хәкимлик эдйән дөврүнде Ширазa өврүлип гелипдир хем-де өзүниң шыгыр билен язылан «Бустан» эсерини шоңа багышлапдыр (1257). Сагды бир йыл соң (1258) мешхур «Гүлүстан» эсерини-де шол хәкимиң адына языпдыр. Ол энчеме газалларың, касыдаларың ве башга эсерлерин-де авторыдыр. Сагды дине бир Эйранын бейик шахыры болман, бүтин дүнйәниң сөз сунгатының уссатларынын

биридир. Ол хем кысса-да, хем-де поэзияда көплере гөрелде болуп гелйәр.

Окып билдим Сагдынын мен «Бостанны».

Гөр, не ажап Хаканынын «Медайны».

САГДЫ-ВАКГАС (а. Са'д эби: Вакка:с) سعد بن ابی وقاص – 1) Мухаммет пыгамбериң яранларындан хем-де ысламың мешхур ве батыр сердарларындан бири. Ол он үчүнжи хижри (634-635) йылында Кадысыя диен ерде Эйран гошунлары билен уршуп, олары еңйәр. Шу урушда Эйран гошунларының сердары Рүстем Фаррухзат өлдүрилйәр. Сагд ибн Эби-Вакгас Эйранын шол дөвүрдәки пайтагты Тисфуны эелейәр. Эйранда ве Орта Азияда онуң ады көпленч Сагды-Вакгас шекилинде габат гелйәр; 2) Якын Гүндогарда ве Орта Азияда душ гелйән хем-де Мухаммет пыгамбер, хезрет Алы, Ганбар, Патма, Сагды-Вакгас ялы ыслам дининиң улы шахсыетлериниң атлары билен багланышыклы болан бир чепер эсериң ады. XVIII асырда дөредилен бир поэма. Онуң авторы Нурмухаммет Андалып хасапланяр. Йөне бу эсериң чеперчилиги Андалыбың хут өзүне дегишлидиги анык болан бейлеки көп эсерлеринден хас песде дуряр.

Намазга бермез көңүл, хер кимсе биыхласдыр,

Яшы он төрдүде оглун берен Сагды-Вакгасдыр.

САГЙ (а. са'й) سعی – 1) тагалла, чалышма, жан чекме; 2) иш, иш этме; 3) ниет этмек, ылгамак (хажа дегишли); **сагй этмек** - чалышмак тагалла этмек.

Дергахыңдан дерман диленей ниже,

Узын өмрүм сагйын сарп этдим хиже.

Сагй кыл, алгыл бахар-у пайызы-хакдан бир семер,

Багы-рыхлатдан нахалын берги солмасдан бурун.

САГЛЫК ساغلیق - сагдынлык, саламатлык, дирилик, нәхош дәллик.

Аяк бар йөрмәге, эл бар алмага,

Каны бенде саглык шүкрүн кылмага.

САГТ (а. са'д) سعد – багтыярлык, багтлылык; мүбәрек; берекет; тәлей, багт; ягшылык.

Ягшы гүн сагт гелип мысалым.

САГЫНМАК (са:гынмак) ساغینمق – 1) йайданмак; сакланмак; 2) гарашмак; гөресиң гелмек; 3) пикирленмек, пикир этмек; йүрегиң гысмак.

Ёклуга яндырып, менликден сагын,

Эшкимден суварсам нистлигиң багын.

Соңун гөзләп, сагнып сөзләр, хер ишинде зыян гөрсе.

САГЫР (а. сагы:р) صغیر – 1) кичи; чага; яш, етгинжеклик яшына бармадык оглан; 2) етим.

Ёлукса гөзүне гүн-у сагырлар,

Оларың халына гүлүжи болма.

САД I (а. са:д) ص – арап-парс элипбийиниң он единжи харпы. Эбҗет хасабында – 90. Бу харп арап дилине махсус болуп, парс сөзлеринде габат геленок. Диңе бирнәче парс сөзүнде «синиң» дерегине уланылыпдыр. Мес.: сад (100), шаст (60).

«Шин» - шейтан ёлуна, гел көңүлни алдырмагын,

«Сад» - сабыр эйле, совабың аташа яндырмагын.

САД II (п.) صد – йүз (сан); **сад хезар** – йүз мүң.

Гамда көнлүм бикарардыр, башда дердим сад хезар;

сад жан – йүз жан, йүз рух.

Карун кылып, малын эда,

Сад жан эрур болса пида;

сад генч - йүз хазына; йүз хили байлык.

Хер гүвшейи-вейранадан,

Сад генжи-бипаян чыкар;

сад сал – йүз йыл; **мурдайы-сад сал** – йүз йыл бәри өлен, өленине йүз йыл болан.

Мурдайы-сад исем жана гелер мен,

Болсайды безм ичре бир яда салмак;

сад аферин – йүз гезек берекалла, йүз гезек саг бол.

Хем пелек үзре мелеклер дийдилер сад аферин,

Бу макамы-агла иле бу химметиң гөргеч ресул;

сад сөвда – йүз хыял, йүз ой-пикир; йүз дердесер; йүз вака.

Болмушам мести-шейда,

Хезар пише, сад сөвда.

САД АФЕРИН (п. сад а:фери:н) صد آفرين – **сер. сад II**.

САД ГЕНЧ (п. сад генж) صد گنج - **сер. сад II**.

САД ЖАН (п. сад жа:н) صد جان - **сер. сад II**.

САД СӨВДА (п-а. сад савда:ъ) صد سوداء - **сер. сад II**.

САДА I (а. сада:ъ) - **сер. седа**.

Сөзлесең бермез сада, сөзлемесең зар эйлеюр.

САДА II (п. са:де) ساده – 1) йөнекей, чылшырымлы дәл; 2) хошниетли, гөвни ачык, песпәл; 3) дүшнүкли, кын дәл; 4) безег берилмедик, йөнекей; **сада дил** – догручыл, йөнекей, мекирхилесиз, дүшби; акйүрек, гөвни ачык.

Дил билмез бела душ этме,

Сада дил болсун – түркәне.

САДА ДИЛ (п. са:де-дил) ساده دل – **сер. сада II**.

САДАГА (а. садака) صدقه – **сер. садака**.

САДАКА (а. кс. садака:т) صدقه – 1) худай ёлунда гарып-етиме берилйән зат; пакыр мусулманлара бермек үчин топланян зат; 2) хайыр, берим, гурбан этме, пида этме; **садака кылмак (бермек)** – 1) худай ёлы бермек; 2) гурбан этмек.

Садкайы-рухы болай ол Мустапаны гөрдүм-ә.

Бахыллар пәлин унудып, садака кылмыш малы.

САДАКАТ (а. садака:т) صدقات – **сер. садака**.

САДАП (а. садаф, кс. эсда:ф) صدف//صدفه – 1) сувда яшаян кичижик жанавар, мөжек. Оуң бедени бир ак габыгың ичинде ерлешйәр, шол габыга садап дийилйәр; 2) садап бирнәче хили

боляр. Иң мешхуры мурварыт (мерверит) садабыдыр. Ол өз бедениниң ичинде бир мадда эмеле гетирйәр, шол мадда кем-кемден гатап, мерверидe өврүлйәр; 3) деңзиң дүйбүнден алынян балыкгулак; чаңңалык; **садап дишли** – садап ялы ак дишли.

Шекер зыбан, садап дишли.

САДАТ (а. са:да:т, бс. сеййид) سادات – **сер. сейит**.

САДДАКНА (а. саддакна:) صدّقنا – тассыкладык (боюн эгмек ягдайында айдыляр).

Әменна, саддакна махшар гүнлери,

Бир гүн алнымыздан гелсе герекдир.

САДРАНЧ (п. садренч, шатранж) شترنج//سترنگ – бүтин дүнйәде белли болан ойнуң ады, күшт. Арап дилинде шитренж شطرنج гөрнүшинде уланыляр. Кәбир дерңевчилер бу сөзүң аслыны «читранга» дийип белләпдирлер. Ол санскрит дилинде «дөрт член» диймекдир (пил, ат, араба, пыяда). «Чатур» - дөрт, «анг» - член. Гөчме манысы – пая, сүтүн, дереже. Шейлеликде, «читранг» дийип дөрт сүтүни, фалангасы болан гошун бөлегине айдылыпдыр (ша биле перзиден (везирден) башга: пил, ат, рух, пыяда). Кәбир такыклайҗылар бу сөзүң аслыны «садренг» صدرنگ дийип языпдырлар ве «реңг» сөзүни «хиле» дийип дүшүндирипдирлер.

Садранҗы (күшди) илки ойлап тапан, кәбир чешмелерде, Лаҗлач хеким диен адам хасапланяр, кәерде болса, Сахсаха ибн Вахыр дийлип языляр. Илкинҗи чешмелерде айдылышына гөрә, бу ойны Ануширван (Новширван) Адылың дөврүнде Хиндистандан Эйрана гетирипдирлер. Бу хакда көп роваятлар хем бар.

Гәвдар оглы доңуз билен ит ойнар,

Бег баласы садранч ойнар, нерт ойнар.

САДЫК (а. са:дык) صادق – арапча «сыдк» сөзүнден; 1) догры, хакыкы, дүрс, ялан-ясама дәл; 2) догручыл, вепадар, догры сөзли; сөйгүси хакыкы.

Юсуп: «Садык гул мен» дийди мердана,

Он секиз ярмакга сатды, яранлар!

САДЫКАЙЫ-КҮБРА (а. Сады:ка-йе Кобра:) صدیقه کبری – **сер. Патма**.

САЗ (п. са:з) ساز – 1) музыка, чалгы; 2) музыка гуралы, чалгы гураллары; 3) сес, оваз; 4) ишиң оңайлылыгы; онат, дүзүв; 5) уруш яраглары; эсбап, гурал; 6) «сахтан – ясамак» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги; **сөхбет-саз** – шагалаң; той-мейлис.

Магтымгулы, йигитлик бир яз гөрнер,
Жаны сага мыдам сөхбет-саз гөрнер.
Ери саздыр, хасса болан сагалар.

САЙ سای – 1) тарап, ян; 2) ялпак (сув); акян сув; 3) сагдын, сагат, даяв, сайлама; 4) чөл, сәхра; 5) гезек, сапар; **адам сай** – адама тарап.

Адам сай бир мелик асмандан инер,
Йыглашур, хер серден сад эфган гелер.

САЙЛАМАК سایلامق – 1) сечмек, көп задың ичинден сечип алмак; 2) бирнәче адамдан бирини сечип гөркезмек; 3) сайгармак.

Кими яланчыда эшретде яйлап,
Кимиси харамдан халалны сайлап.
Гара дашдан гара гылны сайлан гөз,
Чөңңелер гөзлериң йүзе мыхмандыр.

САЙМАК (са:ймак) سایمق – хасап этмек, хасапламак.

Эшек өзүн эгсик саймаз бедевден,
Гыммат этсең, ат янында беллидир.
Даглар ерин мыхыдыр,
Депе өзүн даг саяр.

САЙРАЙ-САЙРАЙ سایرای-سایرای – **сер. сайрамак**.

САЙРАМ (Сейра:м) سیرام – **сер. Сейрам**.

САЙРАМАК سایرامق – 1) хош оваз билен сес чыкармак (меселем, билбил ялы); 2) **гм.** чепер сөзлемек; **сайрай-сайрай** – 1) сайрап-сайрап; 2) **гм.** зейренип-зейренип.

Бир кәкилик алдырса зүръве баласын,

Сайрай-сайрай гөзлемейин болармы?

САЙТ (а. сайд) صيد – 1) ав, шикәр; 2) ав авламак, шикәр этмек; 3) авланян зат, шикәр эдилйән зат; **сайт этмек** – авламак; **сайт олмак** – авланмак, ав болмак.

Зүлпүң дамыга сайт олдум, гөрүп халын дәне-дәне,

Җаным пида кылсам аздыр сениң киби җана-җана.

САЙХА (а.) صيحه – сес, гыкылык; галмагал, награ, дат-перят; **сайха кылмак** – сес этмек, гыгырмак, награ тартмак.

Иса билен Мәти гелип, өтенсоң,

Ысрафыл бир сайха кылар, яранлар.

САЙЫ سايى – заман, вагт; бадына, дессине.

Гөрдүк сайы көңли совыр,

Сабырсыз, карарсыз әрден.

САЙЫКА (а. са:ыка) صاعقه – сер. саыка.

САЙЫЛ (а. са:ил) سائل – 1) сораян, сораг эдйән, сорайжы; 2) гедай, дилегчи, ыкманда; **сайыл болмак** – сорамак; геда й болмак.

Гарыплыгың гамы көңлүн чөкермез,

Аял истәп, сайыл болса адамзат.

Кимлере алтын тәчдир,

Кимлер сайыл мәтәчдир.

Чыкды гапа нәгехан, гелди бир сайыл дучар.

САЙЫН (са:йын) سايين – 1) тарап, угур; 2) вагт аңладян сөзлере гошулып, довамлылыгы билдирйән ве сөзүң соңунда гелйән көмекчи сөз.

Баш дикип асмана сайын,

Гурбандыр мукам гашында.

САЙЫНМАК (са:йынмак) سايينمق – хасапламак, хасап этмек, саймак, хасабында гөрмек.

Муханнес гиң ерде акыл сайынар,

Дар ерде акылы-хушы сындырар.

Өзүни әр сайынар ким, артык иш этсе яман,

Бу көңүл йүз шовк эдер нәхак үчин төкмәге ган.

САЙЯР (а. сейя:р) سیّار – **сер. сейяр**.

САЙЯТ (а. сайя:д) صیّاد - «сайд – ав авламак» диен сөзден; көп ав авлаян адам, авчы, шикәрчи; **сайят ажал** – 1) авчы өлүм; 2) **гм.** өлүм, хеммәни ёклуга сезевар эдйән өлүм, ажал.

Җан гушуны алдап тутар,

Шум пелек сайят гөрүнер.

Ол ким иди барчага өлчег донуны бичди?...

Сайят ажал дүнйәде барчаның донун бичди.

САКА (а. сика:) سقاء – 1) сув мешги, сүйт мешги; 2) деря сувуның бөлүнйән ери, ябың сувуның бөлүнйән ери; 3) **сер. сакка**.

Ышк дерясы җошар гелер сакадан,

Көңлүңи саклагыл ялан вакадан.

САКАР (а.) سقر – 1) довзах, җәхеннем, тамы; 2) довзахың ады; **гирифтары-сакар кылмак** – довзаха дучар этмек, җәхеннеме салмак.

Хак не ерде кылмыш сакар-довзахы,

Ниче гуюсы бар, ниче булагы?

Умматымны кылмагай сен ким гирифтары-сакар.

Сакар диен җая сени саларлар.

САКАХУМ ШЕРАБЕН (а. сака:хом шера:бен) سقاهم شرابا – олара [худай] арасса шерап ичирер («Куръаның» 76-нжы сүресиниң 21-нжи аятындан бөлек).

Муъмүне хош вагдадыр, «ве сакахум шерабен»,

Дийсе ол вагт кәпирлер: «Я лейтени турабен».

САККА (а. сакка:) سقّا – сув берйән, сув пайлаян, өйлере сув элтип берйән, сувчы, сув дашаян адам, сувкеш.

Дийрлермиш, сув бермез дүйткеше сакка,

Хайыпдыр җаныңа, чилим чекмегил!

САКЛАВ ساقلاو – сакламак сөзүнден; бир ери горап сакламак үчин гоюлян бир топар адам, эсгер. Бу сөз парс дилинде «сахлав» шекилинде уланыляр.

Етмиш мүң перишде онда саклавдыр,

Мүң гайым бурундык баглар анда бар.

САКЛАМАК ساقلامق – 1) дурузмак, тогтатмак; тутмак; өңүни алмак; 2) **гм.** гизлемек, яшырмак.

Бу сөзүм хайвана ёкмаз,

Адам саклар гүвш үстүнде.

Сакла гыбатдан тилиңни, угрунда гез ынсап эдип.

Сыр саклаян мәхек даш зер янында беллидир.

САКЛАП (п-а. сакла:б) سقلاب//صقلاب – 1) славян ковумы, хинд-европа я-да ария ковмунын улы шахаларындан бири. Олар илки Карпат дагларының демиргазыгында ве Дануп дерясының кенарларында яшапдырлар. Соң бирнәче тайпа бөлүнипдирлер: руслар, поляклар, чехлер ве башгалар. Шолара парс дилинде «сакла:п», арапча-да "саклап" дийлипдир; 2) славянларың яшаян юрды. Бу юрт ве онуң халкы барада «Худуд-ал-әлемде» гызыклы маглуматлар берлипдир (177-178 с.).

Төрт мүң Саклап, Сенжап, төрт мүң Зеңгистан,

Гөйә гечип барган салдыр бу дүнйә.

САКЫ (а. са:кы:) ساقی – 1) мейлислерде кәселере ичги (арак, шерап ве ш.м.) гуюп пайлаян адам; 2) сув берйән, сув пайлаян; сув сатян; **сакы-көвсер (көвсер сакчысы)** - женнет чешмесиниң сувуны пайлаян.

Бу эт бизе харамдыр,

Эя, сакы-көвсери.

Көвсер сакысындан шерап ичер сен.

Сакы турды, сес этди,

Ким гич галды, ким етди;

ажал сакысы (сакы-ажал) – 1) өлүм пайлаян; 2) **гм.** жан алгыч, Эзрайыл.

Магтымгулы, сөз бакысы,
Гаршында ажал сакысы.

Русыя Магтымгулы, сакы ажал ичсең герек.

САКЫ-АЖАЛ (а. са:кы:йе ажал) ساقی اجل – **сер. сакы**.

САКЫ-КӨВСЕР (а. са:кы:йе кевсер) ساقی کوثر – **сер. сакы**.

САКЫНАМА (а-п. са:кы:-на:ме) ساقی نامه – 1) классыкы шыгрың бир гөрнүши. Ол көпленч месневи формасында ве арзувың мутакарып өлчегинде язылыпдыр. Шахыр шыгрың хер еринде сака (**сер.**), ягны шерап гуюп сайлаяна йүзленип, өзүниң ички дуйгусыны хем-де жошгун-хейжаныны беян эдйәр. Гечмишде сакынамалар көпленч лирики ве суфистик хәсиете эе болупдыр. Сакынаманың хер бир бендиниң ахырында деслапкы бендиң ахырындакы бейт гайталаняр; 2) Хафызың «Сакынама» эсери.

Истәр мен «Шахнама», «Сакынаманы»,
Халыф Омар бирлен Сүлейман болсам.

САЛ I (п. са:л, кс. са:лия:н) سال – 1) йыл, Ериң Гүнүң төверегине айланян мүтдети. Ол мүтдет он ики ай я-да 365 гүн ве бәш сагат ве 48 минут ве 45 секунддан ыбаратдыр. Муңа шемси йылы дийилйәр; сене; 2) яш; өмүр; **сал-у мах** – йыл ве ай.

Гаррыдыкча голдан гитди ынсабым;
Эя достлар, эллә етишди салым.
Өмүр салы артар алкыш аланың.
Ягшы гүн, хош сәхет гелипми салым.
Аклым хайрандадыр, этмишем пушман,
Билмезликде гечен салыма мениң.

САЛ II (са:л) سال – деңизде, деряда йүзмек үчин я-да дерядан гечмек үчин уланылян бири-бирине багланан бирнәче агач я-да гамыш даңылары.

Сув йүзүнде гездирер сен гәмини,

Бир гүн агдарар сен, салы, дүнйә хей!

Мүң агач ёл дагдыр, диви-мердүмхор,

Онда агып баран салдыр бу дүнйә.

САЛА (а. сала:т, кс. салава:т) صلاة – **сер. салат**.

Этгениме ёк ыгтыбар,

Совм-у саладан, я реб!

САЛАВАТ (а. салава:т, бс. сала:т) صلوات – **сер. салат**.

САЛАМ (а. сала:м) سلام – арапча «селиме – саглык, саламатлык, саг-саламат болмак» ишлигинден эмеле гелен бир ат; 1) хер хили кемчиликден ве айыпдан арасса болмак; 2) парахатчылык, дынчлык, рахатлык; ховпсузлык (шу маныда «силм» формасы көп уланыляр); 3) саглык, аманлык, эсенлик, соңы хайырлык (шу маныда «саламат» формасы көп уланыляр); 4) дини дүшүнжелере гөрә, гөйә мыдамалык бар болан Аллатагаланың эпитети; 5) пата берме, дога этме, «оң болсун» диймек, өвмек.

Салам сөзүни «саламун алейк, саламун алейкүм» («Сизе саглык-саламатлык, парахатчылык болсун!») шекилинде адамлар бири-бирине саташанларында я-да язышян хатларында уланярлар. Хәзирки вагтда көпленч гысгалдылып, «салам» шекилинде уланыляр. Бу сөз «Куръанда» эбеди саглык ве женнет диен маныларда-да гелипдир. Ысламдан өң салам сөзүне дерек еврей ве арамей диллеринде «шалом лека» сөзлери уланылыпдыр.

Бизден салам болсун Дурды шахыра,

Не мәхрапдыр, сузлап чыкан от недир?

САЛАМ АЛЕЙК (а. сала:м алейк) سلام علیک – **сер. алейк** ве **салам**.

САЛАМАН-АБСАЛ (а. Сала:ма:н ве Эбса:л) سلامان و ابسال – Греция (Юнан) патышасының Саламан атлы гөрмегей оглы билен онуң энекеси Абсалың ышк-сөйгүси хакдакы дессан. Абсал йигрими яш Саламандан улудыгына гарамаздан, оңа ашык боляр ве жадыгөйлүк билен оны өзүне чекйәр. Абсалың мугаллымы

магнитиң гүйжи аркалы Саламы бир топбак одуны якмага,ашык-магшутың икисини-де шол ода гирмәге межбур эдйәр. Нетижеде Абсал ода яныып өлйәр ве Саламан дири галяр. Какасы тәжи-тагтыны оңа багышлаяр. Шу дессан эсасында Абдырахман Жамы 885-нжи хижри (1480-1481) йылында өзүниң «Саламан ве Абсал» атлы поэмасыны дөредипдир. Бу дессан иңлис дилине-де терҗиме эдилипдир.

Саламан Абсалы серхош эйлейип.
Бәхрам Гүври тутуп, медхуш эйлейир.

САЛАМАТ (а. сала:мет) سلامت – 1) саг, саглык, хер кемчиликден, айыпдан ве нәхошлукдан пәклик; 2) ховпсузлык; 3) оңат нетиже; 4) гутулма, халас болма.

Сырат көпрүсинден саламат гечер,
Хака гуллук эден жаны биләни.
Саг-саламат барып, гайдып гелмәге,
Оңмады ыкбаллар Човдур хан үчин.

САЛАР (п. са:ла:р) سالار – 1) сердар; башлык, ковум ёлбашчысы; 2) кервениң я-да гошуның серкердеси.

Шаларың салары, ысламың зини,
Эмриңе мутыг эт Эйран земини.

САЛАТ (а. сала:т, кс. салава:т) صلاة//صلوة – 1) намаз; 2) пата берме; Алланың мерхемети; алкыш; 3) худая, пыгамбере бенделериң дога этмеги, шоларың ёлунда намаз окамагы; «сала» (**сер.**) шекилинде-де габат гелйәр.

Пыгамбере салават дий,
Шовк этсең, шепагат биле.

САЛАТЫ-ВИТР (а. сала:т-е витр) صلاة وتر – **сер. витир**.

САЛАТЫН (а. сала:ти:н, бс. солта:н) سلاطین – **сер. солтан**.

САЛДЫРМАК سالدیرمق – 1) гурдурмак, бина этдирмек, ясатмак; 2) жайлашдырмак, ерлешдирмек.

Хумаюн горганын салдыран Харун,

Дүнйәни дөрт бөлен каны Феридун?

САЛЛАМАК صاللامق – 1) асмак, асып гоймак, ашак индермек, ашак гойбермек; 2) тертипли суратда херекет этдирмек, ойнатмак.

Голун саллап марал габак перилер,

Инер олумындан дәли Гүргениң.

САЛМАК صالمق – 1) гурмак, бина этмек; 2) бир зады башга бир задың ичине гиризмек, ерлешдирмек; 3) дөретмек; 4) айырмак, дүшүрмек; 5) дикмек; **ат салмак** - чапмак; ылгамак; ховлукмак; чозмак, хүжүм этмек.

Бедев өлсе, мейдан галар арманлы,

Хак ышкына ат сал мейдан ёлукса;

гөзден салмак - үнсден дүшүрмек, айырмак.

Халайыклар салмаз гөзден яшыны,

Таньшар, сорашмаз ковмы-хышыны;

говга салмак – галмагал дөретмек.

Дечжал гелер дийрлер бирниче йылдан,

Әлеме бир говга салса герекдир;

гөз салмак – гөз дикмек, гөз айламак.

Ярсызлыкдан яман иш ёк,

Гөз салып гезсем хер яна;

гуш салмак – ав авлатмак үчин ав гушуны учурып гойбермек.

Бедасыла беглик дегсе бир гүнде,

Салар гушун, алар авун аңламаз;

яда салмак – ятламак, аңына гетирмек, яда дүшүрмек.

Мурдайы-сад сал исем жана гелүр мен,

Болсайды безм ичре бир яда салмак.

САЛЫР سالير//سالور – түркмен тайпаларының бирининң ады.

Теке, салыр йөрүш этсе ёкардан,

Душманың намарды, мерди билинмез.

САЛЫХ (а. Са:лих) صالح – 1) догручыл, диниң дессурларыны ерине етирйән; таква, диндар; 2) оңат, эй, ярарлы, гелшикли; 3)

лайык, хаклы; 4) хакыкатчы, ак йүрекли; 5) «Куръанда» гөркезилишине гөрә, пыгамберлериң бири. Ол ад ковумы ёк болуп, оларың ерини самуд ковумы эеләнде, шоларың арасындан дөрейәр. Худай тарапындан пыгамбер белленйәр ве самуд ковумыны бутпаразлыкдан эл чекип, ялңыз худая уймага чагыряр. Дини роваятлара гөрә, ол дога эдип, гөйә дагың дашындан көшекли дүе дөреденмиш. Бутпаразлар ол дүйәни өлдүрйәрлер, соң Салыхы-да ёк этмегин угруна чыкярлар. Эмма Аллатагала олара мөхлет бермейәр ве агыр азаба дучар эдйәр, йылдырым чакып хеммесини жансыз жисиме өврүйәр. Салых өрән гамгын боляр хем-де гум-гук болуп ятан шәхере ве ковумына йүзленип шейле диййәр: «Эй мениң ковумым, мен сизе ныгтап ве текрарлап, Алланың табшырыгыны етирдим хем-де несихат бермек шертине-де амал этдим. Эмма сиз несихат берижилери халамаярсыңыз!» («Куръан», 7-нжи сүре, 79-нжы аят).

Мугжуз иле Салыхың дашдан чыкыпдыр маясы,
Нух тупанында тенха галды Нухуң даясы.

САЛЫХАН (а. са:лихен) صالحا – 1) онат, говы; 2) ачык гөвүнли, мәхирли; 3) догры; догручыл, хакыкатчы, адалатлы; пәк; 4) компетенциясы ве хакы болан; диниң када-кануныма гөрә иш эдйән; **амалан-салыхан** – оңат иш, адалатлы иш, догры иш.

Амалан-салыхан ягшы амал кыл,
Бир гүн саңа рован эмри-жан гелүр.

САЛЫХЫҢ МАЯСЫ (а-т. Са:лыхың ма:ясы) صالحینک مایه سی – Самуд ковумындан дөрән пыгамбер Салыхың гөркезен мөжүзеси. Ол Аллатагала дога этмек нетижесинде, гөйә, дагың дашының ичинден көшекли дүе чыкаранмыш. «Куръанда» (7, 11, 26-нжы сүрелер) берилйән маглуматлара гөрә, самуд ковмы ол дүйәни өлдүрйәр, Салых олары нәлетләп, бет дога эдйәр. Нетижеде асмандан элхенч сес эшидилип, йылдырым чакяр, хеммелер өлйәрлер, диңе Салыха иман гетиренлер саг-саламат галярлар.

Мугжуз иле Салыхың дашдан чыкыпдыр маясы,

Нух тупанында тенха галды Нухуң даясы.

САЛЫЯН (п. са:лия:н, бс. са:л) سالیان – **сер. сал**.

САМАН I (са:ман) صامن – дөвлен бугдайың, арпаның галан габыгы, арпа-бугдайың гуран балдыгы.

Өмрүң ахыр болуп, долса пеймана,

Хашхашың саманы башы сындырар.

САМАН II (п. са:ма:н) سامان – 1) өй-өвзар, өй эсбабы, ёла гидиленде герек болян затлар; 2) көмек, ярдам; 3) хасыл; 4) тертип, дүзгүн; 5) гүйч, кувват, гудрат; 6) айлык, дөвлет; **бисер-у саман** - өйсүз-илсиз, өйсүз-өвзарсыз, сергездан, ыкманда.

САМАРКАНТ (а-п-т. Самарканд) سمرقند – Өзбегистаның гүнорта-гүнбатарында ерлешйән гадымы ве тарыхы шәхер. Ол дүнйәниң иң гадымы шәхерлериниң бири хасапланяр. Онуң ики мүң бәш йүз йылдан говрак тарыхы бар. Гадымы дөвүрде хәзирки Самаркандың еринде Сугд дөвлетиниң пайтагты Мераканда шәхери ерлешипдир. Эмир Теймур бу шәхери өзүниң пайтагты эдйәр, онуң мазары-да шол шәхерде ерлешйәр. Бу шәхериң адына кәбир чешмелерде Семеркент хем дийлипдир.

Самаркант сөзүниң гелип чыкышы барада дүрли дүшүндиришлер бар. «Гыясул-лугатың» авторы дүрли сөзлүклере салгыланып, оларң бирнәчесини гетирипдир. «Самар» бир патышаның ады болуп, «кант-кент» хем түрки дилде шәхер диймекдир, ягны Самарың шәхери. Башга бир вариант: «кант» сөзи аслында «генд», ягны «харап» болуп, «Самар» болса шол шәхери харап эден патышадыр. Шоңа гөрә, ол шәхере Самаркант дийлипдир, хәзир араплашдырып Самаркант дийилйәр. Ене бир вариант: бу сөз аслында Шамаркант болупдыр. Чүнки Шамар ибн Якуш ибн Абраха (арап) Сугд илаты билен уршуп, оны басып аляр, шәхери вейран эдйәр. Соң тәзеден оны дикелдип, адына Шамаркант гойяр. Махмыт Кашгары-да бу ады ятлап, оны «семер»,

ягны «семиз» диен гадымы түрки сөзи ве «кент», ягны «шәхер, оба» диен сөзлер билен багланышдыряр. Хер ничик болса-да, бу сөзүң икинжи бөлегинин түрки сөзи болан «кент» - шәхер, оба билен багланышыклыдыгы шүбхесиздир. Хажы Зейнел-Абидин Ширваны-да өзүнин «Рыяз ас-сыяхат» (XVIII-XIX асырлар) атлы китабында (III жилт) Самаркант барада гымматлы маглуматлар берипдир. Онун язмагына гөрә, бу шәхери илкинжи гезек Гершасп гурупдыр. Бирнәче вагтдан соң харап боляр. Соң оны Гуштасп ибн Лухрасп тәзеден гуряр. Соң Александр Македонский ол шәхерде оңат биналар салдыряр. Ондан соң Емен арапларындан болан басыбалыжы Шамар (Шемер) ол шәхери дүйпден вейран эдйәр. Шонуң янында тәзе шәхер гуруп, адына Шамаркент гойяр. Бу ат соң «Самарканда» өврүлйәр.

Самаркант тагтында гурлан яйлара.
Самарканды кыбты баглар, бек басар,
Танжар шәхрин нан гахатлык түрк басар.

САМАТ (а. самед) صمد – 1) эбеди, хемишелик; 2) хич киме ве хич зада мәтәч ве баглы дәл (худай); 3) хәким, хожайын.

Ахатдыр, саматдыр ол хакың ады,
Бир Алланың гүйжи, зоры гетирмиш.

САМСАМ I سامسام – болгусыз, янра, бидерек, угурсыз, самахыллап йөрен.

Самсам адам билен отурма, турма,
Зынхар намарт билен сен сөхбет гурма.

САМСАМ II (а. самса:м) صمصام – кесгир гылыч, йити гылыч; эгрелмейән гылыч.

Самсам гылыч билен, дүлдүл ат билен.
Тахты-сера дегин барган Алыдыр.

САМЫР (п. саму:р, кс. сама:ми:р) سمور – 1) гызыла якын гоңур дерили тилкиден кичирәк йыртыжы хайван; гундуз. ол көпленч демиргазык тарапларда боляр. Дериси гейиме ишлик үчин

уланыляр; 2) шу хайванын дерисинден тикилен гейим, ол гымматбаха боляр; 3) **гм.** гара сач. Бу сөз арап дилинде саммуːр шекилинде уланыляр; рус дилинде соболь дийилйәр.

Магрур олма сенжабына, самрына,
Ажал додагыны гоймуш дамрына.

САМЫРА (а. Саːмерре) سامره//سامراء – Ырагын тарыхы шәхерлеринин бири. Ол Багдадын голайында ерлешйәр. Бу шәхер 221-нжи хижри (835-836) йылында апбасы халыфаларындан болан Мугтасымын буйругы боюнча салныпдыр. Сон Васык ве Мүтевеккил-де ол ерде көшк ве метжит гурдурыпдырлар. Сонлар бу шәхер кем-кемден харап болупдыр. Ымамлар Алы ал-Нагынын хем-де Хасан Эскеринин габырлары шу шәхерде ерлешйәр.

Самыра дештине машрык-магрыпдан.

САН (саːн) سان – 1) мукдар ве тертип гөркезйән хасап; хасап; 2) **гм.** адамкәрчиликли гарайыш; **сана гелмек (гечмек)** – хасап эдилмек; адам хасап эдилмек.

Эгер ки хич исем, сана гелер мен,
Хөшк истихан исем, гана гелер мен.

САНГЫ (саːнгы) صانغی – 1) пикир, ой, хыял; 2) сергездан, чашгын; **сангы этмек** – пикир этмек, ойланмак.

Көнле гелен хер не кәри,
Сангы этмей эдежек сен.
Өлүм болар ядында,
Сангы эдер ишинде.
Әре сангы артдырар,
Кыркдан ашып, яш гитмек.

САНГЫСЫЗ (саːнгысыз) صانغی سیز – пикирсиз, ойсуз, пикир этмән.

Сангысыз сөйүшдим, өйсүз айрылдым.
Мейданда сангысыз хер иш битирге.

САНДЫВАЧ (сандываːж) سندواج – билбил.

Сандыважы-серместем, бергимден жыда болдум,
Бергимни хазан чалды, бисовт-у седа болдум.

САНДЫГАЧ (сандыга:ж) سندیغاچ – билбил.

Себзе ичре сандыгач
Йүз дилде кылып әхең.

САНЖАР سنجر – солтан Муыззитдин Абулхарыс Ахмет. Мәлик шаның оглы, селжукларың единжи патышасы (1086-1157). Онуң дөврүнде селжукларың хәкимиети хас пугталаняр. Санжар пайхаслы, батыр адам болуп, ылмың, эдебиятың өсмегине-де ярдам берипдир. Ол өленден соң хәкимиет хорезмшаларың элине гечйәр. Санжарың мазары Марының голайында ерлешйәр. Ол жомартлыкда мешхур болупдыр. Бу сөзүң бир манысы «ав гушы» диймекдир.

Санжар хан, Селим ша, еди велини,
Бири Зәхра, он ики ымамы гөрдүм.

САНМАК (са:нмак) سانمق – 1) хасап этмек; билмек, хасапламак; 2) гүман этмек; 3) денешдирмек; 4) пикирленмек, сайгармак.

Гүмрахы таква саныпп, такваны инкәр билдилер.
Ийгеним авы сандым, гейгеним реда билдим.
Зәхрин шыпа сансам, салмаз мәхрини.
Санырам өлмезден оввал тенде жаным галмаз-а!

САНСЫЗ (са:н-сыз) سانسیز – көп, хетденаша, уммасыз, өрән кән, жуда көп, зыят, бичак көп.

Әхли-хак болсам, диер мен, өзге халы нейлерем,
Бу совулмаз дерт сансыз галмагалы нейлерем.

САНЧМАК سانچمق – 1) сокмак, батырмак; 2) ере дикмек; 3) уруп гечирмек; 4) отуртмак, гоймак; **пер санжан** - жыга гоян.

Хер жама гараган Жемшиде етмез,
Хер баша пер санжан Исгендер болмаз.

САНЫ (а. са:ни:) ثانى – 1) икинжи; 2) соң, соңкы, биринжиден соң гелйән; **саны сурур** – икинжи шатлык.

Сурур-у седа бирле жахан йүзи абатдыр,

Магруры-сурур олма, саны сурур бибатдыр.

САНЫ СУРУР (а. са:ни: copy:p) ثانى سرور – **сер. саны**.

САНЫГ (а. са:ны') صانع - «сунг» сөзүнден; 1) ярадыжы, дөредижи, бир зат ясаян адам; 2) **гм.** худай; **саныгы-бичүн** – сорагсыз ярадыжы, Алла, худай.

Саныгы-бичүн эгәм ерден небатат өндүрип.

САҢСАР (п. сенг-са:р) سنگسار – 1) дашлама, дашланма; 2) ыслам дининиң таглыматы боюнча гүнә иш эден адамы дашлап өлдүрмек; **саңсар дашы** – гүнәкәре зыңылян даш.

Пелек саңа саңсар дашын атыпдыр.

Бир мусулман гачса ики кәпирден,

Келлесине саңсар дашы герекдир.

САП (а. сафф, кс. софу:ф) صف - хатар, реже; **сап гурмак (тутмак)** – хатарлашмак, хатара дурмак, хатарам дүзүлмек.

Сап гуруп, мейданда дурса герекдир.

Йүз йигрими сап гурлар, хер сапда мүң говгадыр.

САПА I (а. сафа:) صفاء – 1) арассалык, пәклик; 2) гарынжасызлык; 3) хошлук, хоррамлык, шатлык; кейп, эшрет; **сапа сүрмек** – 1) шадыян яшамак, шады-хоррам яшамак; 2) кейп чекмек, леззетли яшамак.

Азады дийр, биле сапа сүрели,

Эйсем иберели, сынап гөрели.

Олар йүз сапада, мен мүң хасратда.

САПА II (а. Сафа:) صفا – **сер. Сафа ве Мерве**.

САПАР I (а. сафар) سفر – сыяхат, гезеленч, гезим, ёла гитме, бир ере гитме; бир шәхерден башга шәхере гитме; ёл ашма; **сапар кылмак (этмек)** – сыяхат этмек, ёла гитмек, бир ерден башга ере гитмек, башга бир ере гезеленже гитмек.

Мүшгил сапар болар өлүм сапары,
Вехим чох болар, көпдүр хатары.
Ахыры бир гүни кылар сен сапар.
Сапар кылмак лазым, азыгың эйле.

САПАР II (а. сафар) صفر – хижри камары йыл хасабының икинжи айы.

Бисәхети сапар айы,
Безиргеним – ол уграды.

САПАР III سابار – гезек, ёла, мертебе, нобат.

Бир сапар хатардан чыкыпдыр Алы,
Сейл үчин сәхрага чыкыпдыр вели.

САПАРКЕШ (а-п. сафар-кеш) سفرکش – сыяхат эдижи; ёла гиден, башга бир ере гезеленже я-да бир иш үчин гиден.

Сапаркешлер йырак ёлдан гайданда,
Агыр йүкли шүтүрлери хайданда.

САПЫ (а. са:фи:) صافی - «сапа – сафа» сөзүнден; 1) арасса, пәк, тәмиз; 2) гошантсыз, сап, гарындысыз.

Сопулар, сапылар, хәзир болуңлар,
Ажал бар-у хаят бар-у, вепат бар.

САР-САР (а. сарсар) صرصر – 1) гүйчли совук шемал; 2) парс эдебиятында йындам ат шоңа меңзедилйәр.

Ысрафыл сур чалса, ер, гөк эчилсе,
Шейтан сар-сар урса, даглар дагылса.

САРА (а-п. Са:ра:) سارا//ساره – 1) парс дилинде: пәк, арасса, гошантсыз, көпленч мүшк, анбар ве зер сөзлери билен гошулып гелйәр; 2) Ыбрайым пыгамбериң аялының ады, Ысхагың эжеси. Сара чагасы болмаянлыгы себәпли, Мүсүр хәкиминиң оңа багышлан кенизи Хажары Ыбрайыма никалап берйәр. Хажардан Ысмайыл дүнйә инйәр. Ики йылдан соң Сара Хажар билен Ысмайыла гөриплик эдип башлаяр хем-де олары узак бир ере элтип ташламага Ыбрайымы межбур эдйәр. Ыбрайым олары

экидип, хәзирки Мекгәниң голайында гоюп гидйәр. Хажарың азыгы, сувы гутаряр, өлүм ховпы абаняр. Ол Сафа ве Мерве дагларының арасында сув гөзләп көп ылгаяр. Өврүлип яш Ысмайылың янына гелсе, онуң аяк депиржиклән еринден бир чешме жошуп дуран экен. Шоңа соң «Земзем гуюсы» ат галяр.

Сара етмиш я-да тогсан яша етенде, бир оглы боляр, она Ысхак ат гойярлар. Сара йүз йигрими еди яшап арадан чыкыпдыр.

Мисли Ыбрайым Сараны
Сөен дек сөймүшем сени.

САРАГТ (п. Сарахс) سرخس – 1) Түркменистаның гүнортасында болан гадымы бир шәхериң ады. Онуң харабачылыгы хәзирки Сарагт этрабының меркезиниң голайында ерлешйәр; 2) Эйраның Хорасан велаятында бир шәхериң ады. Ол Машадың демиргазык-гүндогарында түркмен-эйран арачәгинде Сарагт этрап меркезиниң гаршысында ерлешйәр; 3) өсүмлик ады, ол көпленч токайларда өсйәр.

Сарагты мерги бозар, Мерви рик,
Ширазы түрк, Жөвганы (?) мур харап эйләр.

САРАЙ (п. сара:, сара:й) سرای//سرا – 1) өй, жай, улы өй; көшк; 2) хөкүмдарларың яшаян ве ишлейән ери; 3) кәбир сөзлүкде мыхманхана дийлип-де язылыпдыр.

Берхем болар, галар жайың,
Бозулар көшк-у сарайың.
Угрум билмей, ёлдан-ёла азаркам,
Хуп мекана, хуп сарая саташдым.

САРАЛМАК (са:ралмак) سارالمق – 1) сары болмак, сары реңке өврүлмек; 2) бишмек; 3) **гм.** хорланмак, горкмак.

Кими хакдан горкуп, реңңи саралып,
Кими дүнйә ковар йүвүрип, елип.

САРАРТМАК (са:рартмак) سارارتمق – 1) саралтмак, сары этмек; 2) **гм.** хорланмак.

Пакырлар хорланып, йүзүн сарардып...

Гамчысындан ганлар сача башлады.

САРАХС (п.) سرخس – 1) бир хили өсүмлигиң ады; 2) ер ады; **сер. Сарагт**.

Сарахсың аркасында Межнун гурды жадыны,

«Бисмилла» дийип чагырды, тапмады устадыны.

Сарахсы мерг бозар, Мерви рик басар.

САРБАН (п. са:рба:н) ساربان – **сер. сарван**.

САРВАН (п. са:р ба:н) ساربان – 1) дүе чопаны; дүекеш, дүе саклаян адам; кервен башы. Ики саны «сар – дүе» ве «бан» диен сөзлерден эмеле гелен ат.

Гөйә ки бир сарван мен, кервен ызын йитирген,

Угрум, ёлум билмейин, ёл үстүнде отурган.

Сарваным азашды, даргады малым.

САРГАРМАК سارغارمق – 1) хорланмак, лагар дүшмек, әжизлемек; 2) саралмак, пети гачмак, йүз-гөзи саралмак.

Ничелер ызында саргарып, солуп.

Ренж-у элем чекдим, теним саргарды.

САРГАРТМАК سارغارتمق – 1) саралтмак; 2) **гм.** боюн бурмак.

Магтымгулы, хака табшыр өзүнни,

Хер намарда саргартмагын йүзүни.

САРКЫТ سارقیت – галынды, иймитден ийилмән галан галынды, ийилмән галдырылан нахар.

Харам ишден гачар пирлер,

Тилки саркыдындан ширлер.

САРМАК سارمق – сарамак, доламак, долап алмак, сарап даңмак.

Пелек билегим товлап, чархына сарды мени,

Хырыдар гөзи бирле ким гелип гөрди мени.

САРП I (а. сарф) صرف – 1) харч, харч этме, йойма; 2) уланма, үйтгетме; **сарп этмек** – харчламак; уланмак; еймак.

Магтымгулы, гарап сөзле дашыңы,
Жайын билип сарп эт наны-ашыңы.
Сарп эдерге жайын тапмаз мал тапса.

САРП II (а. сарф) صرف – морфология, грамматиканың бир бөлүми, ол сөзлериң формасыны өвренйәр.

САРПА (а. сарфа) صرفه – 1) хатыра, хормат, абрай; 2) пейда, неп, бәхбит; көплүк.

Не агыр сарпадыр кайсы өвүчде,
Әлем харап болар ниче товушда.
Аманат жаныңа кылмагыл төхмет,
Сарпасы недир, гел, сен имди пәхм эт.

САРСАЙЫЛ (а. Сарса:йыл) صرصایل – көне дүшүнжелере гөрә, Ериң эесиниң ады. Деряларың эесиниң ады болса Каркайылдыр.

Магтымгулы паш эйлесең сырың хем,
Ээси бар деряның хем, Ериң хем.
Ериң беги болса Сарсайыл атлыг,
Дерялар беги бар Каркайыл атлыг.

САРСМАК صارصمق – 1) гымылдамак, ойнамак, херекет этмек, титремек; 2) бозулмак, үйтгемек; ыранмак.

Гөк опурлып, даглар сарсар еринден,
Ысрафыл суруны чалса герекдир.

САРЫ I (са:ры) صاری – 1) тебигатда иң көп болан реңк; күкүрдиң ве алтының реңкине меңзеш реңк; 2) **гм.** солук, өчүгси.

Ер гөтерен сары өкүз,
Билмен, ниче яшындадыр.

САРЫ II (са:ры) ساری – тарап, угур, ян; **бизим сары** – бизе тарап.

Бизиң сары өврүлмезми, гелмезми?
Жемалың арз этсе бир бизим сары.
Карарым ёк отурмага, турмага,
Агзын ачып дурмуш ер бизим сары.

САРЫГ (са:рыг) ساریغ – сары, сары реңкли.

Алтынҗы гат гөги сөйлесем ятдан,

Ады рефна, аслы сарыг якутдан.

САСЫ (са:сы) صاسی – **сер. сасыг**.

САСЫГ (чагатайча са:сыг) ساسیغ//صاسی – 1) порсы, эрбет ыслы; 2) **гм.** эрбет, ярамаз адам; **сасыг сув** – порсы сув.

Наскеш ики жаханда болмаз асла шадыман,

Бурнундан зердап иле сасыг сув акмыш хер заман.

САСЫК ساسیق – **сер. сасыг**.

САТ (а. са:д) ص – **сер. сад I**.

САТАШМАК ساتاشمق – 1) душмак, тапышмак, говушмак; 2) дучар болмак, учрамак, сезевар болмак.

Сәхер вагты сейран эдип гезердим,

Ажап мензил, гөзел жая саташдым.

САТМАК صاتمق – 1) бир зады пулуң өвезинде бермек; 2) **гм.** дөнүклик этмек, хыянат этмек.

Мал үчин ынжадып гардаш-доганын,

Аз билдиң тылладан сатып, сованың.

Пелек базарында идигиң нана,

Адам оглы өзүн сатмайын галмаз.

САТЫҖЫ صاتیجی - «сатмак» сөзүнден; 1) сатян, алыҗылара харыт сатян адам; 2) чалшырян, өвүрйән, чалшырыҗы; сатмакчы, сатмакчы болян.

Аслыга дартадыр йүврүк, чаманлык,

Йүврүкни чаманга сатыҗы болма!

САФА I (а. сафа:) – **сер. сапа I**.

Гөрерге сафа мен, таңырга дилкеш,

Дивана хемдемим галандар биле.

САФА (а. Сафа:) صفا – Сауд Арабыстанында бир дагың ады; **сер. Сафа ве Мерве**.

САФА ВЕ МЕРВЕ (а. Сафа: ве Мерве) صفا و مروه – Мекгәниң голайында ики саны песрәк дагың ады. Оларың арасы дөрт йүз йигрими метрден ыбарат ёл. Хажа баран адамлар, дәп боюнча, Кәбә тогап эденлеринден соң, Сафа дагына чыкып, шол ерде Кәбә тарап бакып, дога окаярлар, соң Мерве дагына тарап ылгаярлар. Шу амалы еди гезек текрар эдйәрлер. Муңа «Сафа ве Мерве» арасына ылгамак дәби дийилйәр. Бу дәп арапларың арасында «жахылыет» («наданлык») дөврүнде-де бержай эдилипдир. Шол дөврүң кануныңа лайыклыкда хажа барянлар шол дагларың үстүнде ерлещдирилен «Эсаф» в «Найыла» атлы ики саны бута эллерини сылмалы экенлер. «Эсаф» буты журхам кабыласындан болан Эсаф ибн Я'ланың хейкели болуп, ол Сафа дагының үстүнде ерлешипдир. Найыла буты-да шол кабыладан болан Зейдиң гызы Найыланың хейкели болуп, ол Мерве дагының үстүнде ерлешипдир. Шол бутлара чокунмагы илкинжи гезек перман берен Эмр ибн Лахй Хазайы болупдыр. Арапларың ынанжына гөрә, Эсаф билен Найыла Кәбәниң ичинде пыск (бозгакчылык) иш эдипдирлер. Шол себәпли Аллатагала олары даша өврүпдир. Илат болса көпчүлиге ыбрат-гөрелде болсун дийип, оларың шол даш хейкелини Сафа ве Мерве дагларының үстүне чыкарып гоюпдырлар. Эмр ибн Лахйың заманындан башлап, шол ики хейкеле чокунмаклык башланыпдыр, илат гурбанлык үчин элтйән гоюнларыны шоларың янында союпдырлар. Бу ягдай ыслам дининиң дөремегине ченли довам эдипдир. Мухаммет пыгамбер Мекгәни басып аланда, ол ики буты дөвдүрипдир. Мусулманлар Сафа билен Мерве дагының арасында ылгамак дәбиниң «жахылыет» («наданлык») дөври билен багланышыклы боланы үчин, ол дәби ерине етирмеги өзлерине услып билмәндирлер. Шонда Аллатагала тарапындан «Бакара» сүресиниң 158-нжи аяты инйәр. Шол аятда болса, Сафа билен Мервәниң арасында ылгамак дәби макулланяр.

Хәзирки вагтда Сафа билен Мервәниң аралыгы гиң бир көчә өврүлип, хажа барылян дөвүрде ондан гечмек кынлашяр. Шол аралыгың көп ериниң үсти басырылгы, ики тарапында болса улы дүканлар ерлешйәр.

Мерве сөзүниң манысы «ялдыравук ак даш ве чакмак дашы» диймекдир. Сафа дагы Абу Кубайс дагының довамы ве этеги, Мерве дагы болса Кынка' дагының довамы ве этегидир. Сафа сөзи аслында «арасса», «пәк» диен маныны берип, бу ерде «сап дашлар» диймеги анладяр. Ики дагың арасында ылгамак Сафа дагындан башланяр.

Бейтилланың Сафа, Мерве дагында.

Абы-земзем чешмеси, Сафа, Мерве арасы.

САФАКӘРЛИК (а-п-т. сафа:-герлик) صفاکارلیک – шадыянлык, айшы-эшрет, зовкы-сапа сүрмек; первайсызлык, хич зат первайына дәллик.

Билмедим сен кайсы болдуң белли бир иш тутмадың,

Не сафакәрлик билен болдуң не моллалык билен.

САФАР (а.) صفر، سفر – сер. сапар **I, II**.

САФДАР (а-п. саф-дер) صفدر – арапча «сафф – хатар, сап» ве парсча «дериден – бөвүсмек, йыртмак, парчаламак» сөзүниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «дер» сөзүнден эмеле гелен ат; 1) хатары бөвүсйән, йыртыжы; 2) **гм.** батыр, эдермен; 3) хезрет Алының лакамларының бири.

Ол шахы-сафдар билди,

Бир гөкже кепдер гелди.

САФТАЙЫЛ (а. Сафта:йыл) صفطائیل//صطفائیل – көне дүшүнжелере гөрә, бәшинжи гат асманың перишделериниң иң улусы; **сер. Ретка**.

САФЫ (а. сафий:, эсфия:) صفی – 1) пәк, арасса, тәмиз, гарындысыз; 2) сайланан, сайлантгы, хемме затдан арасса; 3) ыхласлы дост, жана-жан дост, түйс йүрекден дост; **сафы-улла** – 1)

Алланың сайланы; Алланың ыхласлы досты; 2) Адам атаның лакамы.

Кереминден ыкбалыма дест бергил,

Оввал Адам сафы-улла хакы үчин.

Топрак алнып еди ерден,

Адам сафы-улла болды.

САФЫ-УЛЛА (а. сафий-алла:х) صفی الله – **сер. сафы**.

САХА (а. саха:) سخا – сахылык, жомартлык, эли ачыклык, беримлилик.

Вепа ёк бинамазларда, хая ёк,

Саха ёк, бинамазларда сафа ёк.

САХАБА (а. саха:бе, бс. са:хиб ве саха:би:) صحابه – Мухаммет пыгамбери гөрен онуң яранлары ве эгиндешлери. Шолардан Абу Муса Абдылла ал-Аш'арыны, Абдылла ибн Месгуды, Ибн Аббасы, Мыкдад ибн Эмри, Абу Хурайраны ве башгалары гөркезмек болар. Сахаба сөзи аслында көплүк санда болса-да, дилимизде бирлик сан манысында уланыляр. Бу сөз «эсхап» билен синонимдир.

Сүннилериң арасында сахабаның мертебеси өрән ёкарыдыр. Сахабаның сөзи дини меселелерде «Куръандан» соңра иң ыгтыбарлы чешме хасапланяр. Эмма шыгалар (шайылар) олара йигренч ве душманчылык билдирйәр, чүнки олар сахабаны дөрт халыфаның бири болан хезрет Алының хем-де онуң машгаласының хак-хукугыны аяк астына алмакда айыплаярлар.

Хезрети-пыгамбер тутуп голумдан,

Сахабалар билен говшан гүнлер хей!

Улуг-кичи сахаба,

Йыгылмышды хем бары.

САХАБЫ (а. саха:би:, кс. эсха:б ве саха:бе) صحابی – Мухаммет пыгамбере иман гетиренден соң, онуң билен душушан ве мусулман халатында арадан чыкан адам; **сер. сахаба**.

САХАВАТ (а. саха:вет) سخاوت – сахылык, жомартлык, керем, берим, эли ачыклык, багышлама.

Байлар баглап сахаватың гапысын,
Көпелдер тамутың мөйүн-апысын.
Халайыкда гөрелде ёк, гөрүм ёк,
Байларында сахават ёк, берим ёк.

САХТ (п.) سخت – 1) гаты, берк; 2) кын, мүшгил, четин; 3) гүйчли, кувватлы; мәкәм, өрән; 4) бахыл, хусыт; **сахт сеңистан** – гаты дашлак ер.

Мынапыгың көңли сахт сеңистандан,
Әхли-каныг меңзәр бахры-уммана.
Дийдим гөкден агыр, ерден мерт недир?
Дерядан бай недир, дашдан сахт недир?

САХТ СЕҢИСТАН (п. сахт сенгиста:н) سخت سنگستان – **сер. сахт**.

САХТЫ-ДИЛ (п. сахт-дил) سخت دل – 1) доңйүрек, дашйүрек, 2) **гм.** рехимсиз.

Сахты-дил күкреги хергиз бош болмаз,
Хер ниче шатланса, көңли хош болмаз.

САХЫ (а. сахы:) سخی - жомарт, эли ачык, беримли; **сахылар ыхсаны чүн** - жомартларын ягшылыгы үчин

Сахылар шат болар мыхман геленде,
Сахылар ыхсаны чүн,
Шехитлерин ганы чүн.

САХЫБЫ-ЗҮЛПҮКАР (а. са:хиб-е зулфика:р) صاحب ذوالفقار – **сер. сахып**

САХЫБЫ-КӘР (а-п. са:хиб-е ка:р) صاحب کار – **сер. сахып**.

САХЫБЫ-МАНСАП (а. са:хиб-мансаб) صاحب منصب – **сер. мансап ве сахып**.

САХЫП (а. са:хиб, кс. эсха:б) صاحب – 1) эс, хожайын; 2) ёкары везипедәки шахс; 3) дост, яр, сөхбетдеш; 4) сахаба (**сер.**), Мухаммет пыгамбериң яранлары.

Үлкеде сахып болмаса,
Арбаплар эмире дөнер;

сахып жемал – гөзеллик эеси, гөркли, гөрмегей, овадан; **сер. жемал**.

Юсуп сахып жемал Якуп оглунда,
Ажыз галды гардаш-доган элинде;

сахыбы-зүлпүкар – 1) Зүлпүкарың эеси; 2) хезрет Алының лакамы.

Ол ширипервердигәр,
Ол сахыбы-зүлпүкар;

сахып-кемал – кемал эеси, акыллы, парасатлы.

Бир акыл сахып кемалың голы бирле иш тутан;

сахыбы-кәр – иш эеси, хәким.

Өвлады-Суфяндан ады Камыша (?),
Испыханы бир сахыбы-кәр харап эиләр;

сахыбы-мансап – 1) дереже ве чин эеси; ёкары дережели, ёкары орунлы, ёкары чинли; 2) офицер.

Эгер ченди болсаң сахыбы-мансап;

сахып усул – канун эеси; ыгтыярлы, асыллы; мылайым.

Ошол демде гайдып гелмиш ресула,
Хабарын сөйлемиш сахып усула.

САХЫП КЕМАЛ (а. са:хиб-кема:л) صاحب كمال – **сер. сахып**.

САХЫП УСУЛ (а. са:хиб-осу:л) صاحب اصول – **сер. сахып ве усул**.

САХЫП ШЕЖАГАТ (а. са:хиб-шежа:'ат) صاحب شجاعت – **сер. шежагат**.

САХЫПҖАХАН (а-п. са:хиб-жаха:н) صاحب جهان – 1) дүнйә эеси, әлемиң эеси, дүнйә хөкүм сүрйән; 2) патыша, хөкүмдар; 3) **гм.** сөйгүли, магшук.

Хер кимсәге багш эдин сенягшы-яман бир гүли.

Ол гүллерден гайры бизге сахыпҗахан герекмес.

САХЫПҖЕМАЛ (а. са:хиб-жема:л) صاحب جمال – 1) овадан, гөзел, гөрмегей, гөркли; 2) гөзеллик эеси; 3) **гм.** сөйгүли; 4) шахыр «Гөрдүңми?!» диен гошгусында бу сөз аркалы Мухаммет пыгамбери аңладяр.

Ягты салар гидер зулмат түнүнде,

Мениң сахыпҗемалымны гөрдүңми?!

Магтымгулы уялар,

Мениң сахыпҗемалым.

САХЫПЗАМАН (а. Сахиб-аз-зама:н) صاحب الزمان – 1) замананың эеси, дөврүң эеси; 2) патыша, хөкүмдар; 3) Хасан Эсгериниң оглы Мухаммедиң лакамы, шайыларын он икинҗи ымамы. Онуң күнъеси Абулкасым, башга бир лакамы Мәхди (Мәги). Эҗесиниң ады Нерҗис. Ол IX асырың икинҗи ярымында, шагбан айының он бәшинде догуляр. Дини роваятлара гөрә, ол яшлыкдан гайып болуп, хәзир хем дири ве бир ерлерде гизлинликде яшап йөренмиш, гөйә кыяматдан өң пейда болуп, ериң йүзүнде долы адалатлы дурмуш беркарар этҗекмиш. Онуң Хуҗҗат ымам ал-Мунтазар, ымам Гайып, ымам Асыр диен лакмалары-да бар.

Заман ахырында гелер хыруҗа,

Я Сахыпзамана, багышла бизни.

Мутыг олды җүмле әлем,

Шейле Сахыпзаман олды.

САХЫПКЫРАН (а. са:хиб-кыра:н) صاحبقران – 1) багтлы, ыкбаллы, сәхетли гүн энеден болан; 2) дабаралы, гүйч-кувватлы улы патышаларың эпитети; 3) Зөхре йылдызы билен Мүштери

йылдызының бири-бирине габат гелйән махалында доглан (шол вагтда доглан чага багтлы боляр хем-де улы мертебә етйәрмиш диен дүшүнже бар); 4) Эмир Теймириң ве башга-да кәбир патышаның титулы; **шахы-сахыпкыран** – багтлы патыша, сәхетли гүн доглан ша.

Не гулгула хем диванлар гурулды,
Анча шахы-сахыпкыран гечипдир.
Чавы дүшүп Хытай биле Хотанга,
Бир эмири-сахыпкыран яратды.

САЧМАК ساچمق – 1) яйратмак, сепмек, сечелемек, пытратмак; 2) сайгармак, аңмак, сайлап билмек.

Магтымгулы маны сачар,
Хер ким сөз леззетин ичер.
Окыр мен, гөрер мен пөвзүл-келамы,
Манысыны сача билмен, нейләйин.

САЧЫНМАК ساچینمق – 1) яйратмак, сепмек; 2) **гм.** өзүне хайыр газанмак; **тохум сачынмак** – **гм.** оңат иш этмек, согап газанмак.

Дүнйә ахыръетиң кешти-кәридир,
Тохум сачынавер, нәге ятып сен.

САЪЙ (а. са'й) سعی – **сер. сагй.**

САЫКА (а. са:'ыка) صاعقه – йылдырым, гөк гүрләп, йылдырым чакмагы нетижесинде дөрейән от.

Рум шәхерни эйләр саыка харап,
Емени ховлач йыкар, Мүсүри акрап.

САЯ (п. са:йе) سایه – 1) көлеге; 2) **гм.** хемаят, ярдам; **сая дөнмек** – көлеге гечмек, гүнортадан соң болмак, гүн агмак.

Бедасыл бег гуллугында галынчаң,
Асыл бегиң саясында күл болгул!
Вагт гечди, сая дөнди
Берен наның сая болса герекдир.

СЕБАТ (а. себа:т) ثبات – 1) субут этмек; 2) беркарар болмак: дурнуклылык гөркезмеклик.

Иса васпын «Инжил» эйледи себат,

Мухаммет шанында «Фуркан» яратды.

СЕБЗЕ (п.) سبزه – 1) яшыл, тәзе битен гөк-яшыл реңкли өсүмлигиң ренки; 2) майса, гыртыч, тәзе битен гөк өсүмлик; 3) яшыл реңкли бир кысым кишмиш; **себзе хылгат** – яшыл халат, яшыл дон.

Гара ерден яшыл себзе гөгердип,

Хер агачдан дүрлүк миве чыкардып.

Док докушар себзе хылгат геймәге.

Себзе ичре сандывач йүз тилде кылар әхен.

СЕБЗЕ ХЫЛГАТ (п-а. себз-хыл'ат) سبز خلعت – **сер. себзе**.

СЕБЗЕБАЗ (п. себзе-ба:з) سبزه باز – яшыл гейнен, яшыл геймли.

Бир дөрт атлы гелди, бары себзебаз,

Асалары яшыл, аты теблебаз.

СЕБЗЕЗАР (п. себзе-за:р) سبزه زار – 1) гөк, гөк гыртычлы ер, гөк-яшыл өвүсйән ер, гөк оты көп ер, көп отлы ер; 2) чеменлик, яшыллык.

Земин себзезар олуп, тенинден айрылар зең,

Җүнбенделер мест олуп, гөйә ичмиш арак бең.

СЕБЗЕПОШ (п. себзе-пу:ш) سبزه پوش/سبزپوش – яшыл гейнен, гөк өртүнен. «Себз – гөк, яшыл» ве «пушиден – геймек» ишлигини хәзирки заман дүйп ишлиги болан «пуш» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; **сер. пош**.

Ол дөрдүн бири бар, мылам себзепош,

Келлеси буздандыр, аягы отдан.

СЕБИ (а. сабий:) صبی – **сер. сабы**.

Ниче мурсал гечди, ниче мүң неби,

Ниче балыг гечди, ниче мүң себи.

СЕБИЗ (п. себз) سبز – яшыл; гөк; тәзе битен гөк отуң реңкиндәки хер бир зат.

Яшыллар, себизлер, реңбе-рең гүллер,
Бир пасыл ачылан яза мыхмандыр.

СЕБҮКБАР (п. себок-ба:р) سبکبار – 1) йүки еңил; 2) асуда; рахат, дынч; 3) шады-хоррам; 4) арасса, пәк; 5) **гм.** башы бош (эркек я-да аял).

Шазадалар гуванжы,
Дийбан, тутды себүкбар.

СЕБӘП (а. себәб, кс. эсба:б) سبب – асыл манысы йүп, танап диймекдир; 1) бир задың, ваканың йүзе чыкмагына эсас болян зат; делил; 2) бахана, мынасыбет; 3) аруз өлчегинде шыгрың ики харпдан ыбарат бөлеги.

Бу җаханың сермаясы, рызк себәби, хак саясы,
Ер диреги, гөк паясы, дервүшлериң догасыдыр.

СЕБӘПКӘР (а-п. себәб-ка:р) سبب کار – себәп болян, бир ише себәп болян зат я-да алам.

Ытыкат этсе халал дийип, дини-ысламдан гечер,
Дини-ысламдан гечерге бир себәпкәрдир чилим.

СЕВИЛИ سویلی – **сер. сөйли**.

СЕГ (п.) سگ – ит **сег оглы** – ит оглы (сөгүнч).

Сег болупдыр, гөрен илин далады.
Пир болуп, пеш орап, бетпәл сег оглы.
Тилки өзүн гурт билер,
Гарсак өзүн сег саяр.

СЕГПАРАЗ (п. сег-перест) سگ پرست – ите чокунян, ите сыгынян.

Етмиш ики миллет гөмер өлүсин,
Сегпараз миллети ләши яндырар.

СЕГРЕМЕК سگرمک – 1) ойнамак, гымылдамак; 2) жошмак, хейжана гелмек; 3) ылгамак, чалт херекет этмек; бөкмек

Шерап ичип, серхош болуп сегресем,

Ганым жанын гыйым-гыйым дограсам.

Гөроглы дек сен сегрейип,

Гызыбан хер дем гопмаз сен.

СЕГРЕТМЕК سکرتمک – 1) ылгатмак, ёртдурмак, чалт әдим этдирмек; 2) бөкдүрмек; ойнатмак.

Баша баглап дивананың кемендин,

Сегретдим, етишдим ышкың семендин.

СЕД (п. сад) صد – **сер. сад**.

СЕД АПЕРИН (п. сед-а:фери:н) صد آفرین – **сер. аперин**.

СЕД СЫЯСАТ (сад-сия:сет) صد سیاست – **сер. сыясат**.

СЕДА (а. седа:ъ) صداء – сес, оваз, үйн; гыкылык, галмагал; бисөвт-у седа – сессиз-үйнсүз.

Көңүл айдар гедага,

Сәхер турсам седага.

Сөзлесең бермез седа, сөйлемесең, раз эйлейир.

«Шыпа бер, ресул!» дийип, седа етишсе.

СЕЖДЕ (а.) سجده – 1) маңлайы ере гоймак; намаз окалян вагтда я-да бейик мертебели бир шахсыете боюн эгиҗилик билен хормат эдилйән махалда маңлайы ере гоймак; 2) **гм.** чокунма, ыбадат этме; гуллук этме; **сежде кылмак (этмек)** – эгилип, маңлайы ере гоймак.

«Куръаны» көйдүрип, бутга кыл сежде.

Ничәниң сежде жай алнына дегмез.

Өз суратын гөрүп, бәш сежде кылды.

Сежде кылмаклыкдан иба эйледи;

сеждә гоймак – баш эгмек; башыны ере гоймак; намаз окамак.

Башын сеждә гояр, галмаз земинден,

«Гал» дийип хакдан перман болса герекдир.

СЕЗЕВАР (п. сеза:ва:р) سزاوار – 1) лайык, ярашыклы, мынасып; 2) дучар; **сезевар болмак** – 1) мынасып болмак; 2) дучар болмак, учрамак.

Пәхм эдиң, хер ерде бир пәли азан,

Ёвуз мусаллата сезевар болар.

СЕЙИК سییک – 1) дөвлен сүңкүң гапдалындан гоюлян гамыш я-да тагта бөлеги; 2) **гм.** көмек, ярдам.

Мергенлере сейик болар,

Барсан, Хасар дагындадыр.

СЕЙИТ (а. сейийд, кс. са:да:т) سید – 1) җенап, хоҗайын, ага; бег, башлык, өңбашчы, сервер (**сер.**); 2) Мухаммет пыгамбериң несли. Мухаммедиң өзи энтек дирикә, онуң үч оглы ве үч гызы яшлыкда арадан чыкярлар. Диңе Патма атлы гызы галяр. Ол хезрет Ала дурмуша чыкяр. Мухаммедиң Патма билен Алыдан өнен неслине сейит дийилйәр. Соң шайы (шыга) мезхебиниң ровачланмагы ве Алыны хорматламаклыгың гүйчленмеги билен сейитлер айратын гатлага өврүлйәрлер ве чуң хормата мынасып болярлар. Сейитлере гирдеҗиниң бәшден бирини (хумсуны) бермек дәбе өврүлйәр. Шейлеликде, олар кем-кемден илатың хасабына яшаян топара өврүлйәрлер ве көп байлык топлаярлар. Хәзирки заманда оларың абрайы песе дүшди; **сейийди хатмы-ресул** – пыгамберлериң иң соңкусы; Мухаммет пыгамбер; 3) Хатам шахырың лакамы.

Хоҗа, сейит, бег-у ханлар,

Ахырсоңы өлеҗекдир.

Гаракчымың, я сейитмиң, хоҗамың?

Истыганат кыл аңа, я сейийди-хатмы-ресул.

СЕЙЙИДИ-ХАТМЫ-РЕСУЛ (а. сейийд-е хатм-е ресол) سید ختم رسل – **сер. сейит**.

СЕЙЙИТ (а. сейийд) سید – **сер. сейит**.

СЕЙКИН (п. сенги:н) سنگین – 1) агыр; 2) аграмлы, салдамлы; 3) дашдан болан; **сейкин басмак** – салдамлы әдим әтмек, салланып йөремек.

Нәзли ярым сейкин басып.

СЕЙЛ (а. сейр) سیر – 1) гезме, томаша этме; 2) гитме, херекет этме, йөреме; гезеленч; **сейл этмек** – гезмек; томаша этмек.

Гезме дүнйә мейил эдип,
Бихуда ерде сейл эдип.
Жаханда нәлер гөрүнер.

СЕЙПЕЛМЕЛЕК (а. Сейф-ал-молу:к) سیف الملک – Орта ве Якын Гүндогарда гинден яйран «Сейпелмелек-Медхалжемал» атлы дессаның баш гахрыманы. Бу эсериң асыл чешмеси халк дөредижилиги ве арапларың «Мүң бир гиже» эртекилеридир. Дессанда шазада Сейфулмулугың (Сейпелмелегиң) шазада гыз Бадыгулжемала (Медхалжемала) болан сөйгүси хакда гүррүң гидйәр. Бу темада XVI асыр өзбек шахыры Межлиси «Кыссайы-Сейфулмулук» атлы дессан языпдыр. XVIII асырда болса түркмен шахыры Гурбаналы Магрупы «Мүң бир гижәниң» ве Межлисиниң эсериниң тәсири астында өзүниң «Сейпелмелек-Медхалжемал» дессаныны дөредипдир. «Кыссайы-Сейфулмулук» өзбек, татар, тәжик, гыргыз, гарагалпак, уйгур эдебиятында-да бар. Бу эсер 1807-нжи йылда чагатай дилинде Газанда нешир эдилипдир. Газак дилиндәки вариантының бири В.В.Радлов тарапындан Петербургда 1870-нжи йылда нешир эдилипдир. Соң оны Юсуп бег Шыхысламов Газанда 1903-1908-нжи йылларда нешир этдирипдир. 1914-нжи йылда-да Сейит Герейиң шыгыр билен язан газак дилиндәки «Кыссайы-Сейфулмулугы» Газан шәхеринде нешир эдилипдир.

Сейпелмелек Махжемалы,
Сөен дек сөймүшем сени.
Перхат Ширин билен дөвран сүрмеди,

Сейпелмелек гайра көңүл бермеди.

СЕЙР (а.) سیر – түркменче «сейл» шекилинде хем уланыляр: 1) гезме, томаша этме, гезеленч этме; айланма; 2) сыяхат этме; **сейр этмек** – гезмек, сейл этмек, сыяхат этмек; **сейре гезмек** – херекетде болмак, айланмак, гезеленч этмек, айланып дурмак.

Сейр эдип бардым пелеге, ламекана уградым.

Сейр эден докуз пелек асманы сен-сен, эй пери.

Мыдам сейре гезер ол дөрт деңи-душ,

Болар андан жүмле әлем йүзи хош.

СЕЙРАМ (Сейра:м) سیرام – Газагыстаның орта асырдакы ири шәхерлериниң бириниң ады. Ол Чимкент шәхериниң он ики километрлигинде ерлешйәр. Махмыт Кашгары «Диваны-лугат-ат-түрк» атлы эсеринде оны Эсфижап дийип атландырыпдыр. XV-XVIII асырларда газак ханлыкларының дөврүнде Сейрам улы сөвда ве дини меркез болупдыр.

Хырка геен хожа Ахмет,

Сейрамдадыр-Сейрамда.

СЕЙРАН (а. сейра:н) سیران - «сейр» сөзүнден; 1) гезме, гердиш (**сер.**), гезеленч, сейл этме; 2) томаша этме, середип гезме; **сейран эйлемек (этмек, кылмак)** – томаша этмек, гезмек, сейл этмек.

Сәхер вагты сейран эдип гезеркәм,

Ажап мензил, ажап жая саташдым.

Сейран этсек ниче деӊ-у душ биле.

Перваз эйләп, сейран этдим дүнйәни.

СЕЙЯР (а. Сейя:р) سیّار – **сер. Наср Сейяр**.

СЕКВАН (п. Секва:н) سکوان//سکاوند – Тахарыстаның Балх билен Газнаның ёлунда, хәзирки Овганыстан республикасының пайтагты болан Кабул шәхериниң демиргазык-гүнбатарында ерлешен Бамыян шәхериниң гарамагында болан бир ериң ады. Онуң мәкәм галасы болупдыр.

Лахурда, Секван, Кабул шәхринде,
Жепа чекип, динин ачды Мухаммет

СЕКИЗ АРШ (т-а.) سکز عرش – секиз әсман; асманың иң бейик ери.

Секиз аршы гөтерен
«Ла илаха!» верз дәлми?

СЕКИЗ ЖЕННЕТ (т-а.) سکز جنت – дини дүшүнже боюнча, «ол дүнйәде» болан секиз бехишт. Оларың атлары шулардан ыбарат: 1) хулд; 2) дарыссалам; 3) дарылкарар; 4) адн; 5) женнетилмәъва, 6) женнетун-нагым, 7) ыллийин, 8) фирдөвс. Булар хакда Дөвлетмәммет Азадының «Бехиштнама» атлы эсеринде гүррүң берилйәр.

Бил, нирде яратды секиз женнети,
Ниче бинасы бар, ниче күмбети.

СЕКИЗ МЕКАН (т-а. секиз мека:н) سکز مکان – секиз жай. Әхтимал шахыр бу ерде Мекге ве Мединедәки метжитлери хем-де Земзем гуюсыны я-да секиз бехишди гөз өңүнде тутян болса герек.

Замана якын геленде, ер-гөги сув аланда,
Алладан гайры өленде, ол секиз мекан гитмезмиш.

СЕКИЗ МЕЛЕК (т-а. секиз мелек) سکز ملک – секиз перишде. Олар ашакдакылар: 1) Жебрайыл; 2) Ысрафыл; 3) Азрайыл; 4) Мүнкер; 5) Некир; 6) Микайыл; 7) Керамиыл-кәтибейн (ики саны).

Гөк гөтерен секиз мелек,
«Ла илаха!» дилегидир.

СЕКИЗ УЧМАХ (секиз учма:х) سکز اوچماخ//سکز اوچماق – **сер. секиз женнет.**

Месгени Мекге, Медине, секиз учмах ләлеси,
Хер сөзүң ызында йүз мүң гумры, билбил наласы.

СЕКИЗ ХАЙВАН (т-а. секиз хайва:н) سکز حیوان – мусулманларың дүшүнжеси боюнча, «ол дүнйәде» бехишде баржак

секиз хайван. Олар ашакдакылардан ыбарат: 1) Мухаммет пыгамбериң Бырагы; 2) Хезрет Алының Дүлдүли; 3) Эсхабы-Кәхфиң ити; 4) Салыхың дүеси; 5) Ысмайылың гочы (гоюн); 6) Ыбрахымың глеси (сыгыр); 7) Сүлейманың Былкыса ёллан илчиси – хүтхүт; 8) гарынжа (кәбир чешмелерде балык, кейик, гечи, пил хем дийилйәр).

Секиз хайваның месгени,
Дийрлер: женнет булагыдыр.

СЕЛАСЕТ (а. села:сет) سلاست – хошгылык, юмшак хәсиетлилик, юмшаклык; 2) еңиллик, аңсатлык; 3) чепер сөзлүлик.

Хожа, Сейит селасетли,
Пакырлара делалатлы.

СЕЛЖЕРМЕК سلجرمك – сайгармак, тапавутландырмак, айыл-сайыл эдип билмек, пархландырмак.

Селжерер мен инди агы-гараны,
Дост, ракып, гардашым, хакы, яраны.

СЕЛИМ МАГТЫМ (а. Сели:м махду:м) سليم مخدوم – Дөвлетмәммет Азадының доганының ады.

Атамың доганы Селим магтымың,
Гойсалар, гидерин яны биләни.

СЕЛИМ ХОЖА سليم خوجه – **сер. Эслем I**.

СЕЛИМ ША (а-п. Сели:м ша:х) سليم شاه – 1) османлы патышаларының үчүсиниң ады. Оларың биринжиси османлыларың докузынжы, икинжиси он биринжи, үчүнжиси-де йигрими секизинжи патышасы боляр. Булардан Солтан Мустапаның оглы Селим үчүнжи (1761-1808) Агамухаммет ханың ве Фатхалы ша гаҗарың дөвүрдеши болуп, Магтымгулының өмрүниң соңкы йылларында патышалык эдипдир. Ол какасындан соң 1203-нжи хижри (1788-9) йылында 27 яшында тагта чыкяр; 2) Селим ша ибн Шир ша Хиндистанда патышалык эден овганлардандыр. Ол докуз йыл алты ай хөкүм сүрүпдир.

Санжар хан, Селим ша, еди велини.

Бири Зәхра он ики ымамы гөрдүм.

СЕЛЛЕ (а.) سله – 1) мусулман руханыларының келлелерине ораян узын матасы (ак, гара, яшыл), пеш, аммама; 2) себет, миве салмак үчин агажың нәзик шахаларындан ясаян гап. **селле багламак** – пеш геймек.

Магтымгулы, баша баглап селлелер.

Селле баглап башына ач бөри сопы-пирлер.

СЕЛЛЕМЕК سلله مک – 1) алңасамак, алада этмек; агтармак; 2) сергердан болмак.

Селләп гезер дешт е малын гачыран.

СЕЛМАН I (а. Селма:н) سلمان – Селман Парсы. Мухаммет пыгамбериң иң якын сахабаларындан бири. Онуң асыл ады Рузбех, ол Испыханда доглупдыр, илки зердошт growth dininde болуп, соң христиан динини кабул эдйәр. Роваята гөрә, Мединеде Мухаммет пыгамбер оны Осман ибн Эшхел атлы бир еврейден сатын алып азат эдйәр. Селман ыслам динини кабул эдйәр. Мухаммет оңа Селман ал-хайр диен ады дакяр. «Хендек» («Гарым») уршуна гатнашяр, шонда Селманың теклиби боюнча Медине шәхериниң дашына хендек (гарым) газыляр. Нетижеде душмандан үстүн чыкыляр. Хезрет Омарың халыфалык эден дөврүнде Селман Медайының хәкимлигине белленйәр хем-де хезрет Османың заманында 35-нжи хижри (655-656) йылында шол ерде арадан чыкяр.

Селим, баба Селман буюрды мерде,

Пыяланы тутуп, салдылар дерде.

СЕЛМАН II (а. Селма:н) سلمان – 1) Османлы ве Эйран шахырларының бирнәчесиниң ады, олар эсасан XIV-XVI асырларда яшапдырлар; 2) Селман Парсыдан башга дөрт саны сахабаның ады. Оларың долы атлары: Селман ибн Семама (?) ал-Жагфы; Селман ибн Халыд ал-Хаза'ы; Селман ибн Рабига ал-Бахылы (мешхур ады

Селман ал-Хайл), Селман ибн Амыр ал-Забы. Булар пыгамберин дөврүнде Күвфеде, Медайында, Басрада, Шамда, Рыкгада яшапдырлар. Гечмишде Селман атлы башга-да энчеме адам болупдыр.

Совулды Рүстемлер, Селманлар, ширлер.

Селман оглы Давут әлемде сүрди.

СЕЛСЕБИЛ (а. селсеби:л) سلسبیل – 1) сүйжи ве акар сув; 2) сүйжи шерап; 3) дини дүшүнже боюнча, бехиштде бир фантастики чешмәниң ады.

Сейр этди селсебил, зенжебил биле,

Көвсер арыгындан ичди Мухаммет.

СЕМ I (а. сомм) صُمّ – кер, лал; гүң; **сем болмак** – 1) кер болмак, лал болмак; үмсүм болмак, геплемән отурмак.

Билдигиңче мыдам ягшы сөзлегил,

Ягшы сөз тапмасаң, отур сем болуп.

СЕМ II (а. семм, кс. сому:м) سم – зәхер, авы.

СЕМА (а. сема:, кс сема:ва:т) سماء – 1) гөк, асман, пелек; 2) өйүң ве хер бир задын ёкарысы, үчеги; **суйы-сема** – асмана тарап; асман тарапы.

Көңүл турар, «хув!» дийр суйы-семага,

Эл үзсем дийр, көвүш, музе, пешимден.

Иса киби хылват тутсам семада,

Идрис киби гуллук этсем зыяда.

СЕМАВАТ (а. сема:ва:т, бс. сема:) سماوات – **сер. сема**.

СЕМАГ (а. сема:’) سماع – 1) эшитме, диңлеме; эшидилме; эшитмек; 2) якымлы сес; айдым; 3) шатлык, шадыянлык.

СЕМЕНГАН (п. Семенга:н) سمنگان – Магтымгулынын энчеме диванларында душ гелйән «Эйямы гөрдүм» атлы гошгусында шейле бент бар:

Карун бу дүнйәни алды мал билен,

Иблис асы болды, гелмез ёл билен,

Семенган шәхринде батыр Зал билен,
Дөв билен жең салан Рүстеми гөрдүм.

Гөршүмиз ялы, бейик шахыр шу дөрт сетирде үч саны улы такык ваканы – Карунын нәдип дүнйә малына ээ боландыгы, иблисиң (Шейтанын) гүнә иш эдип, Аллатагаланың гахар-газабына учрандыгы, шейле хем батыр Зал билен билеликде, Рүстем пәливаның дөв билен уршандыгы хакда ятланып гечилйәр. Элбетде, бу вакаларың хер бири айратын дүшүндиришш талап эдйәр. Йөне биз бу ерде диңе сонкы вака ве Семенган хакда гысгача дуруп гечмек ислейәрис, чүнки бу ат неширлерде нәдогры дүшүндирилипдир.

Семенган ады сөзлүклерде ве кәбир тарыхы ве эдеби чешмелерде ики ерин ады хөкмүнде габат гелйәр. Бир Эйран Ыслам жемхурыетинин хәзирки Хорасан велаятының меркези Машадың 96 километр голайында, Җам этрабында ерлешйән оба. Икинҗиси Тахарыстанда бир шәхерин ады (арап чешмелеринде Семенжан формасында габат гелйәр). Тахарыстан Овганыстанда Балх билен Бадахшанын аралыгында ерлешйән бир велаятың ады болуп хем гелйәр. Семенган шәхери хәзирки вагтда Эйбек атландырыляр.

Сасанылар дөврүнде, соң арапларың, бу юрды басып алан вагтларында, ол Амыдеряның кенарларындан гә Хиндигуш дагларына ченли гиңишлиги өз ичине алыпдыр.

Шу себит арапларың хүжүминден соң, шоларың элине гечйәр, бирнәче вагтдан соң болса гурыларын (бамыянларың) хөкүметинин бир бөлеги боляр. Тарыхчыларын чакламагына гөрә, Тахарыстан ады VII хижри (XIII милады) асырдан соң уланышдан галыпдыр.

Балхың ве Багланың аңры тарапындан болан Семенганың ады Фирдөвсиниң «Шанамасындакы» роваятда-да гөркезилйәр. Шол роваята гөрә, Рүстем өз йитирен аты Рахшы агтарып шол ере

баряр ве Эрженг дөв билен гөрешип, оны енйәр. соң Семенган патышасының гызы Тәхмине Рүстеме ашык боляр, нетижеде, Рүстем она өйленйәр. Рүстем ызына гиденден сон, Тәхминеден бир огул догяр, оңа Сухрап ат гойярлар. Ол уялып, мешхур пәливан болуп ерлешйәр. Энчеме йылдан соң Сухрап туранылар тарапында болуп, Эйран-Туран уршунда өз какасы Рүстем билен урушяр, йөне олар бири-бирини тананоклар. Нетижеде Сухрап Рүстемиң ханжарындан өлйәр. Болҗак иш болландан соң, Рүстем Сухрабың гейим астындакы голбагыны гөрүп, оны танаяр, эмма гич боляр. «Шанамада» бу хакда йөрите дессан бар.

Шейлеликде, Магтымгулының ятлан вакасының аңырсында улы дессан бар, өзи-де бир тарапы, шахырың беллейши ялы, шол Семенган шәхери билен багланышыклы. Шоңа гөрә, шахырың йыгындыларында шол сөзүң гелйән сетирлериниң:

Наманган шәхринде батыр Зал билен,

Дөв билен жең салан Рүстеми гөрдүм, -

шекилинде берилмеги дүйпден нәдогрудыр, чүнки, Наманган шәхери Өзбегистанда ерлешйәр ве Рүстемиң ол ере барып, дөв билен уршандыгы хакда хич хили маглумат ёк. Галыберсе-де, ятланан йыгындының чыкгыдында «Сенегал шәхеринде диен нусга хем бар» дийлип берилмеги-де япа дегенок. Гөчүрижилериң гойберйән гөрнетин, хаталарыны суратландырмак не нешир эдижилере, не-де окыҗылара хич хили пейдасы ёк болса герек.

СЕМЕНДЕР (п.) سمندر – алака меңзеш мифики бир жанаварың ады. Ол аташкеделерде (зердоштыларың ичинде от якылян ыбадатханаларында) болярмыш. Гөйә отдан чыкан бадына өлйәрмиш. Бу сөз аслында «самандар» болуп, онуң манысы «одуң ичинде» диймекдир. Чүнки парс дилинде «са:м» диймек «от» ве «эндер» диймек-де «ичинде» диен маныны аңладяр; русчасы: самандра. Бу хайванын дерисинден телпек ве башатгыч тикипдирлер. Шулар кирлән махалы ода ташлананда, гөйә, кири

яныл, арасса болярмыш. Кәбир сөзлүклерде «семендер» гушуң я-да ганатлы бир хайваның ады, өзи-де отда янмаяр дийилип дүшүндирилйәр. Бу сөзе арап дилинде-де «семеклер» дийилйәр.

Чекдигим наладыр, йүрегим гамкеш,
Хөрегим аташдыр семендер биле.
Дегирмен дей банңыр мен, семендер дей аташхор,
Яндым, бишдим, я достлар, өртендим, эда болдум.

СЕМЕНТ (п. семенд) سمند – 1) дор ат, гызыл билен боз аралыгындакы реңкдәки ат; 2) йындам ат; 3) пейкамлы ок.

Баша баглап диваналык кемендин,
Сегредип етишдим ышкың семендин.

СЕМЕР I (а. семер, кс. сима:р) ثمر – 1) миве, хасыл, иймиш; несил; нетиже, пейда, неп. Бу сөз шу гөрнүшде көплүк сан аңлатса-да, ол ене-де көплүк сан гошулмасыны кабул эдип, «эсма:р» шекилинде хем уланыляр; **семер алмак** – нетиже алмак, пейда гөрмек.

Амалсыз алымлар багдыр семерсиз,
Ягмаз булут – асылардыр хабарсыз.
Шежерлер гөгерип, семер, гүл берди.
Сагй кыл, алгыл бахар-у пайызы-хакдан бир семер.

СЕМЕР II (а. семер, кс. эсма:р) سمر – 1) гиже; гижәниң гараңкысы; 2) гиже айдылян эртеки; эртеки; 3) гиже эртеки айтмаклык; 4) дүнйә, дөвүр, асыр; 5) **гм.** сөз.

Кехкешана чыкып дүрли семерлер,
Мүн дүрли мивелер, хоррам шежерлер.

СЕНА (а. сена:) ثناء – 1) өвги, магтама, тарыплама, васп этме, хормат билен тарыплама; 2) дога, алкыш, шүкүр этме; **сеналы** – догада, шүкүр эдйән, алкыш айдян.

Ерден чыкан агачлар,
Тили сеналы гушлар.
Турач тили сенада,

Өрдек тили догада.

СЕНАЙЫГ (а. сена:йи’, бс. сан’ат) صنایع – **сер. сунгат**.

СЕНАЛЫ (а-т. сена:-лы) ثنالی – **сер. сена**.

СЕНЕМ (а., кс. эсна:м) صنم – 1) бут, бутпаразларың чокунян ясама худайы; 2) **гм.** сөйгүли, магшук; гөзел; яр; 3) гыза дакылян ат; **зыба сенем** – гөрмегей магшук, овадан сөйгүли, гөзел гыз.

Бадам габак, алма яңак,
Бир зыба сенем исләрин.
Үч йүз алтмыш сенем Кәбеде өлди,
Ыслам дини соңра кувватлы гелди.

СЕНЕТ I (а. сенед, кс. эсна:д) سند – ынанылян зат, бирининң берги я-да алгысыны беллейән язгы; делил, даянч; 2) субутнама; документ; 3) авторитет, авторитетли чешме я-да адам.

Сөзи сенет болды, галды диллерде.

СЕНЕТ II (а. сан’ат, кс. сана:йы’) صنعت – хүнәр, кәр, иш, пише; **сенет сева** – башга хүнәр, башга иш, айры кәр.

Магтымгулы, бинова,
өзлемез сенет сева.

СЕНЕТ СЕВА (а. сенед сева:) صنعت سوا – **сер. сенет II**.

СЕНЖАП I (п. сенжа:б) سنجاب – 1) пишикден кичирәк узын ве гүр түйли узые гуйруклы гемирижи җанавар. Онуң реңки мавы ве күл реңк, дериси-де юмшак ве непис. Ол көпленч токайларда ве агаҗың үстүнде яшаяр. Оны дериси үчин авлаярлар авысийдик; 2) авысийдигин дериси; 3) авысийдигиң дерисинден тикилен гейим, дон; **сенҗап җүпбеси** – сенжам (күл реңкли авысийдик) дерисинден тикилен үстки дон.

Магрур олма сенҗабыңа, самрыңа,
Аҗал додагыны гоймуш дамрына.
Усса Җафар иши, сенжап җүпбеси,
Испыханда гурлан яйы гөзел сен.

СЕНЖАП II (п. сенжа:б) سنجاب – Мавераннахрда (**сер.**) гадымы бир шәхерин ады.

Дөрт мүн Саклап. Сенжап, дөрт мүн Зенистан

Гөйә гечип барган силдир бу дүнйә.

СЕНЖАП ЖҮПБЕСИ (п-а-т. сенжа:б җоббеси) سنجاب جبه سی – **сер. сенжап I**.

СЕНЖИДЕ (п. сенжи:де) - «сенжиден - өлчемек, денешдирмек» сөзүнден 1) өлченен, чекилен, **өлчеги** алнан; денешдирилен; 2) өлчегли, 3) **гм.** онат дүшнүкли, ерликли: пәк; ойланышыклы.

Сарп кыл, пәк тилиңни хулкы-хош бүгзиде бол,

Кыл дута пуштуң амалдан, бирия сенжиде бол!

СЕНСИЗИН سن سزین – сенсиз, сенден айра; сенден башга.

Эгер мисгин, эгер бир бай, тапармы сенсизин хич рай,

Ямандыр айралык, «Эй вай!» арап лабзында «вейлалыр».

СЕҢ (п. сенг) سنگ – даш (камень); **сыя сең** - гара даш; **сеңги-хара** – гранит.

Хер кимде болмаса иман эсери,

Йүреги эримез, сыя сең болар.

Земин сеңе дөнди, асман хем делве.

СЕҢГИ-ХАРА (п. сенг-е ха:ра:) سنگ خارا – **сер. сең**.

СЕҢГИСТАН (п. сенгиста:н) – **сер. сеңистан**.

СЕҢИСТАН (п. сенгиста:н) سنگستان – 1) дашлык ер; 2) **гм.** гайгы, гам, гусса; **сахт сеңистандан** – дашлык ерден-де гаты.

Мынапыгын көнли сахт сеңистандан,

Әхли-каныг меңзәр бахры-уммана.

СЕҢРИКЛЕМЕК سنگریکلمک – абанмак, үстүне абанмак, гыраларына абанып дурмак.

Сеңриклэп, абанып дуран гаялар –

Өңри-арды, сагы-солы Гүргениң.

СЕПИ (а. сефи:х) سفیه – надан, акмак, акылсыз; дәли, дивана.

Хер сепиге сачма дердиң, сөзүңни,

Хасрат оды җисмиң яканча болмаз.

СЕПИЛ (а. сефи:л) سفیل – 1) хор-хомсы, пес дүшен, гарып, пакыр, эзилен; 2) сергездан; **сепил болмак** – хорланмак; сергездан болмак.

Сепил боллум, җүмле җаханы йөрип.

Шунча сергердан-сепил-у рая ашык болмушам.

СЕПИНЕ (а. сефи:не. кс. сефа:ин) سفینه – 1) гәми, нав; 2) гошгулар йыгындысы.

Эндише дерясына сүрдүм сепинесин.

Сабыр сепинесини сындырды шовкуң сили.

СЕПИТ (п. сефи:д) سفید/سپید – **сер. сефит**.

СЕПИТПОШ (п. сефи:д-пу:ш) سپید پوش – **сер. сефитпош**.

СЕПМЕК سپمک – яйратмак, сепеләп яйратмак, дөкмек; гуймак.

Хер нерсәни ере сепсең,

Сепдигиң ер бехим элер.

СЕР (п.) سر – 1) беден агзасы, баш, келле; 2) хер бир задың башы, оввалы; 3) бир задың уҗы; 4) ёкары, депе, үст; 5) башлык, улы везипели адам; **серден ашмак** – хетден гечмек, хетден ашмак; **серден гечмек** – пида этмек, җандан гечмек; батырлык гөркезмек.

Магтымгулы ашдың серден.

Мухамметни сер эйлейин җахана.

Серимизде сөвда гуран,

Гөзел хакың пелегидир.

Гочаклар серинден гечди.

Өңүнде белент даг, серинде думан.

СЕРА I (а. сера:) سری – гум, топрак, ер; **тәхт-ас-сера** – 1) ериң асты, ериң ашагы; 2) **гм.** мифики ериң ады.

Гамгам гылыч биле, Дүлдүл ат биле,

Тәхт-ас-сара дениң барган Алыдыр.

СЕРА II (п. сера:) سرا – 1) өй, жай, месген, мекан; 2) көшк; хөкүмдарларың ишлейән ве яшаян ери; 3) дүнйә; **сер. сара, сарай.**

СЕРАП (п. сер-а:б) سراب – 1) сувуң башы, сака; чешме; 2) сувуң, чешмәниң голайындакы баг ве ер; 3) чөлдәки шорлук ер; 4) салгым.

Сераба дүшен кервен бәш гүнден соң гөчер бир гүн.

СЕРБЕЛЕНТ (п. сер-боленд) سربلند – ики саны «сер – баш» ве «белент – бейик» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат, сыпат; 1) бейик, улы мертебели, шөхратлы, атлы, мешхур, гөрнүкли; 2) буйсанчлы; өвгүли.

Бирин пест эйледи, бирин сербелент,
Бирин пакыр эйләп, бирин дөвлетмент.

СЕРБЕНТ (п. сер-бенд) سر بند - «сер – баш» ве «бестен – багламак, даңмак» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «бенд» сөзлеринден эмеле гелен гошма ат; 1) баша даңылян яглык; 2) алаҗыны эдйән; ёла салян.

Ярадан зүлҗелал бар.
Магтымгулы бир гедайдыр,
Бар ише сербент худайдыр.

СЕРБЕСЕР (п. сер-бе-сер) سربسر – 1) бойдан-баша, бүтинлей, башдан аяк, кәмил суратда; 2) **гм.** азат, эркин. Деңешдир: **серасер** ве **сертасер**.

Йүз йигрими гарын перзент гетирен,
Адам Хова биле сербесер гечди.
Сербесер долы жахана бу бет апатдан нышан.
Истесең серрештесини бу жаханың сербесер.

СЕРВ (п.) سرو – түрки диллерде серви, селви, селби шекилинде-де габат гелйәр; 1) япраклары мыдама гөк болан димдик өсйән овадан бир агаҗың ады; кипарис (р); 2) **гм.** гөзел, сөйгүли; сөйгүлиниң бойы; узын бойлы сөйгүли; **серви-азат** – 1) дик өсйән серви агаҗы, 2) узын бойлы гөзел.

Пери-пейкер, серви-азат;

серви камат – бойы серви агаҗы ялы дим дик ве узын.

Йөрсең, ярым, гувана мен,

Серви камат бойларыңа;

серви-рован, серви-хураман – гөзел йөришли сөйгүли, узын бойлы гөзел (гыз-гелин).

СЕРВЕР (п.) سرور – 1) баш, башлык, ёлбашчы; тайпа башлыгы, яшулы; гөрнүкли шахсыет; 2) женап, ага, хорматланян адам; **сервер эйлемек** - ёлбашчы беллемек; **сервер болмак** - ёлбашчы болмак.

Он ики ымам, бири-бириңден сервер,

Болды умата сервер.

Ол велилер сервери солтан Вейис дек өвлүйә.

Мухамметни сервер эйләп җахана,

Дийди: «Пыгамбери-ахырзамана».

СЕРВИ (п.) سروی – **сер. серв**.

СЕРВИ-АЗАТ (п. серв-е а:за:д) سروآزاد – **сер. серв**.

СЕРВИ КАМАТ (п-а. серв ка:мет) سرو قامت – **сер. серв**.

СЕРВИ-РОВАН (п. серв-е рева:н) سرو روان – **сер. серв**.

СЕРГЕЗДАН (п. сер-герда:н) سرگردان – **сер. сергердан**.

СЕРГЕРДАН (п. сер-герда:н) سرگردان – сергездан, хайран; авара; ыкманда; башы айланан.

Дүнйә малы, иши үчин сергердан,

Көңүл гуванч эдер артык мал тапса.

СЕРГЕШТЕ (п. сер-геште) سرگشته - «сер – баш» ве «гештен – айланмак» диен сөзлерден эмеле гелен сыпат, гошма ат; 1) башы айланан, хайран, чашан; 2) сергездан, авара, ыкманда; **сер. сергердан**.

Не җесет ичре җан бар, не кувват галды тенде,

Хем сергеште, хем хайран бу ише галдым мен-де.

СЕРГҮЗЕШТ (п. сер-гозешт) سرگذشت - «сер – баш» ве «гозештен – гечмек, гечирмек» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; бир адамын башындан гечирен вакалары; терджимехал; ахвалат, болан вака; башдан гечириленлер.

Хал-ахвал сорашып, гол бойнуна салышмак.

Бир-бирге дердин дөкүп, сергүзештин кылышмак.

СЕРДЕФТЕР (п-а. сер-дефтер) سر دفتر – 1) «сер – баш» ве «дефтер – депдер» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; 1) китабың, деплериң башында белленен; сөзбашы; иң башда болан; иң өңе гечен; хеммеден өңде болан; 2) ёлбашчы, башлык; 3) ресми документлериң регистрирленип гол чекилйән депдериң эеси, доландырыжысы.

Нуры-мәхвеш болан гутлуг хабыбым,

Адың сердефтерде, левада белли.

СЕРЕ (п. серех) سره – 1) оңат, говы, халанан; айыпсыз; 2) сайлантгы, сайланан, түйс, арасса, халыс.

Бир гочакдыр – Сөйүнханың сереси.

Сөзүн тапмады сере,

Аглап отурды начар.

СЕРЕНДИП (а. Серенди:б) سرنديب – аслы санскрит дилинде суварна-дипа. Арап географлары Цейлон адасына шейле ат берипдирлер. Хиндилер дилинде оңа Сенгледин хем дийилйәр. Хиндистанын гүнортасында, Хинд океанында ерлешйән ада – юрт. Ол ер дүнйәниң иң оңат ерлериндеп бири хасапланяр. Хиндилериң китапларында айдылышына герә, гечмишде шол юртда үч гиже-гүндизләп ягыш ягыпдыр. Ол ериң хасылы, магданлары жуда көп болупдыр. Роваятлара гөрә, хезрет Адам бехиштден ковуланда, шол ере гелип дүшүпдир. онун аягының ызы бир дашын йүзүнде, гөйә хәзир хем бармыш. Эрем багы-да шол ерде ерлешйәр диен маглумат бар. Ол ерде ики яз, ики гүйз ве ики томус боляр дийип хем айдыляр.

Билер ки гутулмаз гачып бир яна,

Серендипде барып өлер, яранлар.

СЕРЕНЖАМ (п. сер-энжа:м) سرانجام - «сер - ёкары» ве «энжам – соң» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; 1) ахыр, соң, гутарыш, ишиң соңы, ишиң нетижеси, баша дүшен ваканың нетижеси; 2) тертип, дүзгүн; **серенжам бермек** – тертибе салмак, дүзгүне салмак.

Солундакы ере серенжам бийрлер,

Ер энжамы билен бакып отырмыш;

серенжамлык кылмак – нетиже чыкармак, ишиң соңуны сайгармак.

Кәмил болуп, серенжамлык кылып мен.

Гошун серенжамын, ил серишдесин,

Падыван оглуна билмек ярашмаз.

СЕРЕНЖАМЛЫК (п-т. сер-энжа:м-лык) سرانجاملیق – **сер. серенжам**.

СЕРЕТМЕК سرتمك – горамак, гөзлемек, назар салмак.

Оввал-а мал ягшы, малдан баш ягшы,

Баш дөвлетин тапан мала серетмез.

СЕРЕФРАЗ (п. сер-эфра:з ве сер-фера:з) سرافراز//سرفراز – **сер. серфераз**.

СЕРЖЫДА سرجیدا – найза.

Ондан соңра огул-гыза ховандар,

Сержыдасы, зүлпүкары герекдир.

Арап ат, сержыда, алмаз тыг биле

Герек хошрой перизады йигидиң.

СЕРИ-СЕРКӘР (п. сер ве сер-ка:р) سروسرکار – **сер. серкәр**.

СЕРИШДЕ (п. сер-реште) سررشته – 1) «сер – баш, ёкары» ве «реште – йүп» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; 1) йүп ужы; бахана, мынасыбет; 2) өкделик, уссатлык, ишиң угруны тапыжылык, даналык, билимлилик; 3) мүмкинчилик; герек болан

затлар, энжамлар, гураллар; 4) хасап депдери; 5) алач, ёл, чәре, себәп; **ажап серишде** – гең ёл, гең чәре.

Айры сөвдая салыбан райыны хер бендәнин,
Хош ажап серишде бирле мурданың хем зиндәнин.
Ажал – деря, бойлар, башындан ашар,
Серишдәң кем болар, акылын чашар.

СЕРИШТЕ (п. сериште) سرشته – хамыр болан; гарылан, гошулан, югрулан; **сер. серишде**

СЕРКАР (п. сер-ка:р) سرکار – **сер. серкәр**.

СЕРКЕМЕР (п. сер-кемер) سرکمر – 1) даг билининң үсти, дагың башы; 2) даг ады.

Серкемердир дериң дөкен,
Йөрсен Хасар дагындадыр.

СЕРКЕРДЕ (п. сер-керде) سرکرده - «сер – баш» ве «керде – эдилен» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; баш, башлык, ёлбашчы, тайпа башлыгы; 2) гошун ёлбашчысы, командир.

Сансыз иле серкердедир, солтандыр.
Жең еринде желлат, белки, арсландыр.

СЕРКЕШ (п. сер-кеш) سرکش - «сер – баш» ве «кешиден - чекмек; гөтермек» диен ишлигиң хәзирки заман дүйп ишлиги болан «кеш» сөзүнден эмеле гелен гошма ат, сыпат; 1) баш бермезек, боюн эгмезек; 2) ягы, топаланчы, баш гөтерен; гаршы; 3) кувватлы, гүйчли, зорлы; **серкешлик** – боюн эгмезеклик, табын болмазлык.

Серкешлигин субхана мешхур этди әлемге,
Мен нәдейин, я достлар, утурсыз ыкбалымга.
Нефс эйлейип серкешлиги тен тагтының мейаданында.

СЕРКЕШЛИК (п-т. сер-кеш-лик) سرکش لیک – **сер. серкеш**.

СЕРКЕШТЕ (п. сер-геште) سرگشته - «сер – баш» ве «гештен – дөнмек, айланмак» диен сөзлерден ясалан гошма ат, сыпат;

сергездан, хайран: башы айланан, чашан; аңалып йөрен; **сер. сергеште**.

Хер серкеште, хем хайран, бу ише болдум бенде

СЕРКӘР (п. сер-е ка:р) سرکار - «сер – баш» ве «кәр – иш» сөзлеринден ясалан гошма ат; 1) иш башчысы; ише гөзегчилик эдйән, ишиң үстүнден середйән; иш буюрян; 2) дөвлет ишлериниң башлыгы, иш башындакылар; 3) биринс йүзлениленде хормат үчин гетирилйән сөз; **сери-серкәри** – башы ве башлыгы, иш буюрянлары, дөвлет чиновниклери.

Көпелсе хер илиң сери-серкәри, -

Нызамы бозулып, вейрана гелгей.

СЕРМА (п. серма:) سرما – совуклык, хованың совуклыгы, совук хова, аңзак.

Ыссысы көйдүрер, өлдүрер серма.

СЕРМАЯ (п. сер-ма:йе) سرمایه – 1) сөвда ве кесип-кәр үчин уланылян пул, харыт, капитал; байлык, мая, мал; 2) **гм.** алнан ылым ве маглумат, билим, топланан тежрибе ве билим.

Бу жаханың сермаясы,

Рызк себәби, хак саямы.

СЕРМЕК سرمک – 1) яймак, ачмак, ачып гоймак, яйрадып гоймак; 2) ятырмак, ере урмак (душманы).

Ышк ханжарын чекибән, хижран йүрегим ярып,

Әлеме дестан эдип, афтаба серди мени.

СЕРМЕСТ (п. сер-мест) سرمست – «сер – баш» ве «мест – серхош» диен сөзлерден ясалан гошма ат, сыпат; серхош, пьян, кейпли.

Сандыважы-серместем, бергимден жыда болдум.

Саг-саламат, сермест болуп гезен жан.

СЕРНЕГУН (п сер-негу:н) – **сер. сернегүвн**.

СЕРНЕГҮВН (п. сер-негу:н) سرنگون - «сер – баш» ве «негүвн – ашагы, башашак» диен сөзлерден ясалан гошма ат, сыпат; 1)

башашак, дүңдерилен; **ашаклыгына йыкылан;** 2) бозук, бозулан; 3) **гм.** багтсыз, бетбагт; **сернегүвн болмак** – агдарылмак, дүңдерилмек; йыкылмак.

Сернегүвн болды сенемлер лемгатың гөргеч ресул,

Сен ки гелдиң дүнйәге бутлар болунды сернегүвн.

Умматымны рузы-магшар кылмагай сен сернегүвн.

СЕРРЕШТЕ (п.) سررشته – **сер. серишде**.

СЕРТ (п. серд) سرد – совук; **сер. серма**; антоними: герм

Отдан якыжырак, буздан серт недир?

Зәхерден ажырак недир бу жана.

СЕРФЕРАЗ (п. сер-фераз ве сер-эфраз) سرفراز/سرافراز «сер – баш» ве «эфрахтан – бейгелтмек» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; бейгелдилен, сайлантгы, буйсанчлы; бейик мертебели, башгалардан тапавутланян.

Эй, жахан мүлкүнде гезен серефраз,

Бир бенде мен, көп сөзлейип билмен аз.

СЕРХАТ (п-а. сер-хатт) سرخط – 1) сетир башы, илкинжи хат; 2) хаттатларың өвретмеги; 3) нөкерлик гүнлерини беллейән язгы.

Галам язанда серхаты,

Асы язмыш биз умматы.

СЕРХЕТ (п-а. сер-хедд) سرحد – парсча «сер – баш» ве арапча «хед - чәк» диен сөзлерден ясалан гошма ат; арачәк, ики ериң я-да юрдуң арасыны гөркезйән нышана, аламат, ики дөвлетиң арасыны гөркезйән чәк.

Нызам бердиң серхетлере хат биле,

Гамгам гылыч биле Дүлдүл ат биле.

СЕРХОШ (п. сер-хош) سرخوش - «сер – баш» ве «хош – шат» сөзлеринден ясалан гошма ат, сыпат; 1) шерап ичип шатланан адам, пьянчылыгы хетден гечмедик адам; 2) шат, хошал; 3) хемише ичип мес болмага эндик эдинен адам

Шерап ичип, серхош болуп сегресем.

Ганым жаныи гыйым-гыйым дограсам.

Дүнйә бу дүнйә дийип ятан серхошлар,

Өлинчәң гезевер серхош.

СЕРЧЕМЕН (п. сер-чемен) سرچمن - «сер – баш» ве «чемен» сөзлеринден ясалан гошма ат; 1) чеменин башы, гөк отлук ерин үстүнде; 2) гөк отлук ер, гыргыч ер.

Гүлшенли серчемен дийип аглар мен.

Өрдек, губа газлар чөли гөрмесе,

Серчеменли көлүң гадрын нәбилсин.

СЕТ I (п. сад) صد – **сер. сад**.

Бар болса, мухаммеди,

Параларммыз сет хезар

СЕТ II (а. седд) سد – бент, бөвет, пәсгел; **сет болмак** – бөвет болмак.

Сүннүе сүтүндир, капырга сетдир.

Ямандан ягшы сет болмаз,

Аслы ягшылар бет болмаз.

СЕТ III سد – дәп, дессур; адат.

Гадымдан сетдир ягшылык,

Ягшы затдыр ягшы гылык.

Гадым сетдир ыззат этмек улусын.

Шеригат нист болар, бет иш сет болар.

СЕТАЙЫШ (п. сита:йиш) ستایش – **сер. ситайыш**.

СЕТДАР (а. сетта:р) ستار - «ситр» сөзүнден; гүнәниң үстүни япыжы, гүнәни басырыжы; гүнәни багышлайжы (көпленч худайын эпитети хөкмүнде уланыляр), көп гүнәни гечйән (Алла).

Герче олдум гүнәкәр,

Ситр эйле айбым, сетдар!

СЕФАЙЫН (а. сефа:ин, бс. сефи:не) سفاین – **сер. сепине**.

СЕФИНЕ (а. сефибне, кс. сефа:ин) سفینه – **сер. сепине**.

СЕФИТ (п. сефи:д) سفید – ак, гар ве сүйт реңкиндәки зат; **сефитпош** – ак гейнен, ак геймли.

Ики яшыл геймиш, бир сефитпошды,

Гөзүм гөрди, тилим гелмез пермана.

СЕФИТПОШ (п. сефи:д-пу:ш) سفید پوش – **сер. пош**.

СЕЧМЕК I سچمک – сайламак, сайлап тутмак, сайлап алмак; **сечебилмек** – сайлап билмек, сайгарып билмек.

Бу мунча мүң йыллар халкы сечен соң,

Сырат-көпрүсинден анры гечен соң.

Сайладым, сечдим, сонам, бир бөлежик гыздан сени.

Сече билмез, думан недир, тоз недир.

СЕЧМЕК II سچمک – сепмек, яйратмак, сепелемек, пытратмак.

Кимяны топрага сечен,

Топракдан зер бәхим эдер.

СЕЪЙ (а. са'й) سعی – **сер. сагй**.

СИ (а. са:) ث – арап-парс элипбийиниң бәшинжи харпы. Эбжет хасабында – 500. Бу харп арап сөзлерине махсусдыр, хәзирки заман парс сөзлеринде габат гелмейәр. Гадымы парс дилинде болупдыр.

«Си» - субут гадам тутуп, хак эмрини тутмак герек,

«Ти» - тоба эйләп, дүнйәни унутмак герек.

СИБИ-ЗАНАХДАН (п. си:б-е занахда:н) سیب زنخدان – **сер. сип** ве **занахдан**.

СИДРЕ (а. сидрет) سدرة – дини дүшүнжелере гөрә, бехиштде болан бир мифики агажың ады; **сидретил-мунтаха** – бехиштде я-да единжи гат асманда болан бир агач. Ол гөйә аршың (**сер.**) саг тарапындамыш, Иса пыгамбер шол гөкде гөйә хениз хем яшап йөренмиш; **сидрети-сәхра (сидре сәхрасы)** – 1) сидре агажының гөгерйән ери; 2) **гм.** дини роваятлара гөрә, единжи гат асман.

Мелек пермана бакан,

Сидрети-сәхра чыкан.

Сидре сәхрасында, Иса шәхринде.

СИДРЕТИЛ-МУНТАХА (а. сидрет-ал-монтаха:) سدرة المنتهى – **сер. сидре**.

СИЗИНДИР سيزينكدور – сизиңкидир, сизе дегишлидир.

СИЛ (а. сейл) سيل – көп ве гүйчли ягыш ягмагы нетижесинде я-да буздур гарың эремеги зерарлы гарашылмадык ерден гелйән гүйчли көп сув. Парс дилинде «сейлап» дийилйәр; **абы-сил** – сил сувы.

Ягышлы, ягмырлы, үмүрли даглар,

Силлер сенден гечер, думан эгленмез.

Дүнйә бир абы-силдир, өмүр бир елдир,

Өмре ыгтыбар ёк, нәге ятып сен.

СИЛАХ (а. сила:х,кс. эслехе) سلاح – 1) яраг, уруш гуралы; 2) гурал, бир ише герек болан эсбаплар.

От якдырды Немрут, силах гурдулар,

Ыбрайым дийр: «Ода дүшен гүнлер хей!».

СИЛЕЙИ-РЕХЕМ (а. силе-йе рехим) صله رحم – **сер. рехем**.

СИЛКМЕК سيلكمك – 1) тәмизлемек, арассаламак; 2) тозаныны я-да хапасыны айырмак; 3) ыраламак, дартмак; 4) сайламак.

Хүлле болар силкип-силкип дон берсең,

Сая болар бир мәтәже нан берсең.

СИЛЛЕНМЕК سيل لنمك – сил ялы болмак; сил ялы болуп акмак.

Магтымгулы тилленер,

Гөзде яшым силленер.

СИМ (п. си:м) سيم – 1) күмүш; 2) сим, сүйндүрлен метал; **сим-у зер** – күмүш ве гызыл; **гм.** байлык, пул, мал.

Дүнйә гөрки сим-у зердир,

Сачбагың ужуның симдир ишмеси.

Хер гүвшеде олуп мукым,

Көңле гетирсем гадры сим.

СИМ-У ЗЕР (п. си:м ве зер) سیم و زر – **сер. сим**.

СИМА (п. си:ма:) سیما – йүз, кешп, гөрк, сыпат; маңлай; арап дилинде аламат ве шекил маныда гелйәр.

Маңлайы бир гарыш, болсун ат йүзли,

Тавус гуш сималы, үтелги гөзли.

СИМАГ (а. сима:') سماع – 1) айдым, саз, хош оваз, якымлы сес; 2) мөвлеви дервүшлериниң айдым-саз ве танс билен зикир чекмеги; **симаг гурмак** – зикир чекмек.

Награлар чекдилер, симаг гурдулар.

Седалар дүзүлди, җан-җана гелди.

СИМАП (п. си:м-а:б) سیماب - «сим – күмүш» ве «аб – сув» диен сөзлерден ясалан гошма ат; ртут (р.).

Первана от гөрсе, җан бийр, айрылмаз,

Симап гызыл тапса, мегес бал тапса.

Симап киби җан титресе, эшки акса сил киби.

СИМИН (п. си:ми:н) سیمین – 1) күмүшден ясалан зат, күмүш..., күмүш ялы; 2) **гм.** ак; **симин узар** – ак йүзли, ак яңаклы.

Галмады Дарабын, не Шәхриярын,

Каны ол Гүлчихре симин узарың?

СИМИН ЗАКАН (п-а. си:ми:н закан) سیمین ذقن – **сер. закан**.

СИМИН УЗАР (п-а. си:ми:н ыза:р) سیمین عذار – **сер. симин**.

СИМЛЕШМЕК سیملشمک – азмак, яраның азмагы, берчимек.

Пелек яра салса, ёкдур чәреси,

Симлешер, зор салар уран ярасы.

СИМНАР (п. Симна:р) سمنار – Эйрана бакна болан арап юрды Хайраның патышасы Нуъман ибн Мунзарың буйругы билен Бәхрам Гувр (V асыр) үчин «Хаварнак» атлы аҗайып көшги салан мешхур усса-архитекторың ады. Сасанылар силсилесинден болан Эйран шасы Ездигерт өз оглы Бәхрамы яшлыкдан Нуъманың

көшгүне иберйәр. Бәхрам шол ерде тербиеленйәр. Нуъман шоңа ниетләп, шол көшги салдыряр. «Гыясул-лугатда» язылышына гөрә, көшк салнып тамамланандан соң, шоңа меңзеш көшги башга ерде салмаз ялы, Нуъманың хөкүми билен Симнар шол көшгүң үстүнден ашак ташланып өлдүрилйәр. Фирдөвсиниң «Шанамасында», Нызамының «Хамсасында» Бәхрама дегишли роваятларда Симнарың ады габат гелйәр. Бу ада арап дилинде Синиммар дийилйәр.

Симнар болуп сен үчин, тылла көшклер дүзерем,

Гайры адалатлы хәким, ханы-солтан истемен.

«Симнар» сөзи шахырың адына берлен еке гошгуда душ гелйәр, голязмаларың хич биринде ёк. Мысалың икинҗи сетири биринҗи сетир билен багланышанок. «Гайры адалатлы хәким, хан, солтан ким?».

СИН (а. си:н) س – арап-парс элипбийиниң он бәшинҗи харпы. Эбҗет хасабында – 60. Шин (ш) харпындан тапавутландырмак үчин, муңа «сини-мөхмеле» ве «сини-гайры-манкута» (нокатсыз син) хем дийилйәр.

«Син» - субханыңны ят эт, гафлата уйдурмагын.

«Син» - сәхерлер бидар эт, сал чешмимни ояга.

СИНА I (а. Си:на:) سینا – 1) Арабыстаның демиргазыгында, Мүсүр билен Арабыстаның аралыгында ерлешйән бир ярымаданың ады; 2) Сина я-да Синин шол ярымадада болан песрәк даглар хатары. Онуң бойы ики мил, ини-де милиң үчден бири. Шу дагларың иң бейик ерине Тур дагы дийилйәр, ол демиргазык тарапда ерлешйәр. Сина дагларының шу бөлегине христиан руханылары гечмишде «Хөврип» дийипдирлер. Хәзирки вагтда араплар оңа «Сафсафа» дийип ат берйәрлер.

«Куръаның» «Мөмүнлер» (20-нҗи аят) ве «Инҗир» (2-нҗи аят) сүрелеринде айдылышына гөрә, хезрет Муса өз яранлары (Бени Ысрайыл) билен Мүсүрден ызына өврүлип гелйәркә, Тур

дагына баряр. Шол ерде Аллатагала тарапындан гөйә оңа бирнәче хөкүм геленмиш; **Туры-Муса** – Мусаның худай билен гөйә геплешен ери болан Тур дагы.

Барып раз айдышан Сина дагында,
Туры-Муса Келимулла хакы үчин.

СИНА II (а. Си:на:) سينا – Абу Алы Синаның атасының ады.

СИНД (п.) سند – 1) Пакистаның гүнбатар велаятларының бири, меркези шәхери Керачы; 2) Синд я-да Хинду гүнбатар Пакистаның деряларындан бири. Ол гүнбатар Гималай дагларындан гөзбаш аляр. Синд жүлгесинде оңа Пенжап (Бәшсув) атлы бәш деря гошуляр ве бирнәче шаха болуп, Умман деңзине гуйяр.

Гайрасы хоррам Хытай, Гыпжак, Перени Жамыян (?),
Шаркы, гарбы Хинд-у Синд, Декендир дөври-жахан.

СИНИР سینکیر – ынсан ве хайванларың беденлеринде этиң ичинде яйран чее ве бирлешдирижи сары мышца, нерв.

Пикир кылдым ер-гөге биакыл жан ичинде,
Гөрдүм жаным Алла дийр эт, синир, ган ичинде.

СИП (п. си:б) سیب – алма (миве ады); **сиби-занахдан** – сөйгүлиниң алма меңзейән яңагы, эңеги.

Каматы серви дек нәзик беденлер,
Сиби-занахданлы, гунча даханлар.

СИР (п. си:р) سیر – 1) док, дойгун, гарны иймитден долан, доян; 2) **гм.** бизар, дойгун; **сир болмак** – 1) доймак; 2) бизар болмак.

Бу жахандан доймаз гөзүн, сир болмаз,
Хер ёлбарсдан гаплаң болмаз, шир болмаз.
Кән намарда мал берип сен, сен дүнйә,
Гөзи гөкде, гайгысы ёк, сир гидер.

СИРАП (п. си:р-а:б) سیراب - «сир – док» ве «аб – сув» диен сөзлерден ясалан гошма ат, сыпат; 1) сувдан ганан, сувдан доян; 2) сувлы, тер; **сирап этмек** – гандырмак.

Җошар сен, хер сөзи пейда эдер сен,
Җан билбилин сирап, шейда эдер сен.

СИРКЕТ (п.) سرکه - үзүм, кишмиш, хурма ве ш.м. сувлы мивелерден бежерилип, нахара, согана ве салада сепилйән туршы тагамлы сувук өнүм, уксус.

Сирке айдар: «Бал менем»,
Небит өзүн яг саяр.

СИРКЕ II سرکه – битиң тохумы, битиң овунжак акжа юмуртгасы.

Багзы гөзел сиркә басдыр сачыны,
Артмаз, ювмаз табыгыны, дашыны.

СИСТАН (п. Си:ста:н) سیستان – Эйраның Хорасан велаятының гүнорта-гүндогарында ерлешйән улы этрап. Ол Булужыстан билен бирликде улы бир велаяты эмеле гетирйәр. Систаның меркези шәхери Забулдыр. Систан өрән гадымы юрт болуп, тарыхда мешхурдыр. Гадымлар оңа Сагистан (сагларың юрды) ве Сегистан (арапча Сежистан) дийлипдир. Нимруз я-да Немрудың шәхери хем-де Забулыстан дийлен чешмелер-де бар. Сасанылар дөврүнде зердоштыларың иң улы ыбадатханалары Систанда бина эдилипдир. Эйранлылар гадымда Систан билен Азербайжаны мукаддес меканлардан хасаплапдырлар. Систан арапларың арап басыбалыжыклы сыясатына гаршы чыкан илкинҗи велаятдыр. Систаның гахрыманы Якуп Лейс Саффары аяга галып, араплара гаршы гөрешип, Эйраның өзбашдаклыгыны тәзеден дикелдйәр. Систаның ховасы өрән ыссы, томсуна элли градуса ченли етйәр. Бу юрдуң көп бөлегинде хасыл эмеле геленок. Онуң илатының энчемеси соңкы йылларда Түркменсәхра гөчүп гелипдир.

Шәхерлери: Забул, Нусратабат,Секүвх. Дерялары: Хирмент (Овганыстан гелйәр), Хезаррут, Ферахрут (Овганыстандан гелйәр).

Систан шәхринде батыр Зал билен.

СИТАЙЫШ (п. сита:йиш) ستایش - «сотуден - өвмек» диен сөзден; өвги, тарып, васп, сена (**сер.**); биринин ягшылыгыны айтмак; **ситайыш айтмак (этмек)** - өвмек, тарыпламак, биринин оңат гылык-хәсиетини ятламак; шүкүр этмек.

Магтымгулы айдар, хака ситайыш,

Хер мүшгил ишиме сен-сен күшайыш.

СИТР (а. ситр) ستر – 1) өртме, япма, бассырма; гизлеме; 2) перде, өртги, өртйән зат; **ситр эйлемек (этмек)** - өртмек, үстүни өртмек, үстүни басырмак, гизлемек.

Герче олдум гүнәкәр,

Ситр эйле, айбым, сетдар!

СИЧҖИН I (а. сижжи:н) سجین – 1) берк, гайым, гаты; 2) гүнәкәрлерин ве шейтанларың этмиши язылан китап; 3) дини дүшүнжелере гөрә, жәхеннемде болан бир чөл ер; 4) ериң единжи гатында болан бир гаты даш.

Еди гат ерде кылмыш сакар довзахы,

Вейилдир гуюсы, сичжин булагы.

Өзүң сичжин атлы жайда багларлар.

СИЧҖИН II (а. сижжи:н) سجین – көне дүшүнжелере гөрә, еди гат ериң алтынжы гатының ады. Дини дүшүнже боюнча, гөйә шу ерде имансыз адамларың амалларының - эден этмишлериниң жезасы берилжекмиш. Аллатагала гөйә мунда бир деря ярадыпдыр, отлы йыландан. Эгер хемме дерялара шонуң сувундан салсаң, онуң зәхериниң ажылыгындан шол деряларың сувы-да зәхере дөнжекмиш. Бу гат ериң ады кәбир чешмеде «Ажиба» шекилинде гелйәр.

Алтынжы гат ериң ады Сичжиндир,

Тамуглык болажак жанлар андадыр.

СИЯП (а. сия:б, бс. савб) ثیاب – геймлер, эгин-эшиклер, эгинбашлар, лыбаслар.

Малы сияп болса, акылы дана,

Тартылар асмана бады йигидиң.

СОВАЛ (а. соа:л) سؤال – 1) сораг, сорама; 2) соралян зат; 3) диленме, дилегчилик.

Гол гөтердим, дурдум ныяза, незре,

Дийдим: «Ругсат болса, айдайын совал».

Бендесинден кылгусы бир-бир совалыны худа.

СОВАП I (а. сева:б) ثواب – 1) җеза, алкыш; 2) худайын разылыгыны газанмак үчин эдилйән хайыр иш; хайыр ишиң өвезине берилйән җеза.

Бир ёлда гүнә бар, бир ёлда совап.

Совап мундан өтмез, тапсаң нан бергил.

СОВАП II (а. сева:б) صواب – 1) догры, догрулык; 2) догры иш, догры амал, хак, хакыкат; 3) лайык; антоними: хата.

Соваба шатлык бар, җурма хыҗалат.

Таңры совабындан алар җериме.

СОВАТ (а. сева:д) سواد – 1) гара реңк, гара, гаралык; 2) парс дилинде язмагы ве окамагы башармаклык укыбы; язмагы ве окамагы башармаклык; **совады-күфр** – динсизлигиң гараңкылыгы, худая ынанмазлыгың гараңкылыгы.

Алма зенахдана, бу күмүш йүзе,

Зүлпүң сыя, совады-күфрдүр дөкүмли.

СОВГА سوغه – совгат, пешгеш. Бу сөз өзбек дилинде шу формада көп уланыляр.

Халка салып гайгылыгың совгасын,

Баша бүрәп залымлыгың сөвдасын.

СОВГАТ (савгат) سوغات – 1) бир ерден сылаг үчин бирине гетирилип берилйән зат; 2) бирине багышлап иберилен зат; 3) кәбир сөзлүкде бу сөз бирине багышланан зады ибермек диен

маныны аңладян «савг» (арап дилинде) сөзүнден эмеле гелипдир дийилйәр. Шейлеликде, совгат сөзи-де арапча болуп чыкяр. Эмма көп сөзлүклерде онуң түрки сөздүги ныгталяр. Парс дилинде-де уланыляр.

Не догры гелене мәхриң индердиң,
Не гелмәне совгат-салам гөндердиң.

СОВМ (а. савм) صوم – ораза, агыз беклеме; **совм-у сала** – ораза ве намаз.

Дергахыңа, эй, кирдигәр, кылсам ыбадат ёк карар,
Этгениме ёк ыгтыбар, совм-у саладан, я реб!

СОВМАК ساومق – 1) харчламак, сарп этмек, харчлап гутармак; 2) бир иши гечирип гутармак; 3) башга тарапа өврүмек, угруны үйтгетмек.

Мал үчин ынжадып гардаш-доганың,
Аз билдиң тылладан сатып, сованың.

СОВП (а. сабв, кс. сия:б ве эсва:б) ثوب – **сер. сияп ве эсвап**.

СОВТ (а. савт, кс. эсва:т) صوت – 1) сес, үйн, седа (**сер.**); товуш, оваз; 2) гыкылык; багырма, гыгырма; **бисовти** – сессиз, сессиз-үйнсүз; **бисовт-у седа** – сессиз-седасыз.

Сандыважы-серместем, бергимден жуда болдум,
Бергимни хазан чалды, бисоват-у седа болдум.

СОВУЛМАК ساوېلمق – 1) айрылмак, гечмек, гечип гитмек; 2) гутармак, болуп гечмек; 3) башга тарапа өврүлмек.

Яланчыда яйлап, тә ки өлинчә,
Совулмады язы Дөвлеталының.

СОВУТ ساويت – демир дон, урушда гейилйән полат зынҗырдан ясалян гейим; **сер. җөвшен ве зирех**.

Җүпбе, җөвшен, зирех, совут,
Кесерли гылыч, арап ат.
Чарайна баглайып, гейген совутлар.

СОГАП (а. сева:б) ثواب – дини дүшүнҗе боюнча, оңат ишиң дерегине Алла тарапындан берилйән сылаг, өвез; оңат иш; **сер. совап I**.

СОЛТАН (а. солта:н, кс. сала:ти:н) سلطان – 1) хәким, хөкүмдар, патыша; делил, себәп; гудрат, хөкмүрованлык. Такыклайҗылар бу сөзүң солтан Махмыт Газнавының дөврүнден башлап «патыша» манысында улалыляндыгыны беллейәрлер. «Куръанда» ики маныда: «делил» («Энгам» сүресинде) хем-де «патышалык, гудрат, дабара» («Ыбрайым» сүресинде) манысында гелйәр. Хезрет Алы өзүниң «Нәхжул-белага» атлы эсеринде «солтан» сөзүни «патыша» манысында уланыпдыр.

Бу дүнйәде солтан башың
Не сөвдалар гөреҗекдир.
Бу дүнйә мүлкүнде солтандыр, шадыр,
Кысматына кайыл болса адамзат.

СОЛТАН ВЕЙИС (а. солта:н Вейс) سلطان ویس – **сер. Вейсил-Каран**.

Солтан Вейис пәхливаны,
Хеким Ата – Сүлейманы.

СОЛТАН ҮВЕЙС (а. Солта:н Увейс) سلطان اویس – **сер. Вейсил-Каран**.

СОНА سونه – яшыл башлы вагшы өрдек, эркек өрдек.

Сонам эл бермеди, салдым базымы,
Лачын алды, гарга ковды газымы.
Яшылбаш соналар, газлар гаркылдар,
Халы харап дүшер көли болмаса.

СОҢУДАГЫ (Соңы-да:гы:) – Көпетдагың Гызылетрек этрабында сүйнүп гутарян ери; дагың соңы. Бу ат Магтымгула йөңкелйән кәбир гошгуда Сондаг ве Соңудаг гөрнүшинде нәдогры берлипдир.

Эй сөвдүгим, Соңудагы,

Дагданлыдыр билиң сениң.

СОПЫ (а. су:фи:) صوفی – 1) таква, диндар, намазхон, динчи; 2) суфизм таглыматына уюп, теркидүнйә болан адам. Сопулар иримчик йүң матадан гейим геййәндиклери үчин, шейле ат алыпдырлар, чүнки ол сөзүң аслы гоюн йүңи манысындакы «совф» сөзүндендир; 3) кәбир чешмелерде бу сөзүң аслы хикмет-философия манысында гелйән грек сөзи болан «суфия» сөзүнден хасапланяр; 4) дервүш.

Алтмыш яшан, етмиш йылкы сопулар,
Аз галыпдыр ай-гүнүңиз батмага.
Хожа Ахмет Ясавы йүз сопы биле,
Кешдисиз дерядан шейле гечдилер.

СОРАГЛАМАК (со:рагламак) سوراغلامق – сораг этмек, сорап гезмек, сорашдырып агтармак, гөзләп гезмек.

Дердиниң дерманын сораглап гезип...
Паныдан бакыя гөче башлады.

СОРАГЧЫ (со:рагчы) سوراغچی – сораг эдйән, ынсан өленден соң, габырда ондан сораг эдйән ики перишде: Мүнкер ве Некир.

Ики сорагчы геленде,
Башда акл-у хушуң галар.

СОРАМАЙ (со:рамаӣ) سورامای – сораман, сораг этмән.

Бир пара сопулар «сопы мен» диер,
Сорамай, залымлар тагамын иер.

СОРМАК I (со:рмак) صورمق – 1) демиңе чекмек, башыңа чекмек, ичмек, демиңе чекип ювутмак; 2) өпмек, гаты огшамак.

Дүнйә зендир, көп ойнашлы, эри бир,
Бир өпүшде этиң, ганың сорубийр.

СОРМАК II (со:рмак) سورمق – сорамак, сорашмак, сораг этмек, совал этмек.

Арыфлар бар, баша баглап кечелер,
Ичгин-ичгин сорсаң, маны сечелер.

СӨВДА I (п. севда:) سودا – алыш-бериш, алыш-чалыш, алып сатма, алув-сатув.

Ширван ханың сөвдасы не ажайып сөвдадыр,

Гылдан бир ян агдарсаң, кыямат гүн рысвадыр.

СӨВДА II (а. севда:ъ) سوداء – 1) ышк, сөйги, күй; 2) ышк зерарлы пейда болян нәхошлук; 3) хыял, ой, пикир; 4) хөвес, арзув, гүйчли мейил; 5) дердесер; вака.

Бу дүнйәде солтан башың,

Не сөвдалар гөрежекдир.

Билмедим не сөвда, ничик хал болды.

Аз өмрүми көп сөвдая салып мен.

СӨВДЕГӘР (п. севда:-гер) سوداگر - «сөвда – алыш-бериш» ве «гер» гошлумасындан ясалан гошма ат; хусусы сөвда эдйән, хусусы алыш-чалыш эдйән, алып сатян.

Бир безиргенем, менем ышкың матагын сатарам,

Шәхриңизе гелмишем, бес, сөвдегәрем догрусы.

СӨВДҮГИМ سودیکیم – сөеним, халаным; сөйшеним.

Давудың үйнүнде отуз яшында,

Хер ким өз сөвдүгин алса герекдир.

Пушман эдип аягыңа йыкылды,

Ады белли, арап тилли сөвдүгим.

СӨВЕР سوَر – сөйгүли, сөйүлйән, говы гөрүлйән, халанян; ашык болнан; **сөвер яр** – сөйгүли яр, сөйүлйән яр (аял).

Айырды сөвер ярымдан,

Йүрегимни яра кылды.

Гөзден ганлы яшым дөкүп,

Ол сөвер ярдан айрылдым.

СӨВЕШ صاواش – 1) уруш, яраглы чакнышык, жең; 2) гөреш, гүйч сынанышма; 3) говга, женжел, дава; 4) **гм.** ярыш; 5) милли спортуң бир гөрнүши.

Магтымгулы, сөвеш болар,

Йигидиң сыры паш болар.

Өйүнде лап урар хер ким,

Батыр сөвещде беллидир.

СӨВМЕК سومك – **сер. сөймек**.

Мисли Ыбрахым Сараны

Сөвен дек сөвмүшем сени.

СӨВП I (а. савб, кс. эсва:б ве сия:б) ثوب – гейим, эшик, эгинбаш, лыбас **сер. эсвап** ве **сияп**.

СӨВП II (а. савб) صوب – 1) тарап, угур; себит; 2) догры, дүрс, рас; антоними: хата.

СӨВТ (а. савт, кс. эсва:т) صوت – **сер. совт**.

СӨВҮШ سویش – гелен мыхманы хорматламак максады билен союлян мал; **сөвүш билен гаршыламак** – мал союп гаршы алмак.

Мыхман гелер алыс ерден,

Гаршыласаң сөвүш биле.

СӨЗ سوز – 1) харплардан ве херекетлерден йыгналып, бир зады аңладян геплейиш бирлиги, келеме; 2) геп, гүррүң; 3) хабар, хадысалар, мыш-мышлар; 4) вада; 5) жедел; 6) чуң манылы чепер геп; **сөз бермек** – вада этмек.

Магтымгулы, сөзүң билене сөздүр,

Билмеген адама гуры оваздыр.

СӨЗЧИН (т-п. сөз-чи:н) سوزچین – түркменче «сөз» ве парс дилинде болан «чиден – йыгмак, йыгнамак ве сайламак» диен ишлигиң хэзирки заман дүйп ишлиги болан «чин» сөзлеринден ясалан гошма ат; гыбаткеш, хабарчы, сөз гездирйэн, ара булаян. Бу сөз парс дилинде «суханчин» шекилиндедир.

Зыначылар, билиң, зулматда сегдир,

Сөзчинни тилинден асса герекдир.

СӨЙ (сө:й) سوی – себэп, делил.

Йүзүн совуп, геп алышмаз чын эрлер,

Бир сөй билен ягшы досты чеп болса.

СӨЙЛЕМЕК سويله مك – 1) сөзлемек, геплемек; 2) айтмак, диймек; 3) хабар бермек, аңлатмак, әгә этмек.

Магтымгулы сөйләр сөзде,

Гайрат - өтде, хая – гөзде.

Сөйле, Магтымгулы, әлем билсинлер.

СӨЙЛИ (сөвүмли, сөйгүли) سويلى/سويگيلى – 1) сөйгүли, сөйүлйән; оңат, говы; 2) асыллы; пайхаслы; оңат неслинден.

Мерт йигиде аз ягшылык,

Аз хем болса, сөйли гөрнер.

СӨЙМЕК سويمك – 1) говы гөрмек, халамак, сөйги билдирмек, ашык болмак; 2) арзув этмек, ислемек (бир зады).

Ятма, Магтымгулы, эшретиң сөйүп,

Анча ятажак сен кепениң гейип.

СӨЙҮНХАН (а-т. Хосейн-ха:н) حسين خان – 1) халк роваятларына гөрә, түркменлериң илкинжи уруг башлыгы Салыр газан боляр. Онуң Сөйүн хан ве Эсен хан диен огулларының ады түркменлер арасында гадымдан беллидир. Сөйүн ханың «алп» диен лакамы болупдыр. Түркменлериң хеммеси өзлерини Сөйүнхан билен Эсен ханың неслинден хасаплаярлар. Өз нобатында Салыр газан Даг ханың несилинден болуп, Даг болса Огуз ханың оглы болупдыр; 2) бүтин түркменлер.

Магтымгулы, Түркүстаның төреси,

Бир гочакдыр – Сөйүнханың сереси.

СӨКЕМ سوکم - «сөкмек» ишлигинден; сөкейин, сөкийәрин, айланып чыкайын. Ишлигиң буйрук формасының биринжи йөңкемесиниң бирлик санында гелен гөрнүши, маны жәхтден ислег аңладяр.

Хер тарапдан чүлке-чүлке, булут ойнар, салар көлге.

Он ики даг, еди жүлге, сөкем Юсуп дие-дие.

СӨКМЕК I سوکمك – 1) бозмак, бөлеклемек; 2) айланып чыкмак, бирнәче ери гөрүп чыкмак.

Хер тарапдан чүлке-чүлке, булут ойнар, салар көлге,
Он ики даг, еди жүлге, сөкем Юсуп дие-дие.
Сөкди дере, дөкди ганлар.

СӨКМЕК II (сө:кмек) سوکمک – 1) бирине сөгүнч сөз айтмак, хапа сөз айтмак; 2) кәйинмек, кәйинч сөз айтмак.

Ят иллерде мысапырлык чекенден,
Урса, сөксе, хорласа-да ил ягшы.

СӨЛИТЕ (а. сели:те) سليطه – ярамаз аял, яңра аял, ажы дилли аял, башарныксыз, иш башармаян аял.

Гөзел гөрмеген – сөлите
Гөзүне перизат гөрүнер.

СӨНМЕК سونمک – 1) өчмек, янмасыны бес этмек; 2) **гм.** ёк болмак, айрылмак, арадан гитмек (меселем, хыжув, мейил, хөвес).

Ялынсыз яндырар, елсиз от әйләр,
Бир зыбана чексе, сөнмез, яранлар.

СӨХБЕТ (а. сохбет) صحبت – 1) аркадашлык, хемдемлик, көмек, ярдам; 2) мылайым гүррүң, гүмүр-ямыр; **саз-сөхбет** – шагалаң, айдым-саз ве гүррүң; той-мейлис.

Дервүшлер көңли жем дурсун намаза,
Йигитлер йыгылсын сөхбете, саза.
Сөхбет ичре сөз леззетин билмейән,
Аңабилмез межлис недир, саз недир.

СӨХБЕТ-САЗ (а-п. сөхбет са:з) صحبت و ساز – **сер. сөхбет** ве **саз**.

СӨХРАП (п. Сохра:б) سهراب – **сер. Сухрап**.

СУ, СУЙ (п. су:, су:й) سو/سوی – 1) тарап, угур; ян; 2) гыра, кенар; 3) ягтылык; 4) пейда, неп; **суйы-асман** – гөге тарап, асмана тарап.

Хезрети-Исадан, Шахы-мердандан,
Хүммет истәп бакдым суйы-асмана;
суйы-сема – асмана тарап, гөге тарап.

Көңүл турар, «Хув!» дийр суйы-семага,

Эл үзсем дийр, көвүш, музе, пешимден;

суйы-хәк – 1) топрага тарап, ере тарап; 2) **гм.** габра тарап.

Гассал голун чызгайып, мейдини ювдулар пәк,

Агач ата мүндүрип, элтдилер ол суйы-хәк.

СУБУТ (а. собу:т) ثبوت – 1) мәкәмлик; пугталык; аяк үстүнде дурмак; дурнуклылык; 2) такык болма, мейдана чыкма; шек-шүбхесиз болма; **субут гадам** – пугта әдимли, мәкәм, дурнуклылык, дурнуклы. Бу сөзлер «са:бит гадам» шекилинде көп уланыляр.

«Си» - субут гадам туруп, хак эмрини тутмак герек.

«Җим» - җайыздыр хоҗа гул гуллугын этмек герек.

СУБУТ ГАДАМ (а. собу:т кадам) ثبوت قدم//ثابت قدم – **сер. субут**.

СУБХ (а. собх, кс. эсба:х) صبح – эртир, даң вагты, сәхер, гүнүң башланян вагты; **субх-у шам** – эртир ве гиҗәниң башланян вагты.

Раст гитмесе я эгер ыхлас бирле субх-у шам;

субх-у шеп – эртир ве агшам.

Дүнйә бир кервенсарайдыр, өтди мундан субх-у шам,

Хер киме такдыры-кысмат розугәр этгенк керим.

СУБХ-У ШАМ (а-п. собх ве ша:м) صبح و شام – **сер. субх**.

СУБХ-У ШЕП (а-п. собх ве шеб) صبح و شب – **сер. субх**.

СУБХАН (а. собха:н) سبحان - «собх» сөзүнден; 1) арассалык, арассаламак; худайы пәкликде ятлатмак; худайы шөхратландырма; адамзадың хер хили сыпатларындан пәк болан (худайың эпитети); 2) шөхрат, өвги; 3) худай, Алла, таңры. Бу сөз түркмен дилинде «сувхан» шекилинде көп душ гелйәр; **я субхан** – эй худай, эй Алла.

Субхан сөен дервүшлер,

Дөврандадыр-дөвранда.

Ашык айдар: «Я, субхан!»

Дийди Алы: «Я, субхан!» далмынып бакып хер ян;

субхан сыры – худайың сыры.

Яранлар, етмек ёк субхан сырына.

Ериң, гөгүң, аршың, күрсүң субханы.

СУБХАНА РЕББИЕЛ-АГЛА (а. собха:не ребби эл-а'ла:) سبحان ربّی الاعلی – белент мертебели Аллам пәкдир.

Эй, эмринден асман инди рукуга,

Сенасы «субхана реббиел-агла».

СУВДАН ОТ ЧЫКМАК سودین اوت چیقمق – 1) шу сөзлер аркалы шахыр «Куръаның» «Ясын» сүресиниң сегсенинҗи аятының «Ол сизиң үчин гөк агачдан от этди, шонда сиз ол агачдан от якярсыңыз» диен мазмуныны ятладяр дийлип чак эдилйәр; 2) небит чырасыны гөз өңүнде тутан болмагы-да әхтималдыр, чүнки сувук небитиң, ягың үстүнде пелтәниң яныл от ялы болуп дурмагы XVIII асыр түркменлери үчин, гең зат хасапланмагы мүмкин.

Магтымгулы хер ян-хер яна бакар,

Бу не гудрат ищдир сувдан от чыкар.

СУВЛАГ (су:лаг) صولاغ – **сер. сувлах**.

СУВЛАХ (су:лах) صولاخ//صوالغ – 1) сувы көп, сувы көп ер; 2) сув ичилйән ер; 3) гушлар үчин сув гуюлян гап.

Үсти япылгыдыр күмүш керпичден,

Хер кимиң өзи үчин сувлахлары бар.

Бехишдин отлагын яйлар,

Хөвзи-көвсер сувлагыдыр.

СУВХАН (а. собха:н) سبحان – **сер. субхан**.

СУД (п. су:д) – газанч, пейда, неп, бәхре (**сер.**), антоними: зыян, **суд-у зыян** – газанч ве зыян.

Имди анын барын-ёгун дең билдим,

Суд кайсыдыр, зыян кайсы билмедим.

Билмез сен суд-у зыяны.

Эдерлер хайванатга хем суд-у зыян пейда.

СУД-У ЗЫЯН (п. су:д ве зия:н) سود و زیان – **сер. суд**.

СУЗ (п. су:з) سوز - «сухтан – янмак» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлиги; 1) янма, от алма; 2) якыжы, от берижи; 3) якма, от берме; 4) от, янык, көйүк; **суз алмак** – от алмак, көймек, янмак.

Бул себәпден берф-у буз,
Багра басар суз алан;

суз болмак – янмак, көймек.

Топрак болдум, аташ болдум, суз болдум.
Соран болса, сынам ичре сузлар бар,
Йүз түмүнден егдир ниче сөзлер бар.

СУЗАН (п. су:за:н) سوزان - «сухтан» ишлигинден ясалан сыпат; 1) якыжы, янян халатда; яндырыжы; яныП дуран; 2) янан, көен; **аташы-сузан** – яндырыжы от, якыжы от, янян от.

Довзах одундан бетер аташы-сузаным бар мениң.
Гамындан өртенип, сузан,
Чекер мен нала-у эфган.

СУЗЕН (п. су:зен) سوزن – иңңе, игне.

Ашыклара дегер болды сузеним,
Барысы телмурып, гызып башлады.

СУЗЛАМАК (п-т. су:зламак) سوزلامق – янмак; якмак; **сузлаян халы** – янян вагты; якян вагты.

Бизден салам болсун, Дурды шахыра,
Не мәхрапдан сузлап чыкан от недир?
Эйле махбуп эйлемән, бир гараты-жандыр чилим,
Сузлаян халы деми бар афгыйы-мардыр чилим.

СУЗЛАЯН ХАЛЫ (п-т-а. су:злая:н ха:лы) سوزلایان حالی – **сер. сузламак.**

СУЙ (п. су:й) سوی – **сер. су.**

СУЙЫ-АСМАН (п. су:йе а:сма:н) سوی آسمان – **сер. су.**

СУЙЫ-СЕМА (п-а. су:йе сема:) سوی سماء – **сер. сема** ве **су.**

СУЙЫ-ХӘК (п. су:й-е ха:к) سوی خاک – **сер. су.**

СУЛБАТ (а. солбет) صلبة – 1) гаты, сарт; 2) сувуклык халатында болмадык гаты зат; 3) несил.

Адам Атанын сулбаты,

Еди ериң топрагыдыр.

СУЛП (а. солб, кс. эсла:б) صلب – 1) бил; оңурга, бил оңурганың сүңклери; 2) несил; перзент; тохум; 3) гаты.

Бу гүн атаң ышк этди,

Сулбундан жоша етдиң.

СУЛУВ (сулу:) سولو – овадан, гөзел, гөрмегей, зыба (**сер.**).

Хер ким сулув мен дийр, олмаз ыгтыбар.

Сүнбүл сачы, гылча били болмаса.

СУМУМ (а. сому:м, бс. семм) سموم – **сер. сем II**.

СУНГ (а. сон') صنع – 1) яратма, дөретме; 2) амал, иш; эсер; 3) ягшылык, ыхсан (**сер.**), ягшылык этмеклик, рысгал.

Әлем сунгуңа мөвжут, мөвжуда гелен эшя.

Малиги-махлук хер не,

Ким етди сунгуң сырына.

СУНГАТ (а. сан'ат, кс. сана:йы') صنعت – 1) иш кәр, пише; 2) хүнәр, уссатлык; 3) чеперчилик, уссатлык.

Магтымгулы сөзләр хакың сунгатын,

Бенде сен, хатыфның эмрине көйгүн.

СУНГУЛЛА (а. сон' Алла:х) صنع الله – худайың ярадáны, худайың иши, Алланың дөреден затлары.

Кыл назар асары-сунгуллага чешми-дид иле,

Гир хакыкат ёлуга бу жезбейи-темхит иле.

СУНМАК صونمق – бермек; узатмак, хөдүрлемек; **боюн сунмак** – табын болмак, боюн эгмек; гулак асмак.

Ажал жамын сунуп, ичхә-ич болса,

Җан ажыгын чеке-чеке гидер сен.

Алланың эмрине сунуп бойнумы,

Беглер, гөрүң, бу шем пелек ойнуны.

СУПРА (а. софре) سفره – 1) сачак, чөрек доламак я-да нахар ийленде, үстүнде иймит гоймак үчин йөрите бежерилен махсус мата; скатерть (р.); 2) ёлагчының иймит салян йөрите габы; 3) **гм.** тагам, иймит.

Супра яйып, дөкгүл наның,
Бу дүнйәде ашың галар.
Чиллекеш нерлеримиз барча айылсын,
Бир супрада эда болсун ашымыз.

СУР I (а. су:р) صور – уллакан шахдан ясалан сурнай; **суры-Ысрафыл** – дини дүшүнҗе боюнча, гөйә, «кыямат гүни» Ысрафыл перишдәниң, чалҗак сурнайы, шонуң сесини эшиден хемме өлүлер дирелҗекмишлер.

Ысрафыл сур чалса, ериң йүзүне,
Умытсыз хәк тене тәзе җан гелер.
Хакдан гайры җүмле җандар галмазлар,
Ысрафыл җан табшыр сур хем чалынмаз.

СУР II (п. су:р) سور – шатлык, шадыянлык; той-томаша, шады-хоррамлык.

Алла билер, кимиң җайы довзахдыр,
Тогсан докуз мүң әр сурда говушды.

СУРАЙЫ (а. сора:хи:) صراحی – 1) сув ве чакыр гуюлян узын бокурдаклы түң, графин; 2) арасса чакыр, гарындысыз чакыр; **сер. сурайы чилим**.

СУРАЙЫ-ТАХА (а. су:ре-йе таха:) سورهٔ طه - «Куръаның» 114 сүресиниң йигриминҗисиниң ады. Ол 1341 сөзден, 5242 харпдан ве 135 аятдан ыбаратдыр.

Ничик ысбат этмиш сурайы-таха.
«Таха», «Ясынында» - сүреде белли.

СУРАЙЫ-ТОВХЫТ (а. су:ре-йе тавхи:д) سورهٔ توحید – **сер. товхыт**.

СУРАЙЫ ЧИЛИМ (а-т. сора:хи: чилим) صراحی چلیم – теммәки чекилйән узын бокурдаклы түң.

Хиндистаның реңкли гызыл шишеси,

Сурайы чилимниң найы гөзел сен.

СУРАТ (а. су:рет, кс. совер) صورت – 1) йүз, кешп, дашкы гөрнүш; 2) нагыш, безег, шекил; сыпат; **сураты-зыба** – овадан йүз, гөзел гөрк; **суратлыг** – суратлы, шекилли, гөрнүшли.

Магтымгулы, бир сураты-зыбага

Бакмагыл, оларың паяны болмаз!

Перишдеси бардыр сыгыр суратлыг.

Хер ким бир суратда гопса герекдир.

СУРАТГЕР (а-п. су:рет-гер) – **сер. сураткәр**.

СУРАТКӘР (а-п. су:рет-гер) صورتگر - «сурат – йүз» ве «гер» гошулмасындан ясалан гошма ат; 2) суратчы, художник; 3) хейкел ясаян усса.

Алма занахдана, бу күмүш йүзе,

Сыя зүлпүң сураткәрдир дөкүмли.

СУРАТЛЫГ (а-т. су:рет-лыг) صورتلیغ – **сер. сурат**.

Перишдеси бардыр бүргүт суратлыг,

Бейиклери бардыр Кабайыл атлыг.

СУРАТПАРАЗ (а-п. су:рет-перест) صورت پرست - «сурат – йүз, даш гөрнүш» ве «перестиден - чокунмак, сыгынмак» диен сөзлерден эмеле гелен гошма ат; даш гөрнүше үнс берйән адам, формалист.

Суратпараз недир, вепасы хичдир,

Хабар бергил, Нухуң кайны (?) не ишдир.

СУРАТЫ-ЗЫБА (а-п. су:рет-е зи:ба) صورت زیبا – **сер. сурат**.

СУРАХ (п. су:ра:х) سوراخ – дешик, ковек, гәдик. Бу сөз неширде нәдогры окалыпдыр. Ол аслында «Сарахсың» болмалы.

Сурахның аркасында Межнун гурды жадыны,

«Бисмилла» дийп башлады, чагырды устадыны.

СУРРУТМАК صوررتمق – 1) додакларыны узадып, йүзүни бүрүшдирип, торсарып дурмак; 2) яңрамак, бидерек сөзлемек.

Йигит бардыр, сөзүн тапмаз, суррудар,
Йигит бардыр, деми дашлар эридер.

СУРУР (а. сору:р) سرور – шатлык, шадыянлык, шагалаң; **сурур-у седа** – шатлык ве айдым-саз.

Сурур-у седа бирле җахан йүзи абатдыр.

Оввалы зовк-у сурур, хасратлы малы нейлерем,
Ахыры мөвт-у губур бу бош хыялы нейлерем.

СУРУТ (п. сору:д) سرود – 1) айдым; оваз, нагма; 2) бирнәче адамың гошулышып, бир хенде айдян шатландырыҗы айдымы. Шахырың гошгусында бу сөзүң «сурур – шатлык» вариантда гелйән ери-де бар.

Олма суруда магрур, паянасы бибатдыр,
Суруд-у седа бирле, җахан йүзи абатдыр.

СУРХ (п. сорх) سرخ – гызыл (реңк), гырмызы, ал; ганың реңкиндәки зат; гүлгүн (**сер.**); **руйы-сурх** – 1) гызыл йүз; 2) **гм.** шат, хошал.

Тен бирехне олтурып, донуңны берсең аз хениз,
Руйы-сурхуң солдурып, ганыңны берсең аз хенуз.

СУРЫ-ЫСРАФЫЛ (а. су:р-е Исра:фи:л) صوراسرافیل – **сер. сур**.

СУСТ (п. сост) سست – 1) говшак; дурнуксыз; 2) эҗиз, гүйчсүз, хор; 3) гайгылы, тукат; **сустер** – говшаграк, ялтарак, эҗизрәк; **суст эйлемек** – говшатмак.

Ол гүнүң хасабы гечер фердая,
Асманы суст эйләр, земини зая.

СУСТЕР (п. сост-тер) سست تر - «суст – говшак» ве сыпатың артыкмачлык дережесини гөркезйән «тер» гошулмасы аркалы ясалан гошма ат, сыпат, сустрак, эҗизрәк, говшаграк, ялтарак; **сер. суст**.

Җәхл ишине чәбүк мен, Алла эмрине сустер,

Гаргы-зелалет болдум, хедаятны сен гөстер.

СУТ (п. су:д) سود – **сер. суд**.

Бу ишде не сут бар, билмен зыян бар.

СУФЯН (а. Софя:н) سفيان – Сухр ибн Харб ибн Умейе ибн Абды Шемс ибн Абды Менаф. Ол дөрт халыфалардан (чарыярлардан) соң ыслам патышалык хөкүметини гуран Муавыяның какасыдыр. Абу Суфян курайш тайпасының аристократларындан бири болупдыр, көп байлык топлапдыр. Ол ысламдан өң жахылыйет (наданлык) дөврүнде Мухаммет пыгамбериң доганының оглы Аббасың сөхбетдеши болуп, Мекге басылып алнанда мусулман боляр. Ханзала атлы оглы ве Уммы-Хабыба атлы-да гызы болупдыр. Абу Суфяна оглунын ады билен багланышыклы Абу Ханзала хем дийлипдир. Тайыф уршунда Абу Суфяның бир гөзи көр боляр, Ермук уршунда-да бейлеки гөзи гөрежини йитирйәр. Османың халыфалык эден дөврүнде 33-нжи хижри (653-654) йылында сегсен секиз яшында арадан чыкыпдыр; **өвлады-Суфян** – Суфяның несли, чагалары.

Өвлады-Суфяндан – ады Камыша,
Испыханы бир сахыбы-кәр харап эйләр.

СУФЛА (а. софла:) – 1) эсфел اسفل сөзүниң женский роды, манысы: иң пес, песрәк, чөкегрәк; 2) ашакы, ашакдакы; антоними: уля (**сер.**).

Сунгуң ле болды ларейб,
(Эс-суфла-у вел-уля).

СУФЛИЯН (п. Софлия:н) سفليان – ер ады.

Шәхри-Перхар, Карс, Тифлис, Рум, Багдат Суфлиян,
Езд, Кирман, Шам, Мосул башда боларды Багыян.

СУФРА (а. софре) سفره – **сер. супра**.

СУФУФ (а. софу:ф, бс. сафф) صفوف – **сер. сап**.

СУХА (а. соха:) سهاء – асманың демиргазык тарапында болан едигенде бир йылдызың ады, гөзүң гөргүрлик дережеси шоны гөрүп билмек билен өлчелйәр.

Межит ичре зуха дек,

Халклар дийди суха дек.

СУХАН (п. сохан) سخن – сөз, геп, келам, гүфтар; **сухан агаз эйлемек** – сөзе башламак, геплэп башламак; **кем сухан** – аз геплейән.

Гөйә мургы-сэхердир, шеп сухан эйләр агаз,

Баг ичре билбил олуп, окыр нагма хезар саз.

Хош мылайым болуп, кем сухан болмаң;

кемсухан – аз сөзли, аз геплейән, дымян.

Хош мылайым болуң, кемсухан болмаң,

Менден зынхар, илиң биле каш болмаң!

СУХАНВЕР (п. сохан-вер) سخنور - «сухан – сөз» ве «вер» гошулмасы билен ясалан гошма сыпат, ат; 2) дилевар, сөзе чепер, сүйжи сөзли, оратор; 2) шахыр, эдебиятчы.

«Суханвер мен!» диен көпдүр жаханда, -

Хич ким ша Аббас дек суханвер олмаз.

СУХАНЧИН (п. сохан-чи:н) سخن چین – **сер. сөзчин**.

СУХАНШОР (п. сухан-шу:р) سخن شور - «сухан – сөз» ве «шур – ажы, дузлы» диен сөзлерден ясалан гошма сыпат, ат; ажы сөзли, агзы хапа.

Хич бир сөзүң өрә гитмез,

Нәкес суханшор билэни.

СУХРАП (п. Сохра:б) سهراب – легендар мифики гахрыман Рүстемиң оглы. Фирдөвсиниң «Шанамасында» гетирилен маглуматлара гөрә, Рүстем Семенган юрдуна баранда, шол ерин патышасының гызы Техминә өйленийәр, ондан Сухрап дүнйә инйәр ве шол ерде улалып галяр. Ол соң атасының гөзлегине чыкяр, эмма Эйран гошунларының арасына бармагың дерегине, Тураның

хөкүмдары Эфрасыябың янына баряр ве онуң гошун гуллугына гирйәр. Бир урушда өз какасы Рүстем билен сөвеш этмели боляр, эмма олар бири-бирини тананок. Рүстем сөвешде оны йыкяр ве ханжар билен өлдүрйәр. Шол пурсатда онуң голбагыны гөрүп, өз оглудыгыны билйәр. Шонда ол Сухрабың ярасыны бежермек үчин Кәвүс (Ка:ву:с) патышадан мелхем-дерман сораяр. Эмма Кәвүс онуң хайышыны рет эдйәр ве дерман бермейәр. Нетижеде Сухрап өлйәр.

Каны Сухрап, Бурзу, Рүстеми-дестан,
Агмалы, дөнмели, есер бу дүнйә.

СҮЕК سویک – 1) сүңк; 2) **гм.** беден, эндам.

Җан җесетден гидер, эт хем сүекден.
Сүегиңи богум-богум сөкерлер.
Говшар сүек, алар гөз,
Йүз муң эндишә етдиң.

СУҖУТ (а. сожу:д) سجود – 1) маңлайы ере гоймаклык (ыбадат я-да кичилик үчин); ашак эгилмеклик (намазда); 2) **гм.** боюн эгме; 3) **гм.** чытылма, гаш чытылма; **сүҗуда бармак** – эгилмек.

Адам сүҗудында текепбир урды,
Азазылдыр товкы дүшен гүнлер хей!
Сүҗутдан сер бозмай айтур, я мөвла!
Бердар олуп, бир хем бады сүҗуда.

СҮЙТ (п. су:д) سود – **сер. суд**.

СҮЙТХОР (п. су:д-хор) سودخور//سودخوار - «су:д – пейда, неп» ве «хорден» ишлигиниң хәзирки заман дүйп ишлигинден ясалан гошма ат; прцентине пул берйән адам; пейдакеш, пейдасына пул карз берйән адам.

Сүйтхор болан кесиң довзах җайыдыр.
Ничелер йүзиндир, ничелер аркан,
Сүйтхор башы биле гелсе герекдир.

СҮКУТ (а. соку:т) سکوت – дымма, сессиз-үйнсүзлик, үмсүмлик, геплемезлик; арамлык; **сүкут олтурмак** – дыммак, геплемәни отурмак.

Найынсаплык эйлединң, ынсабы хич гелтирмединң...

Таңла ишин пикр эдип, бир дем сүкут олтурмадың.

СҮЛЕЙМАН I (а. Солейма:н) سلیمان – Соломон. Давудың оглы, Бени Ысрайылың (еврейлериң) гүйчли патышаларының бири. Ол пыгамбер хасапланяр. Бизиң эрамыздан өң 1014 йылдан тә 975 йыла ченли яшап гечипдир. «Төвратда» ве «Куръанда» онуң ады энчеме гезек ятланып, оңа дегишли вакалар гетирилипдир (мес.: Сүлейман ве Былкыс, Сүлейман ве гарынҗа, Сүлейманың өлүми ве б.). Яшлыкдан өрән зехинли боланы үчин, оңа «хеким» лакамы берлипдир, улы доганларының (Абишалум, Эдуния) бардыгына гарамаздан, Давут оны өзүниң мирасдары эдип беллейәр. Доганлары оңа гаршы эден урушларында өлдүрилйәрлер. Роваятлара гөрә, гөйә худай елиң ыгтыярыны оңа беренмиш. Сүлейман тебигатдакы хемме затларың - ынсаның, хайванларың, гушларың ве мөр-мөҗеклериң үстүнден хөкүм сүренмиш хем-де оларың диллерини биленмиш. Ол дөв-перилериң, ынсың-җынсың патышасы хем хасапланяр. Сүлейманың гашына «ысмы-агзам» язылан бир йүзүги болуп, шол йүзүк аркалы улы гүйҗе эе боланмыш хем-де хемме зат оңа боюн эгенмиш. Сүлейман уммасыз көп байлык топлапдыр. Ол еди йылың довамында Бейтилмукаддес храмыны (ыбадат җайыны) салдырыпдыр, көп көшклер бина этдирипдир. Сүлейман Емен үлкесиниң Саба шәхериниң хәким аялы Былкысың овазасыны эшидип, ол ериң илатының гүнпараздыкларыны билип, гошун чекмек ислейәр хем-де Хүтхүт аркалы Былкыса хат иберйәр. Былкыс гелип Сүлейманың динини кабул эдйәр ве Сүлейман оңа өйленйәр. Сүлейман кырк йыл патышалык эдйәр. Онуң өлши гең халатда боляр: Чүйшеден салнан бир ажайып көшгүнде хасасына даяныр, бир затлар барада

ойланып дурка, Эзрайыл гелип, онуң жаныны аляр. Ол көп вагтлап шол ягдайда дуряр. Хич ким онуң янына бармага милт эдип билмейәр, жанынын чыкандыгындан хабарлары болмаяр. Иң соңунда хасасыны гарынжа иенлиги зерарлы, ол дөвүлйәр ве Сүлейманың жеседи йыкыляр. Шондан соң билип, оны жайлаярлар; **хөкми-Сүлейман** - Сүлейманың хөкми, гүйжи. Магтымгулы Сүлейман барадакы роваятлары, онуң ынсан-хайван ве хемме задың үстүнден хөкүм сүрендигини гөз өңүнде тутуп шейле язяр:

Тагтыны ел чекен хөкми-Сүлейман,
Дүнйәде галмады, өтди, яранлар!;

мөхри-Сүлейман - Сүлейманың йүзүги, мөхүри.

Саг элинде бардыр Муса асасы,
Сол элинде мөхри-Сүлейман гелүр.

Магтымгулы Сүлейманың дөв-перилере хөкүм эдендигини, елиң ыгтыяры элинде болуп, тагтының асманда учандыгыны шейле ятлаяр:

Дөв-перинин, ынсың, жынсың патшасы,
Солтан болан ша Сүлейман шыпа бер!
Тагты асмандан учан,
Сүлейман өлди гитди.
Дөвлере хөкм эден Сүлейман каны,
Алар билен ёла гитмедиң, дүнйә!

«Куръанын» еди сүресинде Сүлейман хакда гүррүң берилйәр. Умуман, ол кераматлы адам хасапланяр. Сүлейман 962 (кәбир маглумата гөрә, 976-6) йыл бизиң эрамыздан өң арадан чыкыпдыр. Патышалык этмек билен барабар, ол себет (зенбил) докамак билен-де мешгулланыпдыр. Роваятлара гөрә, Сүлейманың «Аганы» («Айдымлар») атлы газаллары, дине өвүт-несихата дегишли китаплары, «Хикмет» диен башга хем бир эсери боланмыш.

Сүлейман дек адыл шахы,

Төрт йүз гурлан барыгәхи,
Ынсың-жынсың патышахы,
Ол хем зенбил докап гечди.

СҮЛЕЙМАН II (а. Солейма:н) سليمان – Пакистаның демиргазык гүнбатарында болан даглар. Ол Овганыстаның гүндогарына ченли довам эдйәр, мешхур Хайбар гечелгеси шу ерде ерлешйәр.

СҮЛЕЙМАН III (а. Солейма:н) سليمان – арапларың омейяд (омевилер) династиясындан халыпа Велид ибн Абдылмелигиң доганы. Ол Велид өленден соң 96-нжы хижри (714-715) йылында халыпа боляр. Онуң дөврүнде мусулманлар Гүргени, Теберистаны басып алярлар. Ол 99-нжы хижри (717-718) йылында арадан чыкяр.

СҮЛЕЙМАН IV (а. Солейма:н) سليمان – ша Сүлейман, ады Сефи мүрзе. Шаапбас икинжиниң оглы. Сефевилер династиясының патышаларындан бири. Какасы өленден соң 1077-нжи хижри (1666-1667) йылында йигрими яшында икинжи ша Сефи ады билен патыша боляр. Тиз вагтдан нәхошлаяр. Көшк гуррандазлары (мүнечжимлери) онуң сәхетсиз сагатда тагта чыкандыгыны кесгитлейәрлер. Нетижеде ол сагаландан соң икинжи гезек тәч гейнип тагта чыкяр хем-де өз адыны Сүлеймана өврүйәр. Ол өрән рехимсиз, ганхор хем-де айшы-эшрети сөййән башарныксыз адам болупдыр, 1106-нжы хижри (1694-1695) йылында арадан чыкыпдыр, ерине оглы ша Солтанхусайын патыша болупдыр.

Сүлейман атлы османлы түрклеринден-де бирнәче патыша болупдыр.

СҮЛЕЙМАН ВЕ МУР (а-п. Солейма:н ве му:р) سليمان و مور – дини роваятлара гөрә, бир гүн хезрет Сүлейман өзүниң лешгерлери билен улы дабара болуп, бир тарапа барян экен. Онуң янында дүрли гушлар, хайванлар, дөв-перилер хем бар экен. Гидип

баршына, ол Аскалан үлкесине етип, Гарынжалар сәхрасына аралашяр. Шонда гарынжаларың арасында бир ак гарынжа Сүлейманың атлыларының дабарасындан ховп эдип, бейлеки гарыжаларың өз хинлерине гирмеклерини буюряр, гайры суратда Сүлейманың лешгерлериниң аягының астында галып, хеләк болмак әхтималының бардыгыны айдяр. Хайванларың, мөр-мөжеклериң дилине дүшүнйән Сүлейман гарынжаның бу сөзүни эшидип, йылгыряр ве шол ерде дүшлейәр, онуң айданларына дүшнендиги үчин Аллатагала шүкүр эдйәр, гарынжаның дуйгурлыгына гең галяр. Соң супра яйдырып, гарынжаларың шасы болан шол ак гарынжаны чагыряр. Шу вака «Куръаның» кәбир сүрелеринде, ылайта-да «Немл» («Гарынжа») атлы сүресинде (16, 17, 18 ве бейлеки аятларында) беян эдилипдир. «Кысасыл-энбия» китабында язылышына гөрә, шол ак гарынжа Сүлейманың хузурына геленде, Сүлейман ондан: «Сен мениң пыгамбердигими ве хич хачан бир гарынжаны-да ынжытмажагамы билмейәрмиң?» дийип сораяр. Шонда ол: «Эй Алланың пыгамбери, мен муны билйәрдим, эмма улуларың кичилере мәхрибанлык этмеклиги важыпдыр, мен сенден хабарсыз бир гарынжа бириниң эл-аягының астында ынжаймасын дийип, пикир этдим» дийййәр. Сүлейман бу сөзе шатланяр ве онуң адыны сораяр. Гарынжа «Адым Мунзар» дийип жогап берйәр. Сүлейман «Нәме үчин гарынжалары хинлерине салдыңыз» диенде, Мунзар: «Сиз хемме ынсанларың патышасы, мен-де өз жынсымың патышасы мен, эгер гарынжалар сизиң лешгериңизиң аяк астында хеләк болуп өлселер, мен гүнәкәр болжак!» дийййәр. Хезрети Сүлейман: «Оларың хеммесини гачырып, өзүң нәме үчин гачмадың?» дийййәр. Мунзар: «Мен оларың улусы-патышасы, улулар өз рагыйятларына мәхрибан болмаклары герек, олар хер бир кынчылыкда, йүзе чыкан бела-мушакгатда өзлери йүзбе-йүз дуруп, кичилери халас этселер, оңат болар» дийип, жогап берйәр. Соң

Сүлейман билен Мунзарың арасында бирнәче гызыклы сораг-җогап довам эдйәр. Шолары «Кысасыл-энбиядан» окамак болар.

Сүлейман, сен мура бир гулак гойгул,
Сөзүни диңлегил, җовабын айгыл,
Хәким болсаң, халкы гүн киби чойгул,
Акарда сув я өвсерде ел болгул!

СҮЛЕЙМАНША (а-п. Солейма:н-ша:х) سليمانشاه – селҗуклар династиясындан болан солтан Мухаммедиң оглы. 548-нҗи хиҗри (1153-1154) йылында тә 555-нҗи (1160) йыла ченли хәкимлик эдипдир.

СҮМГҮРМЕК سومگورمک – бурнуң сүмүгини айырмак, бурнундан батлы дем гойберип, бурнуңы арассаламак.

Бир сүмгүрип, янбашына сүртер сен,
Харам болар үст-у башың нас атан.

СҮНБҮЛ (а. сонбол) سنبل – 1) хоша, баш, арпа-бугдайың башы; 2) гара реңкли хошбой өсүмлик; 3) бир хили гүлүң ады, гиацинт (р), ол гүлданда (гаршокда) экилип, новруз байрамындан өң базара гетирилип сатыляр; 3) **гм.** сөйгүлиниң сачы; **сүнбүл сач** - гара ве ёгын сач.

Хер ким сулув мен дийр, олмаз ыгтыбар,
Сүнбүл сачы, гылча били болмаса.
Хер сачлары бир сүнбүл.
Сыя сачы сүнбүлимден.

СҮННЕТ (а. соннет, кс. сонен) سنت – 1) дәп, дессур, традиция, адат; када, канун, дүзгүн; эерилйән ёл; 2) Мухаммет пыгамбериң сөзлери ве ишлери, шеригат. Олар «Куръанда» болмаса-да, ерине етирилмеги хер бир мусулмана важыпдыр; 3) сүннилериң окаян намазы; 4) чаганы «сопы» этмек, ужыдыны кесмек: сүннете ятырмак. Көплүк санда геленде «Мухаммет пыгамбериң хадысларыны өз ичине алян китап» диен маныны аңладяр.

Пыгамбер сүннетин бержай
Кылайын дийсең, өйленгин.
Кыямат гүни гүвәмиз –
Сүннет билен парз дәлми?

СҮННИ (а. сонни:) سنّی - «сүннет» сөзүнден; ыслам дининиң бир сектасы болан сүннүлигиң тарапдары; **эхли-сүнни (сүннет)** – ыслам дининиң бир сектасы. Олар пыгамберден соң тертип боюнча Абубекири, Омары, Османы ве Алыны халыфа дийип кабул эдйәрлер. Эмма шайылар (шыгалар) мунуң терсине, хезрет Алыны ве онуң несиллерини пыгамбериң мирасдар ымамлары дийип беллейәрлер ве Абубекири, Омары ве Османы халыфалыгы гөйә нәхак зеләндиклерини айдярлар.

Әхли-сүнни намыс эдип гелерлер.
Сүннүе сүтүндир, кафырга сетдир,
Чалса тыгы-тизи Дөвлеталының.

СҮҢ سونگ - беден, эндам, эндам-жан.

Гожалыкча гидер сүңңүң кувваты,
Йигитликниң зоры дыза мыхмандыр.

СҮРЕ I (а. су:ре) سوره - «Куръанын» айры-айры бабы ве бөлүми. «Куръанын» бир йүз он дөрт бабының хер бирине «сүре» дийилйәр.

Эзбер эйләп окыдылар «Куръаны»,
«Таха-у», «Ясыны», «Алхамд» сүрәни.

СҮРЕ II سوره – хал ишлигиң - а//-е формасында гелен «сүрмек» ишлиги; сүрүп.

Дөвлетлери бент эдип, дине гетирен,
Сүре-сүре бу дүнйәден өтүрен.

СҮРЕЙИ-ДУХАН (а. су:ре-йе доха:н) سوره دخان - «Куръаның» кырк дөрдүнжи сүресиниң ады. Манысы «думан» ве «түтүн» диймекдир. Ол Мекгеде инипдир, элли докуз аятдан ве үч йүз кырк алты сөзден ыбаратдыр.

Бу сөзлер ол «Сүрейи-духандадыр»,

«Чилимкешниң жайы вейл болур эрмиш».

СҮРЕЙИ-ТАХА (а. су:ре-йе таха:) سوره طه – **сер. сурайы-таха** ве **таха**.

СҮРЕЙИ-ЫКРА (а. су:ре-йе ыкраъ) سوره إقرأ - «Куръанын» 96-нжы «Алак» атлы сүресиниң илкинжи аятының башкы сөзи. Ол шейле башланяр: «Ыкраъ би исми реббикеллехи: халак» ([Эй Мухаммет] худайының ады билен ока, ол хемме затлары яратды).

Ваззыхадыр йүзлериң хер бергейи мах-у лейл,

«Сүрейи-ыкра» саңа мужде гетирди Җебрайыл.

СҮРМЕ سورمه – 1) гөзүң гыраларына ве кирпиклерине чалынян гара бояг, порошок; 2) чекме, столуң чекмеси; 3) гуршун тозы.

Сүңңүң сүрмә дөнер, тениң тураба,

Доймаз-долмаз ер гойнуны гучар сен.

Сыя гаша чалып сүрме.

СҮРМЕК سورمک – 1) гечирмек, сарп этмек; 2) вагт гечирмек; довам этдирмек; 3) йөрүтмек, илери әкитмек; 4) ишлемек, бежермек (топрагы); **дүнйә сүрмек** – дүнйәде оңат яшамак, дүнйәде вагтыңы хош гечирмек; **яш сүрмек** - өмүр гечирмек, яшамак.

Ничелер бар, йигитликде нист болар,

Ничелер бар, сүрен яшына дегмез.

Сүрдүң, дүнйәни сүрдүң,

Ахыр вепасын гөрдүң.

СҮРМЕЧЕ سورمه چه – сүрме (**сер.**), кичиҗик сүрме; гөзе, кирпиге чалынян бояг.

Яра ярашар сүрмече,

Сыпатын сөйләрем энче.

СҮРТМЕК سورتمک – 1) чалмак, сүйкемек; 2) **гм.** якмак, чакмак.

Бир сүмгүрип, янбашыңа сүртер сен,

Харам болар үст-у башың нас атан.

СҮСҢЕТМЕК سوسنکتمک – сокмак, сүммек; диремек.

Келлесини сүсңедип габсаны ачды,

Мунуң мүшгил ишлер башына дүшди.

СҮТЕМ (а. ситем) ستم – 1) зулум, хорлук, азар; 2) жөвүр-жепа; хаксызлык; **сүтем эйлемек** – зулум этмек, азар бермек.

Галмады адалат бег-у ханларда,

Юрда зулум-сүтем долды, яранлар!

Бир бичәре – ялңыз кишә,

Сүтем эйләп, зор олмагыл.

СҮТҮН (п. соту:н) ستون – 1) аслы грек сөзи билен багланышыклы болмаклыгы чак эдилйәр. Арап дилинде-де уланылып, йөне (тайн) билен языляр; дирег, мермерден, дашдан, агачдан эдилен дик сөег, дирег; жайың фундаменти; 2) китап, газет сахыпасының колонкасы.

Сүтүни сыямыш, өртенмиш ода,

Хайыпдыр жаныңа, чилим чекмегил!

СЫГМАЙ سیغمای – **сер. сыгмак**.

СЫГМАК سیغمق – ерлешмек, жайлашмак; орун алмак; **сыгмай** – сыгман, ерлешмән.

Сыгмай чыкды дешти-сәхра дүзүнден,

Йөрән ёлы, гонан юрды билинмез.

СЫГЫНМАК صیغینمق – ынанмак, даянмак, йүз урмак, арка эдинмек; пеналамак, гудратлы бир гүйже ынанып, шондан көмек ислемек.

Мердиң сыгнаны Алладыр,

Муханнес баша беладыр.

Йигит көңлүне сыгынан,

Атың гөрки рефтарыдыр.

СЫГРЫНМАК صیغرینمق – 1) сыгдырмак, ерлешдирмек; 2) **гм.** чыдамак.

Сыгрына билмедим, сырымы дийдим,

Саклана билмедим, зыбана гелди.

СЫДК (а.) صدق – 1) догрулык, догручыллык, ыхласлылык; 2) пәклик, пәкйүреклилик; 3) ынанч; чын, хакыкат; **сыдкы-дилден** – түйс йүрекден, хакыкатдан.

Көңлүң хайра багла, сыдкың имана.

Гел, көңлүм, сыдк иле ялбар Аллага.

Сыдкы-дилден хака көңүл багласам.

Сыдк илен тиллерме тоба иберсең,

Сәхер диделериме ояг етишсе.

СЫДДЫК (а. сыдды:к) صدیق - «сыдк – догручыллык» диен сөзден; 1) иң догручыл адам, хич хачан ялан сөзлемән, хемише сөзүнде тапылян адам; 2) дост, яр, ёлдаш; 3) хезрет Абубекириң, Юсубың ве Мухаммет пыгамбериң аялларының бири Айшаның лакамы; **сер. Эбубекир**.

Эбубекир Сыддык – ресул яраны,

Омар, Осман, Эсадулла хакы үчин.

Юсуп сыддык ятыр зындан ичинде,

Патыша бир мугҗуз гөрди дүйшүнде.

СЫДКЫ-ДИЛ (а-п. сыдк-е дил) صدق دل – **сер. сыдк**.

СЫЗДЫРМАК صیزدیرمق – 1) серхош этмек; дуйдурмак; халдан дүшүрмек; 2) бирине бир зады чала мәлим этмек.

Сүңңүңи гыздырып, этиң сыздырар,

Бир нышана будур сенде чилимкеш.

СЫЗЗЫЛДАШМАК سیززیلداشمق – 1) җуммүлдешмек, сызламак; 2) хедер этмек, горкмак.

Сыззылдашар теним Эйюп тени дек,

Киши билмез, бир агызсыз ярадыр.

СЫКЫЛМАК صیقیلمق – 1) даралмак, даралышмак; гысылмак; 2) бир зады гысып шире чыкарылмак; 3) **гм.** эзилмек, хорланмак; 4) инчелмек, аррыкламак.

Сыкылса бурунлар, саралса йүзлер,

Гурыса додаклар, болмаса сөзлер.

СЫЛАГ (сы:лаг) سیلاغ – халат, серпай; хормат, бирине берилйән гыммат баха зат.

Икиниң сылагы бирин аздырар,

Таяк бир дәлини ёла гетирмиш.

СЫЛАМАК (сы:ламак) سیلامق – 1) хорматламак, хеззет-хормак этмек; сылаг бермек, халат-серпай бермек.

Хак сылайып, гушлар учар,

Кимсе арак, шерап ичер.

СЫЛМАЙ (сы:лмай) صیلمای – **сер. сылмак**.

СЫЛМАК (сы:лмак) صیلمق – 1) гурутмак, сүпүрип гурутмак; 2) айырмак, өчүрмек; сылмай – гурутмак.

Гам думаны басып гарып көңлүмни,

Гөзде яшым сылмай, дөкүп барадыр.

СЫМРУГ (п. си:морг) سیمرغ – 1) мифологияда, эртекилерде душ гелйән өрән улы гуш. Оңа «Гушларың шасы» ве «Анка» хем дийилйәр. Ол Кап дагында орун тутупдыр. Фирдөвсиниң «Шанамасында» гетирилен роваятлара гөрә, хачан-да Сам тәзе дүнйә инен оглы Залы Элбурз дагына элтип ташланда, Сымруг оны алып, Кап дагына чыкаряр ве өз жүйжелери билен бирликде тербиелейәр. Бирнәче вагтдан соң Сам дүйшүнде оглуны гөрүп, онуң гөзлегине чыкяр ве Кап дагына баряр. Сымруг Залы Сама табшыряр ве өз елегинден бирини-де оңа берип, хер вагт шоны ода чиркизсе, хәзир болжакдыгыны ве оңа көмек бержекдигини айдяр. Сымруг Рүстем билен Испендиярың уршунда Залың хайышы боюнча Рүстеме көмек эдйәр хем-де шонуң акыл бермеги боюнча Испендияр Рүстемиң элинден өлйәр; 2) кәбир чешмелерде Сымруг Зала билим берен дана уссадың (хекимиң) ады дийлип гөркезилйәр. Сымруг гуша шейле ат берилмегиниң себәби онуң елеклериниң

реңклери хемме гушларың елеклериниң реңкини өзүнде жемлейәнлиги үчиндир.

Сымруг гуш пер ачды, ганатын яйды.

Анка айдар: «Ёлчуям»,

Хүтхүт айдар: «Илчием».

СЫМЫШ سیمیش – 1) сүрлен ер, өң сүрлүп экилип йөрүлен ер, үстүнден энчеме гезек азал гечен ер; 2) **гм.** эл деген, өң адам гөрен (аял), дул аял.

Тедримине дарытмадым,

Мыдам ишим сымыш биле.

СЫН (сы:н) سین – 1) гөзегчилик; сынаг; үнс; 2) серетмек; өвренме; 3) кемчилик, айып.

Билдирмез адам пархы,

Сын билен дашдан, догрусы.

Атда аяк болса, өзге сын болмаз.

СЫНА (п. си:не) سینه – 1) гурсак, күкрек; 2) гөвүс; 3) йүрек; **сынайы-ашуфта** – йүреги перишан, булашык хала дүшен; перишан йүрек, телбе, дәли.

Мерт олдур, шат тута гамдан сынасын,

Ер йүзи долдурмаз гөзүң ханасын.

Сынайы-ашуфта, зоввары-әлем;

сына чәк этмек – гурсак параламак, күкрек йыртмак.

Диеден яш дөкүп, сынам чәк эдип,

Телбе дек өзүмни урдум хер яна.

Агшамны окасаң, шейтанлар аглар,

Гөвсүне даш уруп, сынасын даглар.

СЫНАЙЫ-АШУФТА (п. си:не-йе а:шофте) سینه آشفته – **сер. сына**.

СЫНАМАК (сы.намак) سینامق – барламак, барлап гөрмек, сынаг этмек, сынаг эдип гөрмек.

Магтымгулы айдар, барха ёл таны,

Бәш гүн сынамага иберди сени.

СЫНДЫРМАК صیندیرمق – дөвмек; бозмак; дәнмек.

Йигитлигиң зоры сындыр дашлары.

Сүлейман дек әхдимни сындырдыгым билмезмиң ?

Ыкбалың оянса, дөвлет яр олса,

Дага азы урсаң, дашы сындырар.

СЫНМАК I (сы:нмак) صینمق – 1) песелмек, азалмак; пес дүшмек; 2) **гм.** батмак, йыкылмак; хеләкчилиге учрамак.

Ол жандар ёк болур, халк андан дынар,

Огул-гыз аз турар, халк өжи сынар.

СЫНМАК II صینمق – 1) дөвүлмек, бозулмак; дагылмак, даргамак; **гм.** еңлип гачмак.

Ыкбалың оянса, дөвлет яр болса,

Дага азы урсаң, дашы сындырар.

СЫПА (п. сипа:х) سپاه – **сер. сыпах**.

Сыпа болуп, мүнер атын билмеен,

Гөрерге сыпа мен, таныга дилкеш.

СЫПАГЕРЛИК (п-т. сипа:хи:-гер-лик) سپاهیگرلیک – гошунчылык, эсгерлик, гошунчылык иши билен мешгул болмаклык; синоними: сыпахылык.

Билмедим, сен кайсы болдуң, белли бир иш тутмадың,

Не сыпагерлик биле болдуң, не моллалык биле.

СЫПАНМАК (сы:панмак) صیفانمق – безенмек, өзүңе тимар бермек, өзүңе безег бермек.

Безминде, нәзинде интиха етилен,

Сыпанар, елленер гызы бехишдиң.

СЫПАРЫШ (п. сифа:риш) سپارش//سفارش - «сопордан – табшырмак» ишлигинден ясалан ат (исми-масдар); 1) табшырык, саргыт, заказ; 2) буйрук, перман; **сыпарыш этмек** – табшырмак, саргыт этмек, заказ этмек.

Сыпарышам болса ол деңе-душа,

Хызыр гөрен гидер көп узак яша.

СЫПАТ I (а. сыфат, кс. сыфа:т) صفت – 1) болуш, халат, бир шахсың я-да задың болшуны, халатыны ве нәхилидигини билдирйән сөз; 2) ахлак, гылык, хәсиет; **хынзыр сыпат** – доңуз хәсиетли, доңза меңзеш, гылык-хәсиети доңзуңка меңзеш адам; **бугра сыпат** – бугра хәсиетли; бугра ялы.

Күкрейүр хе титрейүр гахры-газап бирле сакар,
Чох йыланлар хашлашып, бугра сыпат мөйлер чакар,
Роза тутмаз бенделерни хак җәхеннемде якар,
Сураты хынзыр сыпат нагшы беденлер ондадыр.

СЫПАТ II (а. сыфа:т, бс. сыфат) صفات – сыпатлар, хәсиетлер, болушлар; ахлаклар; **сер. сыпат I**.

Акыл етмез затына,
Пикр эрмез сыпатына.
Эй сыпатындан текеллүм хер тил үзре мүң сена.

СЫПАХ (п. сипа:х) سپاه – гошун, лешгер; орда; бирнәче полкы өз ичине алян гошун бөлеги.

Сыпах болуп, ата чыкан хер ерден,
Аклы кәнден аңлан башы герекдир.

СЫПАХЫ (п. сипа:хи:) سپاهی – 1) гошунда гуллук эдйән, солдат, эсгер, сербаз; 2) гошуна дегишли адам, харбы гуллукдакы адам; 3) XVI асырда ве XVIII асырың башында сафавылар династиясының атлы гошун бөлеклерине шейле ат берлипдир. Булар соң Шааббас биринҗиниң дөврүнде тәзеден дүзүлип, «горчы» атландырылыпдыр.

Дүнйә бир сарайдыр, саз биле сөхбет,
Сыпахыга – дестгәх, шаларга – шөвкет.

СЫПАХЫЛЫК (п-т. сипа:хы:-лык) سپاهیلیق – **сер. сыпагерлик**.

СЫПДЫРМАК صپدیرمق – 1) гойбермек, халас этмек, бошатмак, азат этмек; 2) гойбермек (тутуп дуран задыңы).

Рахат ятырмайын дүнйә,

Тутса сыпдырмайын дүнйә.

СЫПМАК صیمق – гутулмак, бошамак, халас болмак, гөзегчиликден айрылмак.

Адамзат гөзден сыпынча,

Ятдан чыкар ган кепинчә.

СЫР (а. сирр, кс. эсра:р) سرّ – 1) гизлин зат, огрын гүррүң, гизлин иш я-да сөз; 2) ынсан акылы етмейән худай хикмети, гудраты.

Магтымгулы, вагтдыр, исте мырадың,

Бу сыры акмак ачар я бир дивана.

Аңладыгым иши эйлесем ызхар.

Бабы-хакдан кешф олмушдыр бу эсрар.

СЫРАТ I (а. си:рат, кс. сиер) – 1) ахлак, бир адамың рухы халы, тебигат; антоними: сурат; 2) тержимехал, биография; бир адамың хусусы хал-ягдайының тарыхы; 3) гылык-хәсиет; мораль.

Билмес өзи дүнйә зерре, сыратын бетнам эдер,

Өзни билген үшбу дек рефтара болган наскеш.

Азазыл дүнйәниң сыратын бозды.

СЫРАТ II (а. сира:т) صراط – 1) ёл, догры ёл; 2) көпри, **сырат көпри** – дини дүшүнжелере гөрә, довзахың үстүнде болан даражык көприниң ады, ол гөйә гылдан инче ве гылычдан йитимишин. Кыяматда шондан геченлер бехишде барярмыш.

Сырат көпрүсинден саламат гечер,

Хака гуллук эден жаны биләни.

Кыяматда догры ёлуң

Сырат көпри болажакдыр.

Сыратдан гечерлер инчедир гылдан.

СЫРДАШ (а-т. сирр-даш) سرداش – бир гизлин затдан хабарлы болан ики адамың бири, сыр алып-бершилйән адам йүрекдеш.

Яман билен ёлдаш болма,

Душман биле сырдаг болма.

СЫРЛАШМАК سرلاشمق – сыр алып беришмек, гизлин сөзүни айдышмак.

Сырлашарга яр болмаса.

Сөзлешердим, сырлашардым яр билен.

СЫРТ I صرت – арка, ыз, арканың ёкары тарапы, эгин; бириниң я-да бир задың арка тарапы; отыр ер.

Хүнәрсиз өз сыртын япмаз,

Мәрекеде орун тапмаз.

Залымлар мазлума сыртын габардып,

Гамчысындан ганлар сача башлады.

СЫРТ II (сарт) سرت – 1) чалт, тиз; гаты, четин; 2) кесгин, юмшак дәл; 3) зорлы, гайратлы, гүйчли; **сыртлан** - чалтлык билен, тиз.

Дийселер: «Атлан-ха, атлан!»

Мерт йигит өт чейнәр сыртлан.

СЫРТЛАН (сырт-лан-лен-илен-билен) سرتلان//سرطلان – шу сөз Магтымгулының дөредиҗилигинде диңе бир гезек «Баш үстүнде» диен гошгусында габат гелйәр. Бу сөзүң душ гелйән бенди көп голязма диванларда дүрли нусгаларда берлипдир. Дүшүндиришимиз төвереклейин болар ялы, шолардан кәбирини алып гөрелиң:

Дийселер: «Алтанха-атлан!»,

Сүңк ченәп ийр гөте сыртлан,

Ёв гүни гайрата гатлан,

Лагнат гойма риш үстүнде.

я-да:

Дийселер: «атлан-ха-атлан!»,

Сүңек чейнәп бүргүт, сыртлан,

Ёв гүни гайрата гатлан,

Лагнат гойма риш үстүнде.

Ене-де:

Дийселер: «Атлан-ха-атлан!»,

Мерт йигит от чейнәр сырт-лан...

Шулар ялы тапавутлы нусгалар башга-да көп. Меселем, Өңки Азия халклары институтының голязмалар хазынасында сакланян В-3654 санлы голязмада шу бендиң дүрли гөрнүшде гелйән икинжи сетири: «Җең эсбабы дурур галкан» шекилинде өрән җайдар гетирилйәр ве биринжи сетир билен-де ылалашяр.

Хер халда бейик шахырың гошгы сетирлерине хер ким өзүче баха берйәр, өзүче дүшүндирйәр, кәте өзгеришлер гиризилйән халатлар хем бар. Эмма өңүнден айтман бейле этмек ылымда ёл берилйән зат дәл. Эйранда чыкан «Эдеби мирас» атлы китапчада ёкаркы сетире «Гөтүңе сыгмаҗак иши этмели дәл» дийлип, дүшүндириш берилйәр. Метбугатда чыкан «Шахырың дүнйәси – дүйпсүз умман» атлы макалада болса, ол сетир дүйпден тәзе сөзлер билен чалшырылып: «Сувлук чейнәп гөйе арслан» шекилинде берлипдир. «Сувлук чейнемекден-де гайрата галмак, чының билен топулмак» дийлип маны чыкарылыпдыр.

Гынансак-да, биз Магтымгулының эсерлериниң дүшүндиришли сөзлүгини ве диваның танкыды текстини дүзен махалымызда иң әхтибарлы гадымы голязма диванларында шейле нусга габат гелмәндик. Хер халда бу-да бир нусга, бу-да бир пикир.

Айдыланлардан хас гөвне макулы ве асыл чешмелерде габат гелйәни, бизиң пикиримизче: Дийселер: «Атланха-атлан! Мерт йигит от чейнәр сырт-лан» нусгасы гөрүнйәр. Эмма шу ерде гелйән «сыртлан» сөзүни йөрите дүшүндирмек зерурлыгы йүзе чыкяр, чүнки, онуң ики манысы бар. Эгер от ат хөкмүнде өзбашдак сөз болуп гелсе, онуң манысы «еңсеси яллы мөҗегиң (гурдуң) улы гөрнүши, гүнорта юртларында яшаян ве өлүлери мазардан чыкарып я-да өлен хайванларың маслыгыны ийип гүн гөрйән йыртыҗы хайван» диймекдир. Икинжи манысы «сырт» сөзүнден гошулма

гошулып эмеле гелен сөздүр. «Сырт» сөзи ятланан сөзлүклерде «арка, эгин, ыз, бириниң я-да бир задың арка тарапы, икинжи манысы «чалт, тиз, кесгин, зорлы, гүйчли» диймекдир. Сыртлан аслында сырт билен диймек (сырт-билен, илен, лен) эгер гошулян сөзүң чекимлиси инче болса (лан), эгер гошулян сөзүң чекимлиси ёгын болса. Шейлеликде, «сырт»+лан=сыртлан боляр. Онуң манысы «чалтлык билен, тизликде, бар гүйжүң, аркаң билен» боляр. Шу хакыкатдан угур алып, гошгыны окап гөрелиң:

Дийселер: «Атланха-атлан!»,
Мерт йигит өт чейнәр сырт-лан.

Гөршүмиз ялы, шахыр бу ерде галагоплы сөвеше тайярланылян вагтда, атланып сөвеше угралян пурсатда мерт йигитлериң чалт ве бар гүйчлери билен «өт чейнәндиклерини», ягны, гахар-газаба мүнүп, аяга галяндыкларыны ныгтаяр. Шуңа гөрә-де, гошгуда гелен «сыртлан» сөзүни «маслык иййән йыртыжы хайван» дийип дүшүндирмек, бизиң пикиримизче, догры дәл. Шахыр «өт» сөзүниң гайрат маныдадыгыны бир гошгусында шейле беян эдйәр:

Магтымгулы сөйләр сөзде,
Гайрат өтде, хая гөзде.

СЫРЫЛМАК (сы:рылмак) سیریلمق – 1) габындан чыкарылмак (гылыч, гама, пычак ве ш.м.); 2) сүпүрилмек, айрылмак; 3) арассаланмак (пәки билен).

Эй яранлар, кувват бержек худадыр,
Алы зүлпүкары сырылсын инди.

СЫТАЙЫШ (п. сита:йиш) ستایش – **сер. ситайыш**.

СЫТДЫК (а. сыдды:к) صدیق – **сер. сыддык**.

СЫТК (а. сыдк) صدق – **сер. сыдк**.

Кейик айдар: «Аглар мен,
Хака сыткым баглар мен!».

СЫФАТ (а. сыфа:т, бс. сыфат) صفات – сыпатлар, гылыклар, хәсиетлер; **сер. сыпат II**.

Эй сыфатыңдан текеллүм хер тил үзре мүң сена.

СЫХР (а. сихр, кс. эсха:р ве сохуː:р) سحر – 1) жады, жадыгөйлүк, бөги, бөгүчилик; гөзбагчылык; 2) жадыгөйлүк гүйжүне эе болан өзүне чекижилик, бент эдижилик; 3) шыгыр ве чеперчилик ялы ынсаны өзүне чекип бент эдйән хүнәр. Муңа «халал сыхр» дийилйәр; **сыхр окамак (этмек)** – 1) жадыламак, жадыгөйлүк этмек; 2) **гм.** хиле этмек, ал салмак.

Дөвлет үчин баксаң, дөвлет хумая,

Генч үчин сыхр окып, мара йүз урсаң,

Сыхр эдип, хер дем аны тартар өзүниң катыга,

Чүнки беткәрдир гөзиге дайыма бардыр чилим.

СЫХХАТ (а. сыххет) صحت – 1) саглык, саламатлык; 2) хакыката догры гелме, эсаслы болма, хакыкат; 3) догрулык, ялңыш дәллик.

Сыххатында хак келамын сөйлән ёк,

Межлисинде бир несихат эйлән ёк.

СЫЧЖЫН (а. сиҗжи:н) سجين – **сер. сичжин**.

Халың гөрен хайран болуп агларлар,

Өзүң сычжын атлы жайда багларлар

СЫЯ (п. сия:х) سیاه – 1) гара, гара реңк; көмүриң реңкиндәки хер бир зат; 2) гараңкы, түм, түмлүк; 3) гараягыз адам; хебеши гулам; 4) чернила (р.), сыя; **сыя зүлп** – гара сач; **сыя сең** - гара даш; **сер. сыях**; **багты-сыя** – багты гара, бетбагт.

Сыя зүлпүң сураткәрдир дөкүмли.

Достлар, ыгтыбарым ёкдур өмүрге,

Багтымның сыяхы рең бийр көмүрге.

Хер кимде болмаса, иман эсери,

Йүреги оянмас, сыя сең болар

Сен йырак этгил мени багты-сыядан, я реб!

СЫЯ ЗҮЛП (п. сия:х золф) سیاه زلف – **сер. сыя**

СЫЯ СЕҢ (п. сия:х сенг) سیاه سنگ – **сер. сыя ве сең**

СЫЯГӨШ (п. сия:х-гу:ш) – **сер. сыягүвш**

СЫЯГҮВШ (п. сия:х-гу:ш) – гарагулак, шагала чалымдаш йыртыжы хайван, онуң ики гулагы гара боляр, ол хемише арсланың, ёлбарсың ызында гезип, шоларың авунын галындысыны ийип, гүн гечирйәр. Олар гарагулакдан горкяр, чүнки уклан вагтлары гарагулак оларың гулагына пешев этсе, олар өлйәрмиш диен маглумат бар.

Шир сыягүвш гөрсе, пил хем кергерден,
Агажа гурт дүшер, гавун хил тапса.

СЫЯК (а. сия:к) سیاق – 1) тәр; гылык, эндик, хәсиет; 2) сөзлейиш, сөзүң гелши; 3) тертип; образ; 4) сүрмек (маллары).

Хер башы сачлыны хатын диймәңлер,
Хатын олдур, сыягындан беллидир.

СЫЯП (а. сия:б) ثیاب – **сер. сияп**.

СЫЯСАТ (а. сия:сет) سیاست – 1) халкың ишлерини дүзелтмек, юрды доландырмаклык; 2) гүнәкәрлериң теммисини пугта бермек; 3) илата оңат серетмек; 4) дөвлетлер арасындакы дипломатик гатнашыклар. Парс дилинде жеза, темми диен маныларда гелйәр; 5) хайбат, горкузма, ховп салма; **сыясат сүрмек** – хайбат атмак; **сед сыясат** – йүз хайбат.

Ит хем арыклыгын гурда билдирмез,
Элбетде, душмана сыясат ягшы.
Сәхрасындан Сүлейман гер сүрсе сед сыясат,
Гелсе пери патышахы – Актемир-у Жанполат.

СЫЯХ (п. сия:х) سیاه – **сер. сыя; багты-сыях** – гара багт, бет багт.

Магтымгулы, йыглар мен бу багты-сыяхымдан,
Горкар мен жан апаты – эл-аяк гүвәхимден.

СӘВ (а. сехв) – **сер. сәхв.**

Җахан базарында пелек хумарбаз,

Бир сәв билен ынсан аны утмаз хич.

СӘХВ (а. сехв) سهو – 1) унутмак, ядан чыкармак; 2) ялңыш, хата, галат, сәв.

Магтымгулы, герче ишим намаздыр,

Көңлүм перишандыр, сәхвим дераздыр.

СӘХЕЛ سهل – азаҗык, бираз, уҗыпсыз, кем.

Улуг намысларда ярамаз дерде.

Намарт өйде сәхел иши ар эдер.

СӘХЕР (а. сехер, кс. эсха:р) سحر – ир эртир, даң вагты, ир эртир гүн доган вагты, гүн догмазының өңүсырасы; гүндиз; **шам-у сәхер** – эртир агшам; гиҗе-гүндиз.

Хер гөз сәхерде бидардыр,

Ээсинден үлүш бардыр.

Йүз мүң гүнә ёк эйләр,

Сәхер гөзден яш гитмек.

СӘХЕТ (а. са'д) سعد – 1) гутлулык, багтыярлык, мүбәреклик; 2) берекет ве угур гетирен зат.

Сынайын, гөрейин бу гүн ыкбалым,

Ягшы гүн, хош сәхет гелипми салым.

СӘХЛ (а. сехл) سهل – 1) аңсат, сада, еңил; 2) юмшак, юмшак ер; **сәхли-мумтаныг** - «сәхл - аңсат», «мумтаныг – гаты кын, мүмкин дәл»; чуң маныны сада сөзлер билен беян эдйән шыгыр. Садалыгына гарамаздан, гайталап өйкүнип болмаян шыгыр. Магтымгулының энчеме эсерлери шу хәсиете эедир. Мес.:

Гара сачы ак топукда чатылан.

Шу хәсиетде аҗайып эсерлер дөреден Гүндогар классыклардан Рудекини, ылайта-да Сагдыны гөркезмек болар.

СӘХЛИ-МУМТАНЫГ (а. сехл ве момтаны') سهل و ممتنع – **сер. сәхл**.

СӘХМНӘК (п. сехмна:к) سهمناک - «сәхм – горкы, ховп» ве «на:к» гошулмасындан эмеле гелен сыпат; горкулы, ховплы, хатарлы.

Ики гүрзли топулды, сәхмнәк-у газапнәк,

Рухум теслим этдилер, дирелдим жана гелдим.

СӘХРА (а. сахра:ъ, кс. саха:ри:) صحراء – 1) чөл, бееван (беябан); 2) отсуз-сувсуз гиң мейдан; 3) Сахара чөли; **дешти-сәхра** – гиң, текиз ер ве чөллүк.

Сыгмай чыкды дешти-сәхра дүзүнден,

Йөрән ёлы, гонан юрды билинмез.

Бәш мүң агач Яжуч, мүң агач Сәхра,

Еди мүң агач земин - жезире, деря.

СӘХРАЙЫ (а-п. сахра:и:) صحرائی - «сәхра» ве парс дилинде дегишлилиги аңладян «и» гошулмасы билен ясалан ат, сыпат: 1) сәхра дегишли, сәхралы. Бу ерде Түркменсәхраны гөз өңүнде тутяр; 2) Азадының икинжи эдеби лакамы.

Магтымгулы диер, шерменде, асы,

Атасы сәхрайы Азада белли.

فرهنگ مختومقلی

«جلد دوّم»

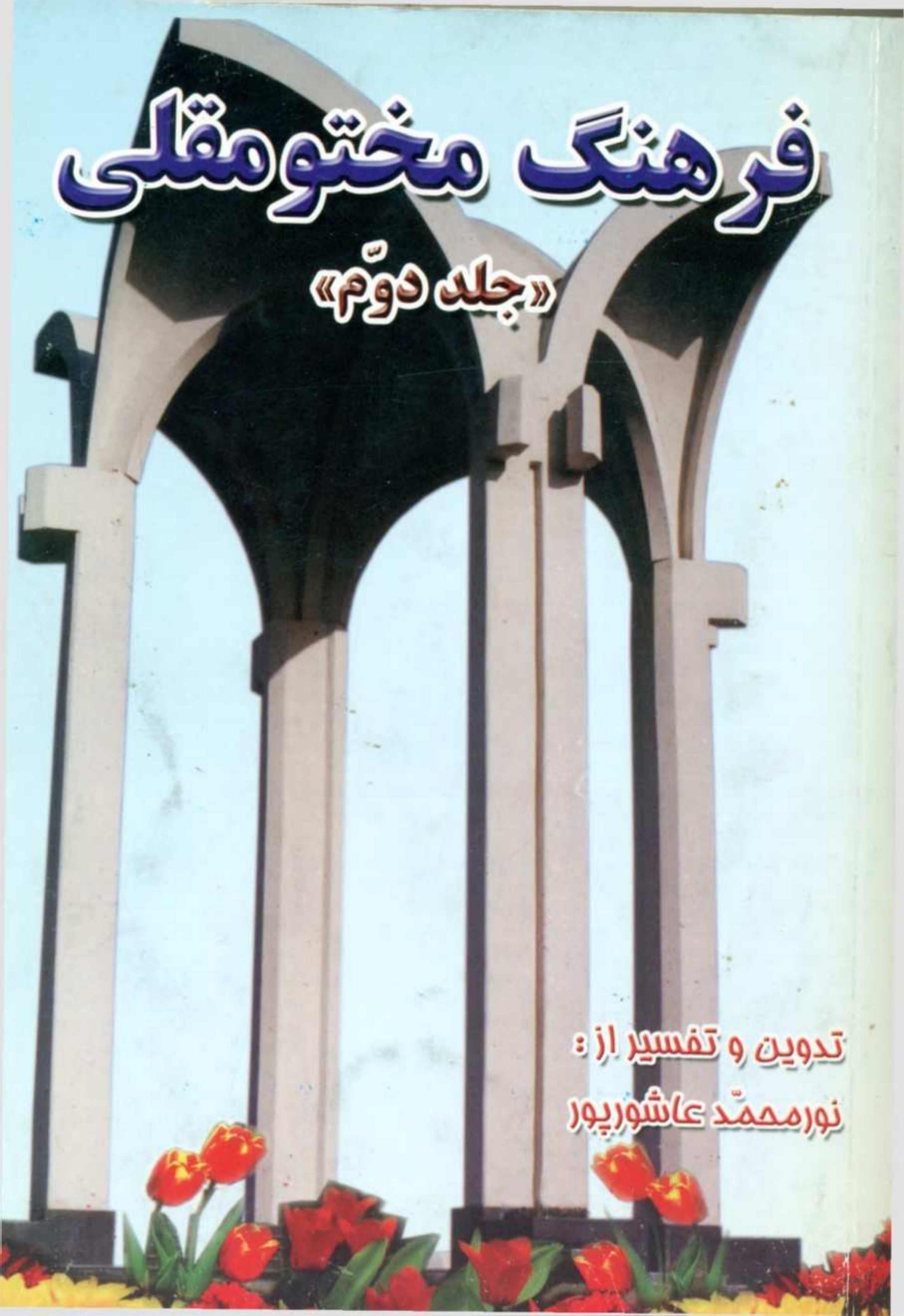

تدوین و تفسیر از :
نورمحمّد عاشورپور